

В.В. Яворська

Регіональні геодемографічні процеси в Україні

Кам'янець-Подільський
«Аксиома»
2013

УДК 911.314(477)
ББК 65.04.(4-Ук)7
Я 22

Рецензенти:

Я.Б. Олійник

– заслужений діяч науки і техніки України д.еко-
н., професор, завідувач кафедри економічної та
соціальної географії, декан Київського націо-
нального університету імені Т.Г.Шевченка

В.П.Круль

– д. геогр. н., професор, завідувач кафедра фізичної
географії і раціонального природокористування
Чернівецького національного університету імені
Юрія Федьковича

М.О.Барановський

– д. геогр. н., професор, завідувач кафедри геогра-
фії Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя

*Рекомендовано засіданням вченої ради
Одеського національного університету імені І.І.Мечникова
(протокол №3 від 29 листопада 2013 р.)*

Яворська В.В.

Я 22 Регіональні геодемографічні процеси в Україні: монографія /
В.В. Яворська. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – 384 с.
ISBN 978-966-496-274-9

Обґрунтовано формування геодемографії як нового напрямку суспільно-геодемографічних досліджень.

В роботі представлена і розроблена концепція регіональних геодемографічних процесів. Введено і розроблено поняття «структурно-вікова деформація» складу населення. Обґрунтовані методологічні принципи та методика аналізу таких деформацій. Показаний їх вплив на подальший демографічний розвиток регіонів.

Складовою і досить важливою частиною цієї науково-дослідницької проблеми є розробле-
на типологія регіональних геодемографічних процесів України. Представленні комплексні
характеристики типів регіональних ГДП як складові наступної регіоналізації країни та її
нового АТУ.

Вузловою методологічною проблемою даної роботи є перехід від чинної систематики роз-
селення населення на адміністративно-територіальній основі до регіональних (генетичних)
систем територіальної організації населення. Робоча гіпотеза дослідження: методологічний
перехід від сучасних систем розселення обласного рівня до регіональних розселенських
таксонів можливий лише на засадах типології регіональних геодемографічних процесів. Типоло-
гія регіональних ГДП – основа майбутньої регіоналізації країни, а регіони – адміністративно-
територіальні одиниці першого рівня у новому адміністративно-територіальному устрої
країни. Визначені та обґрунтовані методологічні принципи регіональної геодемографічної
політики як головної складової державної регіональної політики.

Робота має не тільки науково-пізнавальне, а й практичне значення.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів географічних та економіч-
них спеціальностей, фахівців у галузі геодемографії.

УДК 911.314(477)
ББК 65.04.(4-Ук)7

ISBN 978-966-496-274-9

© В.В. Яворська, 2013

© «Аксіома», видання, 2013

Вступ

Цільова настанова даної монографії – обґрунтування і розроблення геодемографії як нового наукового напрямку, що формується на стику демографії, географії населення та регіональної економіки. Свого часу у системі наук про народонаселення істотно посилилась увага до територіальної організації населення і виникла нова дисципліна – географія населення. Сьогодні з проголошенням регіональної економіки та регіональної політики постали нові завдання, серед яких офіційна регіоналізація країни та адміністративно-територіальна реформа. Важливою складовою державної регіональної політики повинна стати регіональна демографічна політика, яка потребує нових методологічних засад, пов'язаних із проблемою регіоналізації країни.

Традиційно головним напрямком дослідження територіальної організації населення у нашій країні залишається концепція територіальних систем розселення, жорстко прив'язаних до сучасного адміністративно-територіального устрою країни. У контексті державної регіональної політики її необхідно перевести на якісно новий рівень – регіональний, що істотно відрізняється за європейськими нормами від чинного обласного (плюс АР Крим) поділу. Майбутні регіони повинні бути виділені на об'єктивній історико-географічній, генетичній основі. Зауважимо, що контури такої регіоналізації вже добре відомі: регіони Карпатський, Подільський, Поліський, Причорноморський, Слобожанський, Донецький та інші.

Стрижнем геодемографії як нового наукового напрямку є концепція геодемографічних процесів. Територіальна організація населення багаторівнева, відтак і геодемографічні процеси можуть розглядатися на різних рівнях, у різних геопросторових масштабах. Але спрямованість геодемографічних досліджень на розроблення державної регіональної політики і, зокрема, регіональної геодемографічної політики на перший план виносить саме регіональний рівень геодемографічних розробок. Демографічний розвиток регіонів потребує комплексного аналізу та оцінки регіональних передумов і чинників, і генетична цілісність регіонів дає таку можливість. Підкреслимо, що на даний час у демографічних дослідженнях територіальні відміни у демовідтворювальних процесах традиційно пояснюють переважно складом і структурою населення зі складним і фрагментарним аналізом регіональної неоднорідності суспільно-географічних умов і чинників демографічного розвитку. Комплексна оцінка особливос-

тей демографічних ситуацій на регіональному рівні зумовила появу нових понять – «геодемографічна ситуація», «геодемографічний розвиток», «геодемографічний процес».

Концепція геодемографічних процесів істотно посилює динамічні аспекти та підходи у географії населення. Традиційно географія населення надавала перевагу проблемам розселення, екістики, територіальної організації населення. Питання динаміки населення, демографічних процесів, власне руху населення та розвитку його розселення лишались другорядними. Динаміка населення і розселення досліджувалась переважно методами порівняння різночасових і фіксованих на певні дати демографічних ситуацій. Геодемографічні процеси розглядають і демографічний розвиток регіонів власне як процес, як цілісний і безперервний рух населення, що має своєю траєкторією, параметри його якісних і кількісних змін.

Значна увага у даній монографії приділяється більш інтенсивному використанню у геодемографічних дослідженнях якісних характеристик структури населення. На відміну від традиційних досліджень населення, які орієнтовані переважно на кількісні показники руху населення, геодемографія значну увагу приділяє якісному складу населення регіонів та його динаміці. Зокрема, введені і розроблені поняття «структурних деформацій» та «демографічних хвиль», зумовлених такими деформаціями. Епізодичні втрати населення чи його зростання, пов'язані з демографічними катастрофами чи масовим притоком емігрантів, породжують статеві-вікові деформації населення – негативні чи позитивні. Кількісну оцінку структурних деформацій дає аналіз статево-вікових пірамід на відповідні дати. Потужні деформації структури населення зумовлюють так звані «демографічні хвилі»: вікові групи населення, які зазнали деформацій, через 20-30 років (демографічний лаг) дадуть відповідно менший (негативна хвиля) чи більший (позитивна хвиля) природний приріст населення. Демографічні хвилі можуть повторюватись кількоразово через демографічні лаги і поступово згладжуватися.

У монографії використаний значний за обсягом фактологічний матеріал. Певна його частина показана у додатках. При цьому ми намагалися зберегти первинну і вторинну статистичну інформацію, що демонструє нові методологічні та методичні положення концепції геодемографії.

Подяка

Хочу подякувати всім, хто надав свою підтримку при написанні монографії. Особлива подяка моєму науковому консультанту Топчієву Олександрю Григоровичу, завдяки якому мені вдалося поєднати практику з теорією і досягнути рівня наукового викладення положень роботи. Якби не мій науковий консультант, його працьовитість, енергія, відданість своїй справі і щира батьківська підтримка своїх учнів, навряд чи я могла б зараз презентувати цю монографію. Я Вам щиро вдячна за ту частину себе, яку Ви вклали в мою працю і мене, як майбутнього науковця. Так само велика подяка рецензентам Ярославу Богдановичу Олійнику, Миколі Олександровичу Барановському, Володимирі Петровичу Крулю за дуже ґрунтовні відгуки. У використанні математичного апарату з багатьох питань я радилась з Анатолієм Євгенійовичем Черкезом та Сергієм Володимировичем Кадуріним. Висловлюю Вам щирі слова подяки. Велика подяка Марині Олексіївні Подрезовій, директору Наукової бібліотеки ОНУ імені Мечникова, яка під час збору матеріалів допомогала мені літературою, цінними порадами. Особлива подяка моїй мамі за розуміння і підтримку протягом мого життя. Висловлюю щирі слова подяки своєму чоловіку і доньці за допомогу та розуміння. Також дякую ВСІМ, хто завжди вірив у мене і всіляко підтримував.

Розділ I.

Геодемографія – новий напрям географії населення

1.1. Формування геодемографії як наукового напрямку: демографія – географія населення-геодемографія

Новий напрям географії населення – *геодемографія* – формується як *наука про інтегровані територіальні соціально-демографічні (демосоціальні) комплекси*. Розвиток предметної області географії населення охоплює вивчення розміщення населення та форм його територіальної організації та інтегрованих територіальних соціально-демографічних (демосоціальних) комплексів. Існує багато наук які вивчають народонаселення. Систему знань про народонаселення можна розглядати як міжпредметну область знань різних наук про людину, яка дозволяє сформувати цілісне уявлення про народонаселення та процеси, що в ньому відбуваються. Геодемографія своєю предметною областю безпосередньо стикається з демографією, географією та регіоналістикою. Її формування дещо схематично ми поділили на три етапи (рис.1.1).

Хочемо показати як трансформувалась предметна область за цими умовними, трьома дисциплінами, які ми зазначили як базові – демографією, географією населення та геодемографією.

На першому етапі центральне місце в системі знань про народонаселення належить *демографії*, яка, в свою чергу, на думку багатьох вчених, є *системою демографічних наук*. Населенню притаманні три види руху – природний, просторовий (механічний, міграційний) та соціальний. Природний рух населення – це динаміка народжень та смертей, шлюбів та розлучень, які змінюють чисельність населення природним шляхом. Природний рух населення характеризується коефіцієнтом народжуваності, коефіцієнтом смертності та природним приростом населення. Просторовий (механічний) рух населення, або міграція, являє собою рух через кордони тих чи інших територій з метою постійного або тимчасового перебування на новому місці. Для кількісної оцінки інтенсивності територіальної мобільності населення використовують такі показники: коефіцієнт міграції за прибуттям, коефіцієнт міграції за вибуттям, валовий коефіцієнт та сальдо

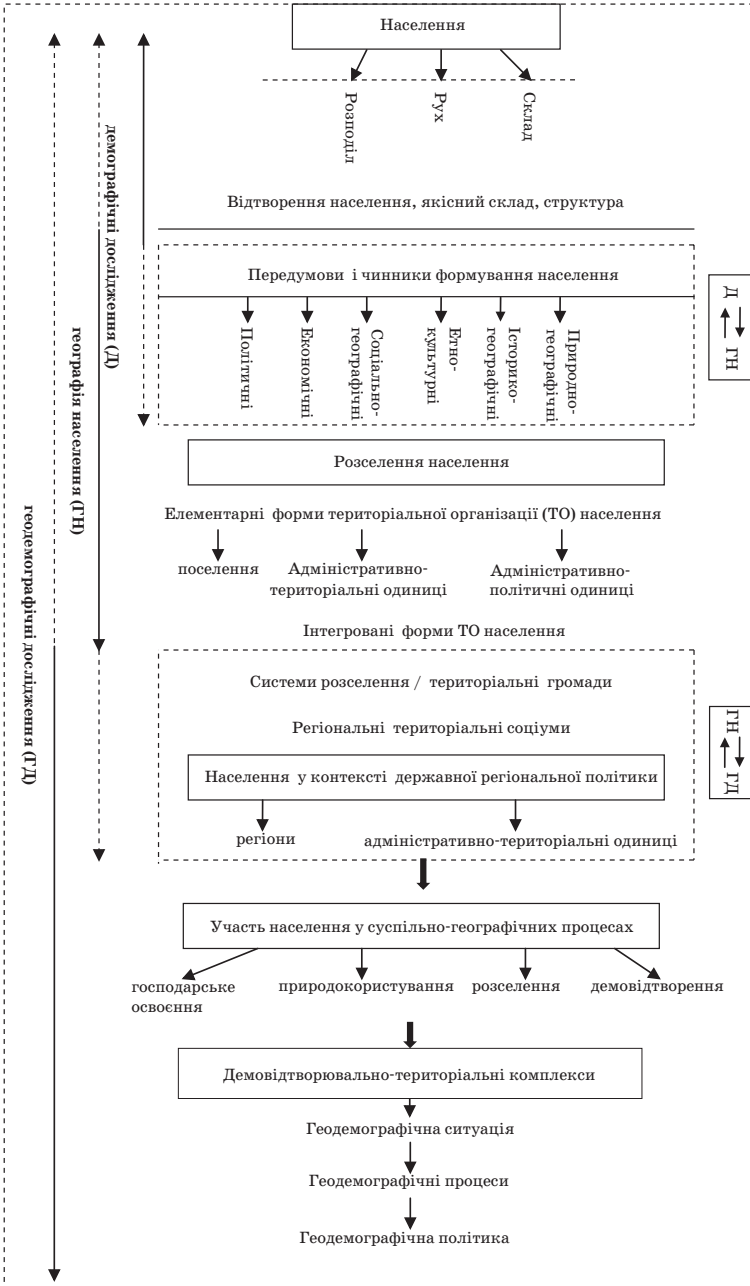

Рис. 1.1. Формування предметної області геодемографічних досліджень

*Розроблено автором

міграції. Соціальний рух населення (соціальна мобільність) означає сукупність змін соціальних ознак людей, перехід з однієї соціальної групи до іншої. Цей вид руху визначає динаміку й відтворення соціальних структур населення. Вивчення соціального руху населення здійснюється на стику демографії та соціології.

Внаслідок руху населення формуються різні види його структур – статеві-вікова, освітня, професійна, сімейна тощо, а також відбувається поетапна взаємодія населення з іншими компонентами суспільства. Демографія, вивчаючи передумови і чинники формування населення, впритул підійшла до вивчення просторових особливостей розвитку населення, до перекриття з предметною областю географії населення.

На другому етапі посилюється взаємодія демографії з сусідніми науками, зокрема з географією. На їх стику формується нова дисципліна – **географія населення**, яка вивчає географічні відмінності складу та відтворення населення, територіальний розподіл і розміщення населення, трудові ресурси та територіальні особливості їх використання, населені пункти та їх територіальні системи.

Розширення предметної області демографії, її розвиток як міждисциплінарної науки посилили інтерес демографів до території, до просторових відмін у передумовах і чинниках демографічного розвитку. Такий підхід спричинив появу нової стикової дисципліни – географії населення, яка спочатку вивчала територіальні відмінності у демографічному розвитку соціумів, потім елементарні форми розселення населення і нарешті інтегровані форми територіальної організації населення – системи розселення, територіальні громади і регіональні соціуми.

Географія населення комплексно характеризує населення країни і регіонів та її територіальну організацію, виявляє закономірності і регіональні особливості її формування, проблеми розвитку. Становлення і розвиток географії населення як наукової дисципліни відбулося в Україні у другій половині ХХ ст., хоча дослідження окремих демографічних, етнічних та розселенських проблем мали місце значно раніше.

Як галузева географічна наука географія населення включає в себе практично всі територіальні аспекти, пов'язані з населенням [193]. При цьому головні відмінності географії населення від інших дисциплін, що вивчають народонаселення:

1) комплексність, тобто, населення розглядається з усіма факторами (чинниками), що впливають на нього, і всіма результатами його діяльності(наслідками);

2) системність, тобто, населення розглядається як підсистема більш загальних систем (суспільства), але в той же час воно саме є складною системою, що має своє структурування;

3) територіальність (географічність), тобто, коли будь-яке явище або процес розглядається співставно з певною територією;

4) картографування, за яким будь-яке демографічне явище або процес можна відобразити на карті, яка виводить дослідження на рівень ГІС-технологій.

У географії населення термін «розселення» використовують у двох значеннях. По-перше, розселення – це процес поширення населення по території, пов'язаний з її все інтенсивнішим господарським освоєнням. Процес розселення охоплює просторові переміщення населення та розвиток мережі поселень – зростання чи зменшення окремих населених пунктів, формування систем розселення. По-друге, розселення населення – це картина сучасного розподілу населення на певній території, це наявна сукупність поселень. Основою такої картини є мережа поселень, їх адміністративний статус, функціональні типи, людність. Разом з тим розподіл населення потрібно характеризувати і за показниками його густоти (за адміністративно-територіальними одиницями), етнонаціональним складом, особливостями статеві-вікової структури та зайнятості.

Базовими поняттями розселення населення виступають *функціональний тип поселення* та *система розселення*. Населені пункти різняться між собою своїм статусом (місто, селище міського типу, село), адміністративним рангом, людністю. Але головними ознаками, що характеризують роль даного поселення серед інших, є його *функції* – адміністративно-управлінські, економічні (виробничі), соціальні, політичні. Як правило, головні ознаки поселень взаємопов'язані: чим більшою є людність населеного пункту, тим вищий його адміністративний статус і тим більш важливі й різноманітні соціально-економічні функції він виконує [194].

Друга складова вивчення розселення є стиковою зоною, що вивчається і географією населення, і геодемографією. Географи і демографи вже традиційно користуються поняттям «системи розселення». *Система розселення* – це територіальна сукупність поселень різних рангів і типів, які активно взаємодіють між собою, мають інтенсивні зв'язки у вигляді трудових і побутових поїздок, переміщень товарів і послуг. Такі зв'язки можна встановити і для дуже віддалених поселень. Тому при виділенні систем розселення орієнтуються на зв'язки інтенсивні й регулярні за таким правилом: взаємодія поселень у меж-

ах даної системи розселення повинна бути більш інтенсивною, ніж з поселеннями поза даною системою розселення.

Відповідно до багаторівневої організації суспільства розрізняють системи розселення різних рівнів – від глобальних і макрорегіональних до регіональних і локальних. Найбільш поширеними в геодемографії є системи розселення таких рівнів:

1) національний (загальнодержавний) – *єдина система розселення країни;*

2) регіональний – *регіональні системи розселення; субрегіональні та мікрорегіональні системи розселення;*

3) локальний – *локальні системи розселення.*

У вітчизняній географії традиційно розглядають обласні (регіональні), міжрайонні (субрегіональні) та районні (локальні) системи розселення. Для аналізу систем розселення регіонального та макрорегіонального рівнів користуються поняттям *опорного каркаса розселення* (за Г.М. Лаппо) [147]. Йдеться про взаємне розміщення найбільших міст, які визначають загальний характер розселення, його конфігурацію, густоту, концентрованість чи дисперсність. Опорний каркас – це кістяк системи розселення, навколо якого вона формується й зростає.

В географії населення з її просторовою орієнтацією майже втрачаються динамічні аспекти вивчення населення. Про них нібито й пам'ятають, але не приділяють достатньої методологічної уваги: жорстка прив'язка до адміністративно-територіального поділу, домінування концепції систем розселення, геопросторовий підхід з аналізом розселення та форм територіальної організації населення. У вітчизняній географії населення мало позначені генетичні, історико-географічні аспекти формування та розвитку систем розселення.

Третій етап методологічних трансформацій у науках про народонаселення зумовлений становленням в Україні *державної регіональної політики*. Виникла об'єктивна потреба вивчати демографічні процеси та розселення населення співставно з регіонами країни, мережа яких перебуває у стадії активної розробки. Нагадаємо, що за вимогами ЄС всі країни, що претендують на членство у ЄС, обов'язково повинні мати офіційні, законодавчо затверджені схеми регіоналізації. До того ж чинні обласні регіони, за якими нині в Україні реалізують регіональну політику, не відповідають європейським стандартам. Відтак, формується новий напрям географії населення, орієнтований на дослідження регіональних відмінностей населення і розселення, та розроблення регіональної демографічної політики, який ми називаємо *геодемографією*.

На початку ХХІ століття демографічні проблеми вперше стикувалися з державною регіональною політикою, яка офіційно проголошена в Україні у 2001 р. До цього часу демографія і географія населення мали довільну прив'язку до території – від окремого поселення до країни в цілому. Вітчизняним наближенням до регіональної політики були адміністративно-територіальні одиниці – області, райони, міста. Відтепер ситуація докорінно змінилася. По-перше, результати досліджень демографії та географії населення повинні стати об'єктивною основою регіоналізації країни за європейськими нормами (NUTS-II-базовий *регіон*), яку необхідно офіційно затвердити на законодавчому рівні. По-друге, проблеми демографічного розвитку повинні вивчатись і розв'язуватись на рівні *регіональної демографічної політики* – головної складової державної регіональної політики [275]. Виникає необхідність формування нового наукового напрямку географії населення – геодемографії, яка буде досліджувати передумови й особливості демографічного розвитку на рівні офіційних регіонів, у контексті державної регіональної геодемографічної політики.

Традиційно динамічні складові географії населення вивчають за допомогою аналізу руху населення чи методом порівнянь різночасових геодемографічних обстановок і ситуацій. На часі вивчення *геодемографічних процесів*. Геодемографія наголошує регіональні аспекти процесів відтворення населення, руху населення, розселення населення. Традиційний концептуально-понятійний апарат демографії і географії населення потребує відповідного розвитку, змістовних і функціональних трансформацій. Основне завдання геодемографії полягає у розкритті системи зв'язків відтворення народонаселення з суспільним розвитком на регіональному рівні. Геодемографії належить провідна роль у забезпеченні комплексного вивчення населення, регіонів.

Головні складові геодемографії як нової дисципліни представлені на рис.1.1. Базовими поняттями нового напрямку виступають *геодемографічний розвиток, геодемографічна ситуація, геодемографічні процеси, регіональні системи розселення, демовідтворювально-територіальний комплекс, геодемографічна політика*.

Ми представили методологічну схему формування геодемографії як нового напрямку у системі наук про народонаселення в такій послідовності (рис.1.1): демографія – географія населення – геодемографія. Зрозуміло, що геодемографія має предметне методологічне перекриття із демографією, і з географією населення. У визначенні предметної області геодемографії можуть наголошуватися і перева-

жати ті чи інші аспекти її складових – демографії та географії населення.

З одного боку, геодемографія розглядається як окремий розділ географії населення (С.А. Ковальов і ін.) [130]. Геодемографічна ситуація (обстановка) визначається у рамках географії населення як «історично сформовані на певній території відносини між сукупністю демографічних процесів і структур із соціально-економічними умовами й факторами». З другого боку, геодемографія розглядається як спеціальна галузь соціально-економічної географії (А.А. Анохін, Г.М. Федоров і ін.), а геодемографічна ситуація включає просторово визначену демографічну систему разом з її відносинами до інших територіальних соціально-економічних систем [9, 11, 287, 289]. Третій підхід виділяється в дослідженнях демографів. Геодемографія розглядається як частина демографії, а геодемографічна ситуація як «існуюче на даній території співвідношення народжуваності, смертності, міграційного руху, що створюють визначену структуру населення й динаміку її чисельності». Приставка гео-, на наш погляд, у цьому випадку відображає лише територіальний аспект демографії й демографічних процесів, який має побіжний, неістотний характер.

1.2. Зародження і розвиток демографії

Перші ознаки зародження демографічної думки сягають ще далекі давнини.

Платон (428-348 роки до н.е.) у своїх основних працях «Держава» й «Закони» відстоював проекти утопічно-соціального устрою під впливом слабкого розвитку продуктивних сил суспільства того часу. У його працях домінує ідея розподілу землі рівномірно, тому що диференціація доходів призводить до загострення соціальних ексцесів. Разом з тим, Платон [14;151] вважав непотрібним великий ріст населення, з метою чого пропонував організацію колоній, а міські поселення обмежував 5 тисячами жителів – чисельністю, що, на його думку, найбільш керована й контрольована, ефективна для належного ведення господарства. У цьому є раціональне зерно, без сумніву, краще, ніж відстоювання пріоритетів суперурбанізації.

Аристотель [108] підтримував ідею ідеальної держави з незначним населенням. На його думку, це сприяє соціальній гармонії й процвітанню держави. Як і Платон, він вважав доцільним дотримуватися певного віку для початку відтворення (чоловікам – з 37, жінки – з 18 років). Для того, щоб генофонд був чистим, відстоюва-

лася ідея строгого регулювання родини й насильницького знищення «збиткового й зайвого» числа немовлят.

Першою ґрунтовною демографічною працею можна вважати «Природні й політичні спостереження, зроблені над бюлетенями смертності» Дж. Граунта (Англія – 1662 рік), де вперше дані підходи до виявлення закономірностей у пропорціях народжуваності хлопчиків і дівчинок, у рівнях і причинах смертності населення в міських і сільських поселеннях. Розвиваючи досвід Дж. Граунта, У. Петті обґрунтував вчення про населення як про людський капітал, який є основним багатством країни. Своїми методами У. Петті обчислив тривалість життя, дав поштовх науковим вишукуванням багатьох наступних поколінь демографів [161]. Значимі роботи з оцінки народжуваності й смертності здійснив Е. Галлей – англійський математик. Він увів поняття ймовірної тривалості життя й довів частоту демографічних подій залежно від соціальних умов.

Дослідженням населення займалися видатні економісти, політекономі і філософи XVII й XVIII століть: А. Сміт, Д. Ріккардо, Т. Мальтус, Р. Оуен, А. Депарс'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Юм, К. Сен-Сімон й інші [161].

Помітний внесок у вивчення демографічних і соціальних явищ вніс Ш. Монтеск'є (1689-1755 роки), хоча багато його висновків мали теоретико-умоглядний характер. Підтримуючи древніх мислителів у необхідності регулювати чисельність населення, він висунув деякі положення щодо шлюбності [161], про сімейні відносини і про відношення законів щодо статевого та сімейного життя. Як і Ш. Монтеск'є, прихильником географічного детермінізму й послідовником Платона був французький утопічний соціаліст Ф.М.Ш. Фур'є [296]. Розробляючи план створення нового суспільства майбутнього, називаючи його основою «соціолітарний» лад, у якому потрібно звести чисельність «... мешканців Земної кулі до точної домірності засобів і потреб до чисельності приблизно в п'ять мільярдів...» [296]. Тобто до величини, про яку ведуться наукові суперечки й донині. Ш. Фур'є дотримувався думки, що сама природа не допускає перенаселення, у силу неможливості обробки своєї території, а також існуючих природних перешкод [296]. Великого значення він надавав гармонічному розвитку людини, соціальному життю, їжі, помірності смаків і т.п.

У 1806 р. російський статистик К.Ф. Герман увів поняття «народонаселення», яке збереглося до наших днів. *Народонаселення (населення)* – це стійка й самовідтворювана множина людей, що має свій своєрідний природно-історичний розвиток і являє собою головну

складову людського суспільства. Народонаселення – стрижнева категорія всієї суспільної географії. Ще в III ст. до н.е. китайський філософ Хань Фей зазначав, що стрімке зростання населення загострює проблему продовольства. Англійський священик і економіст Т. Мальтус (1766-1834) сформулював *закон народонаселення*, за яким встановлені протиріччя між приростом населення (за геометричною прогресією) та продовольства (за арифметичною прогресією). Свого часу марксизм гостро засуджував закон народонаселення Т. Мальтуса, наголошуючи на необмежених можливостях науково-технічного прогресу. Але нині очевидно, що «тінь Мальтуса» витає і над сучасним людством [205].

В XIX столітті продовжуються інтенсивне обґрунтування демографічної думки, особливо з середини сторіччя, що обумовлено, насамперед, розвитком наукової медицини, новим суспільним рухом. Передусім це стосується європейських держав. Провідними філософами й політекономами епохи відтворення населення розглядалось як самостійний процес, який відіграє найважливішу роль у суспільному розвитку.

Серед численних праць дослідників XIX століття слід відзначити роботи: А. Гійяра – автора терміна «*демографія*»; П.Лапласа, який вивчав оцінки основних статистичних показників демографічних процесів; Р. Бека, який сформував спеціальні показники відтворення; А. Кетле, У. Фарра й інших. Значний внесок у демографічне вивчення зробили російські вчені: Є.М. Анучин (вперше застосував сучасну назву науки); П.П. Семенов-Тянь-Шанський (приділив велику увагу опису народонаселення й розробив основні пункти першого перепису населення Росії (1897 р.)); В.Я. Буняковський (відкрив свій метод побудови таблиць смертності); В.І. Борткевич (застосував методи імовірнісного аналізу в дослідженні демографічних процесів); Ю.Е. Янсон (поглибив статистику населення та обґрунтував статистику й динаміку процесів); М.Є. Зернов, К.Ф. Герман й інші. Ними закладена потужна теоретична, методологічна й прикладна основа для подальшого розвитку науки [317].

Серед вагомих демографічних праць XIX ст. виділяються роботи американських учених: А. Лотки (стабільне населення), Р. Пірла й Л. Дубліна («біологічний напрямок»), У. Уілкокса й Ф. Лорімера, Ф. Хаузера й О. Дункана; німецьких – П. Момберта, Р. Кучинського, Р. Бека, Ф. Бургдерфера; англійських – Д. Гласа й А. Карр-Саундерса; французької школи – Л. Марша, А. Ландрі, Ж. Буржуа-Піша, Р. Преса, А. Сові; італійських – К. Джині, Л. Бодіо й інших [41, 203].

Радянська демографічна наука мала багату спадщину розробок у Росії за всіма напрямками демографічних досліджень. Д.К. Шелестов виділяє 3 основних етапи в становленні радянської демографічної науки [317].

На першому з них було вирішене завдання відібрати те позитивне й конструктивне, що було напрацьовано попередніми поколіннями. Основу науки в Росії заклали вчені, які сформувалися ще на початку ХХ століття: С.А. Новосельський [174], С.А. Томлін, О.А. Квіткін, М.В. Птуха, В.Г. Михайловський, П.І. Куркін, М.І. Воробйов й інші. На початку 1920-х років у науку ввійшла сильна група демографів: В.В. Паєвський, А.М. Мерков, Ю.А. Корчак-Чепурковський, В.Я. Смулевич, згодом майбутні відомі вчені – А.Я. Боярський, Б.Ц. Урланіс, Я.Б. Кваша й ряд інших [34; 122; 134; 279].

На першому етапі значну роль зіграло функціонування Інститутів демографії в Києві (1919 – 1938) і Ленінграді – з 1930 по 1934 роки. Крім демографічних досліджень, значна увага приділялась проведенню й аналізу підсумків переписів населення (1920, 1923, 1926 років). У роки сталінських репресій інститути були практично ліквідовані, а демографія була приречена на виживання.

У демографічному інституті при Академії Наук на чолі з М.В. Птухою, де працювали такі відомі вчені-демографи, як Ю. Корчак-Чепурковський, П. Пустоход, С.Новосельський та інші, співробітники інституту видали низку колективних і індивідуальних праць з демографічної проблематики [205]. Вивчались проблеми відтворення населення України і її окремих регіонів в теоретичній і практичній площинах. Після закриття Інституту демографії АН УРСР наприкінці 30-х років ХХ ст. в розробці демографічних проблем наступив тривалий застій.

Другий етап (середина 30-х – кінець 50-х років ХХ ст.) розвитку радянської демографії був застійним для демографічної науки. Вчені-демографи стали заручниками досить нечисельної «людської» статистики. Однак і тоді наукова думка продовжувала свій поступ: був виданий підручник А.Я. Боярського, потім перевиданий у співавторстві з П.П. Шушерінім [34]. Вийшли друком праці з переписів населення А.І. Гозулова і П.І. Пустохода, з історичних аспектів демографії – В.С. Козлова, П.І. Куркіна, М.В. Птухої, Е.А. Араб-Огли, А.Г. Рашина, окремі фрагменти праць В.І. Вернадського [162; 205].

Наприкінці 50-х років в демографічних дослідженнях спостерігається суттєве поживлення. При Інституті економіки АН УРСР був створений відділ демографічних досліджень, який започаткував

випуск збірника «Демографічні дослідження» (вийшло в світ вже понад 20 випусків) з різноманітною проблематикою. Співробітниками цього науково-дослідницького закладу в різні періоди підготовлено і видано цілий ряд фундаментальних монографій, серед яких є колективні та індивідуальні роботи [79, 80, 250, 256, 258, 282, 302].

На третьому етапі – після 1960-х років – проводилися теоретико-методологічні й прикладні дослідження, хоча в країні практично не було спеціалізованих демографічних інститутів. Велику популярність одержали дослідження НДІ ЦСУ СРСР – зараз Роскомстат (А.Г. Волков, Л.Є. Дарський й ін.), Відділу соціально-демографічних проблем народонаселення при МДУ ім. М.В. Ломоносова під керівництвом Д.І. Валентея [40].

У 1970-1980-і роки як в суто демографічних, так і в нових *геодемографічних дослідженнях* почали широко застосовуватись принципи і положення загальної теорії систем. Системний підхід в геодемографічних дослідженнях був обумовлений необхідністю узагальнення численних теоретичних і методологічних розробок, які характеризували або розкривали лише окремі сторони розвитку знань про народонаселення. Крім того, в цей період було визнано, що населення, різні форми його руху – природного, просторового, соціального, етнонаціонального – мають системні властивості. Системний підхід забезпечив перехід від досліджень окремих явищ, ситуацій, регіональних особливостей геодемографічних процесів до загального уявлення про об'єкт дослідження, яким виступає народонаселення та його розвиток у певні історичні періоди [179, 229, 274]. У 70-80-і роки ХХ ст. була розроблена системна концепція розселення Ю.І. Пітюренко [193, 194].

Зупинимось коротко на деяких демографічних і демогеографічних дослідженнях, які мають безпосереднє відношення до предмета дослідження цієї дисертаційної роботи.

Відомі вітчизняні вчені Ю.І. Пітюренко [193, 194], О.У. Хомра [301-305], В.С. Стешенко [259-263], А.І. Доценко [94], І.М. Дудник [95], І.М. Прибиткова [200-202], М.І. Фащевський [2820-285], Л.В. Чуйко [310], О.Г. Топчієв [267-272], В.О. Джаман [88-89], Я.Б. Олійник [177], В.П. Піскунов [191], О.І. Шаблій [313-316], В.П. Круль [136] й інші велику увагу в своїх дослідженнях приділяють розробці теоретичних і методологічних проблем демографічної науки. Ці теоретичні розробки використовуються і в соціально-географічних дослідженнях, коли останні присвячені вивченню і аналізу демографічної проблематики.

В.П. Піскунов і В.С. Стещенко неодноразово наголошують в своїх роботах, що «накопичення» демографічної інформації, відповідного демографічного матеріалу без теоретичного його осмислення веде до марнотрацтва часу в дослідженнях і не приносить будь-якої користі в рішенні багатьох демографічних проблем. Тільки культивування теоретичного мислення, його творче застосування приносить відчутні результати в демографічних дослідженнях [259]. Демографічну проблематику слід вивчати, зазначає В.С. Стещенко, з точки зору конкретно-історичного підходу, вивчати комплексно, в тісному взаємозв'язку з іншими соціальними проблемами [262]. Демографічна тематика створює особливий аспект загальної соціальної проблематики суспільства, всієї життєдіяльності соціального організму.

В теоретично-методологічному аспекті заслуговує на увагу фундаментальна робота Г.Г.Старостенко «Методологія і практика дослідження відтворення населення України(регіональний аспект) К., 1997. – 320 с.» [250]. Ця робота присвячена детальному аналізу сучасних процесів, розробці методології регіонального дослідження населення та трудових ресурсів. Автор цього дослідження виходить з того, що відтворення населення визначається складним комплексом взаємодій в межах територіальної спільності людей. В монографії аналізуються процеси утворення, закономірності функціонування і розвитку демографічних систем, диференціація їх за типом території. Значна увага приділяється взаємозв'язку демографічних систем зі станом навколишнього середовища. Окреслюються принципи регіонального підходу при розробці соціальної і демографічної політики.

Багато досліджень присвячено аналізу й оцінці сучасної демографічної ситуації в Україні і окремих її регіонах. Майже всі автори цієї конкретної проблематики визначають сучасну демографічну ситуацію в нашій країні як кризову та катастрофічну. Крім того, деякі автори (зокрема О.У. Хомра) категорично наголошують, що депопуляція, розлад механізму відтворення населення загрожує національній безпеці в нашій країні [26, 28, 29, 50, 51, 55, 67, 73, 81, 82, 83, 87, 92, 101, 102, 114, 141, 150, 156, 247, 251, 280].

Серед останніх фундаментальних досліджень вітчизняних демографів слід окремо виділити роботу І.М. Прибиткової «Основи демографії» (К.: АртЕК, 1995). В цій роботі узагальнені численні теоретичні і концептуальні положення демографічної науки, накопичені сьогодні в результаті комплексного дослідження народонаселення різними науковими напрямками. В роботі висвітлюється оцінка принципів і методів вивчення демографічних явищ і процесів,

розглядаються проблеми відтворення населення і конкретні демографічні процеси в Україні і деяких її регіонах. Автор цієї роботи наголошує на необхідності подальшої розробки теоретичних концепцій і методологічних принципів, які б забезпечили адекватне пояснення закономірностей відтворення населення в сучасну епоху. Як і її попередники, І.М. Прибиткова цілком обґрунтовано вважає, що тільки «реалістична теоретична концепція розвитку суспільства загалом і населення як головної суспільної підсистеми, зокрема, покликана пояснити суть процесів, що відбуваються серед населення, розкрити механізм взаємозв'язку суспільного та економічного розвитку, з одного боку, та зміни інтенсивності демографічних процесів і трансформації демографічних структур – з іншого» [202]. І.М. Прибиткова акцентує також увагу на тому, що теоретична концепція, крім пояснення суті й причино-наслідкових зв'язків демографічного розвитку, має забезпечити і його прогнозування. Таку думку автор монографії вважає важливою і обґрунтованою. І.М. Прибиткова звертає увагу на те, що в демографічних дослідженнях ще не знайшов широкого застосування проблемний підхід, який, на її думку, може успішно поєднати загальнотеоретичні положення з конкретними напрямками вирішення демографічних проблем.

Питанням загальної характеристики сучасної демографічної ситуації в Україні присвячено чимало літератури. Автори (демографи, геодемографи, економіко-географи й інші) на основі аналізу статистичних матеріалів розкривають як загальні проблеми тієї геодемографічної ситуації, яка склалася в нашій країні на зламі ХХ і ХХІ століть, так і звертають увагу на фактори, що обумовили демографічну кризу в Україні.

Особлива увага в цих дослідженнях приділяється територіальним відмінностям геодемографічних процесів, питанням зростання дитячої смертності, різним напрямкам управління процесом відтворення населення. Аналізуючи зниження народжуваності, значне зростання смертності населення в усіх обласних регіонах і природне убуття населення (депопуляція), більшість авторів оцінюють сучасну демографічну ситуацію як катастрофічну. Такої думки дотримується Г.Г. Старостенко [249] І. Рябов [223], Л. Пиріг [188] О. Хомра [304] інші [7, 23, 139]. І. Рябов вважає, і з цим слід погодитися, що в Україні вже повністю втрачені традиції багатодітності, О. Хомра дійшов висновку, що глибина демографічної кризи та її важкі наслідки не дають підстав сподіватися на швидке покращення демографічної ситуації. Деякі автори, аналізуючи регіональні аспекти демовідтворю-

вальних процесів в Україні доходять висновку, що кризові явища у відтворенні населення в нашій країні є проблема не тільки соціально-демографічна, а й політична [142, 169, 308, 321].

Інші дослідники сучасних демографічних процесів, аналізуючи кризові явища у відтворенні народонаселення України, хоча і оцінюють їх як серйозні, як такі, що загрожують майбутньому нашої країни, все ж таки вважають, що це тимчасове явище, що демографічна ситуація не є безнадійною, її можна вирішити. Такої думки дотримується І.М. Прибиткова [202]. В.С. Степенко [263]. Найбільш оптимістичну точку зору в цьому відношенні висловлює відомий вітчизняний економіко-географ Ф.Д. Заставний. Він вважає хибною думку деяких авторів, які хронологічно пов'язують глибоку демографічну кризу з періодом, коли Україна здобула свою незалежність. Ф.Д. Заставний цілком обґрунтовано показує, що початок скорочення природного приросту населення в Україні припав на 1991 рік, а зниження спостерігалось і раніше, задовго до здобуття незалежності. Аналізуючи демографічні процеси в Україні за останні 40-50 років, вчений дійшов висновку, що демографічна криза в Україні зародилася чотири десятиліття тому, а в 1990-і роки вона лише продовжилася і «переступила» ту межу, за якою вже почали спостерігатися депопуляційні процеси [104]. Спростовуючи політичну спрямованість в демографічному аспекті розвитку України, Ф.Д. Заставний досить обґрунтовано висловлює оптимістичний варіант подолання кризових явищ в населенні країни. Він оцінює демографічний прогноз в Україні як обнадійливий.

Покращення розвитку економіки, що спостерігалось в 2000 році, реальні заходи уряду, які спрямовані на підвищення добробуту населення, в недалекому майбутньому приведе, на думку цього автора, до покращення демографічної ситуації в нашій країні в цілому та окремих її регіонах.

Ми певною мірою поділяємо думку проф. Ф.Д. Заставного.

В 1999 році в Росії вийшов з друку важливий науковий довідник «Народонаселение. Энциклопедический словарь» [167]. Він вміщує кілька тисяч статей з народонаселення, демографічної науки, історії її розвитку, методології розрахунків різних демографічних показників, інформаційно-довідникові матеріали по окремих країнах (в т.ч. по Україні), велику інформацію з царини демографічної і народонаселенської бібліографії. Якщо в раніше виданому в СРСР «Демографическом энциклопедическом словаре» [78] багато статей були написані з позицій марксистсько-ленінського підходу, то в новому

виданні, яке дещо відрізняється від попереднього і в структурному аспекті, бачення проблем народонаселення і демографічної науки суттєво змінилося та не має ідеологічного нашарування. В Україні в 1998 році вийшла друком фундаментальна довідково-аналітична робота «Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. Енциклопедія». В цьому енциклопедичному виданні не лише проблеми міграційного руху населення, а і багато загальних теоретичних і методологічних питань народонаселенського, демографічного характеру. Автор цієї роботи при дослідженні різних сторін демографічного процесу використовувала теоретичні і методичні підходи до цих важливих видань.

1.3. Формування концептуально-понятійної системи у демографії

Демографія – наука, яка вивчає чисельність, склад та розміщення населення, їх зміни, причини і наслідки цих змін, взаємозв'язок соціально-економічних факторів, які обумовлюють зміни в населенні; розкриває закономірності відтворення населення. Існує і більш загальне визначення демографії як історично сформованої науки, яка вивчає суспільно-економічні закономірності відтворення народонаселення в їх соціально-історичній обумовленості [3].

Термін «демографія» походить від грецького «демос» – народ і «графія» – опис. Вперше термін «демографія» з'явився в роботі французького природодослідника і математика Ахілла Гійяра (1799-1876) «Елементи статистики людини, або Порівняльна демографія», виданій у Парижі в 1855 р. Російською мовою вона стала так називатися у зв'язку з роботами 8-ї сесії Міжнародного статистичного конгресу (Петербург, 1872). Термін «демографічний» найчастіше відображав відомості про статистику населення, тобто демографічні дослідження ототожнювалися (це спостерігається й зараз) із практикою збору й обробки даних, які стосуються чисельності й руху, складу й відтворення населення на певній території [59]. В російських наукових виданнях термін «демографія» вперше з'явився в 1893 р. У статті А.С.Яновського «Демографія» в Енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона.

У процесі історичного розвитку демографія пройшла складний шлях становлення як самостійна наука зі своїм власним предметом. Ще у першій половині XVIII століття відомим швейцарським і російсь-

ським математиком Л.Ейлером (1707-1783) було поставлено питання щодо відтворення населення як предмету демографічної науки. Але тільки в середині ХХ століття сформувався кінцеве представлення щодо предмета науки демографії. Демографи дійшли висновку, що вони вивчають не просто динаміку чисельності населення, його структуру та розміщення по території країни, а дещо, чого не вивчають інші науки. Було визнано, що предметом демографії – є відтворення населення, тобто процес неперервного поновлення його чисельності та структур через зміну поколінь, через процеси народжуваності та смертності.

Незважаючи на визнання предметом демографії відтворення населення, у науковій літературі існує декілька визначень демографії як науки. Багатомовний демографічний словник, підготовлений ООН, визначає демографію як «науку про народонаселення, що вивчає чисельність, склад, розміщення та рух населення [164]. Більш широке визначення подає енциклопедичний словник «Народонаселення» (М., 1994 р.): »Як самостійна наука демографія вивчає закономірності та соціальну обумовленість народжуваності, смертності, шлюбності та припинення шлюбів, відтворення сімейних пар і сімей, відтворення населення в цілому як єдність цих процесів» [167].

Об'єктом демографії виступає *населення*, або *народонаселення*. Під «народонаселенням», зазвичай, розуміють сукупність людей, що проживають одночасно на будь-якій території. Виходячи з цього визначення, населення має дві атрибутивні ознаки – кількісну (населення – це сукупність) і територіальну (населення певної території). Але як об'єкт демографії воно має ще одну важливу атрибутивну ознаку – це здатність до самооновлення через процеси зміни поколінь, тобто через народжуваність і смертність. Тому в демографії *населення – це сукупність людей, що має здатність до самовідтворення*.

Про рівень формування будь-якої науки свідчить перш за все ступінь розробки її понятійно-термінологічного і категорійного апарату. Демографія широко використовує в своїх дослідженнях систему власних понять, а також терміни і категорії соціальної географії, соціології, економіки, екології та інших наукових напрямків. І це закономірно.

Одиницею спостереження в демографії є людина. Упродовж життя людини змінюються її вік, рівень освіти, сімейний стан, місце проживання тощо. Зі зміною тих чи інших характеристик окремих людей змінюються й характеристики населення в цілому. Цей про-

цес носить назву «*рух населення*». Чисельність населення, як і його склад, постійно змінюється – народжуваність збільшує, а смертність зменшує її. Підсумком цих процесів виступає приріст або скорочення населення як різниця між числом народжених і померлих. Це явище в демографії називається *природним приростом населення*. Людина народжується, розвивається, вмирає. На місце старих поколінь приходять нові, завдяки чому народонаселення замінюється, оновлюється. Ці зміни представляють собою якісну характеристику населення. Вони пов'язані з його відтворенням.

Відтворенням народонаселення називається безперервне оновлення його чисельності та структури в процесі зміни одного покоління другим. Відтворення населення представляє собою основну якісну характеристику населення, вивчення якої є виключно компетенцією демографії. У зв'язку з відтворенням населення поняття «народонаселення» набуває якісного змісту; якісною стороною народонаселення є відтворення населення, вивчення якого відповідає на запитання: який рівень народжуваності та смертність, чи забезпечено відтворення населення в цілому і т. ін. Джерелом фактичних даних в демографії виступає статистика населення – його чисельність, склад, розміщення, і статистика руху населення – народжуваність, смертність, людинність, розлучуваність, міграції. Ці дані, оброблені з використанням статистичних і специфічних демографічних методів, дозволяють не тільки характеризувати населення та його рух поняттями «багато», «мало» або «недостатньо», але й дають відповіді на запитання «як?», «чому?» і «що буде?».

До процесу відтворення включають також міграцію, розвиток сім'ї, зміну соціальних відзнак людей. Тому відтворення населення розглядають у вузькому та широкому розумінні.

У вузькому сенсі – це суто природний рух – сукупність процесів народжуваності, смертності, шлюбності та розлучуваності. При цьому треба розуміти, що йдеться саме про вивчення процесів, тобто масових окремих, бодай і унікальних, подій такого роду [176].

В той же час населенню притаманні й інші структури, пов'язані з тим, що населення – соціальна сукупність людей. Тому в демографії рух населення вивчається у широкому ракурсі, що включає:

- *природний рух*;
- *механічний рух*, або міграцію (територіальне переміщення населення);
- *соціальний рух*, або *соціальну мобільність* (зміна приналежності населення до певної соціальної групи).

Відтворення населення в широкому розумінні включає зміни його національного, культурного, професійного складу тощо, а також передачу соціального досвіду. Питання, що охоплюють якісні структури населення будуть розглядатися нами лише у зв'язку з їх впливом на процеси природного руху населення, тобто зміни поколінь в результаті народжуваності та смертності.

Відтворення населення прямо або опосередковано обумовлюється демографічними структурами. *Структури населення* – це розподіл осіб за будь-якими типологічними групами. Для демографів представляють інтерес ті структури, які обумовлюють відтворення населення.

Демографічні структури – це структури населення, що безпосередньо або побічно пов'язані з відтворенням населення. Структура населення – це розподіл людей на окремі групи за певними ознаками. Наприклад, за статтю, віком, сімейним станом, рівнем освіти тощо. Оскільки таких ознак значна кількість (демографічних, фізіологічних, психологічних, соціальних, економічних і т. п.), то можна побудувати безліч будь-яких структур населення [286].

Але демографію цікавлять лише ті структури, які безпосередньо або опосередковано пов'язані з відтворенням населення. Саме ці структури називаються демографічними структурами. Такими є статева структура (статевий склад), вікова структура (віковий склад), а також шлюбна та сімейна структура (шлюбний та сімейний склад) населення.

Саме ці структури, з одного боку, прямо або побічно, впливають на відтворення населення та на складові його процесів народжуваності, смертності, шлюбності, а з другого – самі прямо або опосередковано залежать від цих процесів.

Статева, вікова, шлюбна та сімейна структура безпосередньо входять до предмета демографії, в той час як інші виступають як зовнішні (екзогенні) чинники демографічних процесів. Вони впливають на відтворення населення побічно через демографічні структури.

Важливою характеристикою категорії «народонаселення» в демографічному розумінні є поняття «покоління» – сукупність людей, народжених в один рік. Покоління людей, які одночасно пережили будь-яку подію (народилися, взяли шлюб, закінчили школу і т. і.), носить назву «*когорта народонаселення*». Процеси народжуваності, смертності, шлюбності та розлучуваності як складові відтворення населення називаються *демографічними процесами*. Демографічні процеси, в свою чергу, складаються з окремих *демографічних*

подій(народження дитини, смерть людини, взяття шлюбу, розірвання шлюбу).

У 1920–1930-х роках формується комплексний підхід до вивчення демографічних процесів і структур, які розглядаються уже не ізольовано одні від одних, а у тісному причинно-наслідковому зв'язку. Крім макропроцесів – народжуваності, смертності, шлюбності – вивчають мікропроцеси в їх зв'язку з мікроструктурами, наприклад сімейною структурою населення. У методологічній площині таке вивчення полегшувалося поняттям «демографічна біографія пересічної людини», введеним М.В. Птухою ще 1916 року. Свою концепцію він сформулював так: «Тільки при поєднанні демографічних біографій окремих індивідуумів у демографічну біографію пересічної для досліджуваної сукупності людини можливе повне й вичерпне вивчення всіх статистичних констатованих конкретних масових явищ демографічного життя в усій їх різноманітності. За будь-якого іншого зображення ця теоретична палітра можливого дослідження більшою чи меншою мірою зникає» [205].

М.В. Птуха розробив загальну схему вивчення демографічних явищ, засадовою стосовно якої була «демографічна біографія пересічної людини». Створенню апарату вимірювання цієї загальної схеми демографічних явищ була, зокрема, присвячена теоретична праця М.В. Птухи про методи встановлення індексів шлюбності. У розрахунках доповнень до цього теоретичного дослідження брав участь відомий український демограф П.І. Пустоход. Розроблений М.В. Птухою метод дозволив точніше виміряти індекси шлюбної гомогамії та гетерогамії як індекси «тяжіння» та «відштовхування», «симпатії» та «антипатії». М.В. Птуха запропонував свій індекс шлюбності для вимірювання етнічного аспекту гомогамії та гетерогамії.

Розвиваючи ідею М.В.Птухи про необхідність використання демографічних засобів при вивченні демографічних процесів, Ю.О. Корчак-Чепурківський побудував першу в СРСР таблицю шлюбності, яка тривалий час залишалася єдиною в країні. На початку 30-х років з'являється монографія А.П. Хоменка, присвячена проблемам радянської сім'ї в перехідний період. Це перше у вітчизняній демографічній літературі комплексне дослідження шлюбно-сімейного колективу як первинного осередка відтворення населення. А.П. Хоменко вивчав сімейну структуру населення з розподілом сімей по соціальних групах, з їх розділенням на міські та сільські. Під соціальними групами А.П.Хоменко мав на увазі «емпірично виокремлені сукупності, які мають певні професійно-виробничі ознаки» [205].

20-ті – початок 30-х років ХХ ст. були часом пошуку таких нових концепцій, які узагальнили б уже нагромаджені демографічні знання і дозволили б створити сучасну теорію відтворення населення, вдосконалити вже існуючу систему демометричних показників. Значний внесок у розвиток теоретичних уявлень про відтворення населення зробив Ю.О.Корчак-Чепурківський.

Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років російськими демографами і економіко-географами (Д.І. Валентей, М.Т. Агафонов і інші [1-3, 39-41, 122] в науковий обіг були введені терміни *демографічна ситуація* і *демографічна обстановка* [2]. Ці терміни вживались і вживаються здебільшого як синоніми і в змістовному аспекті віддзеркалюють комплексну демографічну характеристику населення певної території в її обумовленості соціально-економічними факторами. В більш пізніших наукових публікаціях, присвячених демографічним дослідженням, М.Т. Агафонов запропонував вживати термін *«економіко-демографічна обстановка»*, маючи на увазі динамічну сукупність відносин між демографічними й усіма іншими компонентами виробництва, яке сформувалося на певній території [2]. Тут йдеться вже про регіональну економіко-демографічну структуру – об'єкт дослідження соціально-економічної географії.

М.Т. Агафонов вважає, що всі основні чинники розвитку народонаселення, в тому числі і демографічні, знаходяться в системі суспільного виробництва, а регіональні геодемографічні відмінності, їх територіальна диференціація визначаються особливостями територіально-галузевої його структури [2]. Визначивши пріоритет суспільного виробництва в розвитку геодемографічних процесів, цей автор не виключає впливу на них історико-географічних, етнічних, і інших факторів. М.Т. Агафонов вважає (і з цим положенням слід погодитись), що концепція економіко-демографічної обстановки сформувалась на межі демографічної, економічної та економіко-географічної науки. Підкреслимо ще раз, що в основі цієї концепції лежить пріоритет економічних і виробничих явищ та процесів. Демографічні явища тут розглядаються як похідні від економічних і виробничих. Більш того, М.Т. Агафонов вважає, що показники природного руху населення не слід навіть розглядати як типологічну ознаку [2]. Така думка М.Т. Агафопова, на мій погляд, є дискусійною і з нею повністю погодитися не можна.

М.Т. Агафонов, розглядаючи економіко-демографічну обстановку (ЕДО) здебільшого з позицій «виробничого детермінізму», стверджує, що виробництво (в його термінології – територіально-суспільна

система виробництва) – це аргумент, а ЕДО – функція від нього. І хоча ця залежність не має, як зауважує автор, лінійного характеру, він робить висновок, що саме раціональне використання трудових ресурсів є радикальним засобом регулювання економіко-демографічної обстановки та проведення демографічної політики в конкретному регіоні [1]. На думку автора цієї дисертаційної роботи, така точка зору є теж дискусійною.

Зовсім протилежну позицію ми знаходимо в роботах іншого російського демографа й економіста Л.Л. Рибаківського [220-222]. Він стверджує, що саме виробництво є функцією населення. Рух населення, в трактовці цього автора, визначає темпи розвитку економіки регіону. В той же час Л.Л. Рибаківський припускає, що з позицій системного підходу окремих регіон можна розглядати і як складову частину(підсистему) єдиного цілого (країни). В зв'язку з цим розвиток окремого регіону повинен відповідати вимогам розвитку системи (країни) в цілому. В цьому відношенні населення виступає, на думку Л.Л. Рибаківського функцією, виробництва [220].

Більш широку трактовку економіко-демографічної обстановки запропонував Х.С. Салимов. Він керувався тим, що населення треба розглядати з точки зору відомої методологічної позиції, в основі якої лежить діалектичний підхід про цілісність трьох його (населення) суттєвостей: як виробника матеріальних благ, тобто як головної продуктивної сили суспільного виробництва; як споживача товарів і послуг цього виробництва; і як біологічного виду, в надрах якого відтворюються покоління людей) [229]. Зауважимо, що від цієї останньої тези не слід абстрагуватися, як це роблять деякі автори, тому що людина (в сукупності – населення) є і носієм певних біологічних відносин, а не тільки соціально-економічних явищ.

С.І. Пирожков вводить в науковий обіг поняття «демографічний розвиток» – комплексне поняття, яке включає в себе взаємодію багатьох демографічних змінних (народжуваність, смертність, шлюбність, міграцію тощо), послідовне дослідження яких являє собою самостійну наукову задачу [189-190]. Розвиток народонаселення в цілому розуміють як закономірний процес кількісних та якісних змін в народонаселенні, ускладнення системи його зв'язків і відносин, які притаманні певному етапу суспільно-історичного розвитку при переході із одного якісного стану в інший; розвиток народонаселення – важлива складова соціально-економічного розвитку, яка корелюється з ним через відтворення населення. Методологічне значення поняття полягає в тому, що воно є своєрідною теоретичною ланкою,

що пов'язує загальні закони і закономірності розвитку суспільства із закономірностями відтворення населення. В рамках тієї або іншої формації діють специфічні закономірності розвитку народонаселення, які обумовлені конкретно-історичними особливостями даного суспільства [78].

Російський вчений Б.С. Хорєв, застосовуючи в своїх дослідженнях поняття «демографічна ситуація», вказує, що це конкретний в певних історико-географічних умовах стан населення, який обумовлюється соціально-економічними факторами певного місця і часу [306-307], а відомі російські демографи А.Я. Кваша і Г.П. Кисельов трактують демографічну обстановку «як існуючий в даний період режим відтворення населення [121].

В наукових дослідженнях вітчизняних демографів і економіко-демографів в останні роки теж приділяється певна увага вивченню основних демогеографічних категорій. І.М. Прибиткова при дослідженні регіональних відмінностей у відтворенні населення та його демографічної структури застосовує терміни *демографічна ситуація*, *регіональна соціально-демографічна ситуація*, *демографічна обстановка*. При цьому вона вважає, що *демографічна ситуація* та *демографічна обстановка* – це синоніми. Цими термінами характеризується «стан демографічних процесів, склад й розміщення населення на певний час. Через послідовність демографічних ситуацій виявляють себе головні закономірності відтворення населення і його розселення [202].

Т.В. Панасенко в своїх геодемографічних дослідженнях використовує здебільшого термін *демографічна ситуація*. На думку цього автора, демографічна ситуація є складовою частиною такої категорії, як *демогеографічна система*. Демографічна ситуація, зауважує Т.В. Панасенко, характеризує статику демографічних явищ, а динамічна складова демогеографічної системи – це демогеографічний процес [182].

Н.М. Мірко, Г.Г. Старостенко, Л.Г. Тарангул, характеризуючи сучасні демографічні процеси в регіонах України, утримуються від дискусійних питань щодо визначення понять «*демографічна ситуація*» та «*демографічна обстановка*». Вони застосовують лише термін «*демографічна ситуація*» і підкреслюють, що при дослідженні її регіональних особливостей треба звертати увагу на інтенсивність впливу на неї таких факторів і чинників, як природні умови регіону, особливості базового генофонду населення, особливості правових, моральних та релігійних норм, адміністративно-регулятивних актів,

екологічних умов проживання тощо. Головними чинниками демографічної ситуації, є на їх думку, природний приріст населення та його міграційний рух [160].

Окрім понять «демографічна ситуація» та «демографічна обстановка», у дослідженнях населення широко використовуються поняття «демографічний процес», який розуміють як часовий розвиток населення на певній території, його кількісні і якісні зміни, загальний напрямок і характер таких змін.

О.У. Хомра критично ставиться до точки зору М.Т. Агафонова, який запропонував використовувати термін «*економіко-демографічна обстановка*». Вузьке розуміння демографічної обстановки, на думку О.У. Хомри, приводить до неповноцінного аналізу й до обмеження результатів і висновків, особливо тоді, коли робиться спроба оцінити її з точки зору, «сприятлива вона, чи ні». О.У. Хомра закликає авторів, які працюють в області демогеографічних досліджень, вийти за межі так званого «повзучого емпіризму» і керуватися в своїх пошуках істини теорією демовідтворення, яка досконало розроблена нашими вітчизняними демографами В.С. Піскуновим і В.С. Степенко.

Узагальнюючи різні підходи, неоднозначне трактування основних демогеографічних категорій, якими характеризуються демографічні процеси, можна зробити висновок, що не дивлячись на деякі розбіжності, в них є багато спільного [322], і концепційно-понятійна система в демографів функціонує.

Більшість дослідників вважає, що «демографічна обстановка» і «демографічна ситуація» – це синоніми. Тому визначення геодемографічної обстановки через послідовну зміну геодемографічної ситуації слід вважати не зовсім вірним, як це роблять деякі автори. Демографічна обстановка характеризує демографічні явища не в динаміці, а в статичності. У зв'язку з цим при аналізі динаміки демографічних процесів застосовувати цю категорію буде не зовсім коректним.

1.4. Демографічні процеси. Закони народонаселення та концепції демографічного розвитку

Особливості *демографічних процесів* полягають в їхній парності, протилежній спрямованості, взаємозумовленості та залежності. Ці властивості є системоутворюючими факторами, котрі формують населення як систему з усіма його якостями [5]. Важливою властивістю

процесів природного руху населення є те, що вони біологічно і соціально детерміновані. Однак усі зміни закономірностей природного руху населення зумовлюються не зміною біології людини, а соціальних умов її життєдіяльності.

Демографічне явище – це значна зміна кількісних та якісних параметрів населення або демографічних процесів, що здійснює помітний вплив на характер відтворення. На відміну від *демографічної поведінки*, що стосується однієї особи, демографічне явище охоплює значні групи людей. До демографічних явищ, характерних для населення України та її регіонів, належать такі: зменшення рівня народжуваності, зростання смертності, старіння населення, зменшення тривалості життя, переважання малодітних сімей, поширення позашлюбної народжуваності тощо.

Таким чином, демографічні явища можна вважати виявом закономірностей демографічних процесів, тенденцій їхньої зміни.

Поширені два види демографічних явищ:

- такі, що залежать від власне характеру відтворення населення та взаємозв'язків його компонентів;
- такі, що зумовлюються взаємодією відтворення населення з природними та соціальними процесами.

Зокрема, до першого виду належать дітонародження, вимирання покоління, зміна чисельності населення, а також взаємозв'язки його структури та руху (наприклад, стабілізація вікової структури, старіння населення). Переважна більшість демографічних явищ належить до другого виду і є виявом дії зовнішніх щодо відтворення населення факторів. Так, в Україні сучасні негативні демографічні явища значною мірою зумовлені затяжною економічною кризою, в якій перебуває країна у перехідний період.

Демографічні явища та процеси є результатом *демографічної поведінки*, яку розуміють як систему взаємопов'язаних дій або вчинків окремої особи, спрямованих на збереження або зміну її демографічного стану, тобто це дії, пов'язані з відтворенням населення (репродуктивна і матримоніальна поведінка), міграцією (міграційна поведінка) та соціальною мобільністю (соціальна поведінка).

Демографічна ситуація (обстановка) – це стан демографічних процесів, склад та розміщення населення в будь-який певний проміжок часу, що найчастіше виявляється в тому чи іншому році [6]. Демографічна ситуація визначається також як характеристика відтворення населення за його основними структурними елементами у просторовій і часовій визначеності. Отже, демографічна ситуація ві-

дображає основні тенденції відтворення населення, його історичний тип і межі ситуаційних коливань параметрів режиму відтворення [8, 116].

Закономірності відтворення населення та його розміщення по території (розселення) виявляються через послідовну зміну демографічної ситуації. У демографічній статистиці досліджують демографічну ситуацію країни загалом або її регіонів. Оцінити демографічну ситуацію не можна лише за об'єктивними параметрами демографічних процесів. Оцінювання передбачає наявність певного критерію – науково обґрунтованих вимог щодо відтворення населення, що відповідають довготерміновим інтересам суспільства. На думку О. Хомри, до основних властивостей демографічної ситуації (обстановки), які дають можливість виокремити її серед демографічних явищ і розглядати як самостійне, належать історичність, взаємопов'язаність (комплексність, а не механічне сполучення) компонентів, їхня різнорівневість (а отже, взаємопов'язаність і різнорівневість показників) і територіальність [304].

У науковців сформувалися різні підходи до трактування поняття «демографічна ситуація». У вузькому розумінні демографічну ситуацію визначають як режим природного руху населення конкретної території.

При цьому для її характеристики обмежуються аналізом народжуваності, смертності, шлюбності, розлучуваності та статеві-вікової структури населення, а соціально-демографічні фактори не розглядають як основні. За ширшого підходу визначення демографічної ситуації ґрунтується на трактуванні населення певної території як сукупності людей, які пов'язані демографічними, економічними, соціальними відносинами. У найбільш загальному вигляді демографічну ситуацію визначають як сукупність відносин людей з метою відтворення населення в територіальних спільнотах. У такому тлумаченні демографічна ситуація характеризується як параметрами відтворення абстрактного біологічного моменту, так і його соціалізації: поряд з показниками природного руху населення потрібно використовувати показники охоплення та якості виховання дітей у дошкільних закладах і школах, стан професійної освіти, функціонування і розвиток сім'ї, самовідтворення індивідів у процесі трудової діяльності [202].

Вивчення демографічної ситуації на національному і регіональному рівнях здійснюється із залученням широкого спектра методів статистичного, математичного, демографічного аналізу.

Демографія досліджує закономірність змін у чисельності населення, тісно пов'язані з ними природний рух, відтворення, якісний склад, шлюбність, розлучення, смертність, структуру населення за віком, статтю, етнічний склад тощо. Поняття демографії з початку її виникнення зазнало змін. Дедалі більше зростає інтерес людини до *демографічних процесів*, їх закономірностей, відповідно підвищуються вимоги до демографії як науки. В процесі розвитку демографічних досліджень з кінця XVIII ст. вчені намагаються встановити закони відтворення населення – його народжуваності й смертності, природного приросту й характерних особливостей статево-вікової структури.

Перший закон народонаселення був сформульований Т. Мальтусом (1766-1834), який у відомій книзі «Досвід про закон народонаселення у зв'язку з майбутнім удосконаленням суспільства» (1798 р.) показав загрозу зростаючого розриву між кількістю населення, що збільшується у геометричній прогресії, та ресурсами продовольства, які зростають в арифметичній прогресії, тобто значно повільніше. Марксизм пов'язував зміни законів народонаселення з історичним розвитком суспільства: *кожній суспільно-економічній формації відповідає свій закон народонаселення*. Такий підхід сповідувала й радянська демографія [241].

З середини XX ст. найбільшої популярності набула теорія демографічних переходів. У сучасній демографії досліджують також історичні типи відтворення населення, зміну яких називають демографічними революціями. *Концепція демографічних переходів* започаткована французьким демографом Адольфом Ландрі ще на початку XX ст., а ґрунтовно розроблена американськими дослідниками Уорреном С. Томпсоном (1929 р.) та Френком У. Ноутстайном (1945 р.). Якісні зміни-злами у динаміці населення називають демографічними переходами.

Концепція, яка розкриває історичну еволюцію міграції населення, називається *концепція міграційного переходу*. Вона запропонована в 1971 р. американським географом В. Зелінським *по аналогії* і на основі концепції демографічного переходу. Міграційний перехід розглядається як закономірність переходу від малорухомого способу життя в умовах традиційної економіки до наростання територіальних переміщень населення в міру посилення індустріалізації суспільства, що пов'язане із прогресом в області транспорту й засобів комунікації, розширенням інформаційного простору, формуванням єдиних національних, а потім світових ринків праці й капіталу. Підвищення міграційної рухливості населення – процес історично незворотній.

Пристосованість мігрантів містить у собі адаптацію (соціальну і біологічну) – процес пристосування людини до нових для нього умов життя й пристосування умов життя до потреб людини (перебудова зовнішніх умов відповідно до потреб суб'єкта). Границя переходу новоселів до складу постійного населення в Україні становить близько 10 років. Терміни приживлюваності можуть коливатися залежно від місць виходу мігрантів, зміни оселеного статусу, розбіжності структури мігрантів і населення районів вселення й т.д. [241].

Фази розвитку міграцій (приблизно відповідають фазам демографічного переходу):

1) початкова (збігається з демографічним вибухом) – розвивається масовий рух із села в місто, здійснюється колонізація сільського населення незасвоєних земель у межах своєї країни, еміграція, поширюються сезонні міграції, маятникові міграції й ін.;

2) надалі трохи слабшають потоки мігрантів у міста й на нові території, зменшується еміграція, але відбувається підвищення інтенсивності зворотних переміщень у міру ускладнення просторової структури суспільства;

3) скорочуються абсолютні й відносні показники руху населення із села в місто; високий рівень міжміської міграції й різних видів зворотних переміщень; припиняються переміщення населення в недавно освоєні регіони й відбувається навіть деякий зворотний рух з останніх, а також сильні міждержавні міграційні потоки кваліфікованої робочої сили.

Останнім часом набула поширення теорія обмежувальних факторів народжуваності.

За законами багатьох розвинених країн, інтереси прав особистості вище інтересів прав родини. Але в жінок як осіб, які дають життя, існують певні специфічні репродуктивні права. Чоловіки мають тільки права людини, а жінки, крім прав людини, ще й специфічні права, пов'язані з репродуктивними функціями. У будь-якої жінки є право на материнство або на відмову від нього, право на вибір, час, інтервали між народженнями, їх кількість. Долю майбутньої дитини може вирішити тільки жінка, це її виключне право, яке повинно бути виконане.

Процес репродукції небезпечний (щороку у світі 500 тис. жінок помирають від ускладнень, пов'язаних із вагітністю й пологами. Процес виховання дитини тривалий і затратний). У законодавстві усі права жінки як майбутньої матері повинні бути чітко розписані й визначені. Це важливий фактор для майбутнього розвитку як родини,

так і всього суспільства, тому що саме роль жінки є головною у вихованні й розвитку нової людини для суспільства.

Для того, щоб реалізувати права жінки, важливо визнавати й пам'ятати її загальнолюдські й репродуктивні права, право самої приймати рішення: народжувати або не народжувати, коли й у який період часу, одну дитину або кількох, з яким інтервалом часу, у яку звернутися лікарню й т.д.

У наш час чоловіки живуть менше жінок у середньому на 4-5 років. У Україні жінки живуть довше чоловіків у середньому на 12 років, вони рано стають удовами. Порівнюючи таку статистику з розвиненими країнами, видно, що середня тривалість життя українських жінок нижча [202, 243].

Репродуктивні права жінки, завдання й проблеми народжуваності не повинні залежати від інтересів економіки, національної безпеки й народонаселення. Зараз пріоритети людей, в тому числі і репродуктивні права, важливі для існування особистості, і є пріоритетними для національної безпеки в правовій основі.

З високою смертністю держава може боротися кращим медичним обслуговуванням та соціальним захистом, а з низькою народжуваністю – тільки засобами поліпшення стану соціального середовища, доходу громадян, модифікацією державної політики та зміною правових норм, зокрема відносин до жінки-матері.

У нашій країні поки не виробили активні методи проведення сімейної політики, які б мотивували суспільство до збільшення народжуваності.

1.5. Становлення географії населення як науки

Географія населення – складова суспільної географії. Загальними об'єктами суспільної географії є людина, суспільство або ноосфера. На всіх етапах географічного пізнання світу людина завжди перебувала у центрі уваги дослідників. Якщо людина – біосоціальне явище, то суспільство трактують як складну систему, сформовану духовною, соціальною, економічною, технічною, політичною сферами.

Конкретним *об'єктом* суспільної географії та географії населення, як її складової, є населення, у наукових працях часто використовують термін «народонаселення», який з 1806 р. вживають здебільшого російські вчені (тоді як категорію «населення» звели до побутового звучання). Синонімом терміна «народонаселення» був термін «велелюдство», який запропонував український державо-

знавець Г.І. Новицький 1715 р. Сьогодні в українській науці надають перевагу термінам «населення» і «людність», хоча обидва терміни – синоніми (І. Гудзеляк) [73].

Враховуючи фундаментальність категорії «населення» (вона є головною у філософії, соціології, політології, демографії, економіці та інших наукових дисциплінах), не існує розбіжностей стосовно її сутності. Проте маємо різні варіанти формулювання означення категорії «населення»:

1) «народонаселення (населення) – природно та історично сформована і безперервно відновлювана у процесі відтворення сукупність людей;

2) сукупність мешканців певної території» [73].

І.М. Прибиткова використовує означення, запозичене з «Демографического энциклопедического словаря»: «народонаселення – природно-історично постала й не перервано самовідновлювана в процесі відтворення безпосереднього життя сукупність людей, головний матеріальний компонент людського суспільства» [202].

О.Г. Топчієв дає таке визначення: «Народонаселення (населення) – це стійка і самовідтворювана множина людей, що має свій своєрідний природно-історичний розвиток і являє собою головну складову людського суспільства» [269].

Французький демограф К. Вандескрік вважав, що «населення» одночасно характеризується такими ознаками: «1) сукупність людей; 2) обмежене територіально (має свою власну територію); 3) володіє певним соціальним змістом» [42].

В сучасній українській науковій думці залишається домінуючим наступне трактування: **населення – це сукупність людей певної території. Поняття зберігає дві складові:** населення постало як біологічне явище та упродовж демографічної історії розвивається і функціонує як соціальний феномен.

Розуміння *предмета* географії населення змінювалося з розвитком суспільної географії, що виражалося головним чином у визначенні самої науки географія населення:

- 1971 р.: «Географія населення вивчає регіональні відмінності складу, динаміки та розміщення населення, закономірності формування цих відмін, територіальні системи населених пунктів і закономірності їх розвитку» [130, С. 5].
- 1976 р.: « При вивченні населення економічну географію передусім цікавить перша виробнича сила (робітник, працівник) як суб'єкт виробництва» [236, С. 203].

- 1980 р.: «Географія населення комплексно вивчає в динаміці територіальні групи населення та системи населених місць та їх зв'язки з природним середовищем і господарством, для конкретних суспільно-історичних умов, в яких це населення живе і працює» [130, С. 19].
- 1985 р.: «Предметом дослідження географії населення є географічні відмінності складу та відтворення населення, територіальний розподіл і переміщення населення, географічні відмінності в культурі, побуті і навичках населення, трудові ресурси територіальних груп населення і географічні відміни в їхньому використанні, населені пункти та їх територіальні системи» [73, С. 10].

З 90-х років у теоретичних працях вітчизняних географів часто ототожнюється «географія населення» і «демогеографія» або «геодемографія» (Топчів О.Г., 2001). Усі без винятку вчені констатують факт розширення предметної сфери науки шляхом посилення уваги до територіальних особливостей різних видів життєдіяльності людей, специфіки цивілізаційного розвитку. М.І. Фащевський, М.П. Демченко вважають, що предметом дослідження географії населення є «виявлення закономірностей розвитку територіальних спільностей людей та особливостей їх життєдіяльності в сукупності зв'язків і залежностей» [268]. І Гудзеляк визначає, що *географія населення – це наука про територіальні закономірності формування та функціонування людських спільнот* [73].

Детальний аналіз в дослідженні теоретичних основ географії населення провела І. Гудзеляк. Підсумовуючи результати її дослідження, ми цілком погоджуємося з її визначенням: «Географія населення вивчає в динаміці територіальні групи населення і системи населених місць, в яких це населення мешкає та працює, пов'язаних з природним середовищем і господарством, в конкретних суспільно-історичних умовах» [73]. Головними словами в цьому визначенні є «територіальні групи (системи)», оскільки географія вивчає територіальні системи незалежно від того, до якої сфери ці системи відносяться. Саме тому географія знаходиться на стику суспільних та природничих наук. Саме територіальні системи можуть бути як природничими (їх вивчає фізична географія), так і суспільними (їх вивчає економічна, соціальна і політична географія).

Як визначає І.Гудзеляк, предметом дослідження географії населення є геопросторова організація населення. Зміст географії населення охоплює:

- геопросторові закономірності природного відтворення населення та формування демографічної структури населення;
- географічні закономірності формування і використання праце-ресурсного потенціалу;
- географічні закономірності формування соціального складу населення;
- геопросторова організація міграції населення;
- територіальні закономірності розселення населення (розміщення, формування поселень та їхніх територіальних систем);
- геопросторові закономірності формування етнічного складу, функціонування етнічних (чи міжетнічних) спільнот; етнічні процеси;
- регіональні відмінності у способі життя, культурі та побуті людей.

Географія населення є одним із чотирьох головних блоків суспільної географії поряд з економічною, політичною та соціальною географією. У складі географії населення проф. О.І. Шаблій виділив дві *групи наукових дисциплін* [315]:

- *«галузеві»*: демогеографія, етногеографія, географія трудових ресурсів, геоурбаністика тощо;
- *«просторові»*: демо- й етноглобалістика, демографічне й етнографічне країнознавство, демо- й етнорегіоналістика, мікрогеографія населених пунктів, зокрема міських.

Подібні «галузеві» дисципліни пропонують виділяти й інші автори. Зокрема, називають такі розділи географії населення – географія трудових ресурсів, географія міграцій, географія міст (геоурбаністика), географія сільського розселення та ін. [147].

Схематично *структуру географії населення за І. Гудзеляк* зображено на рис. 1.2. За цією структурою сектори «сформовані» тими науковими дисциплінами, що відрізняються за предметом дослідження (демогеографія, етнічна географія, географія міграцій, географія праці, географія розселення (геоурбаністика та гео-руралістика), географія способу життя). Усі вони «пронизані» сегментами, виділеними за різними рівнями територіального охоплення об'єкта дослідження – від населення окремого поселення до глобального рівня (людства загалом).

Демогеографія вивчає географічні закономірності природного відтворення населення. Це наука, яка формується на межі географії та демографії.

Рис. 1.2. Структура географії населення за І.Гудзеляк [73]

Етнічна географія досліджує геопросторову організацію етносів, особливості етнічних процесів, формування етнічного складу населення окремих територій, особливості життєдіяльності етносів у певних географічних, соціально-економічних і політичних умовах. Це міждисциплінарна наука, яка є на межі географії та етнології.

Географія праці (географія трудових ресурсів) – наукова дисципліна, яка вивчає територіальні закономірності формування, розташування та відтворення працересурсного потенціалу, використання трудових ресурсів, регіональні особливості ринку праці. Географія праці є саме тією ланкою, що пов’язує географію з економікою.

Географія розселення вивчає географічні закономірності розміщення населення, формування поселень та їхніх територіальних систем. Оскільки населення світу проживає у двох типах поселень – сільських і міських, то розрізняють дві наукові дисципліни – георуралістику (географію сільських поселень) та геоурбаністику (географію міських поселень). Науку про розселення (про формування та еволюцію людських поселень) грецький архітектор К. Доксіадіс запропонував називати «екістиком».

Географія міграцій досліджує геопросторові закономірності міграційних процесів та їхній вплив на формування кількості і складу населення, на етнокультурну безпеку окремих територій.

Географія способу життя досліджує просторові відмінності рівня і якості життя, способів життєдіяльності людей. Ця наукова дисципліна тісно пов'язана з соціальною, економічною географією, соціологією, економікою, етнографією.

Отже, географія населення має тісні зв'язки з іншими науковими дисциплінами: демографією, економікою, філософією, етнологією. На сучасному етапі посилюються зв'язки з соціологією, яка вивчає закони розвитку суспільства. Прикладні соціологічні дослідження дають цінний матеріал для географічного вивчення міграції (міграційна поведінка, мотивація міграції, міграційні установки), зайнятості (мотивація освіти та установки на характер зайнятості), способу життя, інших аспектів, які супроводжують процеси людської життєдіяльності. Соціологічні методи використовують не лише на початкових етапах суспільно-географічних досліджень – зібранні матеріалів, а й на завершальних стадіях, коли виникає потреба застосувати наукові висновки спеціальних соціологічних теорій [73].

Головні ознаки (характеристики) населення визначаються демографічним процесом – безперервними змінами соціумів у ході природного та механічного руху населення. Зважаючи на різноманіття наслідків такого процесу, населення вивчають різні науки. Демографія досліджує закономірності відтворення населення й окремих його груп шляхом аналізу природного руху і змін статеві-вікової, шлюбної та сімейної структур. Наука етнографія вивчає побутові й культурні особливості життя народів. А географія населення спрямовує свою увагу на особливості розміщення населення і поселень на земній кулі залежно від природних особливостей та суспільних умов його існування.

На початку становлення радянської влади в Україні антропогеографічні ідеї були оголошені ворожими. Увага географів у цей час була звернена на питання розміщення виробництва, географічні дослідження з антропогеографією та географією населення не проводились взагалі. Відомий радянський вчений М.М.Баранський пізніше образно зазначив, що «з водою вихлюпнули і саму людину, розділ про населення безслідно щез, провалившись між природою та господарством» [103]. Загальні відомості про населення того часу ми знаходимо у підручниках з економічної географії К.Г. Воблого, В. Садовського, М. Феценка-Чопівського та ін. Значний внесок у демо- та етногеогра-

фію зробив В. Садовський. У своїх працях «Північно-західна Україна у світлі статистики» (1924), «Людність західноукраїнських земель по польському перепису 30 вересня 1921 р.», «Українці поза межами УРСР на основі перепису 1926 р.», «Огляд літератури про українську демографію» (1931 р.) вчений розкриває необ'єктивність польської статистики щодо етнічного складу населення, встановлює зміни чисельності українців в Україні та за її межами на початку ХХ ст., критикує політику русифікації, що проводилась царською і радянською владою стосовно українців [101].

Грунтовні дослідження демографічних процесів на території України початку ХХ ст. знаходимо у працях вчених Інституту демографії АН УРСР – М. Птухи, Ю. Корчак-Чепурківського, М. Трачевського, П. Пустохода, Ю. Масютина, А. Хоменка та ін. Ними був проведений аналіз процесів смертності у різних регіонах і серед різних вікових груп населення, впливу вікової структури на продуктивність праці у виробництві, демографічне прогнозування. Вчені-демографи розробили програму і організували перепис населення 1937 р., але їхні результати радянський уряд визнав недійсними. Вчені були репресовані, їх наукові праці тривалий час були заборонені. Невідомими для українського загалу були тоді також і праці українського вченого В. Кубійовича, який проживав у Польщі. Цей вчений-енциклопедист написав багато наукових праць, в яких висвітлювались питання географії населення (тоді – антропогеографії) України і окремих її регіонів (передусім Галичини, Закарпаття, Волині та ін.). Він досліджував людність Українських Карпат, зміни у стані людності Радянської України у першій половині ХХ ст., міграції, національний склад населення за переписами 1926 і 1959 рр. особливості розселення українців в Україні та у діаспорі, етнічні меншини в Україні, міста України та ін. Найповніше питання географії населення представлені у книзі «Географія українських і суміжних земель» (1938 р.), у серії карт «Населення» в «Атласі України і суміжних країв» (1937 р.), статтях в «Енциклопедії Українознавства» (13 т.) та інших наукових виданнях. Цього вченого слід вважати засновником географії населення в Україні. Поруч з ним у передвоєнний період у галузі географії населення працювали О. Степанів, М. Кулицький, В. Огоновський, та ін. [101].

У другій половині ХХ ст. українські вчені (В. Кубійович, Б. Кравців, В. Голубничий, О. Оглоблин, А. Фіголь) обґрунтовують визначення міста, аналізують процеси виникнення міст в Україні, розкривають причини розквіту та занепаду міст в різні історичні пе-

ріоди, подають відомості про найбільші міста України. Дослідження міст і міського населення, що проводились в Україні у цей час, мали регіональний характер. Розвиток і розміщення міських поселень у різних областях досліджували Н.І. Блажко, К.Є. Повітчана, М. Григорович, Т.К. Дагаєва, О. Діброва, Г.М. Коваленко, П.С. Коваленко, І.В. Кончаківський, М.П. Крачило, С.С. Мохначук, Ю.І. Пітюренко, Д.М. Стеченко, І.М. Табориська, Є.Й. Шипович та ін. У 70-ті роки такі дослідження охопили всю територію України [101].

Геодемографічні дослідження території України і її регіонів припадають на 60-70 – ті і наступні роки ХХ ст. Різним аспектам цього напрямку присвячені статті Ф.Д. Заставного, В.С. Стещенко, Б.І. Заставецького, О.В. Заставецької, М.О.Петриги, Є.П. Качана, Т.В. Буличевої, П. Копчака, О.Г. Топчієва, М.І.Фащевського, В.О. Джамана, Л. Тарангул, В.В. Яворської, Н.В. Заблатовської, К.Ю. Сегіди, та ін. Географія трудових ресурсів в Україні представлена працями І. Пасхавера, І.В. Білоконя, О.В. Ярошенко, В.В. Онікієнка, А.І. Доценка, С.М. Писаренко, Л.О. Ганечко, Ю.І. Пітюренка, С.О. Волоса, Г.М. Коваленка, Д.М. Стеценка, Є.П. Качана, М.О. Петриги, Г.П. Баб'як, С.І. Іщука, Г. Старостенко та ін.

Географія сільських поселень (георуралістика) тривалий час розвивалася паралельно із географією міського розселення. Окремі наукові праці саме з цієї галузі географії населення найбільше представлені А.І. Доценком, В.В. Загороднім, Б.І. Заставецьким, І.Л. Дітчунком, М.П. Крачилом, М.О. Ковтонюком, О.В. Коржом, Г.М. Рогожиним, Д.Ф. Крисановим та ін.

Системна інтерпретація розселення найповніше розкрита у працях Л.М. Корецького, С.С. Мохначука, Ю.І. Пітюренка, М.П. Якимової (системи міських поселень), А.І. Доценка, В.О. Джамана, Г.М. Анісімової, В.В. Смаль, Т.В. Буличевої, Б.І. Заставецького [101].

Етнічна географія України як напрям географії населення, зародилась у ХХ ст. у діаспорі. Значна заслуга у її розвитку належить В.Кубійовичу. У його працях «Географія Українських і суміжних земель», «Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.01.1939 р.», у статтях про національні меншини в Україні послідовно описано динаміку української колонізації і її роль у формуванні української етнічної території, особливості розміщення різних народів в Україні, українські етнічні землі, розселення українців у діаспорі та ін. У радянській Україні етногеографія розвивалась дуже повільно внаслідок національної політики, яка проводилась в СРСР і була спрямована на злиття націй. Книги В.І. Наулка «Географія

розміщення народів в УРСР» (1966 р.) та Р.А. Старовойтової «Етнічна географія УРСР» (1979 р.) тривалий час представляли даний напрямок науки. Багатоаспектно розвивалася етнічна географія наприкінці ХХ ст., особливо після здобуття Україною незалежності. Чи не найбільше книг, у яких висвітлюються питання цієї науки, зокрема розселення українців у східній і західній діаспорі, українців та різних етносів в Україні, написав Ф.Д. Заставний. А теоретичні та методологічні проблеми цієї науки окреслив проф.О.І. Шаблій. Учений також розкрив особливості розміщення в Україні різних народів, здійснив етногеографічне районування країни та показав особливості формування сучасної діаспори. Цікавими набутками етнічної географії України є книга І.І.Винниченка «Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис» (1992) та атласи «Українці. Східна діаспора» (1992) та «Національні меншини в Україні. 1920-1930 роки» (1996) [101].

Розвиток етнічної географії як галузі суспільної географії чітко окреслив В.П. Круль, він заповнив значну прогалину у цій науці – проаналізував процес заселення території України [1996, 2005]. Структуру та географічні виміри етнонаціональної сфери, параметри сучасної етногеографічної структури України вперше обґрунтував М.Дністрянський у своєму монографічному дослідженні «Етнополітична географія України» (Львів, 2003) [91]. Дослідження етнічного складу населення окремих регіонів України знаходимо у працях Р. Лозинського, М. Дністрянського, М. Лаврук, Г. Круль, І. Костащука, Р. Сливки та ін. Цікавим і ґрунтовним є видання Р. Лозинського «Етнічний склад населення міста Львова» (2005), яке вважають першою науковою працею такого плану [101].

Розгляд географії населення в Україні свідчить про її інтенсивний розвиток і диференціацію, порівняно з минулими періодами та утвердження її окремих напрямків у другій половині ХХ століття і на початку ХХІ ст. [101].

1.6. Концептуально-понятійний апарат геодемографії і проблеми його сучасного розвитку

Окремі дослідники вважають, що приставка «гео» до класичних понять демографії – «демографічна обстановка», «демографічна ситуація», «демографічний процес» «демографічний розвиток», «демографічна політика» і т.ін. – не посилює їх географічний зміст. Але це

не так. Йдеться про формування нового наукового напрямку на стику демографії та географії населення з відповідною імплементацією та трансформацією базових понять складових дисциплін. Як уже наголошувалося, предмет демогеографії – не розселення населення взагалі, а особливості демографічного розвитку регіонів.

При цьому предметна область геодемографії охоплює і саме формування регіонів на якісно нових історико-географічних, генетичних засадах, що протистоять їх традиційній прив'язці до суб'єктивного адміністративно-територіального поділу. Так само, як країнознавство як окрема наука у сфері регіоназнавства, геодемографія має чітку регіональну орієнтацію.

Розглянемо приклад. У демографії вивчають демовідтворювальні процеси. Чи можна розглядати демовідтворювальний процес регіону? Можна, але на якісно нових методологічних засадах. Демовідтворювальні процеси в демографічних дослідженнях різняться за особливостями руху населення і тільки. У геодемографії процеси відтворення населення мають обов'язкову регіональну прив'язку і потребують комплексної характеристики всіх регіональних передумов і чинників, які формують регіональний геодемографічний процес. У даному дослідженні повною мірою використанні обидва підходи. Аналогічно Г.М. Федоров [289] та інші наголошують на змістовній різниці між поняттями «демографічна ситуація» і «геодемографічна ситуація», «демографічна обстановка» і «геодемографічна обстановка». Предметна область наук про населення об'єктивно розширюється і поглиблюється, продукує нові наукові напрями і нові концептуально-понятійні системи.

Концептуально-понятійна система сучасної геодемографії перебуває у стадії становлення. Проведено її короткий огляд, акцентуючи на головних тенденціях розвитку понять і термінів нової науки.

Базовими поняттями геодемографії стали «геодемографічна ситуація», «геодемографічний процес», «геодемографічний розвиток», «геодемографічна політика».

Розглянемо основні демографічні і геодемографічні розробки, що мають безпосереднє відношення до становлення концептуально-понятійної системи геодемографії.

Відомі вітчизняні вчені О.У. Хомра, В.С. Степенко, І. М. Прибиткова, М.І. Фащевський, Л.В. Чуйко, І.М. Дудник, В.П. Піскунов, О.І. Шаблій [26, 28, 29, 50, 51, 55, 67, 73, 81, 82, 83, 87, 92, 101, 102, 114, 141, 150, 156, 247, 251, 280] та інші багато уваги в своїх дослідженнях приділяють розробці теоретичних і методологічних проблем

демографічної науки. Ці теоретичні розробки використовуються і в соціально-географічних дослідженнях, коли останні присвячені вивченню й аналізу демографічної проблематики.

Багато досліджень присвячено аналізу й оцінці сучасної демографічної ситуації в Україні і окремих її регіонах. Майже всі автори цієї конкретної проблематики визначають сучасну геодемографічну ситуацію в нашій країні як катастрофічну. Крім того, деякі автори (зокрема О.У.Хомра) категорично наголошують, що депопуляція, розлад механізму відтворення населення загрожує національній безпеці в нашій країні [21, 24, 75, 98, 135, 140, 163, 235].

В сучасній географічній науці широко використовується поняття геосистеми, впроваджене і розроблене Л.М. Немець, К.А. Немець [169-172]. З подальшим розвитком географічної науки та її суспільної складової, зокрема, у відповідь на соціальний запит, в науковій літературі на основі комплексного географічного підходу з'являється поняття соціогеосистема, яка розуміється як ландшафтне середовище, в якому формується і розвивається соціум (його властивості, відношення та зв'язки з іншими соціальними підсистемами під впливом різноманітних факторів у просторово-часовому вимірі) і яке перебуває під його впливом, тобто залежать від соціуму [172]. Здебільшого, дослідження статичного стану соціогеосистеми відбувається шляхом дослідження сукупності особливостей і зв'язків її елементів через їх властивості та відношення, які можуть бути визначені кількісно і якісно, тобто шляхом дослідження станів окремих її підсистем (наприклад, демографічної ситуації, соціальної ситуації, екологічної ситуації тощо).

В.М. Фоменко у своїй праці «Геодемографічна ситуація й система розселення Придністровського регіону Республіки Молдова» комплексно розглядає умови, фактори, процеси й перспективи формування сучасної геодемографічної ситуації й систем розселення регіону [294, 295]. А Д.Н. Липухин, вивчаючи геодемографічні процеси на Середньому Уралі, для виділення геодемографічних типів застосував і показники, що характеризують населення, такі як чисельність, коефіцієнт динаміки населення за 1991-1998 рік і коефіцієнти природного збільшення населення, сальдо міграції, старіння, шлюбності й розлучень [148]. У роботі «Геодемографічні процеси Орловської області» Є.І. Зоріна для геодемографічної типології використала загальний коефіцієнт народжуваності, смертності, шлюбності, число розлучень на кількість шлюбів, сумарний коефіцієнт демографічного навантаження, інтенсивність вибуття й прибуття в область [107].

Значна частина наукових і практичних завдань географії населення присвячена вивченню територіальних систем. На думку А.Г. Вишневського, синонімом поняття «населення» виступає термін «демографічна система», який вказує на системну природу населення [45-48, 77]. Виходячи із цього, матеріальними об'єктами дослідження в географії слід вважати територіальні системи [48].

В науковій суспільно-географічній літературі приділяється також певна увага вивченню низових демогеографічних систем. Найбільш повне в змістовному аспекті вивчення демогеографічних систем (ДГС) ми знаходимо в працях Т.В. Панасенко. Цей автор під ДГС розуміє просторове утворення, що складається з територіальних сукупностей населення і компонентів довкілля, які забезпечують процес життєдіяльності людини (житло, місце роботи, сфера послуг, населені пункти тощо). ДГС треба вивчати і в статистиці (це буде демогеографічна ситуація), і в динаміці, основним критерієм якої виступає демогеографічний процес. Останній визначається цим автором як «функціональна система різних видів життєдіяльності населення» [182]. Демогеографічну систему в часі, на думку Т.В. Панасенко, формують речовинно-енергетичні та інформаційні потоки (процеси). Останні матеріалізуються в функціонально-компонентній структурі ДГС, яка ускладнюється по вертикалі і горизонталі з підвищенням ієрархічного рівня системи [182].

Т.В. Панасенко в своїх геодемографічних дослідженнях використовує здебільшого термін «демографічна ситуація». На думку цього автора, демографічна ситуація є складовою частиною такої категорії як демогеографічна система. Демографічна ситуація, зауважує Т.В. Панасенко, характеризує статистику демографічних явищ, а динамічна складова демогеографічної системи – це демогеографічний процес [182].

Термін «демогеографічна система» вживається також в економіко-географічних роботах при дослідженні окремих міст, сільських адміністративних районів і інших територіальних утворень. Так, С.С. Мохначук і М.М. П'явка в роботі, присвяченій дослідженню великого міста, порушують важливі теоретичні питання щодо факторів зміни і трансформації демогеографічних систем. ДГС, на їх думку, – це динамічна система. Вона постійно знаходиться в стані безперервного руху, зміни, розвитку. Основним джерелом руху в демогеографічній системі автори вважають існуючі протиріччя між відносно сталим демогеографічним комплексом і демопроцесом, який викликає і обумовлює певні порушення відносної сталості комплексу [163].

Важливе значення в геодемографічних дослідженнях має районування території, типізація демогеографічних районів. Це має не тільки теоретичне і пізнавальне, а насамперед, практичне значення тому, що може сприяти більш якісній і конкретній розробці диференційованої і більш конструктивної демографічної політики стосовно особливостей того чи іншого регіону або його складових. Зазначимо, геодемографічне районування – це досить складна проблема. В науковій літературі є різні підходи, суперечливі думки, методичні розробки. Але сьогодні ці питання ще остаточно не вирішені, і тому в геодемографічних дослідженнях можна зустріти багато суперечливих підходів і рішень. Розглянемо окремі приклади.

Відомий польський дослідник з питань географії населення і геодемографії А. Ягельський, аналізуючи підходи різних авторів до проблеми демографічного районування, зауважує, що численні спроби дослідників виділення великих територіальних одиниць за їх демографічною однорідністю були в минулому здебільшого невдалими. Величини і критерії населення, його відтворення постійно змінюються в часі, і якщо до питань районування підходити лише з позицій формальних (зокрема, таксономічних) методів, то таке районування матиме обмежене і в значній мірі не чітко визначене пізнавальне значення [339]. Крім того, цей автор пропонує називати виділені за демографічними ознаками і критеріями територіальні одиниці не районами, а демографічними ареалами, а за терміном «район» слід залишити більш однозначні і більш «багаті» в змістовому аспекті конструкції.

О.В. Черняков та І.В. Іванова, досліджуючи демографічну ситуацію на Сумщині, запропонували на основі деяких кількісних вимірів своєрідний типологічний підхід для демографічного районування обласного регіону. Вони виділяють дві групи демографічних факторів: стимулюючі і дестимулюючі. Застосовуючи таку методику, автори виділили на території Сумської області три типи демографічних районів. На їх думку, такий типологічний підхід може забезпечити проведення на практиці конструктивних змін демографічних параметрів у напрямку їх оптимізації [308]. На нашу думку, районування на основі виділених ними кількісних вимірів не викликає суттєвих заперечень. Але теза О.В. Чернякова та І.В. Іванової щодо можливостей конструктивних змін демографічних параметрів в аспекті їх оптимізації на основі виділених статистичних показників наводить на думку, що ці автори розглядають сучасну демографічну ситуацію занадто оптимістично і покращення її демовідтворювальних пара-

метрів до рівня «бажаних» на основі застосування запропонованих ними типологічних підходів викликає певний сумнів.

В рамках дослідження геодемографічного процесу та його складових заслуговують на увагу окремі методологічні і методичні положення монографії відомих вітчизняних економіко-географів і геодемографів М.І. Фащевського, Т.М. Палій, М.П. Немченко, Г.Г. Старостенко «Территориальная организация жизнедеятельности населения» [280]. Насамперед зазначимо, що категорія «геодемографічний процес» і поняття «життєдіяльність населення» в певному відношенні кореспондуються одне з одним, зокрема, коли останнє розглядається в динаміці. Тому основні положення цієї роботи становлять певний інтерес при вивченні геодемографічного процесу і можуть бути використані в загальному підході при оцінці змін геодемографічної обстановки в регіональних дослідженнях.

В зазначеній роботі автори зосереджують свої зусилля на дослідженні такої соціально-географічної категорії як «життєдіяльність населення». Під цим терміном вони розуміють всі взаємозв'язки людини з навколишнім середовищем, всю різноманітність життєвих функцій в певних природно-географічних і соціально-економічних умовах. Автори монографії вважають, що внутрішня цілісність процесу життєдіяльності на певній території визначає суттєвість цієї категорії.

М.І. Фащевський, М.Н. Немченко, Г.Г. Старостенко аналізують тенденції розвитку демографічної обстановки в столичній регіональній системі розселення та зауважують, що складовою частиною територіальних відношень, їх специфічним елементом є регіональні демографічні відношення. Автори акцентують увагу на тому, що «різноманітність територіальних форм геодемографічного процесу – це віддзеркалення його просторового розвитку» [280]. Вони вважають, що каркасом функціонування демографічного процесу виступає розселення, а найбільшу значущість для дослідження геодемографічних процесів мають опорні центри розселення. З другого боку, зауважують ці автори, саме територіальна єдність населених пунктів у системах розселення зумовлює цілісність і спорідненість процесів демовідтворення населення [280]. Така точка зору нам видається важеною і обґрунтованою.

Заслужує на увагу дослідження російського демографа С.В. Соболевої «Демографические процессы в региональном социально-экономическом развитии». Автор тут підкреслює необхідність регіонального аспекту вивчення населення і демографічних процесів, тому що

саме на різних територіальних рівнях найбільш виразно спостерігається наявність багатьох демографічних і демоекономічних проблем [243].

Зазначимо, що проблемна постановка питання про необхідність дослідження геодемографічних процесів на регіональному рівні має актуальне значення саме сьогодні, в умовах кризових явищ в економіці нашої країни, зокрема в регіоні Українське Причорномор'я. Демограф, С.В. Соболева запропонувала досить широку систему демографічних індикаторів, за допомогою яких у регіональних геодемографічних дослідженнях досягаються певні цілі при вивченні особливостей різноманітних характеристик, які характеризують процес відтворення населення, особливості статевовікової і сімейної структури населення тощо.

Дослідження ГДП передбачає виявлення особливостей просторових відмінностей динаміки кількісних та якісних характеристик населення, територіальних особливостей демографічних процесів. Тут важливо визначити: рівень залежності між потенційною продуктивністю природних ресурсів території та кількістю населення і структурними особливостями розселення; ступінь територіальної концентрації розподілу демографічного навантаження на природно-ресурсні можливості території; рівень концентрації міського і сільського населення у різних типах поселень. Водночас досліджуються міграційні процеси: обсяги міграційних потоків, міграційна активність населення за напрямками та їх вплив на динаміку кількості й структуру населення.

Головними чинниками в структурі аналізу ГДП виступають природний і міграційний рух населення з відповідними параметрами, які в кількісному відношенні характеризують такі демографічні індикатори: народжуваність, смертність, природний приріст, показники механічного руху населення (прибуття, вибуття, міграційне сальдо). Всебічному аналізу цих найважливіших чинників ГДП присвячені відповідні розділи дисертаційного дослідження. Важливе значення при дослідженні геодемографічного процесу має аналіз його результативних функцій.

Г.М. Федоров і О.У. Хомра в різний час розглядали систему понять геодемографії й аналізували взаємозв'язки та функції нових понять за цим напрямком [290, 304].

В своїх наукових працях опублікованих в 80-і роки ХХ ст. та присвячених аналізу територіальних, методологічних, прикладних питань, пов'язаних з категорією геодемографічної обстановки,

Г.М. Федоров виходить з того, що населення (якщо його розглядати в територіальному аспекті з точки зору природного і механічного руху) утворює геодемографічну спільність, в якій існують певні зв'язки, споріднені, однотипні умови плинності демографічних процесів. Внутрішні зв'язки геодемографічної спільності утворюють регіональну демографічну систему, а в сукупності з економіко-, соціально-, розселенсько-, еколого-демографічними зв'язками утворюють геодемографічну обстановку. Г.М. Федоров вважає, що як аналог «геодемографічної обстановки» правомірно застосовувати і термін «*геодемографічна ситуація*» [287], хоча в подальшому він прийшов до висновку, що термін «*геодемографічна ситуація*» слід вживати в тому випадку, коли йдеться про стан геодемографічної системи на певний, зафіксований момент часу, а «*геодемографічна обстановка*» – в територіальному аспекті всього комплексу процесів і структур, які характеризують розвиток населення в демографічному відношенні в певному регіоні. В основі концепції геодемографічної обстановки Г.М. Федорова лежить розкриття багаторівневого характеру територіальної диференціації демографічних явищ і процесів. Цей автор виходить з того, що територіальні спільності населення мають різнопланові аспекти дослідження: соціальні, демографічні, етнічні, розселенські й інші. Г.М. Федоров стверджує, що економіко-географічним аналізом демографічних процесів у їх взаємозв'язку з іншими соціально-економічними процесами і факторами займається специфічний напрям соціальної географії – геодемографія. Саме в рамках цього напрямку і досліджується геодемографічна обстановка.

Геодемографічна обстановка характеризується функціональною і територіальною структурою. Компонентами функціональної структури Г.М. Федоров виділяє підсистеми: економіко-, розселенсько-, соціально-, етно-, еколого-демографічну [287], а характеризуючи територіальні структури ГДО, він називає чотири ієрархічні рівні – макрорівень (країна, економічний район), мезорівень (область), мікрорівень (внутриобласний рівень), локальний рівень (сільський населений пункт) [287].

Найбільш ґрунтовно й конструктивно категорії *демографічна обстановка (ситуація)*, *геодемографічна обстановка* розглядаються в дослідженнях вітчизняного економіко-географа О.У. Хомри. Перш за все він наголошує на тому, що в аспекті економіко- і соціально-географічних досліджень будь-яке визначення демографічної системи, демографічної обстановки (ситуації) повинно вміщувати її територіальний аспект. О.У. Хомра стверджує, що кожне демографічне утво-

рення – це перш за все територіальна сукупність людей. Організує територію життєдіяльність людей. В територіальній сукупності людей, на думку О.У. Хомри, віддзеркалюється весь комплекс демовідтворювальних процесів і всі проблеми розвитку населення можна вирішити тільки на рівні певних територіальних сукупностей населення [302].

Одним з перших О.У. Хомра запропонував вийти за межі так званого «повзучого емпіризму» і керуватись в своїх пошуках істини теорією демовідтворення, яка досконало розроблена іншими вітчизняними демографами В.С. Піскуновим і В.С. Стешенко.

Демографічний простір – це особливий вид соціального простору. Він визначається всіма суспільними відношеннями, і специфічною його властивістю є демовідтворення, яке характеризується, на погляд О.У. Хомри, певною територіальною упорядкованістю. Характеристику умов відтворення населення і сам процес демовідтворення на певній території віддзеркалює така категорія як демографічна обстановка. О.У. Хомра вважає, що немає потреби вживати термін «демографічна ситуація», тому що це – синоніми [304]. Основними властивостями демографічної обстановки є, на думку О.У. Хомри, історичність, взаємозв'язок (комплексність) її компонентів, їх різнорівневий характер, територіальність. Демографічна обстановка – це стала взаємодія компонентів демовідтворення населення, яка історично склалася на певній території [304]. В основі демографічної обстановки лежить домінанта територіальних взаємозв'язків, взаємовідносин. О.У. Хомра, полемізуючи з Г.М. Федоровим з цього приводу, зауважує, що конституювання та застосування терміна «геодемографічна обстановка» – це зайва річ, тому що вже само визначення демографічної обстановки передбачає наявність в ній просторової категорії [304].

Слід погодитися з О.У. Хомрою в тому, що поняття демографічна обстановка (або демографічна ситуація) виключає із її характеристики всі показники динаміки. Він зауважує, що «обстановка» чи «ситуація» – це не процес, це антитеза процесу. Навіть термін «розвиток», який іноді застосовують дослідники, характеризуючи геодемографічну обстановку, є в цьому відношенні, на думку О.У. Хомри, некоректним [304].

Він вважає, що характеристика демографічної обстановки буде неповною, якщо обстрагуватися від такого поняття *як демовідтворювально-територіальний комплекс* (ДТК) [304]. Індикаторами виділення ДТК виступає, на думку О.У. Хомри, тіснота взаємозв'язку між установами демогенерування та територіальна їх близькість один

до одного. В ДТК входять не тільки матеріальні компоненти (установи соціальної інфраструктури), але і носії трудових функцій (трудова колективи), взаємні зв'язки в системі «природа-економіка-соціальне життя». Критерієм функціонування ДТК виступає якість населення, а несучою його конструкцією (каркасом) є процеси життєдіяльності. Основна його функція – демовідтворювання населення, поколінь. На думку О.У. Хомри, така категорія як соціально-економічний територіальний комплекс (СЕТК) сьогодні уже вичерпав свою пізнавальну спроможність, і тому в майбутньому вона буде замінена на ДТК. Соціально-економічні райони трансформуються в демографічні на основі концепції ДТК.

Геодемографічний процес (ГДП) – це часовий розвиток населення на певній території (звичайно регіон), його кількісні і якісні зміни, загальний напрямок і характер таких змін. У широкому розумінні ГДП охоплює зміни у просторовому розподілі населення, тенденції розвитку його розселення. Але такі зміни відносно уповільнені і на передній план виходить «часова траєкторія» розвитку населення певної території, тенденції його кількісних і якісних змін. Ключове завдання геодемографії – вивчення геодемографічних процесів та їх типізація. ГДП охоплює і зміни у просторовому розміщенні населення, у його розселенні. Але такі зміни відносно уповільнені, і на передній план виходить «часова траєкторія» руху населення.

Геодемографічний процес відбувається в різних соціальних, екологічних, розселенських, етно-національних, екологічних умовах. Вони формують його типи і підтипи, визначають його загальну траєкторію в межах того чи іншого територіального утворення. Визначення на основі певних методичних підходів регіональних типів (і підтипів) геодемографічного процесу – одна з основних задач аналізу поставленої проблеми. В результаті геодемографічного процесу відбуваються певні зміни чисельності населення (міського і сільського), трансформуються його статево-вікова структура, він певним чином впливає на формування трудового потенціалу регіону (чи окремих територіальних утворень) зумовлює деякі зміни (а іноді й досить суттєві) параметрів якості населення.

Кожний регіон країни має природну специфіку, свої територіальні особливості. В них формуються своєрідні історичні, економічні й соціальні умови, що визначають особливості їхнього демографічного розвитку. Отже, виникає об'єктивна необхідність у проведенні певної регіональної (у тому числі й геодемографічної) політики на місцях.

Державна регіональна політика являє собою систему принципів і методів керування функціонуванням і розвитком регіонів країни й міжрегіональних зв'язків, тобто політику, яка проводиться на рівні регіонів, в інтересах регіонів, і, в основному, за рахунок самих регіонів. Зміна орієнтації в соціально-економічному розвитку країни змінила зміст регіональної політики. На перший план виступають завдання державного будівництва й забезпечення соціального захисту населення регіону. Державні та місцеві органи влади мають потребу в комплексних географічних розробках, які дозволять в значній мірі використовувати ресурси території й можливості географічного поділу праці, що забезпечить розвиток господарства й часткове рішення соціальних проблем, але це реально здійснити сьогодні лише на національно-територіальному рівні.

Основою для здійснення зваженої державної політики в області народонаселення є *державна демографічна політика*, головним завданням якої є регулювання на державному рівні процесів відтворення населення.

В останні роки посилюється запит суспільства на розробку регіональної демографічної, геодемографічної політики.

Поліпшення геодемографічної ситуації можна очікувати лише за умови проведення ефективної регіональної геодемографічної політики і, в першу чергу, за рахунок поліпшення соціально-економічної ситуації в регіонах і в Україні загалом. Основну роль у цьому мають відігравати:

- подолання соціальної бідності, запобігання розвиткові «хронічної та успадкованої бідності» на основі зростання доходів та рівня життя населення району, особливо сільського;
- глибоке реформування сфери праці, оскільки саме тут формуються провідні важелі репродуктивних і міграційних настанов, здорового способу життя;
- створення нових робочих місць у районі на основі диверсифікації його економіки із залученням зовнішніх інвестицій тощо. Важливого значення набуває забезпечення ефективної зайнятості, яка повинна стати надійною гарантією належного рівня життя не тільки для самого працівника, а й для його утриманця [87].

В умовах сучасних реформ регіональна геодемографічна політика має знаходити нові можливості, засади й форми. Так, істотно зростає роль етнонаціонального фактора у формуванні геодемографічної політики (в окремих випадках вже може йти мова не про регіональну, а

про етнонаціональну демографічну політику). Питання формування регіональної демографічної політики повинні розглядатися в тісному зв'язку із проблемами комплексного соціально-економічного районування різних територіальних рівнів (економічне мікрорайонування, виділення внутрішньообласних субрегіонів і т.д.) [54].

Проведення ефективної геодемографічної політики без обліку регіональних демографічних особливостей практично неможливе. Інструментом сприятливого комплексного рішення завдань регіонального розвитку можуть бути регіональні програми відтворення населення та підвищення якості його життя. Ці програми повинні бути складовою частиною комплексного плану соціально-економічного розвитку території й фінансуватися за рахунок місцевих джерел [275].

Розробка геодемографічної політики в кожному регіоні повинна відповідати стратегічним цілям регіонального розвитку. При її проведенні необхідно враховувати багато елементів, які залишилися поза увагою загальнодержавної демографічної політики, а іноді попросту нею ігноруються [62].

Дослідження соціально-демографічних процесів в окремих обласних регіонах повинно тісніше пов'язуватися із завданнями регіональної політики, у тому числі й демографічної. Перевага регіональних соціально-демографічних досліджень у тому, що вони доповнюють загальнодержавну демографічну політику з урахуванням специфіки демографічної ситуації в різних областях країни. У зв'язку із цим є очевидним, що зміст регіональної демографічної політики й способи її здійснення необхідно чітко диференціювати в територіальному плані, одночасно не порушуючи при цьому основних принципів загальнодержавної політики.

Отже, регіональну геодемографічну політику можна розуміти як системну діяльність місцевих органів влади в сфері розвитку населення, спрямовану на узгодження, з однієї сторони, інтересів країни й регіону, з іншої – на реалізацію стратегічних цілей розвитку населення й поточних питань соціально-економічного розвитку [72].

Відповідно до нових умов реорганізації народного господарства, формування основ ринкового економічного механізму необхідно переосмислити систему принципів, зміст цілей і завдань розробки й реалізації демографічної політики будь-якого територіального рівня. Процес створення нових підходів до цього питання потребує перегляду методології й методики вивчення проблем геодемографічної політики, вибору її нових пріоритетів.

1.7. Методи, що застосовуються у геодемографічних дослідженнях

Геодемографія як новий напрямок географії населення формує свої методологічні та методичні засади. Зрозуміло, що загальнонаукові методи необхідно поєднувати із спеціальними методами досліджень демографії, антропогеографії, географії населення. Але головне – геодемографічні дослідження потребують активного впровадження новітніх методологічних принципів, що наголошують динамічність і комплексність геодемографічних явищ. Поряд з системною методологією, успішно реалізованою у системній концепції територіальної організації населення, на порядку денному синергетика, за якою територіальні соціуми являють собою систему з ознаками самоорганізації, і управління розвитком систем потребує глибокого розуміння принципів такої самоорганізації [52].

В умовах сучасної інформаційної революції відбувається стрімка інтеграція різноманітних наукових напрямів і підходів на засадах формування геоінформаційних баз і масового застосування ГІС-технологій. Саме на цій основі формується сучасний методологічний арсенал геодемографії.

Разом з тим спостерігається поступальний розвиток власних методів демографічної науки. Серед них метод когорт (метод реального покоління, або поздовжнього аналізу), застосовується при вивченні того або іншого процесу протягом покоління. Демографічні процеси аналізуються в когортах людей, які одночасно вступили в будь-який демографічний стан. Широко використовують поздовжній аналіз і поперечний аналіз, які дають можливість порівняти особливості відтворення кількох генерацій.

Останнім часом набули поширення методи потенційної демографії, які передбачають вимірювання демографічних процесів не кількістю подій або прожитих людиною років, а демографічними потенціалами – кількістю людино-років майбутнього життя. Широко застосовують у демографії й методи стандартизації демографічних коефіцієнтів, які дозволяють вилучити при порівняннях вплив відмінностей у складі груп населення, що порівнюються.

По-своєму використовується в демографії графічний метод. Він є важливим елементом демографічного аналізу (статеві-вікової піраміди, криві показників демографічних таблиць), а також інструмент побудови демографічних таблиць – демографічна сітка.

У демографічному аналізі часто використовують демографічні моделі, які описують зміну складу і структури населення загалом або компонентів його зростання. Найпоширеніші моделі стаціонарного населення та моделі стабільного населення, а також числові моделі демографічних процесів для гіпотетичної генерації у вигляді демографічних таблиць.

Демографія вивчає сукупності людей і демографічні події як масові явища, що стає доступним лише в результаті зведення спостережень окремих випадків. Тому важливе місце в демографічній методиці посідають прийоми вивчення та аналізу кількісних відношень, зокрема статистичні і математичні методи. Будучи самостійною наукою, статистика в демографії відіграє роль одного з її головних методів, утворюючи як головну частину демографічної статистики. Характеристики закономірностей демографічних процесів (і зростання населення) вимагають кількісної оцінки темпів зміни сукупностей людей як функції календарного часу або власного часу когорти (віку або тривалості перебування в тому чи іншому демографічному стані). Тому в демографії широко розповсюджені методи математичного аналізу, зокрема диференційного та інтегрального обчислення, коли кількісні сукупності й час розглядають як неперервні зміни, а також матрична алгебра, коли їх розглядають як дискретні змінні.

Залежності демографічних процесів від віку та тривалості перебування в тому чи іншому стані не завжди можуть бути подані в аналітичному вигляді. Тому в демографії широко використовують прийоми їх графічного зображення, аналізу у вигляді кривих народжуваності, смертності, шлюбності й методи підбору відповідних кривих до емпіричних даних. Для наочного подання головних функцій демографічних таблиць застосовують графічні методи. Особливе місце серед них посідають демографічні сітки, які дозволяють за допомогою геометричних побудов отримати кількісні значення деяких явищ, що безпосередньо спостерігаються, обчислити основні характеристики демографічних процесів у генерації та аналізувати їхній перебіг у часі [118].

Методи демографічного прогнозу дають можливість оцінити роль тих чи інших компонентів зміни населення, порівнюючи їх вплив на населення, зокрема, вплив на чисельність та структуру населення в майбутньому. Найпоширеніший метод пересування по вікових групах, який також застосовують при перспективних обчисленнях населення для потреб планування та управління.

Великого поширення набувають у демографії методи соціологічного аналізу. Їх використовують при вивченні демографічних установок, демографічні мотивації, демографічної поведінки, а також при дослідженні залежності процесів відображення населення від функціонування тих чи інших соціальних інституцій. Методи соціології розширюються в міру поглиблення досліджень: факторів народжуваності й смертності, міграції, формування родин. Виділяється соціологічна демографія – наукова дисципліна, яка вивчає взаємовплив соціальних і демографічних факторів. Її відмінність від демографії полягає в тому, що змінюються масштаби аналізу і якісна суть досліджень: демографія їх веде на рівні сукупності або великих груп населення; роль соціологічної демографії – мікрорівень, до окремої людини. У соціологів-демографів основними об'єктами вивчення є: демографічне поводження й демографічні установки, залежно від якісних параметрів складу населення. Соціологічні методи (спостереження, інтерв'ю, анкетування, тестування) використовують не лише у процесі збирання інформації про населення, а й для вивчення соціально-психологічних механізмів поведінки людей, ставлення людей до конкретних соціально-економічних і політичних процесів, які накладають відбиток на геопросторовій організації населення, на процеси життєдіяльності суспільства.

Порівняння демографічних процесів і структур населення окремих країн, їх регіонів, міської та сільської місцевості часто здійснюють за допомогою картографічних методів, тісно пов'язаних зі статистичними та математичними методами. Розміщення населення по території, його відтворення, структура та його міграційна рухливість, етнічні характеристики населення відображені на демографічних та етнографічних картах, що є особливими образно-знаковими моделями. Значну роль у підвищенні інформативності демографічних карт відіграє впровадження в картографування населення електронно-обчислювальної техніки й розвиток нового наукового напрямку – ЕОМ – картографії.

Географія населення як наука має власні методи наукового пізнання. Суспільно-географічному дослідженню населення властивий системний підхід, оскільки сам об'єкт – населення – має системні ознаки: тому географи досліджують населення як соціум, як цілісну систему [123].

Географія населення використовує практично усі загальнонаукові методи: історичний, індукції та дедукції, балансовий, порівняльний. Водночас застосовують конкретно-наукові методи:

- картографічний метод важливий і на початкових етапах наукового пізнання, коли треба отримати перші, загальні знання про об'єкт, почерпнути ту інформацію, яка вже подана у картографічних моделях. Завершення наукового дослідження населення пов'язане зі створенням карт, що є носіями нової інформації про населення;
- математичні методи використовують для кількісного описання й аналізу окремих аспектів життєдіяльності населення. Застосування математичних методів ґрунтується на використанні статистичних даних, опрацьовуючи які розраховують середні, медіанні, відносні величини, індекси, коефіцієнти. Математичні моделі створюють для того, щоб за допомогою них вивчати закономірності розвитку населення, взаємозв'язки у соціумах. Особливо часто математичне моделювання застосовують у географії розселення;
- методи класифікації, типізації та періодизації. Класифікація і типізація є способами систематизації великого обсягу елементів, які досліджують. Класифікація передбачає їх впорядкування за однією чи кількома ознаками, таксони класифікаційної схеми розташовують у певному порядку, часто ієрархічно. Типізація відбувається на підставі узагальненої ідеалізованої моделі. Періодизація уможлиблює поділ усього процесу розвитку явища на окремі часові етапи, періоди, які відрізняються умовами, кількісними та якісними параметрами.

Розділ 2.

Геодемографічні процеси

2.1. Предметна і методологічна визначеність досліджень геодемографічних процесів

2.1.1. Предметна своєрідність ГДП

Нове для вітчизняної географії населення поняття *«геодемографічний процес»* (ГДП) означає новий підхід до вивчення демовідтворювальних процесів співставно з територією, в межах якої вони формуються і протікають. Демографічні процеси представляють закономірності руху населення в залежності від складу населення та демографічних ситуацій. Геодемографічні процеси показують особливості відтворення і розвитку народонаселення залежно від комплексу історико-цивілізаційних, природно-географічних, соціально-економічних, етнокультурних, політичних передумов і чинників конкретних територій – країн і регіонів. У геодемографічних дослідженнях територіальні особливості руху населення стають головною ознакою для подальшої систематики, класифікації і типізації демовідтворювальних процесів, які у такому контексті тепер називають *«геодемографічними»*.

ГДП як нове поняття потребує методологічної розробки свого концептуально-термінологічного апарату та визначення методичних можливостей. В першу чергу, необхідно змістовно і функціонально розмежувати ДП та ГДП. Надалі потрібно визначити евристичний потенціал ГДП як базового поняття геодемографії і встановити головні напрямки і предметні області його застосування як методичного інструменту.

Не зважаючи на численні розробки у методології демографічних досліджень, зокрема демовідтворювальних процесів, залишаються невирішеними багато питань теоретичного і практичного характеру. Сучасна депопуляція населення України, негативні тенденції демографічного розвитку, що охопили більшість її регіонів гостро потребують розробки нових теоретичних і науково-методичних підходів до вивчення особливостей демовідтворювальних процесів у країні в цілому і окремих її регіонах зокрема. На нашу думку, чи не найслабшою ланкою географії населення залишаються динамічні й часові аспекти. Демографи традиційно користуються поняттям «руху

населення», його кількісними і якісними змінами. Звичайним став аналіз демографічної обстановки чи ситуації в певному регіоні. Методом порівняння основних демографічних характеристик на різний час або ж співставленням різночасових геодемографічних ситуацій встановлюють певні зміни й тенденції розвитку населення. Географи впритул підійшли до введення принципово нового поняття «геодемографічний процес» та його практичного використання.

Демографи визначають закономірності руху населення та демографічних процесів у залежності від складу населення та умов його проживання і життєдіяльності. У багатьох випадках демографічні процеси мають політико-адміністративну та адміністративно-територіальну прив'язку, але територіальна приналежність не слугує визначальною ознакою і головною передумовою демографічного розвитку. Її, як правило, розглядають як зовнішню ознаку для порівняння різних демографічних ситуацій демографічних процесів. Демографічна ситуація – сукупність умов і чинників, що визначають особливості руху населення, демографічного процесу для даної групи населення (населення даної адміністративно-територіальної одиниці, соціальної групи, статево-вікової групи – когорти, етнічної групи, професійної групи та ін.).

Географія населення визначає свою предметну область як розміщення населення – розселення населення, екістику. Предметом дослідження за таким підходом виступають поселення – міські та сільські, а також системи розселення (територіальні системи розселення) різних рівнів – національного, регіонального, субрегіонального, локального. За цим напрямом існує гостра предметна колізія географії населення. Системи розселення являють собою об'єктивні історико-географічні формування, що мають глибоку регіональну вкоріненість і багаторівневу територіальну організацію. На даний час лише два рівні систем розселення мають такі ознаки – національна система розселення, визначена державними кордонами, та локальні системи розселення, представлені окремими поселеннями. Територіальні системи розселення регіонального і субрегіонального рівня на даний час чіткої історико-географічної прив'язки не мають. Вони структуровані за адміністративно-територіальним поділом на системи розселення області (регіональні), міжрайонні та районні. Чинний адміністративно-територіальний устрій (АТУ) практично не враховує історико-географічну регіоналізацію країни. Одне із актуальних завдань становлення регіональної політики в Україні полягає саме в адміністративно-

територіальній реформі, яка стикає новий АТУ країни з її історико-географічною регіоналізацією.

На стику демографії, географії та регіональної економіки формується новий науковий напрям – геодемографія. Демографія вивчає соціально-демографічні закономірності руху населення, геодемографія визначає предметну область як територіальні, зокрема регіональні відмінності демографічних процесів, як залежність демографічного розвитку території від особливостей її історико-географічних, етнокультурних, геополітичних, природно-ресурсних, соціально-економічних передумов, від рівнів господарського освоєння території та її планувальної організації. Об'єктом дослідження геодемографії виступають не традиційні демографічні процеси, а їх територіальні (регіональні) різновиди, які називають геодемографічними процесами.

В літературі поширене поняття «демографічний процес». Але його визначення лишається ще фрагментарним. Наприклад, за І.М.Прибитковою, демографічний процес – «це послідовність одноіменних подій у житті людей, яка має значення для зміни їх генераций». І далі: «Головні демографічні процеси – народжуваність, смертність, шлюбність, припинення шлюбу, міграції» [202]. Комплексному і більш ефективному вивченню складних соціально-демографічних проблем на сучасному етапі розвитку суспільства можуть сприяти, на нашу думку, науково-методичні підходи, які базуються на застосуванні такої категорії як «геодемографічний процес» (ГДП). Вперше на концептуальному рівні поняття «геодемографічний процес» в широкий науковий обіг в економіко-географічній літературі було введено О.Г.Топчієвим (1989, 1993 рр.) [268]. У тезисній формі основні положення *концепції геодемографічного процесу* можна сформулювати так:

- геодемографічний процес слід розуміти не як традиційне співставлення показників природного руху населення на різні дати, не як послідовну зміну демографічних подій, а як єдиний, цілісний безперервний соціальний процес зі своїми характеристиками, параметрами, напрямками;
- геодемографічний процес – предмет вивчення економічної і соціальної географії. Основні підходи економіко-географічного дослідження геодемографічного процесу орієнтовані на такі напрямки: природно-демографічний, економіко-демографічний, соціально-демографічний, етнодемографічний, еколого-демографічний, демографічний;

- сутність геодемографічного процесу полягає в тому, що він визначає «траєкторію» змін соціально-демографічних факторів і чинників, які формують його якісний тип, в якому можуть бути виділені підтипи, які дадуть можливість більш глибоко і змістовно вивчати відтворювальні процеси на певній території;
- всі компоненти (складові) геодемографічного процесу певною мірою пов'язані з закономірностями і формами територіальної організації населення. Це насамперед його просторовий розподіл, розміщення, густина розселення, структура зайнятості й інше;
- геодемографічний процес має просторовий прояв, просторову диференціацію в межах певних розселенських систем різних ієрархічних рівнів і масштабів;
- геодемографічний процес як цілісний єдиний процес має певні функції, відіграє конкретну роль в територіальній організації населення регіону будь-якого ієрархічного рангу. В той же час закономірність і особливості розвитку територіальної структури населення, його територіальної організації певною мірою впливають на своєрідність геодемографічного процесу, на визначення його типу і підтипу;
- геодемографічний процес за своєю сутністю поняття динамічне; його складові компоненти знаходяться в стані безперервного руху, зміни, розвитку; на певному етапі свого часового розвитку, руху, його розглядають як статичну демографічну ситуацію;
- суспільно-географічне дослідження геодемографічного процесу передбачає аналіз територіального поєднання природних, історико-географічних, етнонаціональних, умов життєдіяльності населення, характеру їх впливу на демовідтворювальні характеристики конкретної сукупності людей в межах конкретної системи розселення;
- геодемографічний процес – досить складна багатокomпонентна категорія. Це поняття вміщує не тільки демографічні події в нашому «класичному» розумінні – народжуваність, смертність, шлюбність тощо, а і вплив на них якості довкілля, розвиток соціальної сфери, етнонаціональні традиції населення й інше;
- геодемографічний процес є досить інерційною категорією. Але при певних незвичайних (екстремальних) умовах його параметри можуть змінюватися досить суттєво навіть в короткі проміжки часу (наприклад, вплив на ГДП економічних, еколо-

гічних, політичних і інших кризових явищ), тобто ГДП досить «відчутно» реагує на суттєві зовнішні чинники. При цьому він трансформує звичайну «спокійну» демографічну систему в новий тип, який буде в певній мірі ідентифікувати впливові явища на характері своєї внутрішньої структури [268].

2.1.2. Методологічні принципи дослідження геодемографічних процесів

Геодемографічний процес (ГДП) – це часовий розвиток населення на певній території, його кількісні та якісні зміни, загальний напрям і характер таких змін. У широкому розумінні ГДП охоплює й зміни у просторовому розподілі населення, тенденції розвитку його розселення. Але передусім ГДП представляє «часову траєкторію» розвитку населення певної території, тенденції його кількісних і якісних змін. Як уже зазначалось, такі тенденції можна виявити методом порівняння геодемографічних ситуацій даної території у різні періоди. Але такий підхід за всіх умов не актуалізує поняття ГДП, не інтегрує численні зміни й тенденції в суспільно-географічний процес [322].

Визначення методологічних принципів дослідження геодемографічних процесів передусім передбачає визначення вихідних теоретичних положень як основи будь-якого наукового аналізу.

Метою геодемографічного аналізу є оцінка масштабів та особливостей соціально-демографічних процесів, співставно з конкретною територією, з'ясування їх закономірностей і причинно-наслідкових зв'язків, а також передбачення їх подальшого розвитку. Кількісна оцінка цих процесів здійснюється з обов'язковим урахуванням їх якісних особливостей. Сутність геодемографічного процесу ГДП розкривається аналізом територіальних поєднань природних, історичних, етнічних, економічних та соціальних умов і факторів, які прямо чи опосередковано впливають на процес відтворення населення.

В соціально-економіко-географічному аспекті ГДП є функцією багатьох аргументів – населення, виробництва, соціальної та культурної сфери, природного середовища. Населення створює певну базу для демографічного процесу. Виробнича та соціальна сфери в поєднанні з природно-історичними умовами формує своєрідне середовище життєдіяльності та розселення населення.

Геодемографічний процес проявляється у вигляді постійного розвитку та послідовних переходів від однієї соціально-демографічної

ситуації до іншої, від одних територіальних структур відтворення населення до інших. Таким чином, геодемографічна ситуація відображає фіксовані параметри, а геодемографічний процес – траєкторію і стадійність розвитку територіальних структур відтворення населення. Особливої уваги заслуговує цілісна якісна характеристика ГДП, яка визначає його тип.

Коротко представимо головні методологічні принципи дослідження регіональних геодемографічних процесів (ГДП).

ГДП – не сукупність різних демовідтворювальних подій в межах певної території. Це поняття представляє інтегрований демографічний розвиток даної території, геодемографічний процес, що протікає у її межах.

ГДП – це не послідовність показників руху населення на певні дати, не множина різночасових демографічних ситуацій, за допомогою яких традиційно аналізують демографічний розвиток соціумів та адміністративно-територіальних одиниць. Ми розуміємо ГДП як особливий і цілісний суспільно-географічний процес, що поєднує географічні передумови території з її регіональним соціально-економічним розвитком і відтворенням населення.

Цілісний ГДП має свої передумови і фактори, складові елементи, хронологічну послідовність і структуру, підлягає спеціальним методам аналізу і прогнозування.

ГДП як своєрідний і цілісний об'єкт суспільно-географічного дослідження зі своїми характеристиками і показниками підлягає відповідній геопросторовій систематиці і типології.

У вітчизняній географії населення розроблене нове поняття – *територіальна демовідтворювальна система (ТДВС)*, яка позначає територіальний (регіональний) демовідтворювальний комплекс, що інтегрує соціум з реальною демографічною ситуацією території (О.У. Хомра). Донедавна це називали «населенням регіону». О.У. Хомра показав необхідність нового поняття, у якому соціум розглядають у комплексі всіх передумов і чинників демографічного розвитку регіону, і нині ТДВС вже становить реальний об'єкт дослідження геодемографії [301]

ГДП визначає «траєкторію» демографічного розвитку регіону і участь у її формуванні всіх передумов і чинників руху населення. Такий підхід визначає чітку конструктивну спрямованість геодемографічних досліджень, на розроблення регіональної геодемографічної політики.

Територіальна демовідтворювальна система (ТДВС) – концептуальний предмет геодемографічних досліджень, який потребує роз-

робки власної концептуально-понятійної системи та багаторівневої таксономізації. ТДВС повинна мати ознаки регіональної історико-географічної приналежності, що становить її генетичну основу, чітку прив'язку до систем розселення, враховувати чинний адміністративно-територіальний устрій та його необхідне й можливе реформування, входити до певного соціально-господарського комплексу чи певної системи таких комплексів, мати єдину транспортну систему.

ТДВС може мати ознаки певної ландшафтної та природно-ресурсної однорідності, характерний набір головних видів природокористування та певне їх співвідношення. Спільність видів і форм природокористування, єдиний соціально-економічний комплекс, однакова ландшафтна і природно-ресурсна основа спричиняють однотипові проблеми охорони природи і довкілля, формують типову екологічну ситуацію.

Такий перелік діагностичних ознак ТДВС поки що зберігає концептуальний і постановочний характер. У даному дослідженні геодемографічні процеси ми розглядаємо у регіональному аспекті співставно з обласним поділом країни та АРК. Обласні соціально-економічні та демовідтворювальні комплекси зберігають свою адміністративно-територіальну прив'язку і на даний час не узгоджені з концепцією ТДВС.

Концепція (парадигма) територіальних демовідтворювальних систем виступає методологічним стрижнем геодемографії (О.У. Хомра) [301]. Територіальні відміни відтворення і руху населення множинні і багатоаспектні. В ідеалі їх слід розглядати за об'єктивними ТДВС різних рівнів. На жаль, концепція ТДВС ще зберігає постановочний характер. Реальні територіальні соціуми, які можна розглядати як ТДВС, на нашу думку, існують на двох рівнях – загальнодержавному (національна ТДВС) та локальному (ТДВС окремого поселення). Найбільш складним є виділення ТДВС регіонального рівня. На даний час регіональні системи розселення мають жорстку прив'язку до адміністративно-територіального поділу. Виділення обласних і районних систем розселення виправдано вже тим, що області і райони мають органи влади, які тою чи іншою мірою управляють соціально-економічним, а відтак і демографічним розвитком своїх територій. З другого боку, сучасний адміністративно-територіальний устрій країни має багато проблем і потребує якнайшвидшого реформування. Ми неодноразово наголошували на необхідності розроблення нової мережі регіональних систем розселення з обов'язковою її прив'язкою до історико-географічної регіоналізації країни.

Методологічні орієнтири для подолання в геодемографічних дослідженнях колізії між сучасною прив'язкою територіальних систем розселення і концепцією ТДВС з її регіональною історико-географічною основою такі. В Україні проголошено (2000 р.) про необхідність адміністративно-територіальної реформи у комплексі з регіоналізацією країни. Реалізація такої реформи означатиме створення нової територіальної основи державної регіональної політики шляхом регіоналізації країни. В цьому разі концепція ТДВС одержить реальне суспільно-географічне підґрунтя щодо свого впровадження у практику геодемографічних досліджень.

У даному дослідженні відповідно до наявної статистичної інформації регіональні ГДП проаналізовані за реальним адміністративно-територіальним поділом (області та АРК) з подальшою типологічною систематикою ГДП, що може бути основою для наступної регіоналізації країни з урахуванням її історико-географічної диференціації. Таким чином регіональні ТДВС представлені народонаселенням областей та АРК.

Важливим методологічним принципом дослідження ГДП є безпосередній *зв'язок концепції ГДП з регіональною економікою та регіональною політикою*. Регіональна політика, затверджена в Україні у 2001 р. Указом Президента України, потребує офіційної регіоналізації країни як обов'язкової умови входження України до ЄС. На даний час головними документами, що регламентують регіональний розвиток країни, є «Концепція державної регіональної політики» (2001 р.) та «Стратегія соціально-економічного розвитку України та її регіонів на період до 2015р». Одночасно в Україні реалізується державна демографічна політика, яка у контексті даного дослідження повинна отримати своє регіональне обґрунтування і яку ми називаємо *регіональною геодемографічною політикою* [275, 132].

Одна з головних цільових настанов геодемографічних досліджень полягає у розробленні державної регіональної геодемографічної політики. Така орієнтація зумовлює наступні методологічні вимоги. По-перше, геодемографічні дослідження повинні повною мірою враховувати головні напрями і положення державної соціально-економічної політики, її стратегії, концепції, програми, плани і, зокрема, державну демографічну та етнопонаціональну політику. По-друге, регіональна геодемографічна політика потребує повного і комплексного знайомства з природою населення, господарством, державним і політичним життям регіонів, концепціями і стратегіями їх соціально-економічного розвитку.

У даний час територіальною основою державної регіональної політики виступає чинний адміністративно-територіальний устрій. Регіональні геодемографічні дослідження у даній роботі проведенні співставно з поділом країни на області та АРК. Провідний методологічний принцип, що пов'язує дану програму досліджень з концепцією ТДВС, ми визначаємо так: у кожному регіоні – області – АРК – необхідно проаналізувати й оцінити ступінь сформованості його ТДВС; якою мірою регіональний демовідтворювальний комплекс відповідає ознакам ТДВС і які першочергові кроки слід зробити вже у контексті регіональної геодемографічної політики для формування більш цілісної й ефективної ТДВС.

Регіональні ГДП формуються і протікають в межах конкретних територій, що мають свої *передумови і чинники відтворення та руху населення*. У формалізованому аспекті кожний ГДП має свій фазовий (ознаковий) простір, і завдання дослідника – визначити перелік ознак, чинників, передумов і т.ін., які формують даний ГДП.

Базовою характеристикою для дослідження регіональних ГДП слугує докладна геодемографічна ситуація в регіонах, яку у такому контексті ми називаємо *регіональною геодемографічною ситуацією*. Загальна методична схема опису демографічної/геодемографічної ситуації добре відома [132]. З огляду на дослідження регіональних ГДП слід уважно розмежувати показники, що характеризують демографічну ситуацію на загальнодержавному (національному та регіональному) рівні. І ще одне методологічне зауваження: для кожного регіону доречно було б порівняти різночасові демографічні ситуації в разі наявності відповідних матеріалів. Таке порівняння дає загальне уявлення про динаміку демовідтворювальних процесів у регіоні. Із великої сукупності показників демографічної ситуації на особливу увагу заслуговують характеристики, що представляють демовідтворювальну якість населення. Серед них природний приріст, сальдо міграції, загальний приріст, статеві-вікова структура населення.

Значний вплив на регіональні ГДП мають *процеси урбанізації та їх регіональні різновиди*.

Загальні оцінки *соціально-економічної ситуації у регіонах* представлені показниками регіонального валового продукту, рівнями доходів населення і багатьма іншими характеристиками. Нещодавно в Україні впроваджена міжнародна програма ПРООН, згідно якої ведеться постійний моніторинг *якості життя населення міст і регіонів*.

Сучасна методологічна вимога до досліджень ГДП – *посилення їх змістовної комплексності, пошук інтегрованих оцінок і прогнозів*

розвитку. Практика вивчення ГДП у вітчизняній географії населення робить перші кроки. Показово, що в ній переважають кількісні показники природного і механічного руху населення, для яких визначають узагальнені характеристики та їх тренди, а прогнозування ведуть методами переміщення когорт та апромаксимацій. Настав час включити в аналіз ГДП і якісні показники статеві-вікової структури населення, наявні в ній *структурні диспропорції та деформації*. На особливу увагу в аналізі ГДП заслуговують *демографічні хвилі*, які являють собою деформовані – суттєво зменшені (втрати) чи збільшені (притік) когорти населення, що послідовно переміщуються із однієї вікової групи в наступну. У демографічній літературі проблема впливу статево-вікової структури населення на динаміку його чисельності розглядається уважніше, але теж ще недостатньо [70, 85]. Одна з цікавих настанов даної роботи полягає саме у пошуках методичних підходів щодо врахування структурних деформацій і демографічних хвиль у регіональних ГДП.

2.1.3. Загальна методологічна схема досліджень регіональних ГДП

Вивчення регіональних ГДП являє собою багатоаспектний і не-піддатний однозначному визначенню складний процес. Його можна характеризувати з різних сторін і точок зору. Комплексне вивчення ГДП та його розвитку передбачає збирання, систематизацію, узагальнення та аналіз великого обсягу різнобічної інформації за допомогою різних методів. Це дозволяє скласти об'єктивну оцінку ГДП у контексті суспільного та економічного розвитку країни та її регіонів.

Чисельність та склад населення під впливом ряду соціально-економічних факторів постійно змінюється у часі: люди народжуються і вмирають, змінюють місце проживання, закінчують школи та вищі навчальні заклади, отримують нові професії, вступають у шлюбні відносини та припиняють їх. Іншими словами, змінюється не тільки загальна чисельність, але і її склад.

Нині існує гостра потреба у розробленні методологічної схеми досліджень регіональних геодемографічних процесів (ГДП), обґрунтуванні нових підходів, алгоритмів, методів комплексного аналізу стану демовідтворювальних процесів регіону. На наш погляд, важливою складовою у проведенні досліджень сучасного стану регіональних ГДП є застосування комплексного підходу. Тут головна увага повинна звертатися на вивчення геодемографічних процесів – розвиток

поселень і динаміку кількості населення на певній території, його якісні і кількісні зміни, спрямованість і характерні риси трансформаційних процесів, питання міграційного руху тощо.

Загальна методологічна схема дослідження регіонального ГДП представлена на рисунку 2.1 у контексті демографічного розвитку регіону ГДП являє собою поступальний рух від однієї демографічної ситуації до другої. Стосовно конкретного регіону, то це перехід від вихідної геодемографічної ситуації – (1) до наступної (геодемографічна ситуація – 2). Складові ГДП поділені на дві групи: 1) кількісні зміни населення регіону, зумовлені природним і механічним рухом населення; 2) якісні зміни населення, представлені трансформацією його статеві-вікової структури (епізодичні масові втрати чи зростання населення на різних етапах демографічного розвитку регіону) та демографічними хвилями від попередніх деформацій. Кількісні та якісні зміни формують демовідтворювальну якість населення регіону та його геодемографічний (демовідтворювальний) потенціал.

Важливою складовою ГДП виступає його траєкторія, яку найбільш повно характеризує статистичний тип розподілу, а також статистичні параметри графіка ГДП: загальний тренд, амплітуда, темпи динаміки, варіації, більша-менша структурованість ГДП на окремі ланки тощо.

Дослідження регіональних ГДП необхідно узгоджувати з відповідними положеннями державної регіональної та демографічної політики, а також з концепціями соціально-економічного розвитку регіонів, з передумовами і особливостями демографічного розвитку всіх регіонів. Кінцевим продуктом дослідження регіонального ГДП є обґрунтування регіональної геодемографічної політики.

2.2. Кількісні параметри і моделі руху населення в ГДП

2.2.1. Природний та механічний рух населення України та її регіонів

Головними складовими ГДП є природний та механічний рух населення. Це найбільш поширені і разом з тим діагностичні характеристики демографічних ситуацій та демографічних процесів [322]. Кількісний аналіз показників природного і механічного руху населення дозволяє представити його динаміку щодо темпів змін, рівномірності, етапності тощо. Співвідношення головних складових природного та механічного руху на різних часових проміжках чи для

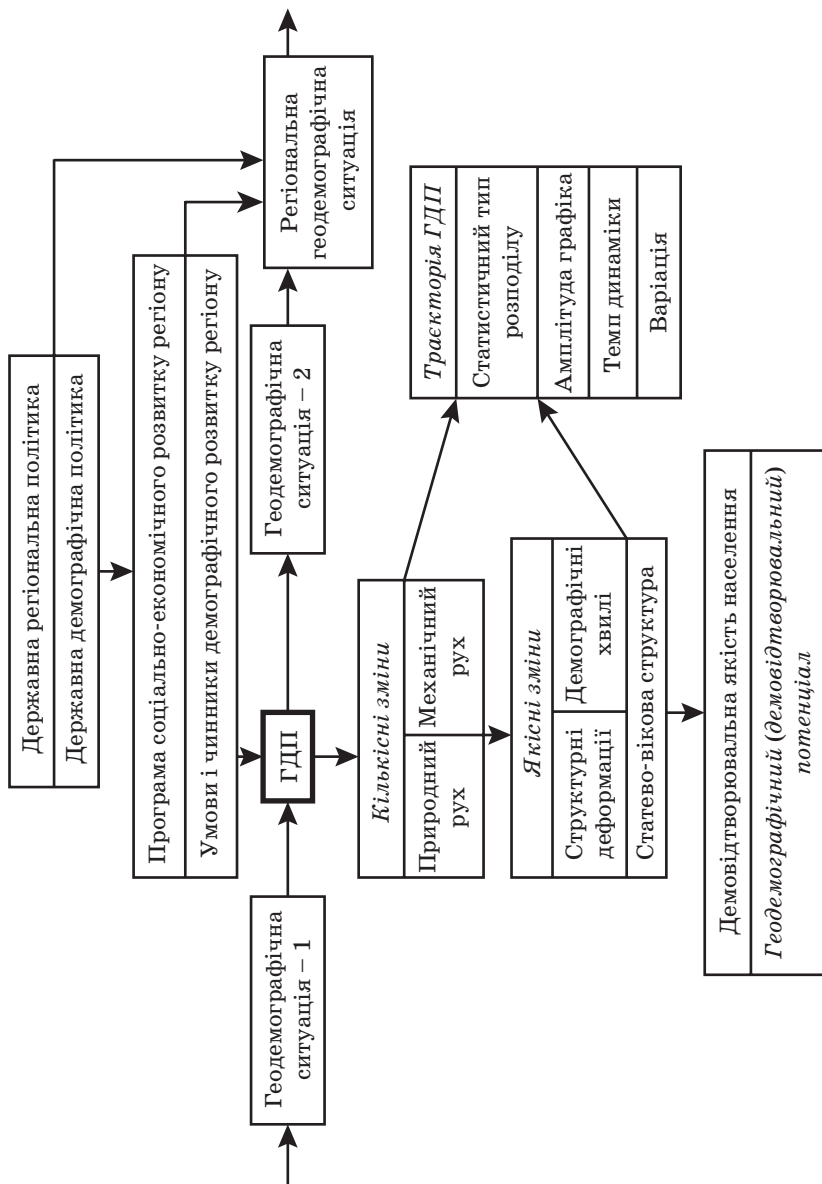

Рис. 2.1. Загальна методологічна схема досліджень регіональних геодемографічних процесів (ГДП)

*Розроблено автором

різних регіонів дає можливість з'ясувати особливості демовітворювальних процесів, систематизувати та типізувати їх. Одна з перших спроб типізації ГДП за участю показників природного та механічного руху населення представлена у нашій розробці[322]. Зрозуміло, що ми розглядаємо цю роботу як пошукову, як один з перших кроків до типізації ГДП, який потребує подальшого поглиблення.

Розглянемо динаміку показників природного і механічного руху населення України протягом 1896-2011 років (табл. 2.1, рис. 2.2). Статистичні ряди відповідних показників до 1940 р. дещо обмежені, а з 1940 р. наведені з п'ятирічним інтервалом. Механічний рух представлений лише сальдо міграції починаючи з 1950 р. Але і така недостатньо повна статистика дозволяє характеризувати загальні особливості динаміки населення України.

Таблиця 2.1

**Показники природного і механічного руху населення України
(1896-2011 рр.)**

Роки	Тип ГДП	Народжуваність ‰	Смертність ‰	Природний приріст (убуття) ‰	Сальдо міграції ‰
1896	I-a	47,5	28,0	19,5	
1906		44,0	25,0	19,0	
1911		40,0	23,0	17,0	
1940		27,3	14,3	13,0	
1950	I-б	22,8	8,5	14,3	2,9
1955		20,0	7,4	12,6	-0,7
1960		20,5	6,9	13,6	1,1
1965		15,3	7,6	7,7	1,4
1970	I-в	15,2	8,9	6,3	1,9
1975		15,1	10,0	5,1	0,4
1980		14,8	11,4	3,4	0,1
1985		15,0	12,1	2,9	0,4
1990		12,7	12,1	0,6	1,5
1995	II-a	9,6	15,4	-5,8	-2,6
2000		7,8	15,4	-7,6	-2,7
2005		9	16,6	-7,6	-2,9
2009	II-б	11,1	15,3	-4,2	0,3
2010		10,8	15,2	-4,4	0,3
2011		11,0	14,5	-3,5	0,4

Складено на основі джерел: [138, 195,254,256]

По-перше, весь графік руху населення країни об'єктивно поділений на два відрізки. Перший (до 1989/91 рр.) являє собою *розширений тип відтворення населення* України. На цьому часовому проміжку населення України пройшло через кілька потужних демографічних криз із великими втратами населення, але загальна тенденція демо-відтворювальних процесів була позитивною, і приріст населення доволі швидко перекивав втрати.

З 1991 р. країна увійшла у стадію загальної депопуляції населення. Як вже підкреслювалось, загальне скорочення населення закладено у демографічній ситуації 1960-х років. В окремих прикладах початок депопуляції позначений у 1989 р. – роки найближчого перепису. З цього часу Україна увійшла у *звужений тип відтворення населення*.

Підкреслимо, що це якісно нова для України демографічна ситуація, яка потребує глибокого коригування державної демографічної політики, нових напрямів і критеріїв свого соціально-економічного розвитку.

За співвідношенням показників народжуваності-смертності-природного приросту типи відтворення населення України поділені на підтипи (рис.2.2, табл.2.1).

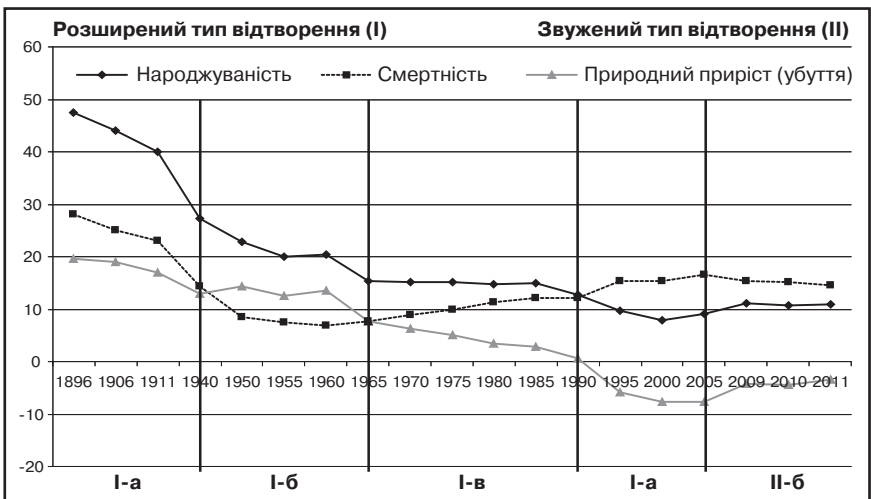

Рис. 2.2. Показники природного руху населення України (1896-2011 рр.)

*Побудовано автором за даними Державної служби статистики України

I-а – розширений тип відтворення населення з високими показниками руху населення з загальною тенденцією скорочення всіх показників природного руху (1896-1940 роки);

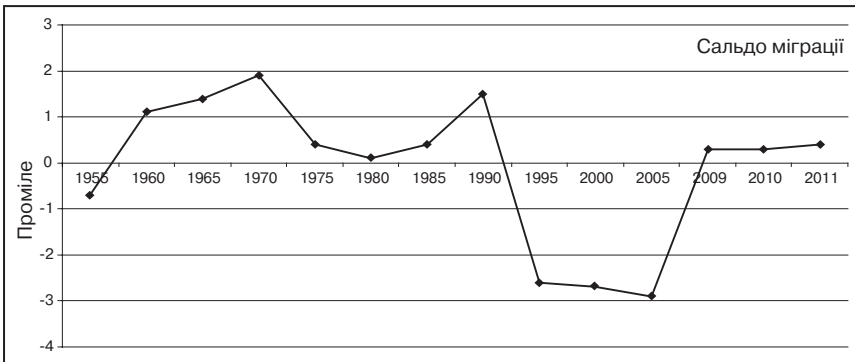
I-б – розширений тип відтворення з невисокими і відносно стабільними показниками природного руху населення (1945-1965 рр.);

I-в – розширений тип відтворення населення з невисокими і нестабільними показниками природного руху, що формують проблемну демографічну ситуацію (1965-1990 рр.);

II-а звужений тип відтворення населення з невисокими показниками природного руху і помітним зниженням рівня народжуваності (1991 -2004 рр.);

II-б – звужений тип відтворення населення з невисокими показниками природного руху і відносним зростанням народжуваності (2004-2011 рр.).

Щодо механічного руху населення у загальній його динаміці, то його роль у ГДП країни обмежена (рис.2.3, табл.2.1). Показники сальдо міграції невисокі і не перевищують 1,5-2,0‰. Показово, у перші роки незалежності помітно зростала еміграція і негативне сальдо -2,6-2,9‰. Останнім часом, починаючи з 2002 року, кількість іммігрантів вже дещо перевищує емігрантів, позитивне сальдо міграції становить 0,3-0,4‰.

Рис.2.3. Механічний рух населення України (1950-2011 рр.)

*Побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Механічний рух населення помітно впливає на ГДП окремих регіонів. В АРК негативне сальдо міграції (до -10‰) спостерігалось протягом 1994-2002 рр., а з 2002 р. змінилась позитивними на рівні 2-3‰. У Дніпропетровській області протягом 1994-2001 років по-

тік емігрантів перевищував число тих, хто приїздив на проживання на рівні 4-6‰, з 2002 р. сальдо міграції стало позитивним (+1‰). Схожа ситуація у Донецькій області, де негативне сальдо міграції (-4-5‰) трималось протягом 1993-2005 рр.

Цікаві тенденції щодо механічного руху населення спостерігались на Закарпатті: у перші роки незалежності України (1991-1992 рр.) тут переважала імміграція сальдо близько +2‰, надалі (з 1993 р.) вона змінилась активною еміграцією (до -5‰), а з 2008 р. баланс емігрантів – іммігрантів вирівнявся.

Цікава динаміка мігрантів спостерігалась у Київській області: впродовж 1995-1999 років позитивне сальдо міграції тут трималося на рівні 2-3‰, з 2000 р. переважала еміграція, а з 2003 р. знову домінували іммігранти (сальдо на рівні +1‰).

У Запорізькому і Івано-Франківському регіонах показники механічного руху були подібними. З 1994 р. тут переважала активна еміграція (сальдо міграції – 5-6‰), яка зрівнялась з імміграцією лише у 2007-2008 роках. У Кіровоградській, Луганській, Львівській, Херсонській, Миколаївській областях активна еміграція бере відлік з 1993-1994 років, негативне сальдо міграції сягає 4-8‰ і не має помітної тенденції до зменшення. Схожа ситуація у Рівненській, Сумській і Хмельницькій областях, де негативне сальдо міграції (-2-4‰) позначилось у 1994 р. і зберігається й нині.

Своєрідна міграційна ситуація спостерігається на Одещині. З 1993 р. домінувала еміграція (негативне сальдо міграції близько – 3‰). На початку 2000-х років відбувся «імміграційний бум»: позитивне сальдо міграції у 2002 р. році сягало +5‰. У Тернопільській області негативне сальдо міграції (-2‰) встановилось пізно у 1997 р. і зберігається донині. У Харківському регіоні еміграція переважала протягом 1993-2000 років і давала від'ємне сальдо міграції до -3-4‰. У Черкаській області така ситуація спостерігалась протягом 1994-2000 років, у Чернівецькій – 1994-2002 років, у Чернігівській – 1994-2009 років.

Проаналізуємо можливості використання показників і характеристик руху населення для систематики і типізації регіональних ГДП. У першому наближенні головними ознаками ГДП можуть бути: 1) співвідношення показників руху населення, що розглядаються послідовно за певний проміжок часу (орієнтовно 10-12 років); 2) загальний характер траєкторії часових змін населення. При цьому якісні зміни населення – співвідношення його статеві-вікових груп,

розглядаються також як головна, але похідна характеристика. Іншими словами, якщо за першими двома ознаками систематизувати ГДП, то кожному його типу будуть властиві свої співвідношення щодо якісного складу населення.

Основні показники руху населення – народжуваності та смертності, механічного приросту та відтоку – дають п'ять сумарних параметрів: природний приріст (убуття); сальдо міграції; загальний приріст населення (народжуваність + прибуття); загальне зменшення населення (смертність + вибуття); інтегральний показник динаміки чисельності населення (природний приріст + сальдо міграції або загальний приріст + загальне зменшення населення).

Більш складним і менш звичним постає аналіз траєкторії ГДП. Її головними характеристиками є: 1) загальний напрям траєкторії на зростання, стабілізацію (стагнацію) чи зменшення населення; 2) переважаючий характер графіків щодо їх стабільності (рівномірності) чи нестабільності (варіативності); така якісна оцінка траєкторії проводиться в залежності від більших-менших її коливань і стрибків у часі; 3) загальна динаміка траєкторії: ГДП із значними темпами змін будемо називати динамічним ГДП з малими змінами – малодинамічним; 4) особливий інтерес являють собою новітні тенденції розвитку ГДП: на загальному графіку потрібно окремо розглянути останні 3-4 роки і визначити наявність чи відсутність новітніх тенденцій, а в разі наявності – їх напрям.

Варіанти типологічної систематики ГДП за наведеними ознаками представлені у таблиці 2.2.

Підкреслимо, що це дедуктивна схема, яка повинна охоплювати всі можливі типи ГДП. Наголосимо також, що це була перша спроба типізації ГДП, яка потребує подальшого уточнення.

Пропонується така таксономія ГДП (табл.2.2).

- *Типи ГДП* визначаються за співвідношенням загального приросту чи загального зменшення населення регіону;
- *Підтипи ГДП* встановлюються за співвідношенням природного приросту та міграційного сальдо як головних показників руху населення;
- *Види ГДП* фіксують стабільність (рівномірність) чи варіативність (нерівномірність) процесу;
- *Підвиди ГДП* характеризують загальний темп процесу як більш чи менш динамічний.

**Методика типології геодемографічних процесів (ГДП)
за складовими відтворення населення [322]**

Таксономічні одиниці ГДП	Ознаки для виділення таксонів	Пропоновані позначення ГДП
Типи ГДП	Співвідношення загального приросту (ЗП) та загального зменшення (ЗЗ) населення <ul style="list-style-type: none"> • $ЗП > ЗЗ$ • $ЗП = ЗЗ$ • $ЗП < ЗЗ$ 	I II III
Підтипи ГДП	Співвідношення природного приросту (ПП) та міграційного сальдо (МС) – Зростання населення за рахунок природного приросту: * $ПП (+) > МС (+)$ * $ПП (+) > МС (-)$ – Зростання населення за рахунок механічного притоку: * $МС (+) > ПП (+)$; * $МС (+) > ПП (-)$; – Стабілізація кількості населення * $ПП = 0$; $МС = 0$; * $ПП (+) = МС (-)$; * $ПП (-) = МС (+)$; – Зменшення населення за рахунок природного убуття: * $ПП (-) > МС (-)$; * $ПП (-) > МС (+)$; – Зменшення населення за рахунок механічного убуття: * $МС (-) > ПП (-)$; * $МС (-) > ПП (+)$.	I.1 I.1.a I.1.б I.2 I.2.a I.2.б II II.1 II.2 II.3 III.1 III.1.a III.1.б III.2 III.2.a III.2.б
Види ГДП	За ступенем стабільності чи варіативності траєкторії ГДП: <ul style="list-style-type: none"> • Сстійкий ГДП (С); • Нестійкий ГДП (Н). 	22 види I-С; II-С; III-С; I-Н; II-Н; III-Н.
Підвиди ГДП	За темпом розвитку геодемографічних процесів: *динамічний ГДП (Д); *малодинамічний ГДП (М)	16 підвидів I-С (Д); I-С (М); і т.д.

Примітка: ПП (-) – природний приріст має від’ємне значення; ПП (+) – природний приріст має позитивне значення; МС (-) – міграційне сальдо з від’ємним значенням; МС (+) – позитивне значення показника міграційного руху).

Будемо розглядати такі типи ГДП: позитивний (I); стагнаційний (II); негативний (III). Назви підтипів складаються з двох характеристик, що визначають, по-перше, головний фактор динаміки населення та участь у ній другого чинника – по-друге. Наприклад, ГДП з шифром I.1.б називаємо так: позитивний ГДП із зростанням населення за рахунок природного приросту з негативним сальдо міграції; ГДП III.2.a – негативний ГДП зі зменшенням населення переважно за рахунок механічного убуття з незначним показником його природного убуття. В цілому маємо 11 підтипів ГДП, які позначені в таблиці 3.1.

I. Позитивний тип геодемографічного процесу поділяється на наступні підтипи:

I.1.a – зростання населення за рахунок природного приросту з слабким механічним приростом;

I.1.б. – зростання населення за рахунок природного приросту з незначним механічним відтоком;

I.2.a. – зростання населення за рахунок механічного притоку з незначним природним приростом;

I.2.б. – зростання населення за рахунок механічного притоку з незначним природним убуттям;

II. Стагнаційний тип геодемографічного процесу, в свою чергу, поділяється на такі підтипи:

II.1. – стагнація населення з нульовими значеннями міграційного сальдо та природного приросту;

II.2. – стагнація населення з природним приростом, що компенсує механічне вибуття;

II.3. – стагнація населення з природним убуттям, що компенсує механічний приріст;

III. Негативний тип геодемографічного процесу має такі підтипи:

III.1.a – зменшення населення за рахунок природного убуття зі слабким механічним відтоком;

III.1.б. – зменшення населення за рахунок природного убуття з незначним механічним притоком;

III.2.a – зменшення населення за рахунок механічного убуття зі слабким природним убуттям;

III.2.б. – зменшення населення за рахунок механічного убуття з незначним природним приростом.

Підтипи можуть бути за траєкторією стабільними чи нестабільними, що дає 22 види ГДП. Підвиди властиві лише для ГДП I і III типів. Стагнаційний тип ГДП, що включає 3 підтипи й 6 видів, по-

ділу на підвиди немає. Інші 16 видів ГДП I і III типів можуть бути динамічними або малодинамічними, тобто утворювати 32 підвиди. Кількісно систематика ГДП виглядає так: у першому ГДП 4 підтипи, 8 видів і 16 підвидів, у другому – 3 підтипи та 6 видів; у третьому – 4 підтипи, 8 видів, 16 підвидів. Відповідні коди зазначених видів і підвидів наведені в таблиці 2.2.

Важливою характеристикою ГДП є новітня тенденція. Для її позначення пропонується такий код: 1) тенденція відсутня – [тв]; 2) наявна тенденція позитивна – [тп]; 3) наявна тенденція негативна – [тн]. Це перша типологічна розробка ГДП. У цій роботі вона детальна та конкретизована на регіональному рівні[322].

У таблиці 2.3 показники руху населення в обласних регіонах країни станом на 2011 рік, і розроблена типологія регіональних ГДП за наведеною методикою. Типи і підтипи регіональних ГДП у цій систематиці визначені співвідношенням складових руху населення. З огляду на цільові настанови нашого дослідження, серед яких є комплексна типологія регіональних геодемографічних процесів, дану класифікацію регіональних ГДП надалі будемо називати *систематикою (типологією) регіонів за складовими демовідтворювальних процесів*.

Перелік *демовідтворювальних типів і підтипів регіональних ГДП* такий.

Найбільш поширений різновид III.1.a – регіони зі зменшенням населення переважно за рахунок його природного убуття та міграційного відтоку: Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Запорізька, Кіровоградська, Луганська Львівська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька області.

Демовідтворювальний тип III.1.b охоплює регіони, в яких зменшення чисельності населення відбувається за рахунок природного убуття з незначним його міграційним притоком: АР Крим, Вінницька, Одеська, Харківська, Черкаська, Чернігівська області.

Серед інших різновидів регіональних демовідтворювальних процесів існують такі:

I.1.a – зростання населення регіону за рахунок природного приросту з незначним міграційним притоком: Волинська область,

I.1.b. – зростання населення регіону переважно за рахунок природного приросту з незначним міграційним відтоком: Закарпатська, Рівненська області;

I.2.a – зростання населення переважно за рахунок міграційного притоку з незначним природним приростом: Чернівецька область;

Таблиця 2.3

Типізація геодемографічних процесів за складовими відтворення населення (2011 рік тис. осіб)

Регіони	населення, тис. осіб	загальний приріст осіб	природний приріст осіб	сальдо міграції осіб	типи і підтипи ГДП
Україна	45 778, 5	-144 897	-161 993	+17 096	III.1.6
АРК	1 963, 5	-506	-4 145	+3 639	III.1.6
Вінницька	1 641, 2	-7 014	-7 482	+468	III.1.6
Волинська	1 037, 1	+1 449	+778	+671	I.1.a
Дніпропетровська	3 336, 5	-16 205	-15 990	-215	III.1.a
Донецька	4 433, 0	-29 833	-29 322	-511	III.1.a
Житомирська	1 279, 0	-5 809	-5 263	-546	III.1.a
Закарпатська	1 247,4	+3 409	3 872	-463	I.1.6
Запорізька	1 801, 3	-9 647	-8 835	-812	III.1.a
Івано-Франківська	1 379,8	362	-160	+522	I.2.6
Київська	1 717,6	+1 909	-6 764	+8 673	I.2.6
Кіровоградська	1 009, 9	-7 567	-6 119	-1 448	III.1.a
Луганська	2 291,3	-18 595	-15 936	-2 659	III.1.a
Львівська	2 544, 7	-3 810	-2 258	-1 552	III.1.a
Миколаївська	1 183,3	-5 059	-4 412	-647	III.1.a
Одеська	2 388,7	-373	-4 463	+4 090	III.1.6
Полтавська	1 487,8	-10 556	-10 217	-339	III.1.a
Рівненська	1 152, 5	+1 730	3 529	-1 799	I.1.6
Сумська	1 161, 5	-9 211	-8 360	-851	III.1.a
Тернопільська	1 084, 1	-3 696	-2 865	-831	III.1.a
Харківська	2 755,1	-12 928	-13 762	+834	III.1.6
Херсонська	1 088, 2	-4 870	-3 743	-1 127	III.1.a
Хмельницька	1 326, 9	-6 755	-5 624	-1 131	III.1.a
Черкаська	1 285,4	-8 081	-8 375	+294	III.1.6
Чернівецька	904,3	+987	+89	+898	I.2.a
Чернігівська	1 098,2	-9 700	-10 045	+345	III.1.6

Складено на основі джерел: [254]

I.2.6 – зростання населення регіону переважно за рахунок міграційного притоку з незначним його природним убуттям: Івано-Франківська область.

В цілому зазначений підхід щодо типізації регіональних ГДП має обмежені можливості, оскільки і його основу становлять лише кіль-

кісні відміни регіонів за показниками руху населення і поза увагою лишаються більш змістовні якісні відміни. Тому для більш детального аналізу типізації ГДП з урахуванням особливостей структури відтворення необхідно поглибити і удосконалити дану методикою.

2.2.2. Загальна динаміка регіональних ГДП

Особливості регіональної динаміки населення представляють графіки чисельності населення регіонів у 1897-2011 роки (рис.2.4), а також якісна оцінка зміни чисельності населення у регіональних ГДП на міжпереписних проміжках (табл.2.4). Графіки засвідчують велику різницю коливань чисельності населення у регіонах від 900 тис. до 5,5 млн осіб, а також значні регіональні контрасти за темпами й амплітудою зростання населення. Загальною особливістю графіків регіональних ГДП є їх входження у стадію депопуляції у 1989-1991 рр. (рис. 2.4). За амплітудою та темпами динаміки чисельності населення регіони згруповані у таблиці 2.4. На графіку рис.2.4 ці групи показані різними кольорами.

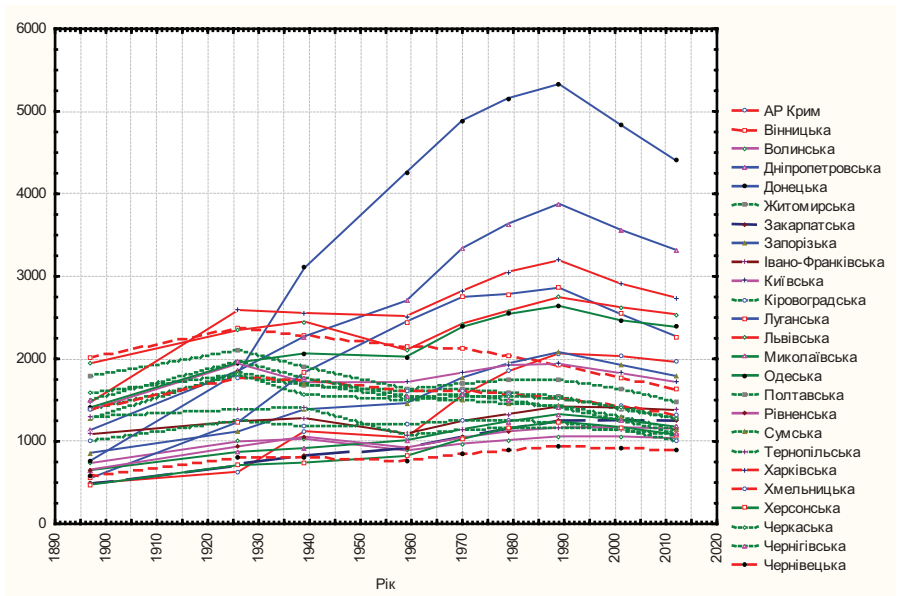

Рис. 2.4. Динаміка чисельності населення обласних регіонів України (1897-2011 рр.)

* Побудовано на основі джерел: [195]

Таблиця 2.4

Особливості динаміки чисельності населення в регіональних ГДП

Україна, АРК, області	Міжпереписні проміжки						
	1926-1939	1939-1959	1959-1970	1970-1979	1979-1989	1989-2001	2001-2011
Україна	+	±	+	+	+	-	-
АРК	+	-	+	+	+	-	-
Вінницька	-	-	±	-	-	-	-
Волинська	±	-	+	+	±	-	-
Дніпропетровська	+	+	+	+	+	-	-
Донецька	+	+	+	+	+	-	-
Житомирська	-	-	±	±	-	-	-
Закарпатська	+	+	+	+	+	±	±
Запорізька	+	+	+	+	+	-	-
Івано-Франківська	±	-	+	+	+	±	±
Київська	-	±	+	+	±	-	-
Кіровоградська	-	±	±	±	±	-	-
Луганська	+	+	+	±	±	-	-
Львівська	+	-	+	+	+	-	-
Миколаївська	+	+	+	+	+	-	-
Одеська	±	±	+	+	+	-	-
Полтавська	-	-	+	+	±	-	-
Рівненська	+	-	+	+	+	±	-
Сумська	-	-	±	±	±	-	-
Тернопільська	±	-	±	±	±	±	-
Харківська	-	-	+	+	+	-	-
Херсонська	±	±	+	+	+	-	-
Хмельницька	-	-	±	-	-	-	-
Черкаська	-	-	±	±	±	-	-
Чернівецька	±	-	+	+	+	±	-
Чернігівська	-	-	±	-	-	-	-

Зростання – значне зростання; – помірне зростання;Стагнація – з незначним зростанням; – з незначним зменшенням;Зменшення – значне; – помірне

* Розроблено автором

Якісна оцінка динаміки чисельності населення у регіональних ГДП на міжпереписних проміжках дає уявлення про загальні особливості руху населення в регіонах, підводить до типологічного уявлення про динаміку ГДП.

Першу групу регіонів за такими ознаками утворюють Донецька, Дніпропетровська, Луганська і Запорізька області. Для них характерна висока позитивна динаміка у першій частині свого демографічного розвитку (1926-1970 рр.) і різкий, обвальний перехід до її нисхідної частини (з 1970 р.). Ця група регіональних ГДП вирізняється максимальними амплітудами змін чисельності населення та їх найвищою позитивною динамікою. В умовах депопуляції ці регіони набули високої негативної динаміки, і такий «демографічний обвал» робить їх подальший демографічний розвиток особливо складним і проблемним.

Другу групу регіонів за загальними особливостями динаміки ГДП утворюють АРК, Львівська та Харківська області. Для них характерне переважання значної позитивної динаміки впродовж 1926-1989 років, яка на окремих проміжках змінювалась негативно. Для АРК та Львівської областей це 1939-1959 років, для Харківського регіону – періоди 1926-1939 та 1939-1959 років. Депопуляція у цих регіонах проявилась не так інтенсивно, як у першій групі.

Схожу динаміку ГДП мають приморські регіони – Одеський, Миколаївський, Херсонський, які утворюють третю групу. Для них характерна помірна позитивна динаміка демографічного розвитку протягом 1926-1989 років. На окремих проміжках така динаміка ставала сильною, що можна пояснити портовим і гідромеліоративним будівництвом у цих регіонах. Вхідження у стадію депопуляції (з 1989р.) для цих регіонів виявилось складним і супроводжувалося значною негативною динамікою демографічного розвитку.

Четверту групу формують регіони з переважанням слабкої позитивної динаміки руху населення протягом 1926-1989 років, що чергується з проміжками значного убуття населення: для Київської, Волинської і Рівненської областей інтенсивна негативна динаміка припадає на 1926-1939 роки. Зазначені регіони увійшли в стадію депопуляції (1989 р.) з відносно слабкою негативною динамікою, а у Рівненській області помірне скорочення населення розпочалося лише у 2001 р.

До п'ятої групи регіонів за загальною динамікою демографічного розвитку віднесені Вінницька, Чернівецька і Хмельницька області.

Для них характерне переважаювання слабкої негативної динаміки, на окремих проміжках – стагнаційної. Ця тенденція зберігається і в умовах депопуляції.

Шосту групу за динамікою демографічного розвитку формують Житомирська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Кіровоградська, Черкаська, Чернігівська області. Для них характерне переважаювання стагнаційних ситуацій, які поєднуються з проміжками значної негативної динаміки: у Житомирській області – 1926-1939 рр., у Полтавській, Сумській та Чернігівській – 1926-1939 та 1939-1959 рр. У більшості областей в умовах депопуляції (з 1989 р.) сформувалась значна негативна динаміка сучасного демографічного розвитку. Найбільшою ця тенденція виявилась у Тернопільській області, де скорочення населення розпочалось у 2001 р.

Своєрідна динаміка демографічного розвитку встановлена для Закарпатського регіону – сьома група. У демографічному розвитку Закарпаття зберігається висока позитивна динаміка. І в умовах депопуляції населення тут практично не зменшується (табл. 2.4). Не має аналогів і загальний демографічний розвиток Івано-Франківської області (восьма група), де переважають проміжки стагнаційної динаміки, включаючи 1989-2001 рр. та 2001-2011 рр., а на двох етапах динаміка значно посилювалась: негативна (1939-1959 рр.) та позитивна (1959-1970 р).

Наведена систематика регіонів за загальними особливостями динаміки їх демографічного розвитку у поєднанні з іншими показниками буде використана як один з типологічних критеріїв для систематичного впорядкування регіональних ГДП

2.3. Якісні параметри руху населення.

Динаміка статево-вікової структури населення як складова ГДП

2.3.1. Методи формалізації та параметризації геодемографічних процесів

У вітчизняній географії населення ГДП звичайно аналізують за кількісними показниками руху населення – природного та механічного. Поза увагою залишаються якісні характеристики населення, пов'язані зі статево-віковою структурою соціумів та її динамікою. Дана робота має на меті актуалізувати саме цей напрям на прикладі ГДП країни та її регіонів.

Розглянемо динаміку статеві-вікової структур населення країни та її вплив на появу структурних демографічних деформацій. На рисунку 2.5 показані статеві-вікові піраміди населення України з інтервалом в 1 рік на 1989 р., 2001 р. та 2011 р. Впадає в очі загальна «неправильність» пірамід, наявність численних «провалів» і «перевищень» окремих груп населення. Показова також загальна зміна конфігурацій пірамід: у 1989 р. вона ближча до «правильної»; у 2001 р. – різко звужена у молодших вікових групах від 5 до 20 років. Ще одна характерна деталь: протягом зазначеного часу – 20 років – піраміди поступово «вирівнюються», «неправильність» розподілу вікових груп помітно згладжується.

Статеві-вікові піраміди представляють якісну характеристику населення у геодемографічних процесах на різний час і для різних регіонів. Постає методичне, а можливо, і методологічне питання: як оцінити вплив статеві-вікової структури населення на геодемографічні процеси (?), як кількісно оцінити роль якісних показників ГДП (?). Спробуємо відповісти на ці питання з використанням такої методики:

1) за статистичними даними, що представляють окрему статеві-вікову піраміду, виділимо роки різних спадів чисельності населення та помітних їх перевищень; перші будемо називати «демографічними ямами», другі – «демографічними піками»: загальна назва таких відхилень – *структурно-демографічні трансформації*;

2) виділимо відповідні вікові групи населення і зазначимо роки їх народження;

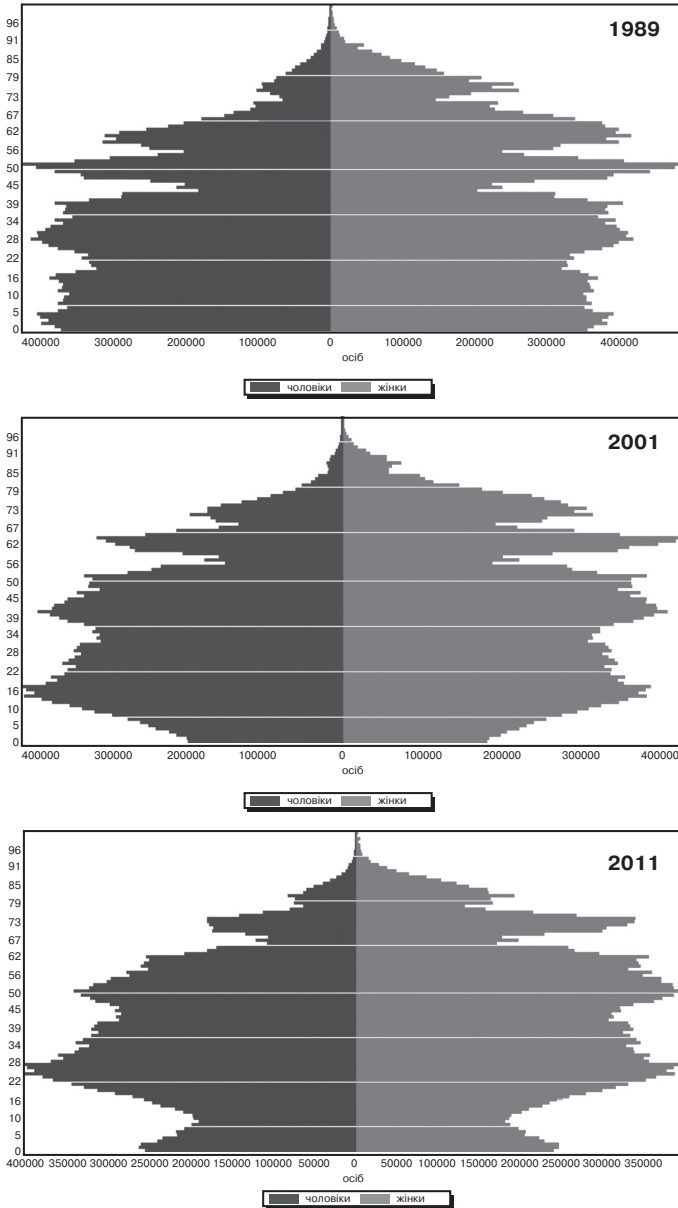
3) обчислимо кількість населення, що припадає на виділені роки, – загальну, чоловіки, жінки, окремо жінки фертильного віку;

4) для порівняння обчислимо кількість населення за такий самий часовий проміжок, що передує контрольному;

5) для молодих вікових груп таке порівняння робиться з наступними групами населення за відповідний проміжок;

6) визначимо різницю чисельності вікових груп населення для контрольного проміжку і попереднього (наступного) відрізка; будемо називати її, відповідно, *відносними втратами* та *відносним зростанням* населення, зумовленими деформаціями статеві-вікової структури населення;

7) додатково можна визначити зміну у співвідношенні чоловіків і жінок, а також часток населення (окремо – жінок фертильного віку).

Рис.2.5. Статеві-вікові піраміди населення України (1989, 2001, 2011 роки)

* Побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Таблиця 2.5

Обчислення відносних втрат і відносних зростань населення України
методом аналізу статеві-вікових пірамід

1989 р.			2001 р.			2011 р.		
вікові групи	роки народження	втрати(-) зростання(+) тис. осіб	вікові групи	роки народження	втрати(-) зростання(+) тис. осіб	вікові групи	роки народження	втрати(-) зростання(+) тис. осіб
19-23	1966-1980	(ф) 3291,8 (к) 3634,0 - Δ = 342,2	0-6	1995-2001	(ф) 3058,8 (к) 3772,4 - Δ = 713,6	5-9	2002-2006	(ф) 2001,1 (к) 2429,6 - Δ = 428,5
26-32	1957-1963	(ф) 5589,9 (к) 2539,9 + Δ = 848,6	19-23	1978-1982	(ф) 3512,8 (к) 3 897,8 - Δ = 385,1	22-28	1983-1989	(ф) 5312,4 (к) 4004,9 + Δ 1307,5
41-45	1944-1948	(ф) 2442,9 (к) 3705,4 - Δ = 1262,5	31-36	1965-1970	(ф) 3849,4 (к) 4077,3 - Δ = 227,9	41-45	1966-1970	(ф) 3006,0 (к) 3233,3 - Δ = 227,9
47-52	1937-1942	(ф) 4827,9 (к) 2971,2 + Δ = 1856,7	48-51	1950-1953	(ф) 2792,6 (к) 2817,7 - Δ = 22,1	49-52	1959-1962	(ф) 2866,0 (к) 2609,0 + Δ = 257,0
53-57	1932-1936	(ф) 2717,0 (к) 4108,7 - Δ = 1391,7	54-58	1943-1947	(ф) 2093,9 (к) 3233,7 - Δ = 1139,8	62-68	62-68	(ф) 2247,4 (к) 3615,2 - Δ = 1367,8
68-73	1917-1921	(ф) 1435,1 (к) 2539,9 - Δ = 1104,8	60-63	1938-1941	(ф) 2809,2 (к) 1850,1 + Δ = 959,1	70-74	1937-1941	(ф) 2424,4 (к) 1709,2 + Δ = 715,2
			65-69	1932-1936	(ф) 2061,3 (к) 3415,4 - Δ = 1354,1	76-79	1932-1935	(ф) 904,6 (к) 1769,6 - Δ = 865,0

* Розраховано автором за даними Державної служби статистики України

У таблиці 2.5 наведені результати обчислень відносних втрат і відносного зростання населення України за статеві-віковими пірамідами 1989, 2001 та 2011 років. Як бачимо, масштаби впливу деформацій статеві-вікової структури населення на динаміку його чисельності значні і сягають 1,4 млн осіб за відносними втратами (за 5-7 років) і майже 1,9 млн осіб за відносним зростанням (притоком) населення протягом 6 років. Участь якісних показників статеві-вікової структури населення у геодемографічних процесах очевидна і значима.

Традиційно ГДП розглядають за графіками природного та механічного руху населення. Ми пропонуємо розглянути інтегровану модель ГДП України, яка представлена такими графіками: загальна динаміка чисельності населення (рис. 2.6.); демографічні хвилі та структурно-вікові деформації населення (рис. 2.7). Методичних пояснень потребує останній графік.

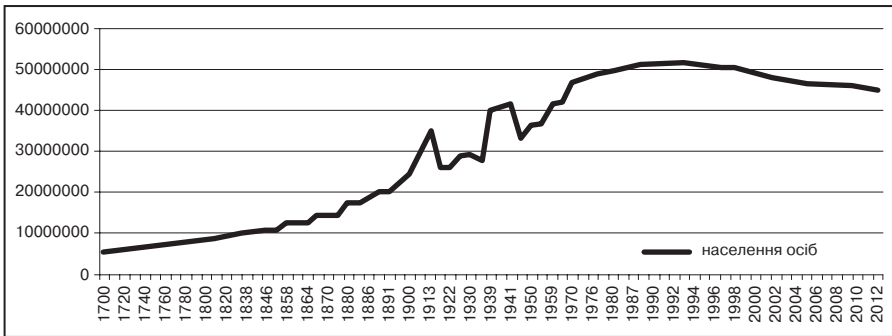

Рис.2. 6. Динаміка чисельності населення України

* Побудовано на основі джерел: [195]

Поступальне переміщення певної вікової групи населення – когорти, однієї вікової градації до інших ми називаємо *демографічною хвилею*. Для більшості демографічних хвиль точками відліку виступають помітні деформації у статеві-віковій структурі населення, пов'язані зі значними втратами населення, чи його імміграційним притоком. Деформації першого типу народжують *негативні демографічні хвилі*, другого – *позитивні*. Як було показано вище, кількісний аналіз різночасових статеві-вікових пірамід дає можливість виявити структурні деформації населення і кількісно характеризувати відповідні демографічні хвилі аж до точок їх виникнення.

У нашому прикладі перелік демографічних хвиль, що спричиняють структурні деформації населення України, такий:

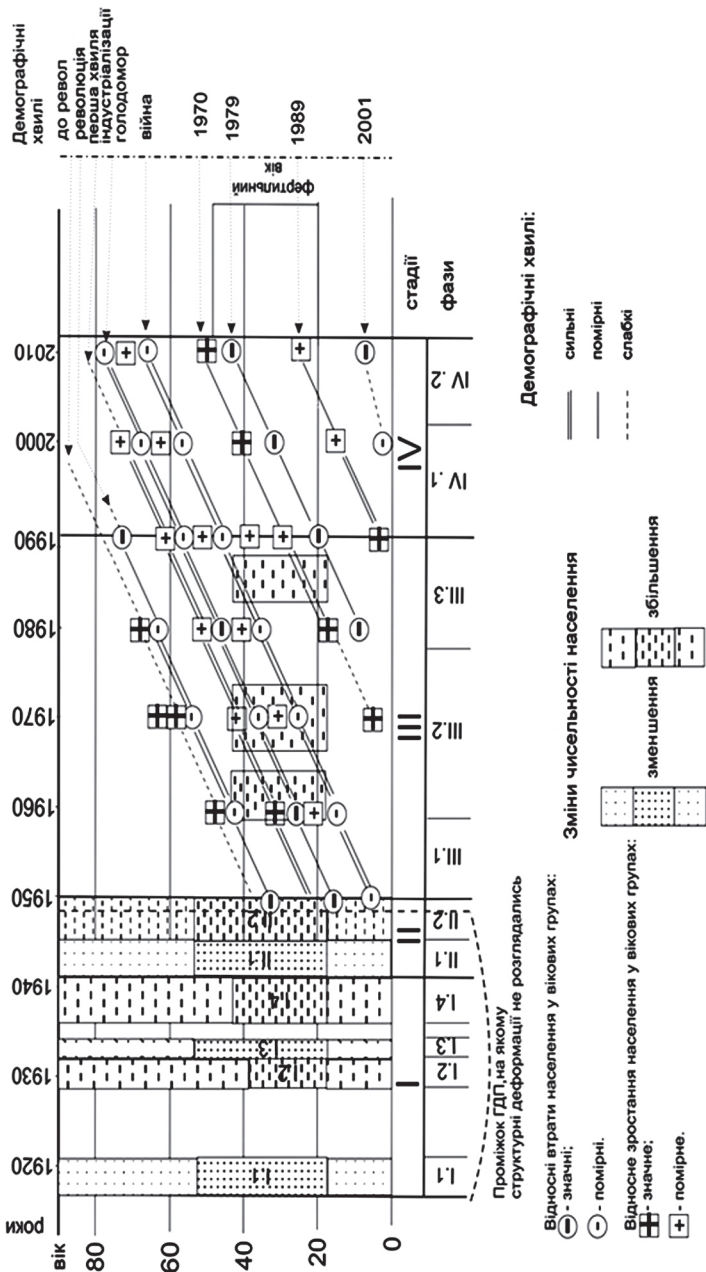

Рис.2.7. Структурні деформації та демографічні хвилі у ГДП України

* Розроблено автором

1) зберігається відлуння позитивної демографічної хвилі перед революційного часу (1914-1917 рр.), яке позначено слабкими позитивними структурними деформаціями 1960-1980-х років;

2) негативну демографічну хвилю сформували втрати населення революції та громадянської війни (1917-1921 рр.), яка чітко прослідковується структурними деформаціями протягом 1950-1980 років і має тенденцію до затухання, починаючи з 1990 р. (рис.2.4);

3) позитивна демографічна хвиля сформована притоком населення в Україні, пов'язана з першою хвилею індустріалізації (1929-1932 рр.); відлуння цієї демографічної хвилі чітко прослідковується у пірамідах 1989 р. (відносне зростання 725 тис. осіб) та 2001 р. (+350 тис. осіб) і затухає у піраміді 2011 р. (46 тис. осіб);

4) масштабна негативна демографічна хвиля започаткована у трагічні часи Голодомору (сегмент 1932-1935 рр.; у вікових структурах населення 1989-го, 2001-го, 2011-го років. Відносні втрати когорти 1932-1935 років народження становлять, відповідно, 1,4 млн; 1,3 млн та 0,9 млн осіб; спостерігається поступове розмивання цієї деформації, але вона ще залишається вагомою;

5) притік населення в Україну, зумовлений прискороною передовною індустріалізацією 1937-1941 років, сформував потужну позитивну демографічну хвилю, структурні наслідки якої зберігаються і нині: 975 тис. осіб – перевищення у відповідній віковій групі у 1989 р., 693 тис. осіб – у 2001 р., 825 тис. осіб – у 2011 р.;

6) величезна негативна демографічна хвиля пов'язана з наслідками Великої вітчизняної війни 1941-1945 років; відносні втрати населення у відповідних вікових когортах 1989-2011 років значні і зберігаються на рівні 1,4 -1,1 млн осіб;

7) кілька позитивних демографічних хвиль сформовані у часи повенної відбудови промисловості України, відновлення Донбасу, переселення росіян у Крим, масштабами гідротехнічного будівництва і розвитку зрошувального землеробства, спорудження атомних електростанцій:

- притік населення протягом 1949-1953 років, який прослідковується у «піраміді – 1989» відносним зростанням чисельності відповідної вікової групи на 731 тис. осіб;
- демографічна хвиля започаткована у 1959-1964 роках, що зумовило відносне зростання відповідних вікових груп у 2001 р. на 542 тис. осіб і у 2011 р. – на 595 тис. осіб;
- демографічна хвиля сформована у 1967-1973 роках, зумовила відносне зростання населення у віковій групі 26-32 рр. на рівні 849 осіб;

- потужна демографічна хвиля, започаткована протягом 1984-1989 років, що забезпечила відносно зростання чисельності відповідних вікових груп у пірамідах 2001р. та 2011 р. до 1 млн осіб.

Як бачимо (рис.2.7), процес формування демографічних хвиль триває: одні з них завершують свої цикли і зникають, другі – зароджуються (хвилі, що беруть відліки у 1970, 1979, 1989 і 2001 роках).

На цьому графіку деформації статеві-вікової структури населення мають напівкількісну градацію: різними знаками показані відносні перевищення – значні (0,5-1,0 млн осіб і більше) і помітні (0,2-0,4 млн осіб) та відносні втрати – значні (0,8-1,4 млн осіб, та помітні (0,2-0,6 млн осіб). Відповідно диференційовані проміжки демографічних хвиль на більш вагомій (подвійні лінії) та менш вагомій (одиначні).

Загальний розподіл демографічних хвиль у ГДП України свідчить, що структурні статеві-вікові деформації населення у різні часи були різними, і їх можна використовувати як діагностичні ознаки хронологічної рубрикації загального ГДП країни. Разом з тим, як буде показано далі, регіональні ГДП різняться переліками демографічних хвиль та їх своєрідними поєднаннями, мають свої спектри структурних деформацій, і такі характеристики необхідно використовувати у типологічних підходах до регіональних процесів відтворення населення.

У багатьох випадках ГДП має значну часову тривалість і потребує певного часового структурування, поділу на хронологічні складові частини. У нашому прикладі ми розглядаємо ГДП України протяжністю близько 100 років. З огляду на завдання дослідження ГДП необхідно рубрикувати на певні часові проміжки. Критеріями виділення таких параметрів повинні бути характерні особливості ГДП на кожній стадії, що враховують загальний напрям динаміки чисельності населення, темп таких змін, статистичний тип розподілу його математичну апроксимацію. Важливою ознакою стадіального структурування ГДП повинен стати характер структурних трансформацій статеві-вікового складу населення. За такими критеріями графік ГДП країни поділений на сегменти, які ми називаємо *стадіями ГДП* та *фазами ГДП* (рис.2.2; табл. 2.1).

Дослідження ГДП на рівні регіонів країни актуалізує проблему типізації регіональних ГДП та типологічних підходів у процесах відтворення і руху населення. Проблеми типології ГДП вже розглядалися, але в рамках даного дослідження вони набувають нового про-

читання і потребують подальшої розробки. Можна стверджувати, що науково обґрунтована систематика ГДП у регіонах України повинна стати основою для розробки державної і регіональної геодемографічної політики.

Враховуючи найбільш значимі історичні події, що спричиняли порушення у загальній чисельності населення та деформації його статеві-вікової структури, ми поділяємо ГДП країни на певні стадії і фази (таблиця 2.6).

Загальна методична схема типізації регіональних ГДП повинна охоплювати наступні питання і напрями:

а) чинники динаміки населення регіону: показники природного та механічного руху населення та їх співвідношення; систематика регіонів за чинниками природного руху населення;

Таблиця 2.6

Стадії та фази ГДП

Стадії ГДП		Фази ГДП	
I	Стадія ГДП між двома світовими війнами (1917-1941 рр.)	I.1	Втрата населення у період становлення радянського ладу та громадянської війни (1917-1921 рр.)
		I.2	НЕП 1921-1929 рр.
		I.3	Зростання населення – фаза першої індустріалізації країни (1929-1931 (32) рр.)
		I.4	Втрата – фаза Голодомору (1932-33 рр.), (36-37 рр.) репресії
		I.5	Зростання фази прискореної передвоєнної мілітаризації (1937-1941 рр.)
II	Стадія Великої вітчизняної війни і повоєнна відбудова (1941-1950 рр.)	II.1	Втрата населення – фаза війни (1941-1945 рр.)
		II.2	Зростання населення – фаза повоєнної відбудови (1945-1950 рр.)
III	Зростання населення (1950-1989/91 рр.)	III.1	Відновлення чисельності населення (1950-1959 рр.)
		III.2	Прискорене зростання населення (1959-1979 рр.)
		III.3	Уповільнене зростання населення (1979-1991 рр.)
IV	Зменшення населення 1991-2011 рр.	IV.1	Інтенсивна депопуляція (1991-2001 рр.)
		IV.2	Уповільнена депопуляція (2001-2011 рр.)

* Розроблено автором

б) кількісні показники ГДП регіону: загальний напрям динаміки (зростання/зменшення), амплітуда ГДП за кількістю населення; темпи динаміки чисельності; тенденції динаміки населення на різних стадіях ГДП;

в) якісні показники ГДП регіону: структурні деформації статеві-вікового розподілу населення; загальні показники таких деформацій за їх кількістю та відхиленнями чисельності статеві-вікових груп; систематика регіонів за структурними деформаціями населення;

г) аналіз статистичного розподілу за регіональним графіком ГДП: розмах і варіація ГДП – в цілому і на окремих його етапах; типи статистичних розподілів та їх математико-статистична апромаксикація; систематика регіональних ГДП за типами статистичних розподілів та їх параметрами;

д) структурні особливості регіональних ГДП: їх поділ на стадії і фази; послідовність, тривалість і співвідношення різних структурних підрозділів; систематика регіональних ГДП за складом і співвідношенням стадій і фаз;

е) загальні тенденції розвитку й змін регіональних ГДП; прогнозування подальших трансформацій регіональних ГДП; систематика регіональних ГДП за тенденціями їх розвитку.

Типологічні підходи до регіональних ГДП за вказаними напрямками мають на меті обґрунтування інтегральних типів ГДП, які синтезували б окремі показники і характеристики. Методологічні труднощі типізації зумовлені тим, що в регіональних ГДП поєднуються і накладаються різночасові кількісні та якісні параметри, що мають свою хронологічну послідовність. Типологічні характеристики ГДП можуть істотно змінюватись на його різних стадіях, але разом з тим стадіальний розподіл ГДП необхідно розглядати як об'єктивне поєднання певних підтипів, різновидів єдиного процесу, як цілісний регіональний ГДП.

Для порівняльного аналізу регіональних ГДП у контексті їх подальшої типізації були проаналізовані демовідтворювальні процеси і динаміка деформацій статево-вікової структури населення кількох областей: Дніпропетровської – з кількома хвилями індустріалізації, Луганської – з кількаразовою відбудовою вугільно-металургійного комплексу; АРК – з масштабними депортаціями населення та повонним переселенням російського населення у Крим; Вінницької – як типового аграрного регіону; Івано-Франківської – з її пізнім і драматичним воз'єднанням з Україною.

За наведеною методикою для цих регіонів були проаналізовані їх ГДП за головними демографічними хвилями і деформаціями статевовікової структури населення. Головні висновки такі.

Демографічні хвилі у різних регіонах мають різну амплітуду: у Дніпропетровській області вона сягає 100-160 тис. осіб, у Луганській – 60-110 тис. осіб, в АРК – 50-100 тис. осіб, у Вінницькій – 30-70 тис. осіб, в Івано-Франківській – 10-25 тис. осіб. Загальний висновок: в аграрних регіонах динаміка статевовікової структури населення значно слабша. Регіони різняться за співвідношенням негативних (втрат), позитивних (притік) демографічних хвиль. Для Дніпропетровського і Луганського промислових регіонів з їх кількаразовою індустріалізацією характерний відповідний притік населення, що формував позитивні демографічні хвилі. Кількаразовий притік населення спостерігався і в Криму, поряд з масовими депортаціями населення. В Вінницькому та Івано-Франківському аграрних регіонах, позитивних демографічних хвиль небагато, і вони помітно слабші. Порівнюючи спектри демографічних хвиль різних регіонів, можна зазначити, що вони мають певні спільні риси (негативні хвилі 1915-1920 рр., 1932-1936 рр., 1942-1946 рр.). Разом з тим кожен регіон, вочевидь, має свій «структурно-демографічний» код, який відрізняє його серед інших регіонів і може використовуватися для геодемографічної систематики та типізації областей.

2.3.2. Структурно-вікові деформації у ГДП.

Як було сказано вище, помітну роль у ГДП відіграють *структурно – вікові деформації населення*. Їх виявляють методами кількісного аналізу статевовікових пірамід за такою методикою:

1) на піраміді статевовікової структури населення, складеної з інтервалом в один рік, візуально встановлюють «ями» – вікові групи з малою чисельністю населення, та «максимумами» – вікові групи, що мають відносно вищу чисельність населення;

2) за статистичними розподілами населення в пірамідах визначають контрольні вікові групи, що представляють зазначені мінімуми (ями) та максимуми, для кожної такої групи встановлюють її альтернативу – сусідню вікову групу такої ж тривалості;

3) обчислюють кількість населення у кожній контрольній групі та її сусідній, альтернативній, різниця між ними показує відносні втрати населення (негативна деформація) та відносне перевищення населення (позитивна деформація);

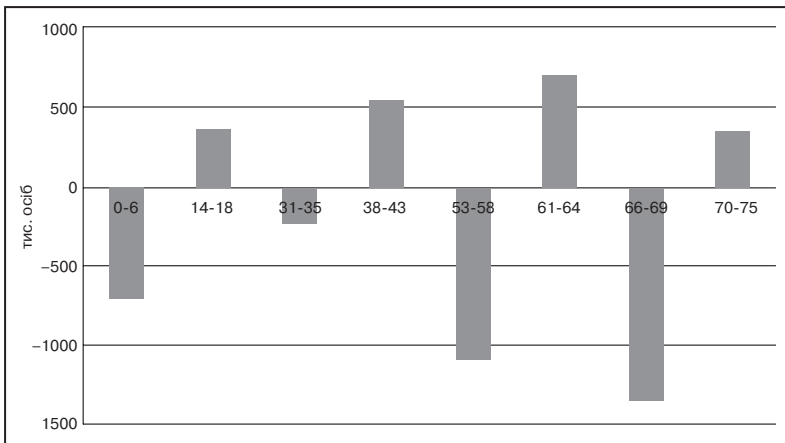
4) встановлюють причини негативних і позитивних деформацій в Україні в цілому та у кожному окремому регіоні;

5) для країни та регіонів складають графіки структурно-вікових деформацій (рис. 2.8), які надалі підлягають порівняльному аналізу і можуть використовуватися для технологічних групувань регіональних ГДП.

В разі необхідності цю методичну схему можна розширити і на аналіз структурно-вікових деформацій. Для цього достатньо у кожній віковій групі додатково розглянути співвідношення чоловіків і жінок. У даній роботі таке завдання не ставилось за мету.

Розглянемо *структурно-вікові зрушення населення України* на прикладі графіка деформації піраміди 2001 р. (рис. 2.8). Спостерігаються значні масштаби структурних деформацій: негативні відхилення у вікових пірамідах, пов'язані з катастрофічними втратами населення та відповідними демографічними хвилями, сягають 1,1–1,35 млн осіб; позитивні деформації і які зумовлені притоком населення із інших регіонів бувшого СРСР, становлять 350-693 тисяч осіб.

Негативні деформації структури населення України зумовлені Голодомором 1932-1936 років і на графіку (рис. 2.8) представлені його другою хвилею у групі населення віком 65-69 років. Надалі ця демографічна хвиля розмивається. Ще одна подібна деформація спостерігається у віковій групі 54-58 років. Вона пов'язана з другою хвилею втрат населення у Великій вітчизняній війні (1943-1947 рр.). І ця когорта поступово розмивається щодо відносних втрат населення.

Рис.2.8. Структурні деформації населення України

* Обчислено і побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Потужна деформація структури населення України сформувалась у молодших вікових групах: відносний «недобір» населення у когорті 0-6 років становить 710 тис. осіб. Підкреслимо, що ця деформація продовжить свій негативний вплив на відтворення населення у наступних поколіннях з лагом 20-25 років: її прояви будуть відчутні в 2021-2026 та 2041-2046 роках.

Позитивні структурові деформації населення пов'язані з притоком населення з інших регіонів бувшого СРСР у часи прискореної індустріалізації України (1926-1931 рр.), її інтенсивної мілітаризації (1937-1940 рр.), повоевної відбудови та реалізації масштабних програм гідротехнічного будівництва і зрощувального землеробства (1959-1963 рр., 1984-1987 рр.). На відміну від негативних деформацій, які завжди спричиняли істотне погіршення статево-вікової структури населення України позитивні деформації, зумовлені міграційним притоком населення, сприяли покращенню статево – вікового складу населення та демовідтворювальних процесів.

Проаналізуємо регіональні відмінності структурних демографічних деформацій населення областей України та АРК. На рисунках 2.9–2.16, в додатку А. рис. А.1– А.8 представлені графіки структурно-вікових деформацій населення багатьох регіонів. Їх візуальне порівняння засвідчує помітні відмінності між ними, які надалі можуть бути використаними для різних групувань і типізації регіональних ГДП. Зокрема, графіки структурно- вікових деформацій регіональних ГДП різняться:

- за кількістю і частотою деформацій;
- за амплітудою деформацій;
- за переваженням та співвідношенням негативних і позитивних деформацій;
- за наявністю наскрізних деформацій, характерних до національного ГДП, таких, що проявляються у всіх регіональних ГДП, і деформаціях особливих, власне регіональних;
- за деформаціями, що не мають продовження у наступних демографічних хвилях, і деформаціями, що можуть мати продовження у близькій перспективі.

За такими ознаками розглянемо регіональні ГДП і систематизуємо регіони за інтенсивністю та амплітудами структурно-вікових деформацій.

Першу групу утворюють обласні регіони з максимальними деформаціями вікової структури населення – Донецькій, Дніпропетровській, Харківській. Для них характерні найбільші коливання: у

віковій структурі населення сягають 100–300 тис. осіб і значна кількість позитивних деформацій, що мають розмах до 50–140 тис. осіб.

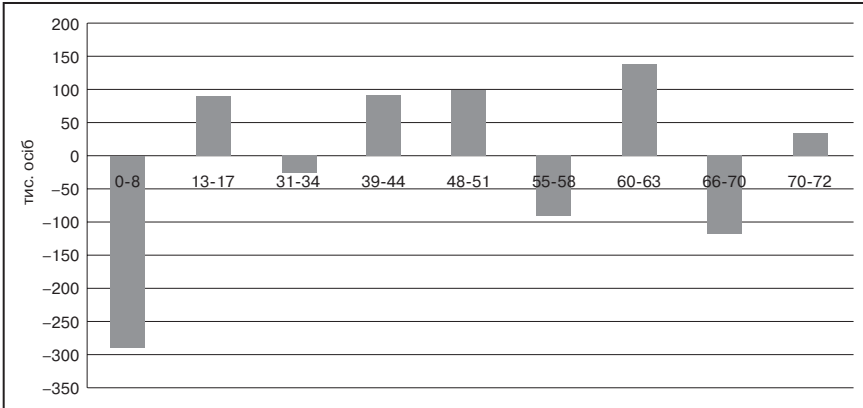
Ці регіони мають найбільш порушену вікову структуру населення, яку необхідно враховувати у прогнозах чисельності населення. Демографічні хвилі від відносних втрат населення у наймолодшій групі населення (0-6 років) будуть відчутними у статеві-віковій структурі з демографічним лагом у 20-30 років у близькій і середній перспективі – 2025-2030 роки та 2050-2075 роки. Особливо помітною буде така деформація для Донецького регіону, де відносні втрати чисельності дітей у віці 0-6 років у 2001 р. наближались до 300 тис. осіб. Помітний вплив на структуру населення протягом найближчих 10-15 років матимуть позитивні деформації на графіках ГДП зазначених регіонів у вікових групах 13-20 років. Прогнозування чисельності населення на близьку й середню перспективу є найбільш складним, оскільки потребує певного врахування зазначених структурних деформацій та відповідних демографічних хвиль.

До другої групи, що об'єднує регіони з середнім рівнем структурно-вікових деформацій, віднесені АРК, Луганська, Запорізька, Закарпатська Львівська, Київська, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Рівненська, Кіровоградська, Черкаська, Чернігівська, Сумська області. Амплітуда деформацій у цій групі сягає 50-70 тис. осіб. Для АРК, Луганської, Запорізької, Закарпатської, Одеської, Львівської областей показові позитивні структурно-вікові деформації, пов'язані з притоком населення інших регіонів. Коротко охарактеризуємо структурно-демографічні деформації окремих регіонів.

Донецька область – безумовний лідер за інтенсивністю і масштабами структурно-демографічних деформацій (рис. 2.9). Нашими дослідженнями у статеві-віковій піраміді населення регіону 2001 р. виявлені чотири негативних деформацій, з них три потужних з відносними втратами населення до 100–300 тис. осіб, і п'ять позитивних з амплітудами зростання населення до 50–140 тис. осіб. Негативні деформації являють собою потужні демографічні хвилі голодомору (вікова група 66–69 років, відносні втрати населення 116,3 тис. осіб) та минулої війни (група 55–58) років з відносними втратами близько 93 тис. осіб). У віковій групі 31–34 роки помітна деформація структури населення (близько 24 тис. осіб відносних втрат), зумовлених повоєнною демографічною хвилею.

В умовах загальної депопуляції сформувалась надзвичайно потужна деформація у наймолодшій віковій групі (0-8 років), відносні втрати населення якої сягають 270 тис. осіб. Вона породжує сильну

демографічну хвилю, яка істотно погіршить демовідтворювальний процес у регіоні у 2025–2030 роках і буде відчутна надалі з таким демографічним лагом. У перспективних розрахунках прогнозованої чисельності населення області цю обставину необхідно повною мірою враховувати.

Рис. 2.9. Структурні деформації населення Донецької області

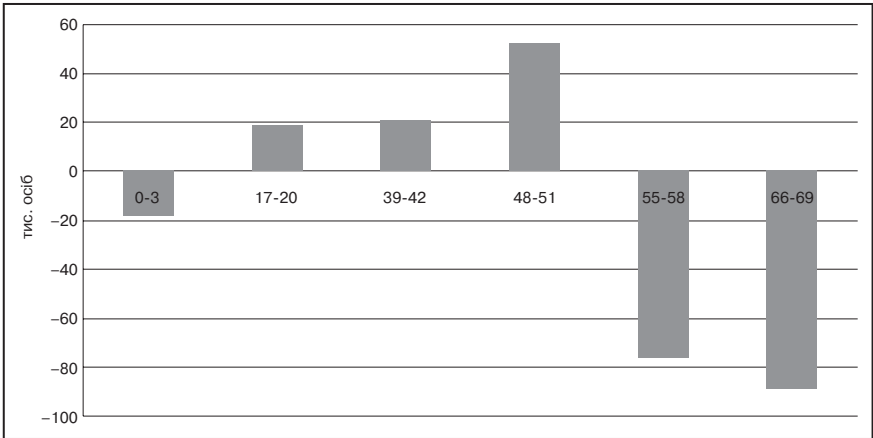
* Обчислено і побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Позитивні структурні деформації населення прослідковуються у таких вікових групах: 13–17, 39–44, 48–51, 60–63, 70–72 років (рис. 2.9). Всі вони зумовлені інтенсивним притоком робочої сили на Донеччину в період індустріалізації, повоєнної відбудови та наступної модернізації вугільно-металургійного комплексу країни. Регулярний притік населення покращував статеву-вікову структуру населення регіону, але не зміг запобігти новітній негативній її деформації протягом 1993-2001 років.

Харківська область входить до групи регіонів, в яких структурно-вікова деформація населень проявилась найбільш інтенсивно. Потужні негативні деформації структури населення спостерігаються у вікових групах 66–69 років і 55–58 років. Вони являють собою демографічні хвилі голодомору 1932–1935 років з відносними втратами населення у даній віковій когорті майже 90 тис. осіб та воєнних втрат – близько 76 тис. осіб (рис. 2.10).

Особливістю сучасної демографічної ситуації регіону є відносно слабка деформація у наймолодшій віковій групі (0-3 роки), де відносні втрати населення близькі до 18 тис. осіб. Демографічна хвиля

від такої деформації буде помітною у демовідтворювальних процесах, починаючи з 2020-2025 років.

Рис. 2.10. Структурні деформації населення Харківської області

* Обчислено і побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Позитивні деформації вікової структури населення регіону нечисленні, але вагомі за кількісними показниками. Найбільше відносне зростання населення (близько 52 тис. осіб) спостерігається у віковій групі 48-51 років. Воно зумовлене інтенсивною відбудовою м. Харкова у повоєнний час. Вагомі позитивні деформаційні рівні відносного зростання населення близько 20 тис. осіб проявились у вікових групах 39-42 та 17-20 років (рис. 2.10).

Дніпропетровська область – регіон з інтенсивним впливом деформації на статеві-вікові структури, в якому поєднані негативні деформації, що погіршують структуру населення краю, з потужними позитивними деформаціями, які сприяють її покращенню. Негативні деформації регіону повторюють втрати населення країни в цілому: у віковій групі 65-69 років (додаток А рис. А.1) відносні втрати населення сягають 120 тис. осіб. Це демографічна хвиля голодомору 1932-1935 років. Відлунням воєнних часів є демографічна деформація у віковій групі 55-59 років, відносні втрати населення становлять 70 тис. осіб. В умовах сучасної демографічної кризи в регіоні сформувалась нова демографічна деформація: у віковій групі 0-5 років відносні втрати населення перевищують 100 тис. осіб. Ця деформація започатковує негативну демографічну хвилю, яка через 20-30 років

буде істотно погіршувати демовідтворювальний процес у регіоні. У розрахунках перспективної чисельності населення та прогнозуванні відтворення робочої сили цей чинник потребує детального розгляду.

Як і в інших індустріальних регіонах, на Дніпропетровщині мають місце потужні позитивні деформації, які фіксують відносне зростання населення у вікових групах 14-19, 38-42, 61-65, 70-75 років, пов'язані з кількаразовою індустріалізацією і милітаризацією краю, повоєнною відбудовою та модернізацією його промислового потенціалу. Амплітуда таких деформацій сягає 70-75 тис. осіб відносного перевищення населення у зазначених вікових групах.

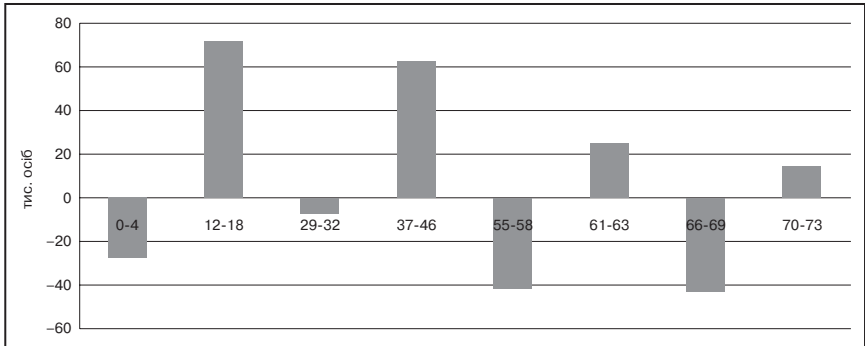
Луганська область віднесена до групи регіонів з середньою інтенсивністю деформацій статеві-вікової структури населення (додаток А рис. А.2). Спектр негативних деформацій типовий для індустріальних регіонів країни: найбільші відносні втрати населення пов'язані з демографічною хвилею Голодомору 1932-1935 років і становлять 72,3 тис. осіб; демографічна хвиля втрат воєнної пори перевищує 60 тис. осіб. В регіоні сформувалась сучасна негативна деформація: у віковій групі 0-6 років відносні втрати населення перевищують 83 тис. осіб (додаток А рис. А.2). Демографічне відлуння такої деформації істотно позначатиметься на демовідтворювальних процесах в області з лагом у 20-25 років, і цей чинник потрібно враховувати у розрахунках прогнозованої чисельності населення.

Позитивні деформації вікової структури населення численні і вагомі. Вони проявляються у вікових групах 13-17, 40-44, 62-64, 70-73 років, мають амплітуду відносного зростання населення 14-52 тис. осіб і пов'язані з кількаразовою індустріалізацією і відбудовою Донбасу та реконструкцією його вугільно-металургійного комплексу.

АР Крим – регіон з середнім рівнем деформацій статеві-вікової структури населення і переважанням позитивних деформацій, що сприяли покращенню структур населення. Найпомітніші негативні деформації спостерігаються у вікових групах 66-69 років, 55-58 років. Перша являє собою демографічну хвилю голодомору 1932-1935 років і має відносні втрати населення, що перевищують 43 тис. осіб, друга – відлуння воєнної пори і масових депортацій населення з відносними втратами близько 42 тис. осіб. Зауважимо, що завдяки позитивним деформаціям Крим має помірну втрату дитячого контингенту (0-4 роки) в умовах сучасної демографічної кризи на рівні 28 тис. осіб (рис.2.11).

Для Криму характерні численні масштабні позитивні деформації структури населення, що сягають 63-72 тис. осіб та спостерігаються і

у вікових групах 12-18 та 37-46 років. Помітні позитивні деформації мають місце у вікових групах 61-63 та 70-73 років. Всі вони пов'язані з інтенсивним курортним розвитком Криму у 1928-1931 рр. та 1938-1940 рр., а також з переселенням російського населення в Крим у повоєнний час.

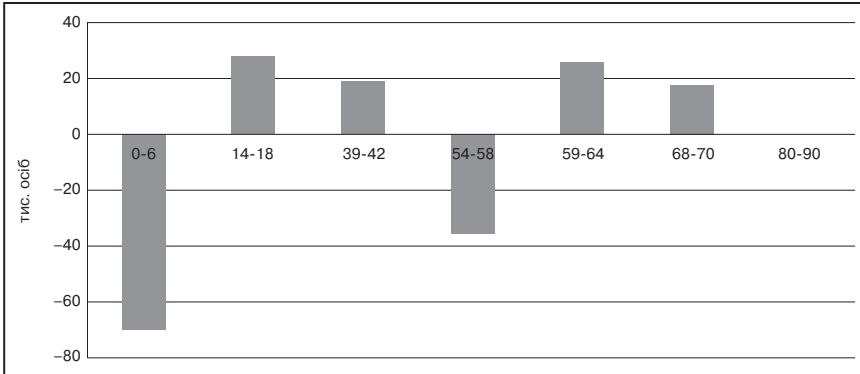
Рис.2.11. Структурні деформації населення АРК

Київська область належить до регіонів з середньою інтенсивністю деформацій статево-вікової структури населення (додаток А рис. А.3). У віковій групі 66-69 років проявилась потужна негативна деформація (57,5 тис. осіб відносних втрат населення), що являє собою демографічну хвилю Голодомору 1932-1935 років. Відносні втрати населення близько 18 тис. осіб зумовлені воєнною порою. Сучасна структурна деформація у молодшій віковій групі, зумовлена загальною депопуляцією населення країни, відносно слабка: трохи більше 10 тис.осіб відносних втрат чисельності дітей у віці 0-2 років. Вплив такої деформації на подальший демографічний розвиток регіону незначний.

Столичний статус регіону пояснює неодноразові позитивні деформації у структурі його населення (додаток А рис. А.3), які припадають на вікові групи 14-17, 39-41, 61-63 та 70-72 роки і мають амплітуду відносного зростання населення до 18-23 тис.осіб.

Львівська область належить до групи регіонів з середнім рівнем структурно-вікових деформацій складу населення. У цьому регіоні проявляються лише дві негативні деформації (рис.2.12). Одна, що стосується повоєнних років (1943-1947 рр.), дає відносні втрати населення у віковій групі 54-58 років понад 36 тис.осіб. Потужна (друга) негативна деформація структури населення сформувалась у наш час в наймолодшій віковій групі (0-6 років), де відносні втрати населення

перевищують 70 тис. осіб. Демографічна хвиля, породжена цією деформацією, істотно позначиться на демовідтворювальних процесах у регіонах у середній перспективі з демографічним лагом 20-25 років. Цю обставину необхідно тримати в полі зору у прогностичних розрахунках чисельності населення регіону.

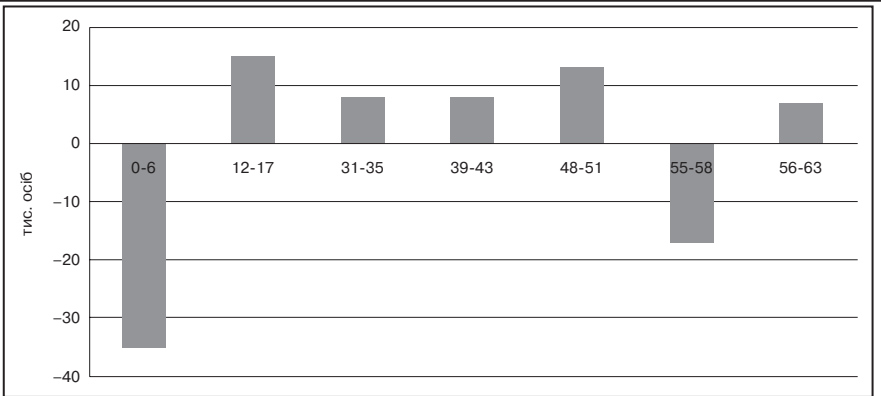

Рис.2.12. Структурні деформації населення Львівської області

Львівщина виділяється частими і масштабними позитивними деформаціями, які спостерігаються в групах 14-18, 39-42, 59-64 та 68-70 років (рис. 2.12). Львів був організаційно-культурним центром, що забезпечував входження всіх західних областей України в тогочасний СРСР. З 1939 р., а особливо у повоєнний час, сюди спрямовувались значні потоки управлінців, силовиків, освітян, спеціалістів з різних галузей. Найбільші позитивні деформації у структури населення спостерігалися протягом 1937-1941 рр., 1959-1962 рр. та 1983-1987 років.

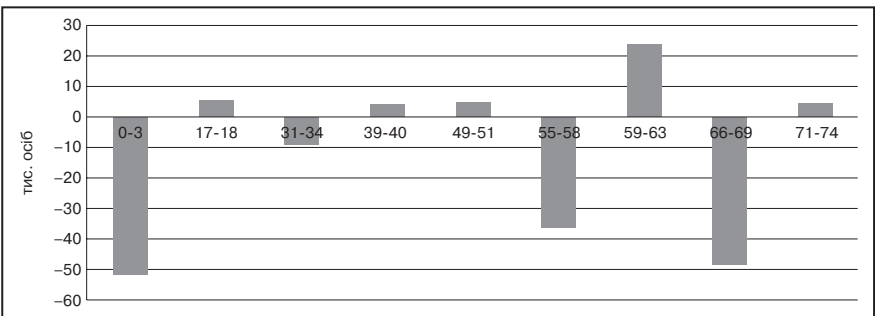
Своєрідним спектром деформацій структури населення виділяється *Закарпатський регіон* (рис. 2.13). У ньому небагато негативних деформацій, серед яких помітні відносні втрати населення у віковій групі 55-58 років, що перевищують 17 тис.осіб, зумовлені другою світовою війною. У сучасній демографічній ситуації регіону проявилась потужна негативна деформація наймолодшої вікової групи (0-6 років), де відносні втрати населення сягають 35 тис. осіб. Вона зумовлена загальною демографічною кризою в Україні і буде істотно впливати на подальший демографічний розвиток регіону.

Для регіону характерні численні позитивні деформації структури населення амплітудою від 6-9 до 14-15 тис. осіб (рис.2.13). Вони спостерігаються у таких вікових групах: 12-17, 31-35, 39-43, 48-51, 56-63 років.

Рис. 2.13. Структурні деформації населення Закарпатської області

Одеська область являє собою регіон з переважанням негативних деформацій у статеві-віковій структурі населення, що мають середню для України амплітуду і сягають 37-50 тис. осіб відносних втрат населення у вікових групах 66-69, 55-58 та 0-3 років (рис. 2.14). Перші дві деформації – це відлуння голодомору та війни – за масштабами прояву повторюють геодемографічну ситуацію більшості регіонів країни. Новітня негативна трансформація, що за відносними втратами населення перевищує 50 тис. осіб, буде відчутною у відтворенні населення регіону, починаючи вже з 2025 року.

Рис.2.14. Структурні деформації населення Одеської області

Позитивні деформації у структурі населення регіону переважають слабкі: відносні перевищення населення встановлено для вікової групи 17-18 років (понад 6 тис.осіб), 39-40 років (близько 4,5тис. осіб), 49-51 рік (понад 5 тис.осіб), 72-73 років (5,6 тис.осіб). Лише у

віковій групі 59-63 років зберігається помітна демографічна хвиля (+24 тис.осіб), зумовлена розвитком портово-промислових комплексів Одещини у передвоєнний час (1938-1941 рр).

Херсонська область належить до регіонів з середнім рівнем структурно-вікових деформацій населення і загальним переважаням негативних деформацій (додаток А рис. А.4). Відносні втрати населення, зумовлені негативними деформаціями, спостерігаються у вікових групах 53-58 років (демографічна хвиля війни з втратами понад 38 тис.осіб) і 66-69 років (демографічна хвиля голодомору з втратами близько 28 тис. осіб). У молодшій віковій групі (0-6 років) сформувався помітна негативна деформація з відносними втратами населення близько 38 тис.осіб, наслідки якої будуть впливати на демовідтворювальний процес у регіоні за 20-25 років.

Позитивні деформації структури населення зумовлені притоком мігрантів із сусідніх регіонів, пов'язаних, перш за все, і з масштабними гідротехнічним будівництвом і розвитком зрошувального землеробства. Вони прослідковуються у вікових групах 37-43 років (відносно зростання понад 18 тис.осіб) та 12-17 років (близько 25 тис.осіб). Зберігаються демографічні хвилі, зумовлені притоком населення в Україну в періоди її прискореної індустріалізації та мілітаризації (1928-1931 рр. та 1938-1940 рр.).

Сумська область належить до регіонів, де структурно-вікові деформації проявились помітно і віднесені до середнього рівня. Негативні деформації відчутні у вікових групах 53-58 років (демографічна хвиля війни з відносними втратами близько 47 тис. осіб) та 65-69 років – відлуння голодомору 1932-1936 років з такими ж втратами (додаток А рис. А.5). Новітня демографічна деформація спостерігається у віковій групі 0-6 років. Відносні втрати населення у ній сягають майже 40 тис.осіб, і ця демографічна хвиля буде помітною з лагом 20-25 років вже у 2025-2030 роках.

Позитивні деформації досить значні, вони припадають на вікові групи 12-17 років (відносно перевищення понад 30 тис.осіб), 61-64 років (понад 26 тис.осіб) та 70-73 років (понад 21 тис. осіб). Покращенню статеві-вікової структури населення регіону сприяє позитивна деформація пов'язана з притоком населення у 1984-1989 роках на новобудови регіону.

Для прогнозування населення Сумщини на близьку перспективу недостатньо простої апроксимації динаміки населення. Обов'язково потрібно враховувати структурно-вікові деформації складу населення та відповідні демографічні хвилі.

Кіровоградська область – регіон з помірними (середніми) деформаціями структури населення (додаток А рис. А.6.). Відносні втрати населення виявлені у вікових групах 0-5 років (-25 тис. осіб), 18-23 років (– 17 тис. осіб), 53-58 років (- 26 тис. осіб) та 66-69 років (близько -35 тис. осіб). Дві останні являють собою демографічні хвилі воєнного лихоліття та голодомору. Привертає увагу негативна деформація наймолодшої вікової групи (0-5 років) з відносними втратами населення понад 25 тис. осіб, демографічна хвиля від якої буде помітною у відтворенні населення регіону приблизно у 2025-2030 роках.

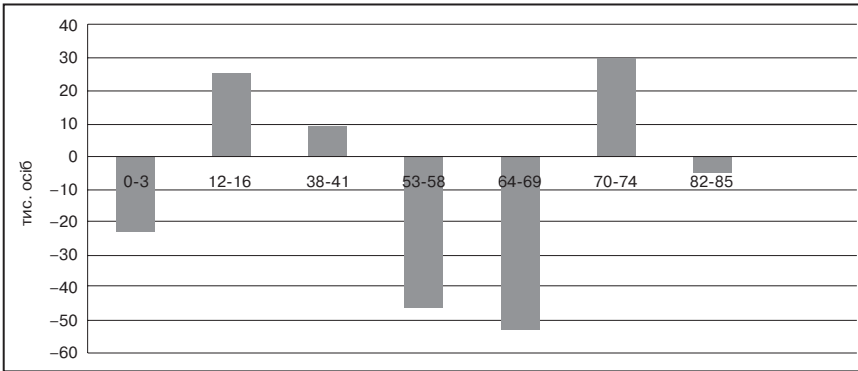
Позитивні деформації у структурі населення регіону являють собою демографічні хвилі притоку мігрантів у часи індустріалізації України (вікові групи 1927-1931 та 1938-1941 років народження), а також наступного промислового будівництва.

Третю групу регіонів зі слабкими структурно-віковими деформаціями населення утворюють Вінницька, Волинська, Хмельницька, Тернопільська, Житомирська, Полтавська і Чернівецька області. Для них характерні малі (до 15-20 тис. осіб) амплітуди негативних і особливо позитивних деформацій. Новітні деформації, пов'язані з загальною демографічною кризою, також мають помірні амплітуди. Характеристика демографічних деформацій окремих регіонів наведена нижче. Найменша інтенсивність деформацій статево-вікової структури населення спостерігається в Івано-Франківській області.

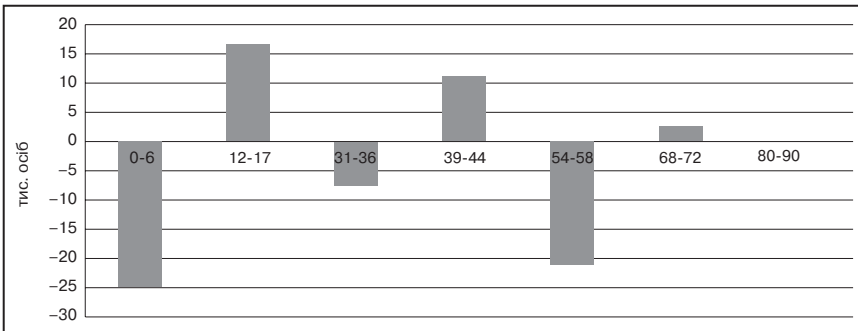
Вінницька область належить до регіонів зі слабкими проявами структурно-вікових деформацій населення і з переважанням негативних деформацій, що зумовлюють загальне погіршення структури населення. Негативні деформації з відносними втратами населення 40-50 тис. осіб встановлені для вікових груп 64-69 та 53-58 років, що являють собою демографічні хвилі голодомору та війни (рис. 2.15). В умовах сучасної депопуляції населення в області виникла нова негативна деформація, що охоплює вікову групу 0-5 років з відносними втратами близько 24 тис. осіб. Ця деформація матиме негативний вплив на демовідтворювальні процеси у регіоні з 2020-2025 років.

Позитивні структурні деформації з відносним зростанням населення до 25-30 тис. осіб встановлені для вікових груп 12-16 і 69-74 років.

Волинський регіон має в цілому структурно-вікові деформації населення помірної амплітуди переважанням негативних деформацій, що спричиняють погіршення структури населення.

Рис. 2.15. Структурні деформації населення Вінницької області

Рис. 2.16. Структурні деформації населення Волинської області

Найбільші відносні втрати населення, що перевищують 21 тис. осіб, спостерігаються у віковій групі 54-58 років, вони являють собою демографічну хвилю 1943-1947 років (рис. 2.16). У даний час в регіоні сформувалася нова структурна деформація, що припадає на вікову групу 0-6 років і відносні втрати населення становлять 25 тис. осіб. Ця деформація матиме помітний вплив на демографічний розвиток регіону з лагом 20-25 років.

Позитивні деформації у структурі населення Волині припадають на вікові групи 12-17 років (відносне зростання населення на 16,5 тис.осіб), 39-44 років (близько 11 тис.осіб) та 68-72 років (понад 2 тис. осіб).

Хмельницька область є регіоном, у якому структурно-вікові деформації слабкі, а їх демографічні хвилі малопомітні. У регіоні проявляються загальноукраїнські деформації, пов'язані зі світовою

війною та голодомором. Амплітуда вікових втрат населення, зумовлена такими деформаціями, помітна менша, ніж у більшості регіонів країни, і становить 12-13 тис. осіб (додаток А рис. А.7) .

Новітня негативна деформація сформувалася у віковій групі 0-3 років в умовах сучасної депопуляції. Її участь у ГДП очікується 2020-2025 роках, а вплив на геодемографічну ситуацію буде незначним.

Позитивні структурні деформації на рівні 9-15 тис. осіб спостерігались у вікових групах 12-16, 38-42, 61-63, 70-72 років (додаток А рис. А.7) і мають слабкий вплив на покращення статеві-вікової структури населення регіону. За таких умов прогнозування чисельності населення регіону на перспективу методами апроксимації може дати задовільні результати.

Івано-Франківська область – регіон України з мінімальними деформації вікової структури населення. Найбільш негативні деформації зумовлені втратами населення у воєнні та повоєнні роки (1943-1947 рр.). Вони мають відносну оцінку 22,4 тис.осіб. Помітно негативна деформація у віковій групі 82-85 років близька до 16 тис. осіб (додаток А рис. А.8). Чи не єдина позитивна деформація у віковій структурі населення регіону спостерігається у віковій групі 34-42 роки народжених у 1959-1964 роках. Відносне зростання близько 17 тис.осіб. можна пояснити поверненням значної частини репресованого у повоєнний час населення на рідну землю.

За таких мінімальних структурних деформацій прогнозування перспективної чисельності населення методом простої апроксимації дає задовільні результати.

2.4. Формалізований аналіз загальних графіків ГДП. Статистичні розподіли у динаміці населення

2.4.1. Формалізовані параметри графіків ГДП

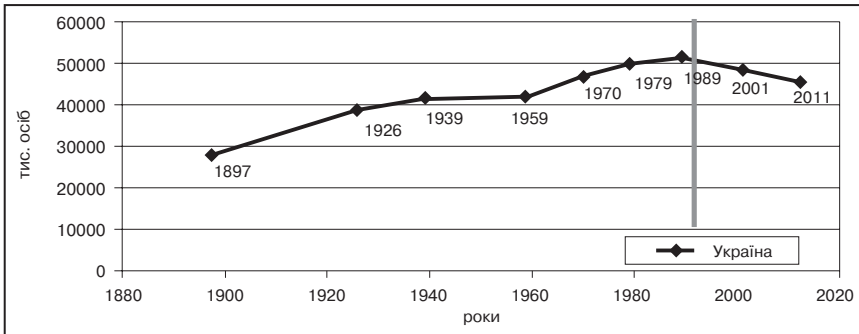
Ми розглянули кількісні і якісні характеристики ГДП та методи їх аналізу. Підлягає дослідженню загальний графік ГДП за особливостями статистичних розподілів чисельності населення у часі та його динаміки. На рисунках 2.17-2.28 та додатках Б рис. Б.1-Б.29 представлені графіки динаміки загальної чисельності населення України та окремих її регіонів упродовж 1897-2011 років. Зрозуміло, що характер графіків залежить від часового масштабу їх побудови. У нашому прикладі графіки розглядаються з часовим проміжком 115 років і контрольними точками за роками переписів. Але і такі гене-

ралізовані статистичні розподіли загальної чисельності населення України та її регіонів дають певні методологічні орієнтири і висновки щодо характеру ГДП.

По-перше, наведені графіки ГДП (показують значні відмінності щодо статистичних розподілів чисельності населення країни та регіонів у часі і відтак можуть і повинні використовуватись у різноманітних типологічних підходах у географії населення. По-друге, окремі графіки мають доволі складну конфігурацію, що потребує додаткового розгляду часових змін – хроноструктури і внутрішня структура графіків ГДП може слугувати їхньою типологічною чи класифікаційною характеристикою. По-третє, графіки ГДП необхідно аналізувати як за окремими показниками та характеристиками статистичних розподілів, так й інтегровано або комплексно, за поєднаннями таких параметрів та синтетичними і комбінаційними характеристиками параметрів.

Розглянемо головні формалізовані показники графіків ГДП.

Перший показник представляє *загальний тренд графіка* або ж його окремих параметрів. Для України в цілому і всіх її регіонів графік ГДП поділяється на дві частини – висхідну та низхідну (рис. 2.17).

Рис. 2.17. Динаміка зміни чисельності населення України (за 1897-2011 рр.)

* Побудовано на основі джерел: [195]

Їх розмежовує 1989-1991 р., з якого бере відлік депопуляція населення України, хоча слід пам'ятати, що демографічні основи такого переходу були закладені у 1965-1970 роках. З таких міркувань статистичний аналіз динаміки чисельності населення слід проводити за двома графіками – до і після 1991 рр. Графіки ГДП за 1989-2011 роки та 2001-2011 роки будуть розглянуті далі для дослідження новітніх

тенденцій. У восьми регіонах загальний тренд основного графіка (до 1991 р.) від'ємний, тобто чисельність населення Вінницької, Житомирської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Хмельницької, Черкаської та Чернігівської областей, має загальну тенденцію до скорочення. Інші 17 регіонів мають висхідну динаміку чисельності населення за трендом до 1991 р.

Важливий показник ГДП – загальна амплітуда (A) (статистичний розмах) змін чисельності населення, яка обчислюється як різниця максимального (N_{max}) та мінімального (N_{min}) показників на графіку.

$$A = N_{max} - N_{min}.$$

За амплітудою змін чисельності населення групуються так : найбільший розмах (на рівні 1,7-6,0 млн осіб) мають АРК, Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська області. Значна амплітуда коливань чисельності населення (0,7-1,2 млн осіб) характерна для Запорізької, Миколаївської, Одеської, Херсонської, Чернівецької областей. Помірний розмах коливань чисельності населення (0,5-0,6 млн. осіб) властивий для ГДП Закарпатської, Київської, Львівської, Полтавської, Рівненської, Сумської та Черкаської областей. Незначні (0,3-0,4 млн осіб) коливання чисельності населення за графіками ГДП мають Вінницька, Волинська, Житомирська, Кіровоградська, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька та Чернігівська області.

Діагностичною ознакою ГДП має бути *темп зміни чисельності населення*. У формалізованому виді його можна представити коефіцієнтом регресії (зростання чи зменшення чисельності населення за один рік) або ж першою похідною на графіку статистичного розподілу (dN/dt). Темп динаміки ГДП можна розраховувати для усього графіка, а також для його окремих стадій фаз. Зокрема, на графіку ГДП (рис. 2.17) на двох проміжках – 1897-1939 рр. та 1959-1989 років спостерігались високі та середні темпи зростання населення на рівні 19,5-13,0‰, і на одному 1939-1959 роки – уповільнені (близько 13‰). Для України характерні значні регіональні відмінності у темпах ГДП. За графіками регіональних ГДП найбільш високі темпи загальної динаміки населення ГДП мають Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька області, АРК, а також Харківська, Одеська, Миколаївська, Херсонська Рівненська області. Другу групу регіональних ГДП з середніми темпами зростання чисельності населення утворюють Волинська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Чернівецька області. Незначні, близькі до нульових темпи змін чисельності населення на графіках ГДП мають Кіровоградська, Сумська,

Хмельницька, Черкаська області. Переважання негативної динаміки зі зменшенням чисельності динаміки спостерігалось у Вінницькій, Житомирській, Полтавській, Тернопільській та Чернігівській областях.

2.4.2. Групування регіонів за формалізованими ознаками ГДП

Графіки ГДП можуть бути більш чи менш рівномірними, часові статистичні розподіли чисельності населення можуть мати різну варіацію. У змістовному плані варіація ГДП позначається різним фазами, на яких спостерігаються помітні зміни графіка – за знаком або ж за темпом. У формалізованому підході для статистичних розподілів ГДП обчислюють коефіцієнти варіації. Для ГДП України варіацію аналізують за окремими часовими проміжками (стадіями).

У регіональних ГДП варіація чисельності населення за роками має такі відміни. Виділяється група областей з вкрай незначною варіацією динаміки чисельності населення. Це Вінницька, Волинська, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська області. Другу групу регіонів з помірною варіацією утворюють Івано-Франківська, Київська, Сумська, Чернівецька та Чернігівська області. Висока варіація регіональних ГДП спостерігається у Закарпатській, Запорізькій, Львівській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Херсонській областях. Найвища варіація чисельності населення у ГДП характерна для індустриальних областей – Дніпропетровської, Донецької, Луганської, Харківської, а також для АРК.

Систематика регіональних ГДП за формалізованими параметрами динаміки населення протягом 1987-1989 років представлена у таблиці 2.7. Регіони згруповані за загальними напрямками зміни чисельності населення – зростання, стагнації, зменшення, за темпами динаміки населення – високий, середній, малий, близький до нульового, за загальною варіацією чисельності населення на графіках – максимальна, значна, помірна, незначна. Додатково регіони розподілені за загальною амплітудою (розмахом) чисельності населення на графіку 1987-1989 рр.: максимальний розмах – 1,7-6,0 млн осіб; значний розмах – 0,7-1,2 млн осіб, незначний розмах – 0,3-0,4 млн осіб.

Всі зазначені параметри виявились добре узгодженими між собою. Регіональні ГДП за такими характеристиками утворюють досить чіткі «кореляційні плеяди», тобто групи регіонів з подібною динамікою ГДП. Надалі таке групування може слугувати типологіч-

ною характеристикою для систематики регіональних ГДП; для розроблення регіональної геодемографічної політики.

Таблиця 2.7

Групування регіональних ГДП за графіками динаміки населення (1897-1989 рр.)

Зміни чисельності населення		Варіація чисельності населення			
на-прям	темп	максимальна	значна	помірна	незначна
Зростання	високий	<u>Дніпропетровська</u>	<u>Запорізька,</u> <u>Закарпатська,</u> <u>Миколаївська,</u> <u>Одеська,</u> <u>Рівненська,</u> <u>Херсонська</u>		
		<u>Донецька,</u> <u>Луганська,</u> <u>АРК,</u> <u>Харківська</u>			
	середній	-	<u>Львівська</u>	<u>Івано-Франківська</u> <u>Київська,</u> <u>Чернівецька</u>	<u>Волинська</u>
Стагнація	малий близький до нульового	-		<u>Сумська</u>	<u>Кіровоградська,</u> <u>Хмельницька,</u> <u>Черкаська</u>
Зменшення	малий	-			<u>Вінницька,</u> <u>Житомирська,</u> <u>Полтавська,</u> <u>Тернопільська,</u> <u>Чернігівська</u>

Примітка: Амплітуда (розмах):
 Максимальна – Донецький – 1,7-6,0 млн осіб
 Значна – Одеська – 0,7-1,2 млн осіб
 Помірна – Рівненська – 0,5-0,6млн осіб
 Незначна – Волинська – 0,3-0,4млн осіб

*Розроблено автором на основі джерела [195]

Першу групу за загальною динамікою ГДП утворюють старопромислові регіони – Донецький, Луганський, Дніпропетровський, Харківський, до яких приєднується рекреаційна АРК. ГДП цих регіонів виділяються найбільшою динамікою з великою амплітудою зростання населення (1,7–6,0 млн осіб), найвищими темпами динамі-

ки населення та максимальною її варіацією. Для цих регіонів характерна найбільша порушеність статеві-вікової структури населення. Тут спостерігались масштабні структурно-демографічні трансформації, що породжували потужні демографічні хвилі, вплив яких на геодемографічний розвиток регіонів відчувається і нині. Розроблення регіональної геодемографічної політики для цих областей і АРК виглядає найбільш складним і проблемним. Поряд з традиційними кількісними показниками руху населення необхідно враховувати якісні особливості статеві-вікової структури населення даних регіонів, численні її деформації та демографічні хвилі.

До другої групи віднесені Запорізький, Одеський, Миколаївський, Херсонський, Закарпатський та Рівненський регіони, для ГДП яких характерні високі темпи демографічного зростання, велика його амплітуда (0,5–1,2 млн осіб) і значна варіація. Це група регіонів з середньою динамікою ГДП за вказаними параметрами і помірно меншими, порівняно з першою групою деформаціями статеві-вікової структури. Вплив таких структурних деформацій на сучасний демографічний розвиток цих регіонів помітно слабший. Однак зазначені особливості ГДП необхідно повною мірою враховувати при розробленні геодемографічної політики регіонів даної групи.

Третю групу регіонів за загальною динамікою населення утворюють області з середніми темпами демографічного зростання. Серед них Чернівецька область зі значною амплітудою змін чисельності населення (0,7–1,2 млн осіб). Київська – із помірною амплітудою (0,5–0,6 млн осіб), Волинська, Івано-Франківська, Львівська області – із незначними амплітудами кількості населення (0,3–0,4 млн осіб). ГДП Львівського регіону має високу варіацію чисельності населення на графіку 1987-1989 років, Івано-Франківського, Київського, Чернівецького – помірну і Волинського – незначну (табл. 2.8). В цілому для цієї групи регіонів характерна невисока динамічність ГДП за формалізованими параметрами. Певний виняток становить лише Львівська область, де середні темпи геодемографічного розвитку поєднані зі значною варіацією графіка ГДП. Ці особливості динаміки ГДП Львівської області повинні бути враховані при розробці регіональної геодемографічної політики.

Четверту групу регіонів за загальною динамікою геодемографічного розвитку утворюють Сумська, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська області. Ці регіони за графіками динаміки населення 1987-1989 рр. перебувають у «зоні стагнації» з дуже малими, подекуди нульовими темпами змін. Для цих регіонів характерні помірні

0,5–0,6 млн осіб та незначні (0,3–0,4 млн осіб) амплітуди коливань чисельності населення на графіках ГДП, а також невисокий рівень варіації чисельності населення.

Таблиця 2.8

**Групування регіонів за формалізованим графіками ГДП
(бальна оцінка)**

Регіони	Знак (1897- 1989)	Амплітуда max-min	Коефі- цієнт варіації	Депо- пуляція	Втрати населення
АРК	10	10	7	6	8
Вінницька	1	2	3	2	2
Волинська	7	2	3	8	8
Дніпропетровська	10	10	6	6	2
Донецька	10	10	7	6	6
Житомирська	1	2	3	2	4
Закарпатська	7	4	5	8	2
Запорізька	10	7	5	6	4
Івано-Франківська	7	2	1	8	2
Київська	7	4	1	4	6
Кіровоградська	4	2	1	4	6
Луганська	10	10	6	6	2
Львівська	7	4	3	6	4
Миколаївська	7	7	5	6	8
Одеська	7	7	3	6	4
Полтавська	1	4	3	6	2
Рівненська	7	4	3	8	2
Сумська	4	4	3	4	4
Тернопільська	1	2	3	4	2
Харківська	10	10	3	6	6
Херсонська	7	7	5	6	8
Хмельницька	4	2	1	2	2
Черкаська	4	4	3	6	8
Чернівецька	7	7	3	2	2
Чернігівська	1	2	3	6	8

Примітка: 10 – максимальне зростання; 4 – незначне зростання;
7 – значне зростання; 1 – зменшене зростання.

* Розроблено автором

Вузловою проблемою подальшого геодемографічного розвитку даних регіонів лишається їх виведення із застійної смуги геодемографічних процесів, активізація демовідтворювальних процесів механізмами регіональної геодемографічної політики.

Ще одна проблемна група регіонів (п'ята) включає Вінницьку, Житомирську, Полтавську, Тернопільську та Чернігівську області, що на графіках 1987-1989 років фіксують загальне скорочення чисельності населення. Для цих регіонів властиві малі темпи зменшення населення, мала варіація змін чисельності населення, незначна амплітуда коливань чисельності (0,3–0,6 млн осіб).

Головна проблема подальшого геодемографічного розвитку цієї групи регіонів – їх виведення із депресивної геодемографічної ситуації. Це головне завдання регіональної геодемографічної політики на близьку перспективу. Необхідно уважно відслідковувати сучасні ГДП у Сумському, Кіровоградському, Хмельницькому і Черкаському регіонах, які «балансують» на межі загального скорочення населення.

2.4.3. Аналіз статистичних розподілів динаміки населення

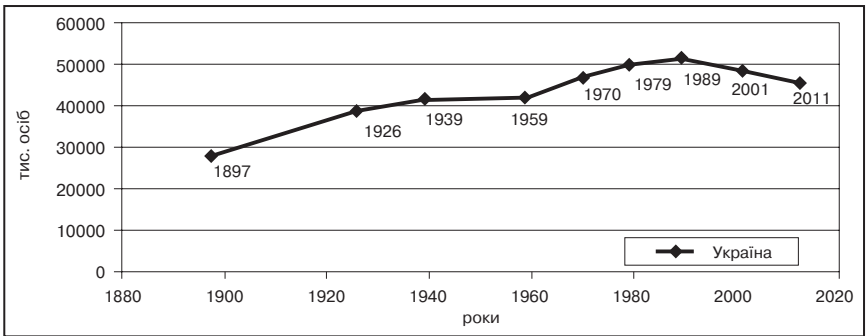
Важливою інтегральною характеристикою ГДП виступає статистичний розподіл чисельності населення на його графіку і зокрема апроксимація такого розподілу певною математичною функцією. Надалі регіональні ГДП можна систематизувати і типізувати за різновидами апроксимуючих функцій. Для регіонів з відносно простою динамікою чисельності населення можна оцінювати його перспективну динаміку, використовуючи як моделі функції апроксимації. Зміни типів статистичних розподілів можуть слугувати ознаками їх хронологічної рубрикації та систематики, зокрема поділу ГДП на стадії та фази. Як уже зазначалось, графіком динаміки ГДП України на загальному проміжку 1897-2011 рр. ми поділяємо на дві частини – 1897-1989 (1991) та 1989 (1991) -2011 роки.

Перша частина графіку має складний багатoverшинний статистичний розподіл, що має загальний висхідний вектор (тренд), друга частина графіка має простий тренд, що апроксимується низхідною лінійною функцією або слабкою спадною експонентою, про що далі.

На прикладі апроксимації динаміки населення України протягом 1897-2011 років були проаналізовані різні математичні функції – прямої, експоненти, поліномів різних ступенів, тощо. Встановлено,

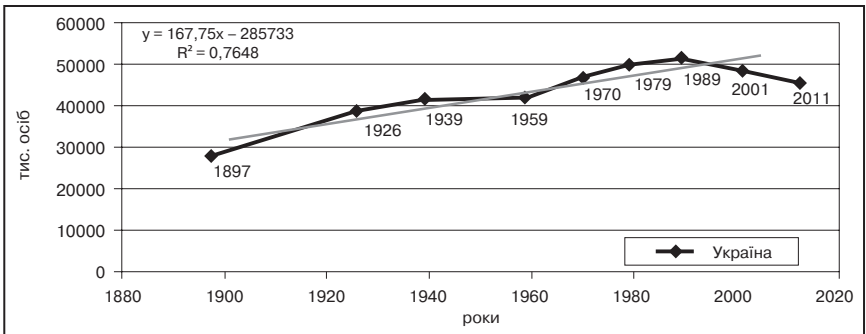
що загальний розподіл чисельності населення на цьому часовому проміжку має доволі складний графік і що його найкраще апроксимують поліноми високих ступенів. Відповідно для прогнозування чисельності населення країни методами простої апроксимації слід використовувати саме такі моделі. Далі у параграфі 2.4.4. проаналізовані можливості застосування для апроксимації графіків ГДП 1989-2011 та 2001-2011 років лінійної та експоненційної функцій, які дали задовільні результати для цих доволі простих розподілів.

Можливі апроксимації графіків динаміки населення розглянемо на прикладі ГДП України на головному проміжку 1897-2011 років (рис. 2.18).

Рис. 2.18. Динаміка чисельності населення України (за період 1897-2011 рр.)

На рис. 2.19 представлена апроксимація графіка динаміки населення країни протягом 1897-2011 років рівнянням прямої.

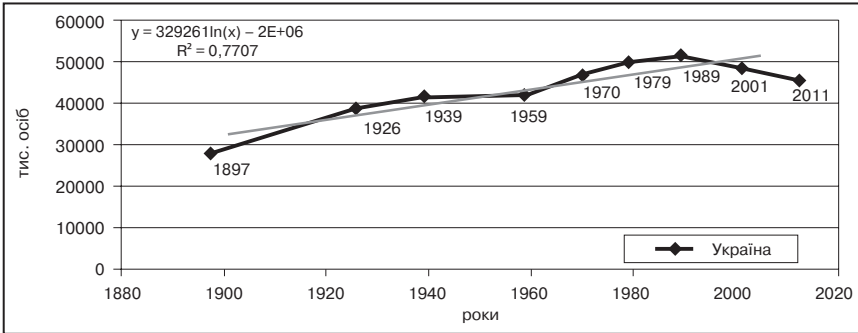

Рис. 2.19. Лінійна апроксимація динаміки чисельності населення України

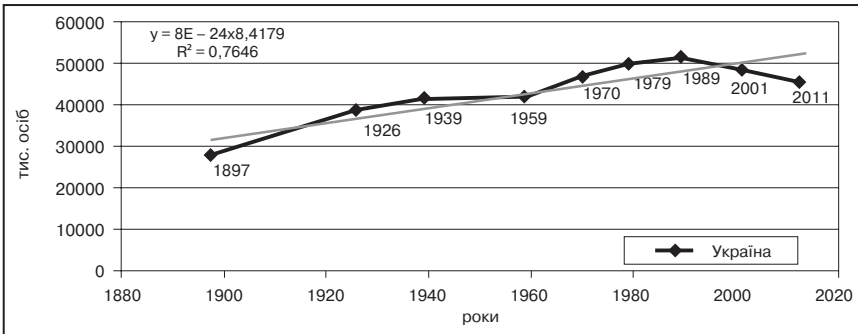
* Побудовано на основі джерела [195].

Апроксимація дає задовільну збіжність реального розподілу і функції, коефіцієнт детермінації становить 0,77. Перевага цієї моделі ще й у тому, що коефіцієнт регресії має чітку змістовну інтерпретацію: пересічно чисельність населення протягом цього періоду щорічно зростала майже на 170 тис. осіб. Разом з тим модель не враховує новітню тенденцію зменшення населення (з 1989 р.), і її розходження з реальним графіком істотно зростають.

На рис. 2.20, 2.21, 2.22 показана апроксимація графіка динаміки населення України протягом 1897-2011 років логарифмічною, степеневою та експоненційною функціями.

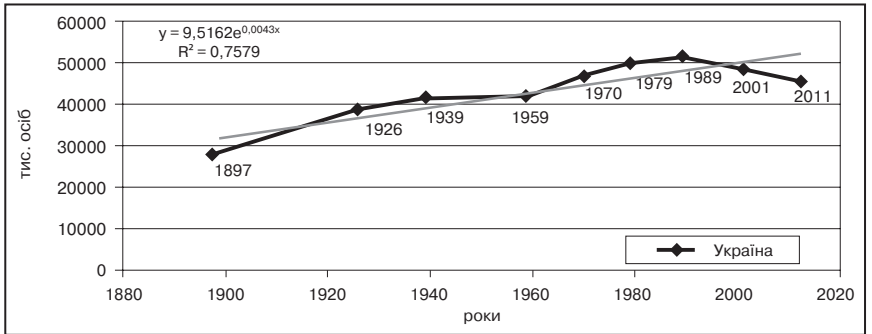

Рис. 2.20. Апроксимація динаміки чисельності населення України логарифмічною функцією

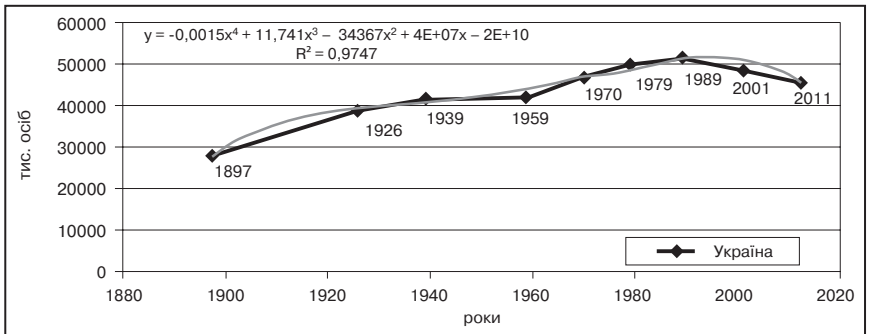
Рис. 2.21. Апроксимація динаміки чисельності населення України степеневою функцією

Всі варіанти апроксимації дають схожі результати: збіжність функцій з реальним графіком висока, коефіцієнти детермінації дорівнюють 0,76–0,77. Разом з тим всі моделі мають значні відхилення від графіка у його кінцевій частині, і ці розходження надалі різко зростають.

Рис. 2.22. Апроксимація динаміки чисельності населення України експоненційною функцією

Найкращу апроксимацію дають поліноміальні функції різних ступенів (рис. 2.23, додаток Б Рис. Б.1-Б.4). Показово, що збіжність функцій з реальним графіком зростає співставно зі ступенем полінома -2 дорівнює 0,92, полінома -3 – 0,93, полінома -4 – 0,97, полінома -5 – 0,98 і полінома -6 -0,997. Незручність поліноміальних апроксимацій полягає в тому, що їх параметри не мають змістовної інтерпретації: йдеться про підбір таких коефіцієнтів, що забезпечують найкращу збіжність графіків.

Рис. 2.23. Апроксимація динаміки чисельності населення України поліном 4-го ступеня

Розглянемо приклади прогнозування чисельності населення України з використанням наведених апроксимацій. У таблиці 2.9 наведені результати прогнозування населення країни поліномами 3-6 ступенів.

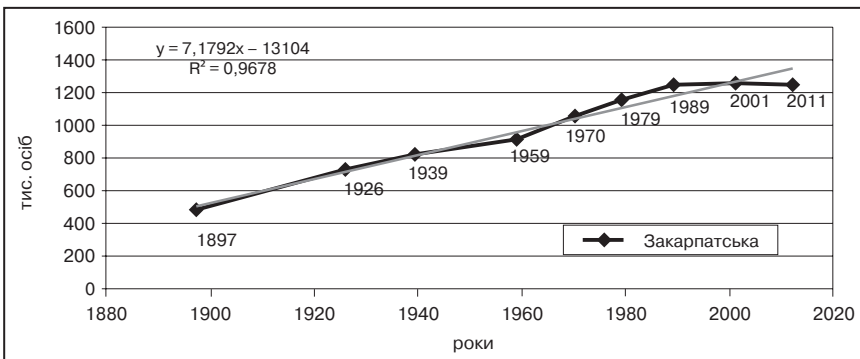
**Прогнозування чисельності населення
України на близьку та середню перспективу
методами апроксимації**

Функції апроксимації	Коефіцієнт детермінації	Прогнозування чисельності населення млн. осіб	
		2020 р.	2030 р.
Поліном – 3-го ступеня	$R^2 = 0,9338$	44,5	40,0
Поліном – 4-го ступеня	$R^2 = 0,9747$	36,5	18,5
Поліном – 5-го ступеня	$R^2 = 0,9786$	40,0	33,5

* Розраховано автором

Розглянемо можливі апроксимації математичними функціями графіків регіональних ГДП. Проаналізовані можливості апроксимації регіональних графіків ГДП лінійними функціями. У переважній більшості апроксимація регіональних графіків динаміки населення рівняннями прямої обнадійливих результатів не дає внаслідок розходження функції з реальним рухом населення.

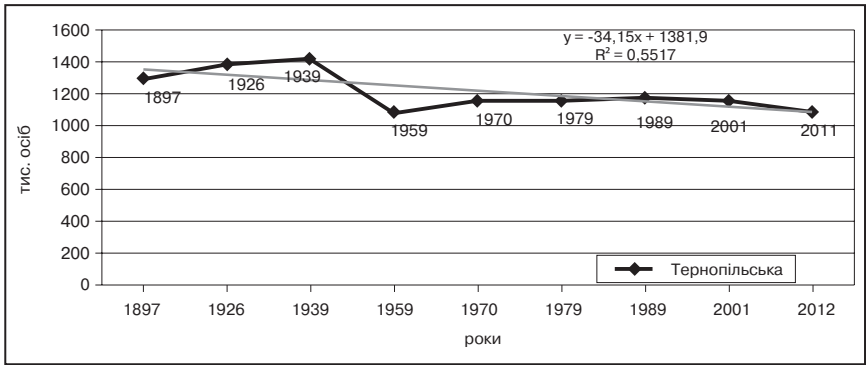
В окремих випадках апроксимація розподілів рівня прямої дає задовільні результати. Зокрема, для Закарпатської області (рис. 2.24), Тернопільської області (рис. 2.25), Чернівецької області (рис. 2.26).

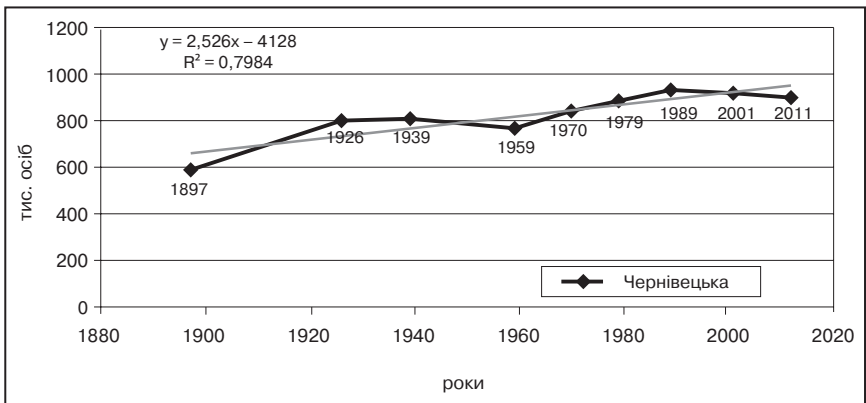
**Рис. 2.24. Лінійна апроксимація динаміки чисельності населення
Закарпатської області**

Так само розглянуті варіанти апроксимації динаміки населення країни і регіонів експоненціальною функцією. І ця апроксимація пе-

реважно дає незадовільні результати. Навіть за умови належної збіжності (високі коефіцієнти детермінації) характерними є розходження у кінцевій частині графіків (від 1989 р.), які до того ж мають загальну тенденцію до зростання і тим самим виключають використання такої апроксимації для прогнозування чисельності населення. Лише в окремих випадках – Тернопільська область (рис.2.27), Чернівецька область (рис.2.28) – експоненціальна апроксимація дає задовільні результати і може використовуватись для прогнозування чисельності населення.

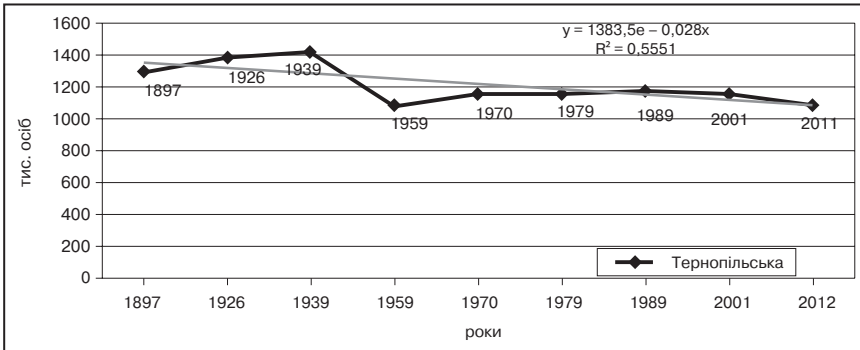

Рис. 2.25 Лінійна апроксимація динаміки чисельності населення Тернопільської області

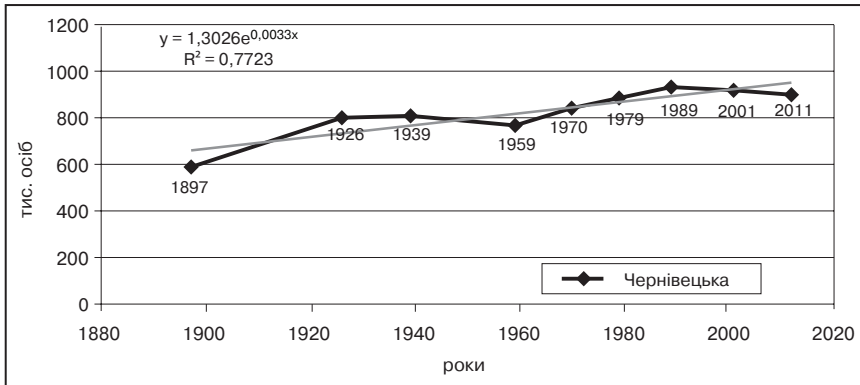

Рис. 2.26 Лінійна апроксимація динаміки чисельності населення Чернівецької області

Рис. 2. 27. Експоненційна апроксимація динаміки чисельності населення Тернопільської області

Рис. 2. 28. Експоненційна апроксимація динаміки чисельності населення Чернівецької області

Поліноміальна функція дає належну апроксимацію динаміки населення для багатьох регіонів. Зокрема, поліноми п'ятого ступеня мають високі коефіцієнти детермінації з реальним розподілом чисельності населення протягом 1897-2011 років для АРК (додаток Б рис.Б.5), Вінницької (додаток Б рис.Б.6), Волинської (додаток Б рис.Б.7), Дніпропетровської (додаток Б рис.Б.8.), Донецької (додаток Б рис.Б.9), Житомирської (додаток Б рис.Б.10), Закарпатської (додаток Б рис.Б.11), Запорізької (додаток Б рис.Б.12), Івано-Франківської (додаток Б рис.Б.13), Київської (додаток Б рис.Б.14), Кіровоградської (додаток Б рис.Б.15), Лу-

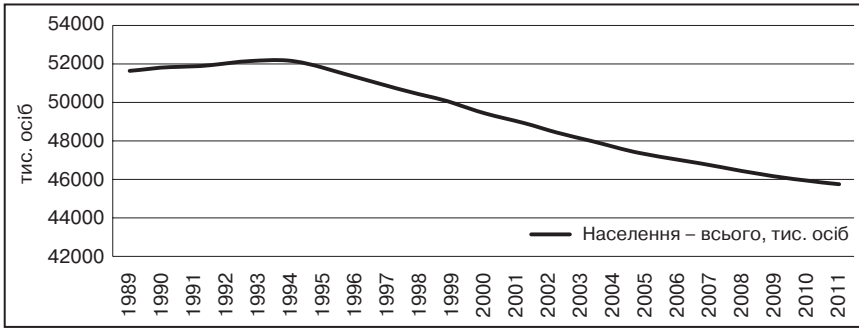
ганської (додаток Б рис.Б.16), Львівської (додаток Б рис.Б.17), Миколаївської області (додаток Б рис.Б.18), Одеської (додаток Б рис.Б.19), Полтавської (додаток Б рис.Б.20), Рівненської (додаток Б рис.Б.21), Сумської (додаток Б рис.Б.22), Тернопільської (додаток Б рис.Б.23), Харківської (додаток Б рис.Б.24), Хмельницької (додаток Б рис.Б.25), Херсонської (додаток Б рис.Б.26), Черкаської (додаток Б рис.Б.27), Чернігівської (додаток Б рис.Б.28), Чернівецької областей (додаток Б рис.Б.29). Для всіх зазначених регіонів прогнозування чисельності населення на близьку і середню перспективу за допомогою поліноміального розподілу дало задовільні результати.

Але в цілому прогнозування населення регіонів методами апроксимації дає приблизні результати.

2.5. Аналіз новітніх тенденцій у регіональних ГДП

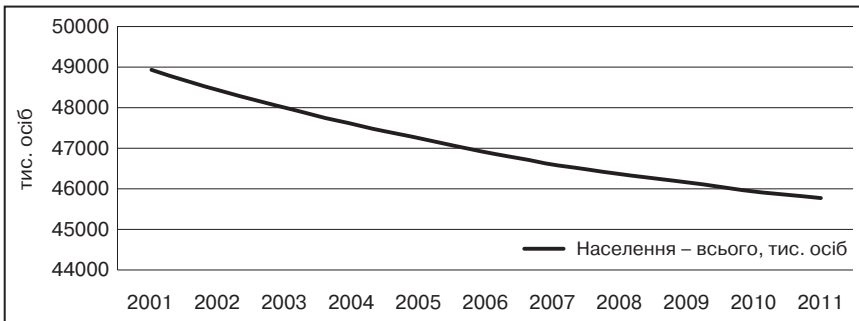
Потребує окремого розгляду динаміка населення України та її регіонів протягом останніх двадцяти років. Це час становлення нашої державності, який співпав з початком депопуляції населення України. Як вже наголошувалося, реальні чинники депопуляції з урахуванням демографічного лагу сформовані у 1960-х роках. Цільові настанови аналізу новітніх тенденцій полягають у вивченні масштабів депопуляції, її сучасних темпів і тенденцій розвитку. Поряд із загальною депопуляцією, що являє собою перехід України до якісно нового, *звуженого типу відтворення населення*, у новітніх тенденціях регіональних ГДП необхідно врахувати демографічні хвилі попередніх стадій і фаз, а також демографічні деформації останніх 10-20 років, які матимуть помітний вплив на відтворення населення у близькій перспективі.

Дослідження проведене за часовий проміжок 1989-2011 рр. на основі кондиційних матеріалів перепису населення 1989 р. Це особлива стадія ГДП України, що практично співпадає з часом її державності та переходу до звуженого типу відтворення населення, тобто депопуляція. Додатково розглядався проміжок 2001-2011 років як новітня фаза ГДП України. Динаміка чисельності країни на цих двох проміжках представлена на рис. 2.29 та рис. 2.30.

Рис. 2.29. Динаміка чисельності населення України (1989-2011 рр.)

* Складено автором за даними Державної служби статистики України

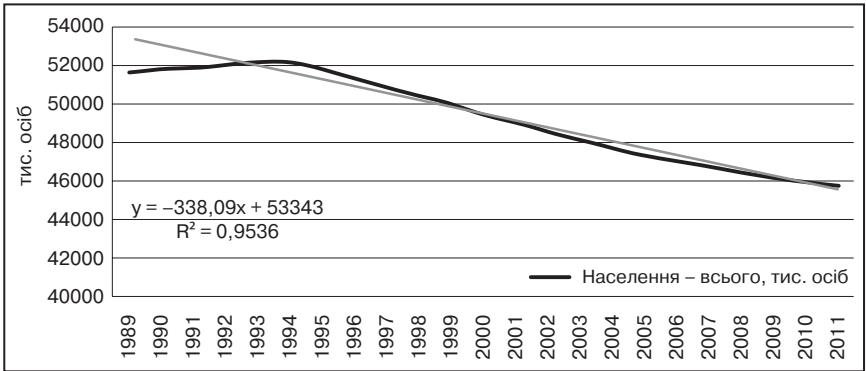

Рис. 2.30. Динаміка чисельності населення України (2001-2011 рр.)

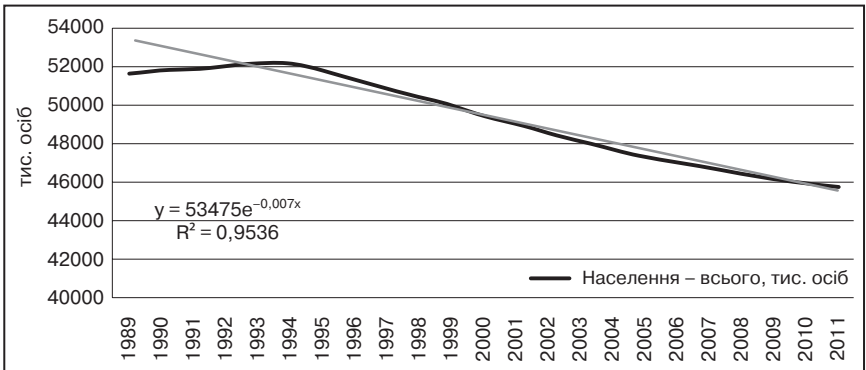
* Складено автором за даними Державної служби статистики України

Апроксимація першого графіка (1989-2011 рр.) різними функціями – лінійною – експоненційною, логарифмічною, степеневою, поліноміальною, показала їх задовільні збіжності. На рис. 2.31 наведені ті них, що дають можливість змістовної інтерпретації формалізованих моделей. Лінійна регресія (рис. 2.31 а) має високий коефіцієнт детермінованості ($R^2=0,95$) Коефіцієнт регресії показує щорічне скорочення населення України на 338 тис.осіб. Експоненційна регресія (рис. 2.31. б) також має високу детермінацію ($R^2=0,95$). Темп експоненційного спаду дуже низький і дорівнює – 0,007, що дає можливість повною мірою користуватись лінійною апроксимацією замість експоненційної. Незадовільні результати дає апроксимація динаміки населення степеневою функцією рис. 2.31. в).

а) лінійна

б) експоненційна

в) степенева

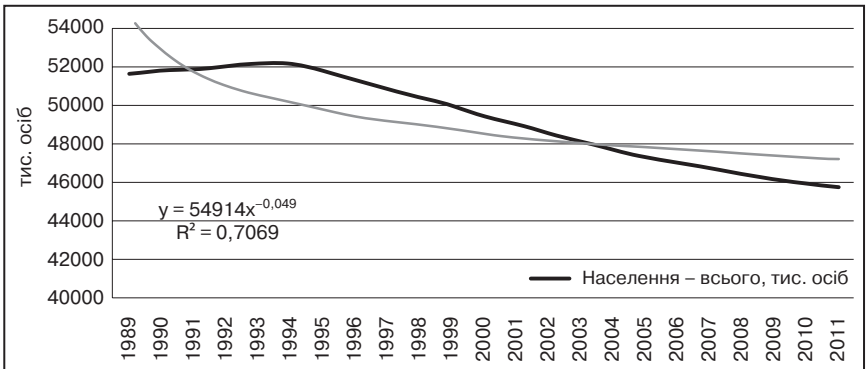

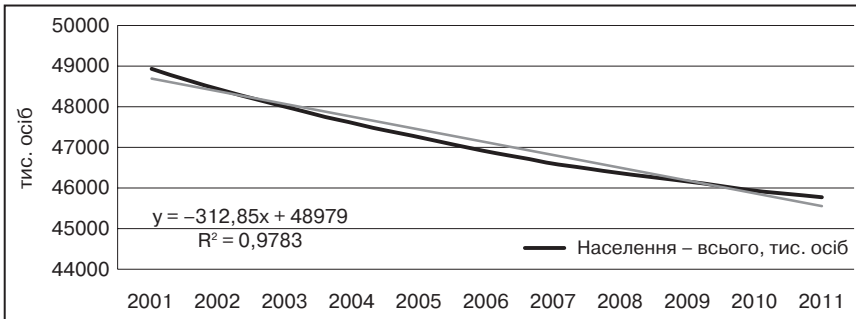
Рис. 2.31. Апроксимація динаміки населення України (1989-2011 рр.)

* Складено автором за даними Державної служби статистики України

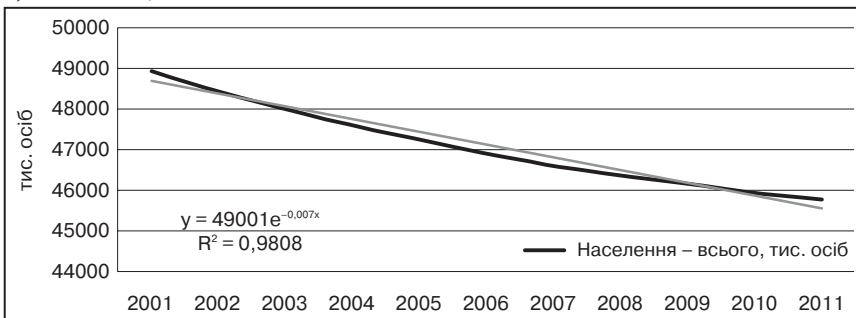
Аналогічно проаналізовані різні апроксимації графіка динаміки населення 2001-2011 років – лінійна, експоненційна, логарифмічна, степенева, поліноміальні різних ступенів. Частина з них, що поєднує високе сходження із можливістю змістової інтерпретації формалізованої моделі, представлена на рисунку 2.32. Всі представлені апроксимації мають високі коефіцієнти детермінації на рівні 0,96–0,98. Коефіцієнт регресії у рівнянні прямої (рис. 2.32, а) дорівнює -312,85. Це означає щорічне скорочення населення України впродовж 2001-2011 років майже на 313 тисяч осіб. Коефіцієнти експоненційної регресії вкрай низькі, що дає можливість у наближених обчисленнях користуватися лінійною апроксимацією.

Головні показники новітніх тенденцій демографічного розвитку країни та її регіонів представлені у таблиці 2.10. Для двох часових проміжків (1989-2011 та 2001-2011 років) для України та регіонів показані загальні втрати населення (тис. осіб), пересічні значення коефіцієнтів лінійної регресії, що показують темп скорочення населення (тис. осіб/рік), а також зміна (різниця) коефіцієнтів регресії двох зазначених часових проміжків.

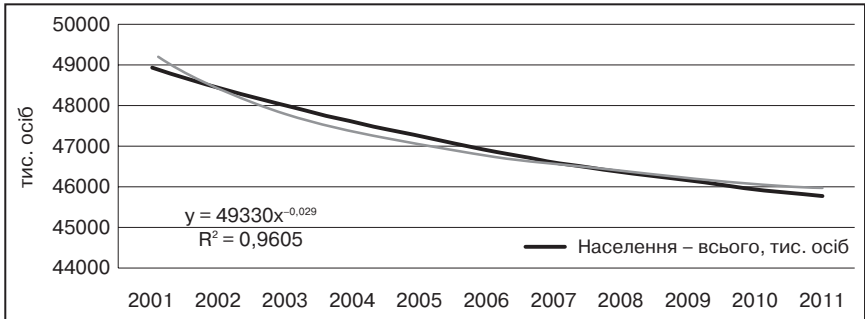
а) лінійна

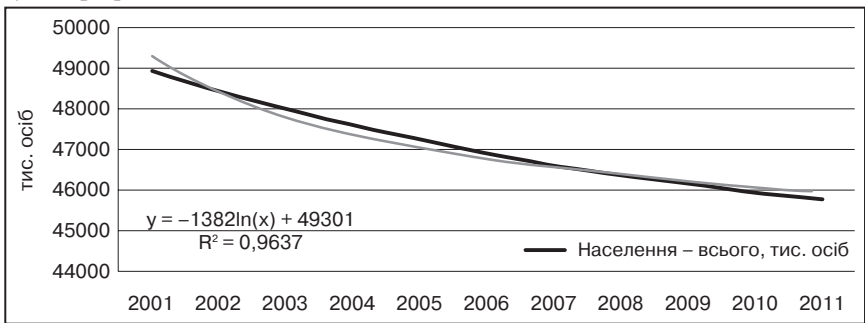
б) експоненційна

в) степенева

г) логарифмічна

Рис.2.32. Апроксимація динаміки населення України (2001-2011рр.)

* Складено автором за даними Державної служби статистики України

За темпами депопуляції населення впродовж 1989-2011 років регіони України розподіляються так (табл.2.10). Найменша депопуляція за показниками коефіцієнтів лінійної регресії зі скороченням населення на 1-5 тис. осіб на рік спостерігається у Закарпатській, Рівненській, Волинській, Чернівецькій, Івано-Франківській і Тернопільській областях. Помірна депопуляція зі щорічним скороченням населення на 9-12 тис. осіб характерна для Миколаївської, Херсонської, Хмельницької, Київської областей та АРК. Значна депопуляція зі щорічними втратами 12-16 тис. осіб населення властива Кіровоградському, Львівському, Житомирському, Черкаському, Сумському, Полтавському, Одеському, Вінницькому, Чернігівському, Запорізькому регіонам. Максимальна депопуляція на рівні 23-49 тис. осіб щорічних втрат населення спостерігається в найбільш індустріалізованих регіонах – Харківському, Луганському, Дніпропетровському та Донецькому.

Схожий розподіл регіональних ГДП забезпечує їх групування за темпами зменшення коефіцієнтів відповідних експонент, які до того ж мають вкрай низькі значення і, відповідно, низьку достовірність.

За такою ж методичною схемою проаналізований розподіл регіональних ГДП 2001-2011 років. За коефіцієнтами лінійної регресії, які показують щорічні втрати населення у кожному регіоні (табл. 2.10), мінімальна депопуляція на цьому проміжку спостерігалась у Закарпатському, Чернівецькому, Рівненському, Волинському та Івано-Франківському районах, коефіцієнти регресії в яких становлять 1,6-3,9 тис. осіб на рік. Другу групу регіонів з помірною депопуляцією – щорічними втратами населення на рівні 6,7-10,2 тис. осіб, утворюють Тернопільська область, АРК, Миколаївська, Одеська, Львівська, Херсонська області (табл. 2.10). Значна депопуляція зі щорічними втратами населення на рівні 12-16,8 тис. осіб спостерігається у Хмельницькій, Житомирській, Київській, Черкаській Кіровоградській, Запорізькій, Сумській, Полтавській, Чернігівській і Харківській областях. І максимальна депопуляція зі щорічними втратами населення на рівні 27-46 тис. осіб зберігається у Дніпропетровському, Луганському і Донецькому регіонах.

Узагальнений аналіз новітніх тенденцій динаміки населення країни та її регіонів проведений за такою методикою:

1) для України і всіх регіонів обчислені загальні втрати населення впродовж 1989-2011 та 2001-2011 років (табл.2.10);

2) за графіком лінійної апроксимації визначені коефіцієнти регресії рівняння 1989-2011 та 2001-2011 років (табл.2.10);

3) обчислена різниця між ними : $\Delta = B1-B2$;

4) за статево-віковими пірамідами 2001 р. для країни і регіонів встановлена наявність/відсутність негативних демографічних деформацій у наймолодших вікових групах, які погіршують демографічну ситуацію у близькій перспективі;

5) складені якісні та кількісні оцінки новітніх тенденцій ГДП в Україні і регіонах за такими критеріями:

- загальні втрати населення у регіонах, спричинені депопуляцією, та тенденції їх розвитку;
- динаміка абсолютних значень коефіцієнтів лінійної регресії у регіонах;
- аналіз масштабів депопуляції та її динаміки у регіонах за різницями коефіцієнтів регресії та інших показників темпів складу чисельності населення;

- прогнозування погіршення демографічної ситуації у регіонах співставно з наявністю негативних структурно-вікових деформацій у молодших вікових групах у 2001 році (таблиця 2.11)

Таблиця 2.10

Новітні тенденції ГДП

Регіони	Графіки ГДП				Різниця коефіцієнтів регресії $\Delta = B_1 - B_1$
	1989-2011рр.		2001-2011 рр.		
	1	2	1	2	
	тис. осіб	B_1	тис. осіб	B_2	
Україна	5928,2	338	3144,7	312,0	26
АРК	100,1	11,8	87,2	8,6	3,2
Вінницька	286,67	14,6	149,8	15,2	-0,6
Волинська	24,1	1,9	26,9	2,9	-1,0
Дніпропетровська	544,7	31,2	276,1	26,9	4,3
Донецька	899,4	48,4	460,6	46,1	2,3
Житомирська	266,4	12,7	127,2	12,9	-0,2
Закарпатська	34,3	1,56	13,9	1,6	-0,04
Запорізька	280,5	16,2	147,3	14,7	1,5
Івано-Франківська	43,7	3,9	40,4	3,8	0,1
Київська	219,0	11,9	125,7	13,0	-1,1
Кіровоградська	229,4	12,4	136,9	14,2	-1,8
Луганська	571,4	31,0	298,5	29,5	1,5
Львівська	203,0	12,5	106,9	10,1	2,4
Миколаївська	147,3	8,8	95,7	9,4	-0,6
Одеська	253,9	14,4	99,9	9,7	4,7
Полтавська	266,4	14,3	164,4	16,4	-2,1
Рівненська	17,2	1,7	26,4	2,7	-1,0
Сумська	271,2	14,1	156,3	15,8	-1,7
Тернопільська	84,8	4,7	65,8	6,7	-2,0
Харківська	442,1	23,3	182,2	18,1	5,2
Херсонська	151,8	9,5	101,5	10,2	-0,7
Хмельницька	200,2	10,5	118,1	12,1	-1,6
Черкаська	246,1	13,1	133,4	13,5	-0,4
Чернігівська	317,7	15,9	163,9	16,8	-0,9
Чернівецька	33,7	2,2	23,6	2,4	-0,2

1 – втрати населення, тис. осіб.

2 – коефіцієнт лінійної регресії, тис. осіб/рік.

За наведеними показниками новітніх тенденцій рух населення України та її регіонів (табл.2.12) об'єднаний у кілька груп.

До першої групи віднесено чотири регіони – Донецький, Дніпропетровський, Луганський, Харківський. Вони мають найбільші втрати чисельності населення: 400-900 тис. осіб протягом 1989-2011 років і 180-500 тис. осіб у 2001-2011 роках. Зазначені регіони мають позитивну тенденцію сучасного розвитку демографічної ситуації: коефіцієнт лінійної регресії за двома часовими проміжками зменшився на 2-5 тис. осіб на рік.

До другої групи увійшли Вінницький, Запорізький, Житомирський, Одеський, Полтавський, Сумський, Черкаський, Чернігівський регіони. Новітні тенденції демографічного розвитку мають від'ємні показники і залишаються стабільними протягом 1989-2011 рр. Загальні втрати населення у таких регіонах становлять 240-400 тис. осіб протягом 1989-2011 рр. і близько 85-170 тис. осіб у 2001-2011 рр. Зміна коефіцієнтів лінійної регресії незначна і коливається в межах ± 2 тис. осіб/рік.

Для регіонів, що відносяться до третьої групи, – Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Херсонська, Хмельницька області, характерна негативна тенденція демографічного розвитку: коефіцієнти лінійної регресії 2001-2011 років, порівняно з загальним проміжком 1989-2011 років, зросли пересічно на 1-2 тис. осіб на 1 рік. Зберігаються загальні втрати населення на рівні 140-240 тис. осіб упродовж 1989-2011 років і 95-140 тис. осіб у 2001-2011 роках.

Регіони, що попадають у четверту групу, – АР Крим, Закарпатський, Рівненський, Волинський, Івано-Франківський, Чернівецький, Тернопільський, вирізняються дуже незначною динамікою демографічного руху. Коефіцієнт лінійної регресії протягом 1989-2011 років, зокрема в АР Крим, коливався від 4,67 до 1,57 тис. осіб на 1 рік і – 6,69-1,61 тис. осіб на 1 рік протягом 2001-2011 років. Для них характерні і малі зміни таких коефіцієнтів у порівнянні двох часових проміжків: вони близькі до 0 (Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області), а в окремих регіонах (Рівненська, Волинська, Тернопільська області) – зросли на 1-2 тис. осіб на рік (табл.2.12).

Щодо змін якісних показників демографічного розвитку країни і регіонів, які розглядалися дещо раніше, ми обмежимося загальним зауваженням: регіони з високими темпами депопуляції (I-II групи) послідовно погіршують статеву-вікову структуру свого населення і навпаки: регіони з меншою динамікою депопуляції (III-IV групи) більшою мірою зберігають демовідтворювальний потенціал.

Для прогнозування демовідтворювальних процесів на близьку перспективу необхідно враховувати демографічні хвилі, пов'язані

зі структурними деформаціями молодших вікових груп у статеві-вікових пірамідах населення регіонів 2001 р. Головні показники таких деформацій наведені у таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Структурна деформація молодших вікових груп (2001 р.)

Регіони	Негативна деформація		Ранги (регіонів)
	вікова група, роки	відносні втрати населення тис. осіб	
Україна	0-5	995,1	-
АРК	0-4	27,8	13
Вінницька	0-4	22,1	18
Волинська	0-6	25,0	16
Дніпропетровська	0-6	121,6	2
Донецька	0-8	288,7	1
Житомирська	0-5	26,8	14
Закарпатська	0-6	34,2	12
Запорізька	0-6	67,7	5
Івано-Франківська	0-3	7,6	24
Київська	0-2	10,3	22
Кіровоградська	0-5	25,5	15
Луганська	0-6	83,2	3
Львівська	0-6	70,6	4
Миколаївська	0-7	55,8	6
Одеська	0-3	51,2	7
Полтавська	0-6	50,3	8
Рівненська	0-4	12,0	20
Сумська	0-6	39,7	10
Тернопільська	0-3	9,9	23
Харківська	0-3	17,8	19
Херсонська	0-6	37,9	11
Хмельницька	0-3	15,0	21
Черкаська	0-6	41,9	9
Чернігівська	0-5	24,8	17
Чернівецька	0-3	6,8	25

Структурні деформації у наймолодших вікових групах:

- Донецькій – найбільші (понад 280 тис. осіб відносних втрат);
- Одеській – значні (34-56 тис. осіб);
- АРК – помірні (18-28 тис. осіб);
- Тернопільській – слабкі (7-15 тис. осіб).

Найбільші структурні деформації у молодших вікових групах на рівні 70-120 тис. осіб відносних втрат населення спостерігаються у Дніпропетровському, Луганському, Львівському та Запорізькому регіонах. Виключна ситуація у Донецькому регіоні, де відносні втрати населення у віковій групі 0-8 років становлять близько 290 тис. осіб. Зрозуміло, що така деформація вікової структури населення регіону породжує потужну негативну демографічну хвилю, що позначатиметься на демовідтворювальності процесі з лагом фертильності 20-30 років.

Значні структурні деформації у наймолодших вікових групах простежуються у статеві-вікових пірамідах 2001 р. у Миколаївській, Одеській, Полтавській, Черкаській, Сумській, Херсонській, Закарпатській областях, де відносні втрати населення становлять 34-56 тис. осіб (табл.2.11). Негативні деформації таких масштабів формують демографічні хвилі, які помітно впливатимуть на демовідтворювальні процеси в зазначених регіонах у найближчі 10-20 років.

Помірні структурні деформації наймолодших вікових груп характерні для АРК, Житомирської, Кіровоградської, Волинської, Чернігівської, Вінницької, Харківської областей. Відносні втрати населення в цих регіонах у наймолодших вікових групах становлять 18-28 тис. осіб. Негативні структурні деформації таких масштабів певною мірою погіршать геодемографічну ситуацію, починаючи з 2020-2025 років, коли дана когорта увійде у фертильний вік.

Слабкі структурні деформації у наймолодших вікових групах з відповідними втратами населення на рівні 7-15 тис. осіб спостерігаються у Рівненському, Хмельницькому, Київському, Тернопільському, Івано-Франківському, Чернівецькому регіонах. Вплив структурних деформацій такої амплітуди на демовідтворювальні процеси незначний.

На завершення цього огляду систематизуємо регіони за головними ознаками новітніх тенденцій динаміки регіональних ГДП (табл.2.12).

Загальний розподіл регіональних ГДП за новітніми тенденціями динаміки населення представляє таблиця 2.10. Найбільш проблемна демографічна ситуація, зумовлена депопуляцією населення, спостерігається у старопромислових регіонах – Донецькому, Луганському та Дніпропетровському. Абсолютні втрати населення протягом 1989-2011 рр. тут сягають 570-900 тис. осіб, а темпи депопуляції найвищі в країні і становлять 23-49 тис. осіб на рік. Ці ж регіони мають найбільші відносні втрати населення у молодших вікових групах(2001 р.), що істотно погіршить геодемографічну ситуацію з 2020 р. Деяко різняться

від індустріальних регіонів за новітніми тенденціями ГДП Харківська область (табл. 2.10). Абсолютні втрати населення за час депопуляції трохи менші і становлять 442 тис. осіб. А головне у Харківському регіоні структурна деформація стосується малої вікової групи (0-3 роки) з незначними відносними втратами населення, яка не матиме помітного впливу на подальший геодемографічний розвиток.

Таблиця 2.12

Групування регіонів за новітніми тенденціями динаміки населення

Абсолютні втрати населення (1989-2011 рр.) тис. осіб.	Темпи депопуляції (1989-2011 рр.)			
	Максимальний 23-49 тис.осіб/рік	Значний 12-17 тис.осіб/рік	Помірний 8-12 тис.осіб/рік	Мінімальний 1-5 тис.осіб/рік
400-900	<u>Донецька – 899</u> <u>Дніпропетровська – 544</u> <u>Луганська – 571</u> <u>Харківська – 442,0</u>			
240-400		<u>Одеська – 253</u> <u>Вінницька – 286</u> <u>Житомирська – 266</u> <u>Запорізька – 280</u> <u>Полтавська – 266,4</u> <u>Сумська – 271,2</u> <u>Чернігівська – 317</u> <u>Черкаська – 246,1</u>		
140-240		<u>Кіровоградська – 229,4</u> <u>Львівська – 200,3</u>	<u>Миколаївська – 147</u> <u>Херсонська – 151,8</u> <u>Хмельницька – 200,2</u> <u>Київська – 219</u>	
10-140			<u>АРК – 100,1</u>	<u>Закарпатська – 4,9</u> <u>Рівненська – 17,2</u> <u>Волинська – 24,1</u> <u>Чернівецька – 33,7</u> <u>Івано-Франківська – 43,7</u> <u>Тернопільська – 84,8</u>

Примітка:

Донецька – максимальні структурні деформації

Полтавська – значні структурні деформації

Чернігівська – помірні структурні деформації

Тернопільська – слабкі структурні деформації

Найбільшу групу (10 областей) утворюють регіони із значними темпами депопуляції, для яких характерне щорічне зменшення населення на 12-17 тисяч (табл.2.10). Більша частина областей має високі показники абсолютних втрат населення за новітній час – 240-400 тис. осіб. Для Кіровоградської (близько 230 тис. осіб) та Львівської областей (200 тис. осіб) рівень абсолютних втрат населення дещо нижчий. Зазначена група регіонів неоднорідна за порогами демографічних деформацій у молодших вікових групах (2001 р.). Найгірша ситуація спостерігається у Запорізькій та Львівській областях, де у віковій групі 0-6 років встановлені відносні втрати близько 70 тис. осіб. Такі деформації породжують негативні демографічні хвилі, які погіршують геодемографічну ситуацію у даних регіонах із 2020-х років. Значні структурні деформації у молодших вікових групах спостерігаються в Одеській, Полтавській, Черкаській і Сумській областях, де рівень відносних втрат населення становить 40-50 тис. осіб. Щодо впливу таких деформацій на подальший демографічний розвиток регіонів, на більшу увагу заслуговує Одеська область, де негативна деформація охоплює вузьку вікову групу 0-3 роки.

Група регіонів з помірними темпами депопуляції (8-12 тис. осіб/рік) охоплює Київську, Хмельницьку, Херсонську і Миколаївську області та АРК. Для них характерні відносно невеликі абсолютні втрати населення за час депопуляції на рівні 150-220 тис. осіб (табл. 2.10), трохи менші втрати населення має АРК(близько 100 тис. осіб). Регіони різняться за проявами демографічних деформацій у молодших вікових групах (2001 р.). Найбільші відносні втрати населення у молодшій віковій групі (0-7 років) має Миколаївська область, де вони перевищують 50 тис. осіб, та Херсонська область (група 0-6 років з відносними втратами приблизно 38 тис. осіб). Такі деформації матимуть негативний вплив на демовідтворювальні процеси у зазначених регіонах з 2020-х років. В АРК прояв деформацій молодших вікових груп помітно слабший: у групі 0-4 роки відносні втрати населення менші 30 тис. осіб. Вплив такої структурної деформації на подальший демографічний розвиток регіону незначний. У двох областях – Хмельницькій і Київській – структурні деформації охоплюють вікові групи лише 0-3 років з відносними втратами населення на рівні 10-15 тисяч, які не породжують негативних демографічних хвиль на близьку перспективу.

Найкраща геодемографічна ситуація в умовах загальної депопуляції спостерігається у Закарпатській, Волинській, Чернівецькій, Івано-Франківській і Тернопільській областях. Зазначена група ре-

гіонів має найнижчі темпи депопуляції протягом 1989-2011 років, що становлять 1-5 тисяч щорічних втрат населення. Для цих регіонів характерні й мінімальні абсолютні втрати населення за час депопуляції, які коливаються від 5 тис. осіб (Закарпатська область) до 85 тис. осіб (Тернопільська область). Лише один регіон – Закарпаття – має помітну структурну деформацію: у віковій групі 0-6 років відносні втрати населення (2001 р.) перевищують 34 тис. осіб (табл. 2.10). В інших регіонах – Волинському, Рівненському, Чернівецькому, Івано-Франківському та Тернопільському – структурні деформації у молодших вікових групах (2001 р.) незначні і не матимуть помітного впливу на подальший розвиток ГДП.

Підведемо підсумки. Аналіз регіональних ГДП в умовах загальної депопуляції населення виявив значні відмінності у прояві новітніх тенденцій динаміки населення, зокрема за:

- абсолютними втратами населення протягом 1989-2011 років;
- абсолютними втратами населення протягом 2001-2011 років;
- темпами депопуляції у 1989-2011 роках;
- темпами депопуляції у 2001-2011 роках;
- змінами темпів депопуляції впродовж зазначених проміжків;
- структурними деформаціями у молодших статеві-вікових пірамід 2001 р.;
- поєднанням і співставним аналізом регіональних ГДП за всіма зазначеними показниками.

Кількісний і якісний аналіз регіональних ГДП у сучасних умовах, порівняльні характеристики новітніх тенденцій динаміки населення у регіонах повинні стати обов'язковими складовими державної регіональної геодемографічної політики і створити надійну фактологічну основу для прогнозування регіональних ГДП.

Розділ 3.

Геодемографічна ситуація. Урбанізаційні процеси

3.1. Геодемографічна ситуація в Україні та її регіонах

Наступна типологія регіональних геодемографічних процесів потребує порівняльного аналізу сучасної геодемографічної ситуації в країні та її регіонах. За наявної демографічної статистики вихідна інформація представлена масивом даних станом на 2011 рік, розміром 25×41 – 25 регіонів, 41 ознака (таблиці 3.16 – 3.18). Вихідні дані проаналізовані за двома напрямками:

- 1) порівняльний аналіз геодемографічної ситуації у регіонах за окремими показниками і групами показників;
- 2) групування регіонів за геодемографічною ситуацією методами багатомірного статистичного аналізу.

3.1.1. Головні показники і характеристики регіональної геодемографічної ситуації

3.1.1.1. Показники народжуваності

Народжуваність є основною складовою відтворення населення. В цьому дисертаційному дослідженні для аналізу геодемографічної ситуації і її територіальної диференціації за обласними регіонами України здійснений аналіз загальних показників народжуваності населення станом на 2011 рік (таблиця 3.1.)

Середньоукраїнський показник народжуваності в Україні сягає 11,0‰, хоча в межах країни він коливається в інтервалі від 9,1‰ – Сумська область – до 15,3‰ – Рівненська область.

Найнижчі показники народжуваності (до 10 ‰) спостерігаються у Луганському, Донецькому, Полтавському, Сумському, Харківському, Черкаському, Чернігівському регіонах.

Середні показники народжуваності (10,0-12,0‰) характерні для АРК, Вінницького, Дніпропетровського, Житомирського, Запорізького, Київського, Кіровоградського, Львівського, Івано-Франківського, Миколаївського, Тернопільського, Херсонського та Хмельницького регіонів.

Найвищі показники народжуваності (понад 12‰) характерні для Волинського, Закарпатського, Одеського, Рівненського та Чернівецького регіонів.

Таблиця 3.1

Показник народжуваності в обласних регіонах України (2011 рік)

Регіони	Народжуваність ‰		
	міські і сільські поселення	міські поселення	сільські поселення
Україна	11,0	10,5	12,1
АРК	11,9	10,9	13,6
Вінницький	10,9	11,2	10,6
Волинський	14,1	13,0	15,3
Дніпропетровський	10,9	10,6	12,0
Донецький	9,4	9,4	10,1
Житомирський	11,9	11,7	12,1
Закарпатський	14,8	14,1	15,2
Запорізький	10,1	9,8	11,3
Івано-Франківський	12,0	10,9	12,8
Київський	11,7	11,9	11,4
Кіровоградський	10,5	10,2	11,0
Луганський	9,3	9,3	9,3
Львівський	11,4	10,6	12,6
Миколаївський	11,0	10,1	13,0
Одеський	12,2	10,8	15,1
Полтавський	9,6	9,3	10,0
Рівненський	15,3	13,1	17,4
Сумський	9,1	9,2	8,8
Тернопільський	11,1	11,3	10,8
Харківський	9,6	9,4	10,3
Херсонський	11,1	10,5	12,1
Хмельницький	10,9	11,2	10,6
Черкаський	9,7	9,9	9,5
Чернівецький	12,5	10,9	13,6
Чернігівський	9,3	9,6	8,7

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Щодо аналізу показників народжуваності в регіональному аспекті серед міського та сільського населення, слід відзначити, що майже **132**

у всіх регіонах, зокрема – Вінницькому, Київському, Сумському, Тернопільському, Хмельницькому, Черкаському та Чернігівському, показники народжуваності у сільській місцевості перевищували відповідні показники міського населення. Мінімальний показник народжуваності у сільській місцевості спостерігався у Чернігівській області – 8,7‰, а максимальне значення припадало на Рівненську область – 17,4‰. Натомість у міських поселеннях цей показник становив 9,2‰ – у Сумській області та 14,1‰ у Закарпатській області. Незважаючи на збільшення рівня народжуваності в останні роки, вона й далі низька, оскільки покриває рівень смертності лише на 61%, тобто відтворення населення забезпечене трохи більше ніж наполовину.

Нетто-коефіцієнт відтворення населення (R0) показує середнє число дочок, яких може народити одна жінка за умов реального режиму смертності та плідності жінок. Нетто-коефіцієнт відтворення – один з основних показників, що визначає режим відтворення. Якщо $R0 > 1$, режим відтворення розширений, $R0 = 1$ – просте відтворення, якщо $R0 < 1$ – режим відтворення звужений, тобто кожне наступне покоління матерів менше від попереднього. Нетто-коефіцієнт відтворення населення України становить останнім часом трохи більше половини (0,69 – у 2011 р.) від рівня, потрібного для простого заміщення поколінь, для міських поселень цей показник становить 0,62, а для сільських поселень – 0,85 (Таблиця 3.2).

Загальний нетто-показник відтворення населення в межах обласних регіонів має досить значні відмінності: максимальне значення спостерігається в Рівненській області – 0,96, а мінімальне значення – 0,59 – у Харківській області. В міських поселеннях цей показник коливається від 0,55 (Полтавська та Харківська області) до -0,83 (Закарпатська область).

Найвищі значення нетто-показника відтворення характерні для сільської місцевості. Максимальне значення цього показника спостерігається у Сумській (1,2) та у Волинській (1,02) областях, що свідчить про початок простого відтворення населення в цих регіонах, а мінімальне значення цього показника припадає на Сумську область – 0,7.

Сумарний коефіцієнт народжуваності (СКН) відображає середнє число народжень з розрахунку на 1 жінку репродуктивного віку (15-49 років). Цей коефіцієнт є сумою повікових коефіцієнтів народжуваності і характеризує середнє число дітей, яке народить жінка умовного покоління протягом усього репродуктивного періоду.

Нетто-показник відтворення населення по регіонах України

Області	Нетто-показник відтворення населення (на 1 жінку)		
	міські поселення та сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
Україна	0,693	0,626	0,854
АРК	0,737	0,683	0,819
Вінницька	0,731	0,643	0,847
Волинська	0,846	0,700	1,026
Дніпропетровська	0,674	0,646	0,822
Донецька	0,598	0,584	0,736
Житомирська	0,784	0,721	0,882
Закарпатська	0,890	0,837	0,921
Запорізька	0,652	0,613	0,785
Івано-Франківська	0,748	0,630	0,848
Київська	0,749	0,705	0,826
Кіровоградська	0,711	0,639	0,818
Луганська	0,602	0,585	0,721
Львівська	0,709	0,627	0,844
Миколаївська	0,692	0,608	0,871
Одеська	0,760	0,657	0,971
Полтавська	0,623	0,553	0,736
Рівненська	0,962	0,716	1,246
Сумська	0,598	0,548	0,708
Тернопільська	0,701	0,621	0,778
Харківська	0,590	0,555	0,729
Херсонська	0,712	0,653	0,806
Хмельницька	0,751	0,664	0,897
Черкаська	0,647	0,591	0,725
Чернівецька	0,758	0,615	0,889
Чернігівська	0,652	0,597	0,763

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Сумарний коефіцієнт відтворення народжуваності в Україні дещо додає оптимізму, оскільки відбулося зрушення з критичної позначки 2001 року – 1,09 дитини до 1,4 у 2011 році, тобто його значення зросло на 40, 1%, і в даний час його значення утримується на

цій позначці. Це означає, що кожна українська жінка в середньому за все своє дітородне життя може народити трохи більше однієї дитини. Отже, навіть просте відтворення за таких умов може відбуватися тільки наполовину.

Таблиця 3.3

Сумарний коефіцієнт народжуваності в регіонах

Області	Сумарний показник відтворення населення (на 1 жінку)		
	міські поселення та сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
Україна	1,459	1,317	1,801
АРК	1,562	1,439	1,755
Вінницька	1,528	1,354	1,759
Волинська	1,808	1,515	2,169
Дніпропетровська	1,439	1,372	1,802
Донецька	1,270	1,241	1,560
Житомирська	1,654	1,500	1,900
Закарпатська	1,870	1,756	1,942
Запорізька	1,366	1,272	1,705
Івано-Франківська	1,551	1,291	1,775
Київська	1,577	1,479	1,755
Кіровоградська	1,512	1,353	1,757
Луганська	1,265	1,235	1,481
Львівська	1,488	1,326	1,759
Миколаївська	1,471	1,289	1,867
Одеська	1,616	1,393	2,076
Полтавська	1,328	1,183	1,565
Рівненська	1,990	1,492	2,572
Сумська	1,251	1,152	1,472
Тернопільська	1,453	1,308	1,593
Харківська	1,246	1,171	1,545
Херсонська	1,507	1,377	1,711
Хмельницька	1,556	1,370	1,871
Черкаська	1,374	1,241	1,567
Чернівецька	1,578	1,249	1,882
Чернігівська	1,355	1,226	1,626

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Проведемо короткий аналіз показників сумарної народжуваності в регіонах України (таблиця 3.3 та рис. 3.1). Цей показник в демографічних дослідженнях вважається найбільш коректним індикатором результатів дітородної діяльності населення. Він, з одного боку, відображає кількість дітей, яку може народити в середньому одна жінка за існуючі роки плідності і в той же час, характеризує в певній мірі підсумок взаємодії демографічної структури (статеві-вікової, шлюбно-сімейної, дітородної поведінки), а з другого – враховує наявну потребу в дітях разом з оцінкою (і це досить суттєво) можливостей її реалізації [4].

Як видно з таблиці 3.3 та рис. 3.1, у 2011 році сумарний показник народжуваності в регіонах України за типом поселення мав наступні територіальні відмінності.

Рис. 3.1. Сумарний показник народжуваності в обласних регіонах України (2011 рік)

Стосовно *сільської місцевості*, то виділяється група регіонів з найвищим показником сумарного коефіцієнта народжуваності: Одеський, Рівненський та Волинський. В цих регіонах спостерігається простий тип відтворення.

Друга група регіонів, в яких сумарний показник народжуваності наближається до простого типу відтворення, – Миколаївська, Черні-

вещька, Дніпропетровська, Хмельницька, Житомирська та Закарпатська області.

Помірні показники сумарного коефіцієнта народжуваності в сільській місцевості спостерігались в таких областях: Запорізькій Івано-Франківській, Чернігівській, Вінницькій, Кіровоградській, Львівській, Херсонській, АРК, Київській.

Найменші показники сумарного коефіцієнта народжуваності в сільській місцевості спостерігались в Донецькій, Луганській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській, Тернопільській областях.

Дещо інша ситуація до розподілу регіонів за показником сумарного коефіцієнта народжуваності для *міської місцевості*: найвищі показники характерні для Волинського і Закарпатського регіону. Другу групу – відносно високі показники, представляють АРК, Рівненський, Житомирський та Київський регіони. Помірні показники сумарного коефіцієнта народжуваності в міській місцевості спостерігались в таких областях, як Одеська, Дніпропетровська, Хмельницька, Вінницька, Кіровоградська, Львівська, Херсонська, Тернопільська. Найменші показники сумарного коефіцієнта народжуваності в міській місцевості спостерігались в Миколаївській, Чернівецькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Чернігівській, Донецькій, Луганській, Полтавській, Сумській, Харківській, Черкаській областях.

У 2011 р. найнижчі показники цього індикатора (1,2 -1,3), тобто це вже наближення до тієї межі, за якою відсутнє навіть просте відтворення населення.

Аналіз *повікової народжуваності у жінок* (простежено максимальний її показник у 20–24-29 роки. Саме в такому віці нині жінки, народжені 1983–1987рр (табл.3.4-3.6).

Отже, якщо жінка з цієї когорти народжує навіть одну дитину, а кількісно таких жінок більше, то й дітей, відповідно, буде більше. Це ефект так званого демографічного відлуння [2]. Проте це стосується лише жінок віком 20–24-29 років (таблиці 3.4-3.6). Водночас кількість народжених дітей, в основному, збільшилась у жінок старших вікових груп. На підставі порівняння *повікової народжуваності* в жінок у 2011 р. з попередніми роками зазначимо, що різко вона збільшилась у жінок віком 25–29 років (79,4‰). Значне збільшення (1,4 рази) відбулось саме впродовж останніх шести років. Коефіцієнт народжуваності жінками в наступних вікових групах – 30–34 і 35–39 років – зріс і перевищив цей показник у попередніх роках, зокрема, й показники 1990 р. Збільшення

коефіцієнта народжуваності саме у віковому інтервалі 20–34 років є підставою вважати, що почали реалізовуватись відкладені перші народження (рис.3.2.).

Таблиця 3.4

Народжуваність за віковими групами матерів (міські поселення та сільська місцевість, на 1000 жінок відповідного віку 2011 рік)

Області	Народжуваність за віковими групами матерів (міські поселення та сільська місцевість, на 1000 жінок відповідного віку)							
	15-49	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
Україна	43,6	28,1	89,9	89,2	58,0	24,6	4,6	0,2
АРК	47,4	25,0	89,3	97,5	67,2	31,4	5,6	0,2
Вінницька	44,5	30,9	101,6	89,5	58,4	22,2	3,9	0,3
Волинська	55,6	28,7	120,5	105,0	70,1	32,5	6,7	0,3
Дніпропетровська	42,7	29,0	86,0	87,3	58,5	25,8	4,3	0,2
Донецька	38,0	26,2	76,1	77,5	52,1	21,1	3,9	0,1
Житомирська	48,3	32,6	103,8	96,1	66,1	28,1	5,1	0,2
Закарпатська	56,9	53,3	134,0	103,2	58,9	22,8	4,2	0,2
Запорізька	40,3	28,0	83,0	82,3	55,4	23,5	3,7	0,2
Івано-Франківська	46,8	31,1	110,9	93,8	52,4	19,4	4,2	0,1
Київська	46,4	29,2	95,5	97,0	65,0	26,0	4,5	0,2
Кіровоградська	43,0	39,6	100,5	83,4	54,9	21,0	4,1	0,1
Луганська	37,7	28,9	81,3	74,0	47,9	20,3	3,6	0,1
Львівська	45,0	20,2	95,1	99,9	56,9	23,5	4,4	0,3
Миколаївська	43,3	36,0	93,9	86,3	54,0	22,9	3,5	0,1
Одеська	48,2	32,7	92,2	100,2	65,1	30,4	6,0	0,2
Полтавська	38,4	28,0	83,0	83,3	49,4	20,2	3,7	0,2
Рівненська	60,4	29,3	125,2	118,4	80,3	37,5	8,8	0,3
Сумська	36,3	25,9	81,0	75,5	47,1	18,6	3,5	0,1
Тернопільська	43,8	28,6	106,7	87,4	48,1	17,9	3,7	0,3
Харківська	37,6	21,4	71,3	79,8	52,9	22,4	4,2	0,3
Херсонська	44,1	35,2	97,4	84,3	57,3	24,2	4,4	0,2
Хмельницька	44,9	31,9	103,9	93,6	57,3	22,1	3,7	0,1
Черкаська	39,4	30,1	88,5	81,3	51,8	20,7	3,4	0,1
Чернівецька	48,2	32,8	107,4	91,9	56,9	23,8	5,1	0,2
Чернігівська	39,6	26,2	82,6	80,5	57,3	22,0	4,1	0,2

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Таблиця 3.5

**Народжуваність за віковими групами матерів
(сільські поселення, на 1000 жінок відповідного віку 2011 рік)**

Області	Народжуваність за віковими групами матерів (сільські поселення на 1000 жінок відповідного віку)							
	15-49	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
Україна	52,2	43,3	119,7	106,5	61,5	24,6	4,9	0,2
АРК	54,3	32,7	106,2	106,3	71,9	32,4	4,9	0,2
Вінницька	48,2	42,5	118,6	104,9	58,8	21,0	4,3	0,2
Волинська	65,6	37,2	144,3	127,0	80,3	37,2	8,1	0,5
Дніпропетровська	51,7	53,3	112,6	100,9	61,5	26,5	5,5	0,1
Донецька	44,9	43,3	101,4	87,6	54,6	19,7	4,4	0,2
Житомирська	54,6	46,7	118,2	107,7	68,5	31,2	6,2	0,1
Закарпатська	58,8	55,7	145,1	108,0	56,7	20,8	3,6	0,2
Запорізька	48,6	42,2	108,5	102,7	60,2	25,0	3,7	0,1
Івано-Франківська	52,4	41,5	131,4	106,4	52,0	19,8	4,1	0,1
Київська	50,3	37,5	111,8	104,8	66,3	25,7	5,2	0,4
Кіровоградська	49,0	59,1	118,4	89,3	59,4	20,8	4,0	0,2
Луганська	41,6	46,3	98,8	80,6	49,7	18,4	2,6	0,0
Львівська	52,4	29,6	124,1	114,7	57,2	23,2	4,5	0,3
Миколаївська	53,9	52,0	121,8	109,6	61,0	25,4	3,8	0,0
Одеська	61,4	56,6	129,4	119,8	71,8	30,4	6,6	0,2
Полтавська	43,4	40,1	98,9	96,6	52,5	20,9	4,3	0,2
Рівненська	76,0	43,2	163,2	152,5	97,2	43,8	11,9	0,5
Сумська	40,9	39,0	93,0	91,8	48,2	17,3	3,5	0,1
Тернопільська	46,3	38,0	118,6	96,5	46,7	15,4	3,4	0,2
Харківська	44,5	43,4	103,5	83,0	54,1	20,8	4,4	0,3
Херсонська	49,9	46,5	114,4	94,9	58,6	23,0	4,3	0,2
Хмельницька	50,4	46,1	125,4	114,3	59,5	22,3	4,2	0,2
Черкаська	43,1	39,4	100,4	95,5	52,9	20,2	3,7	0,1
Чернівецька	55,6	42,8	131,2	113,9	59,2	24,2	5,5	0,2
Чернігівська	44,7	38,4	94,2	101,5	63,3	22,1	5,2	0,2

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Отже, зафіксовано збільшення народжуваності серед усього, в тому числі міського та сільського населення, зокрема в усіх регіонах країни, проте її рівень надалі залишається низьким, оскільки компен-

сує лише 61% відтворення населення України. Значною є диференціація західних і північно-східних областей країни за рівнем народжуваності; відбувається реалізація народжень, відкладених у 1990-х роках, і збільшення частки народжених жінками віком 25–39 років.

Таблиця 3.6

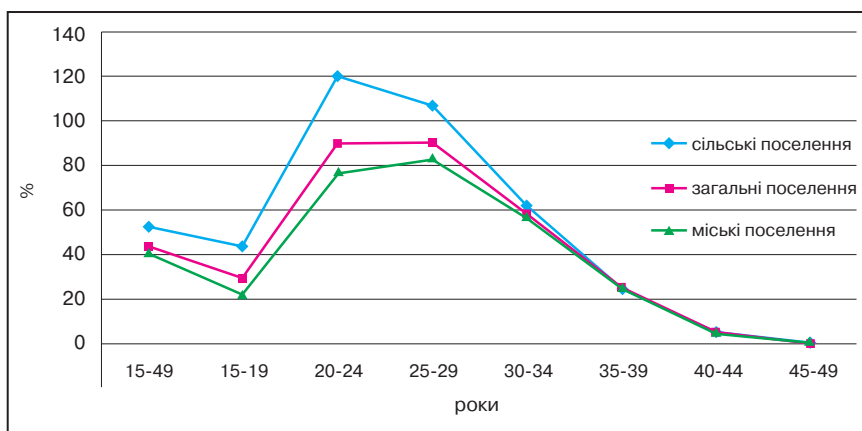
**Народжуваність за віковими групами матерів
(міські поселення, на 1000 жінок відповідного віку 2011 рік)**

Області	Народжуваність за віковими групами матерів (міські поселення, на 1000 жінок відповідного віку)							
	15-49	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
Україна	40,1	20,5	76,8	83,2	56,7	24,6	4,5	0,2
АРК	43,4	19,6	78,1	92,1	64,7	30,8	6,0	0,3
Вінницька	41,5	20,1	87,5	80,4	58,0	23,3	3,6	0,3
Волинська	47,6	20,0	100,0	90,3	62,5	28,5	5,6	0,2
Дніпропетровська	41,1	24,1	80,6	85,2	58,0	25,7	4,1	0,2
Донецька	37,4	24,4	73,5	76,6	51,9	21,2	3,9	0,1
Житомирська	44,5	22,7	93,8	90,1	64,9	26,3	4,3	0,2
Закарпатська	53,8	48,6	115,3	96,1	62,3	26,2	5,2	0,2
Запорізька	38,0	23,1	75,1	77,8	54,3	23,1	3,7	0,2
Івано-Франківська	40,2	17,2	86,2	81,3	53,0	18,9	4,4	0,1
Київська	44,4	23,9	86,1	93,4	64,4	26,2	4,1	0,1
Кіровоградська	39,7	25,5	90,2	80,9	52,6	21,1	4,1	0,1
Луганська	37,2	26,1	78,8	73,2	47,6	20,5	3,7	0,1
Львівська	40,6	13,7	77,3	91,8	56,8	23,7	4,3	0,3
Миколаївська	38,6	26,3	80,2	78,1	51,2	21,8	3,4	0,1
Одеська	42,0	19,6	72,7	91,3	62,1	30,4	5,7	0,3
Полтавська	35,6	20,1	73,0	77,2	47,9	19,9	3,4	0,1
Рівненська	46,6	15,6	90,9	93,7	65,0	31,1	5,9	0,2
Сумська	34,6	20,0	75,6	70,5	46,7	19,1	3,6	0,2
Тернопільська	41,2	16,8	92,4	80,2	49,4	20,8	4,1	0,3
Харківська	36,0	16,0	64,0	79,2	52,7	22,8	4,2	0,2
Херсонська	40,7	26,8	86,1	78,9	56,5	24,9	4,4	0,2
Хмельницька	41,5	21,4	89,9	84,2	56,0	22,0	3,3	0,1
Черкаська	37,1	22,6	80,3	74,2	51,2	21,0	3,3	0,0
Чернівецька	39,2	19,3	78,6	70,9	54,1	23,3	4,5	0,1
Чернігівська	37,4	19,0	76,5	73,7	55,2	21,9	3,6	0,2

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Темпи збільшення народжуваності дітей в останні роки за умов збереження сучасного надзвичайно високого рівня смертності населення в найближчому майбутньому не забезпечують природного приросту населення країни. Чинники, що зумовили збільшення народжуваності: ефект демографічного відлуння внаслідок збільшення кількості жінок дітородного віку, а також збільшення матеріальної допомоги жінкам у разі народження дитини та поліпшення фінансового становища.

Рис. 3.2. Показник повікової народжуваності в Україні (2011 рік)

* Складено автором за даними Державної служби статистики України

3.1.1.2. Показники смертності

Сучасний *рівень смертності* в Україні має суттєві регіональні відмінності: у 2011 р. величина загального коефіцієнта смертності коливалася від 11,7‰ у Закарпатській області до 18,5‰ у Чернігівській області. Нижчий рівень загальної смертності спостерігається у західній частині України (11,7–13,8‰), найвищий – у північних областях (16,6–18,5‰). Значною мірою такі коливання пояснюються дією структурного (вікового) чинника. Так, у західних областях відносно молода вікова структура населення змінює загальний показник смертності у бік зменшення, а в областях зі старою віковою структурою (на півночі і в центрі нашої країни) – в бік підвищення. Відносно сприятливою на загальноукраїнському тлі, як вже зазначалось, є ситуація зі смертністю у західному регіоні, де при нижчій, порівняно

з іншими територіями, інтенсивності вимирання зберігаються більш сприятливі співвідношення смертності чоловіків і жінок, міського та сільського населення. Населення центральних і північних областей, потерпаючи від аномально високого рівня демографічної старості, при відносно сприятливих показниках інтенсивності вимирання, порівняно зі сходом та півднем, характеризується найбільшою розбалансованістю загальних та стандартизованих показників смертності. Крім того, на півночі спостерігаються найсуттєвіші диспропорції смертності. За поєднанням *рівнів смертності* у 2011 р. на території України можна виділити такі групи регіонів (табл.3.7): до територій з високим рівнем смертності слід віднести 8 областей (Чернігівську, Сумську, Кіровоградську, Полтавську, Житомирську, Донецьку, Черкаську і Луганську). На жаль, ці області із дуже несприятливим режимом смертності становлять найбільшу просторову ланку території України.

Помірні показники смертності зазначені в АРК, Вінницькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій областях і коливаються в межах від 14,0‰ до -15,9‰.

Найсприятливіша ситуація щодо смертності спостерігається у 2011 році у Закарпатській та Львівській, Волинській, Івано-Франківській, Рівненській, Тернопільській Чернівецькій областях: тут рівні смертності є відносно низькими від 11,7‰ до 13,9‰ (таблиця 3.7).

Щодо відмінностей показників смертності за типом поселень, слід зазначити, що в міських поселеннях показник смертності значно нижчий, ніж в сільських поселеннях. Найнижчі показники смертності в міських поселеннях поселень складають 9,2‰ – Рівненська область, а найвищі в Донецькій – 15,8, в той час як у сільських поселеннях ці значення становлять 11,9‰ у Закарпатській області і 26,9‰ у Чернігівській, тобто внутрірегіональні перевищення смертності коливаються в межах від 1,5 до 2,3 рази.

Аналіз показників *дитячої смертності* в просторовому відношенні показує, що їх варіація по адміністративних районах суттєво перевищує варіацію загальних показників смертності. Ця обставина пов'язана в значній мірі з тим фактом, що дитяча смертність більш чутлива до регіональних особливостей і умов життєдіяльності населення.

Загальне уявлення про стан дитячої смертності в обласних регіонах України дають статистичні показники, які наведені в таблиці 3.8.

Рівень смертності немовлят в Україні у 2011 р. становив 9,0‰, однак він майже вдвічі перевищує показники розвинутих європейських країн. Інтенсивність смертності дітей відчутно варіює за типом поселення: нині діти, які проживають у селах, помирають у 1,3 рази частіше, ніж їхні ровесники у містах.

Таблиця 3.7

Показник смертності в обласних регіонах України (2011 рік)

Області	Смертність ‰		
	міські і сільські поселення	міські поселення	сільські поселення
Україна	14,5	13,1	17,7
АРК	14,0	14,1	13,9
Вінницька	15,5	11,0	20,0
Волинська	13,3	10,8	16,1
Дніпропетровська	15,7	15,0	19,1
Донецька	16,1	15,8	19,0
Житомирська	16,0	12,8	20,4
Закарпатська	11,7	11,3	11,9
Запорізька	15,0	13,9	19,0
Івано-Франківська	12,1	9,6	14,0
Київська	15,6	11,9	21,5
Кіровоградська	16,6	14,9	19,3
Луганська	16,3	15,9	19,4
Львівська	12,3	10,4	15,1
Миколаївська	14,8	13,7	17,1
Одеська	14,1	12,8	16,8
Полтавська	16,4	13,6	21,0
Рівненська	12,3	9,2	15,1
Сумська	16,3	13,5	22,0
Тернопільська	13,7	9,7	16,8
Харківська	14,6	13,5	19,0
Херсонська	14,6	14,5	14,7
Хмельницька	15,2	10,2	21,3
Черкаська	16,3	12,8	20,7
Чернівецька	12,4	10,2	14,0
Чернігівська	18,5	13,5	26,9

* Складено автором за даними Державної служби статистики України

Для смертності дітей віком до одного року характерна значна територіальна диференціація показників (таблиця 3.8).

Таблиця 3.8

**Показник смертності немовлят в обласних регіонах України
(2011 рік)**

Регіони	Смертність немовлят (до 1 року)	
	померлих всього, осіб	смертність на 1000 живонароджених
Україна	4 511	9,0
АРК	213	9,1
Вінницький	186	10,4
Волинський	116	7,9
Дніпропетровський	343	9,5
Донецький	473	11,4
Житомирський	134	8,9
Закарпатський	195	10,6
Запорізький	169	9,3
Івано-Франківський	145	8,8
Київський	143	7,2
Кіровоградський	139	13,2
Луганський	188	8,8
Львівський	272	9,4
Миколаївський	97	7,5
Одеський	268	9,2
Полтавський	86	6,1
Рівненський	156	8,9
Сумський	78	7,5
Тернопільський	96	8,0
Харківський	234	8,9
Херсонський	120	9,9
Хмельницький	89	6,2
Черкаський	101	8,1
Чернівецький	96	8,5
Чернігівський	80	7,9

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Найвищі показники смертності немовлят у 2011 р. зафіксовані у Кіровоградській, Вінницькій, Донецькій, Закарпатській областях і

коливаються від 10,4-13,2‰. Найбільш сприятлива ситуація відносно показників дитячої смертності спостерігається у Волинській, Київській, Миколаївській, Полтавській, Хмельницькій, Чернігівській областях від (6,2‰ до 7,9‰). Помірні показники спостерігаються в решті обласних регіонів і коливаються в інтервалі від 8‰–10‰. Хоча рівні смертності немовлят в Україні у 2011 році, порівняно з 90-ми роками ХХст., стали значно нижчими, однак за сучасними європейськими стандартами вони є занадто високі.

Отже, показник смертності немовлят має досить пістряву територіальну диференціацію в межах регіонів України і характеризується у просторовому відношенні меншою стабільністю, ніж інші геодемографічні показники. Не дивлячись на це, він може бути використаний при виділенні типів геодемографічного процесу як важливий параметр, що віддзеркалює певну сторону геодемографічного процесу і особливості геодемографічної ситуації в регіонах дослідження.

Показник *перевищення смертності над народжуваністю*, як один з дестимулюючих показників, характеризує в кількісному відношенні несприятливість геодемографічної ситуації в регіонах і їх складових. Функціональне значення цього розрахункового коефіцієнта визначається глибиною демографічної кризи, яка проявляється в тих чи інших адміністративних районах. Його можна використовувати як інструмент аналізу в розвитку геодемографічної ситуації і в часовому та просторовому вимірах показників дитячої смертності (від 8,0‰–10,0‰ характерні для решти областей).

Коефіцієнт депопуляції (КД) розраховується як відношення числа померлих до тих, що народилися за певний розрахунковий період. Гранично допустиме значення КД дорівнює одиниці. Значення показника більше одиниці свідчить про депопуляцію, оскільки число померлих перевищує число тих, що народилися[13].

Коефіцієнт депопуляції станом на 2011 рік в Україні мав значення 0,8 для усіх типів поселень, 0,8 для міських поселень та 0,7 для сільської місцевості (табл. 3.9).

Найменший показник коефіцієнта депопуляції (0,5) спостерігається у Чернігівському регіоні, дещо вищі показники (0,6-0,8) спостерігаються у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській областях.

Помірними показниками коефіцієнта депопуляції характеризуються (від 0,8-1,0) Київська, Львівська, Одеська, Тернопільська та Херсонська області.

Високі показники коефіцієнта депопуляції (1,0-1,2) відмічаються в АР Крим, Волинській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях, а найвищі показники коефіцієнта депопуляції характерні для Закарпатської та Рівненської областей і перевищують 1,2 (рис.3.3).

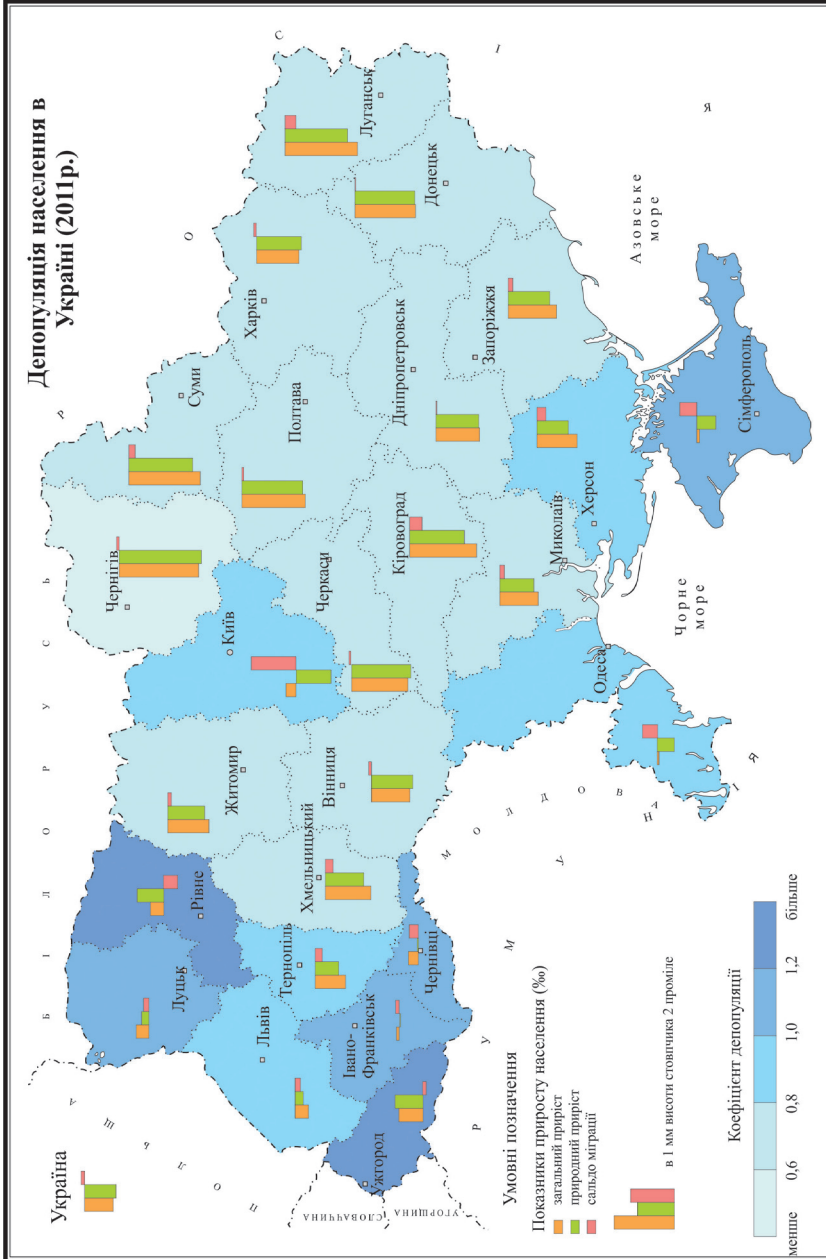
З таблиці 3.9 видно, що для урбанізованих регіонів показники коефіцієнта депопуляції у міських поселень вищі, ніж у рурально-урбанізованих регіонах.

Таблиця 3.9

Коефіцієнт депопуляції в регіонах України (2011 рік)

Регіони	Коефіцієнт депопуляції		
	міські і сільські поселення	міські поселення	сільські поселення
Україна	0,8	0,8	0,7
АРК	1,0	0,8	1,0
Вінницький	0,7	1,0	0,5
Волинський	1,1	1,2	1,0
Дніпропетровський	0,7	0,7	0,6
Донецький	0,6	0,6	0,5
Житомирський	0,7	0,9	0,6
Закарпатський	1,3	1,2	1,3
Запорізький	0,7	0,7	0,6
Івано-Франківський	1,0	1,1	0,9
Київський	0,8	1,0	0,5
Кіровоградський	0,6	0,7	0,6
Луганський	0,6	0,6	0,5
Львівський	0,9	1,0	0,8
Миколаївський	0,7	0,7	0,8
Одеський	0,9	0,8	0,9
Полтавський	0,6	0,7	0,5
Рівненський	1,2	1,4	1,2
Сумський	0,6	0,7	0,4
Тернопільський	0,8	1,2	0,6
Харківський	0,7	0,7	0,5
Херсонський	0,8	0,7	0,8
Хмельницький	0,7	1,1	0,5
Черкаський	0,6	0,8	0,5
Чернівецький	1,0	1,1	1,0
Чернігівський	0,5	0,7	0,3

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Рис. 3.3. Депопуляційні процеси в регіонах України (2011 рік)

* Побудовано автором

В цілому показники коефіцієнта депопуляції в більшості адміністративних областей у сільських поселення значно нижчі, ніж у міських.

В останні роки перебіг геодемографічних процесів в регіонах України має і деякі позитивні зміни, які слід розглядати як початок оптимістичних тенденцій у демовідтворювальному територіальному комплексі країни.

3.1.1.3. Природний і механічний рух населення

Україна в цілому зберігає природне убуття населення (-3,5‰) з незначним його міграційним притоком (+ 0,3 ‰) і загальним скороченням населення на рівні 3,2 ‰.

За загальним *приростом населення* регіони розподіляються так. Група областей з максимальним скороченням населення (-8,9‰ - 6,3‰): Чернігівська, Луганська, Сумська, Кіровоградська, Полтавська, Донецька, Черкаська. Регіони з помірним (-5,4‰ - 4,3‰) темпом скорочення населення: Запорізький, Хмельницький, Дніпропетровський, Харківський, Херсонський, Житомирський, Миколаївський. Регіони з мінімальними темпами загального скорочення населення (-3,4‰ - -0,2‰): Тернопільський, Львівський, Кримський, Одеський. На особливу увагу заслуговує група областей, що зберігають позитивний приріст населення (+2,7‰ - 0,3‰): Закарпатська, Рівненська, Волинська, Київська, Чернівецька, Івано-Франківська (таблиця 3.10).

Загальна амплітуда показників динаміки населення регіонів близька до 12‰ - від - 8,9‰ до + 2,7‰. Це один з діагностичних параметрів наступної типізації регіональних ГДП рис. 3.3.

Показник *природного приросту населення* функціонально узагальнює сукупність народжень і смертей, що веде до зміни чисельності населення природним шляхом. Він характеризує процес природного відтворення населення, відновлення поколінь. Це один з основних демографічних показників, який врешті-решт визначає геодемографічну ситуацію в країні.

Розглянемо тепер територіальну диференціацію цього демографічного показника за обласними регіонами країни. Близький до нового показник природного приросту населення регіонів з амплітудою (2011 р.) від - 9,2‰ до + 3.1‰. Першу групу з максимальним природним убуттям населення (-9.2‰ - 6.1‰) утворюють Чернігівський, Сумський, Полтавський, Донецький, Черкаський і

Кіровоградський регіони. Другу групу утворюють області з помірним природним убуттям населення на рівні $-5,0\text{‰} - 4,6\text{‰}$: Харківська, Запорізька, Дніпропетровська, Вінницька. Третю групу з середнім темпом природного убуття населення, що близький до пересічного в Україні, складають регіони Хмельницький, Житомирський, Київський, Миколаївський, Херсонський, де коефіцієнт природного приросту населення коливається в межах $-4,3\text{‰} - 3,5\text{‰}$. До четвертої групи з мінімальними темпами природного убуття населення ($-2,6\text{‰} - 0,1\text{‰}$) відноситься Тернопільський, Кримський, Одеський, Львівський, Івано-Франківський регіони.

Чотири регіони зберігають невисокий природний приріст населення на рівні $(+3,1\text{‰}) - (+0,1\text{‰})$: Закарпатський, Рівненський, Волинський та Чернівецький. Вони відносяться до п'ятої групи.

Лідерами за показником природного приросту стали західноукраїнські області, які займали провідні позиції за показником народжуваності і, в той же час, мали найбільш низькі показники смертності населення, а саме Закарпатська, Волинська, Рівненська, Чернівецька області.

Другою складовою загального руху населення України є *сальдо міграції*. Міграційні процеси є одним з факторів, які посилюють або пом'якшують негативні демографічні тенденції в регіонах, зокрема зменшення чисельності населення. У складі загального скорочення чисельності населення за 2011 р. міграційний відток складав $0,4\text{‰}$. За рахунок міграції чисельність населення України у 2011 р. збільшилась на 17,1 тис. осіб.

У територіальному аспекті за показником сальдо міграції регіони України поділяються наступним чином (таблиця 3.10). Регіони з позитивним сальдо міграції – АРК, Вінницька, Волинська, Івано-Франківська, Київська, Одеська, Харківська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська та Чернівецька області. Регіони з незначним відтоком населення (сальдо міграції коливається в межах $0 - -0,9\text{‰}$) – Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька області. Регіони з найвищими показниками міграційного відтоку ($-1,0 - -1,7\text{‰}$) – Кіровоградська, Луганська, Рівненська та Херсонська області.

Вплив міграційного скорочення як складової загального зменшення чисельності населення хоча й менший, ніж природне скорочення, проте міграційні процеси мають негативний вплив на зміни вікової структури населення, зокрема зменшення частки осіб репро-

дуктивного віку, а відтак спостерігається і погіршення показників природного руху країни та її регіонів у майбутньому.

Таблиця 3.10

Показники руху населення регіонів України (2011 рік)

Регіони	Загальне населення (осіб)			Загальне населення ‰		
	загальний приріст (+/-)	природний приріст (+/-)	сальдо міграції (+/-)	загальний приріст (+/-)	природний приріст (+/-)	сальдо міграції (+/-)
Україна	-144 897	-161 993	17 096	-3,2	-3,5	0,4
АРК	-506	-4 145	3 639	-0,3	-2,1	1,9
Вінницький	-7 014	-7 482	468	-4,3	-4,6	0,3
Волинський	1 449	778	671	1,4	0,8	0,6
Дніпропетровський	-16 205	-15 990	-215	-4,9	-4,8	-0,1
Донецький	-29 833	-29 322	-511	-6,8	-6,7	-0,1
Житомирський	-5 809	-5 263	-546	-4,6	-4,1	-0,4
Закарпатський	3 409	3 872	-463	2,7	3,1	-0,4
Запорізький	-9 647	-8 835	-812	-5,4	-4,9	-0,5
Івано-Франківський	362	-160	522	0,3	-0,1	0,4
Київський	1 909	-6 764	8 673	1,1	-3,9	5,0
Кіровоградський	-7 567	-6 119	-1 448	-7,5	-6,1	-1,4
Луганський	-18 595	-15 936	-2 659	-8,1	-7,0	-1,2
Львівський	-3 810	-2 258	-1 552	-1,5	-0,9	-0,6
Миколаївський	-5 059	-4 412	-647	-4,3	-3,8	-0,5
Одеський	-373	-4 463	4 090	-0,2	-1,9	1,7
Полтавський	-10 556	-10 217	-339	-7,1	-6,8	-0,2
Рівненський	1 730	3 529	-1 799	1,5	3,0	-1,6
Сумський	-9 211	-8 360	-851	-8,0	-7,2	-0,7
Тернопільський	-3 696	-2 865	-831	-3,4	-2,6	-0,8
Харківський	-12 928	-13 762	834	-4,7	-5,0	0,3
Херсонський	-4 870	-3 743	-1 127	-4,5	-3,5	-1,0
Хмельницький	-6 755	-5 624	-1 131	-5,1	-4,3	-0,9
Черкаський	-8 081	-8 375	294	-6,3	-6,6	0,2
Чернівецький	987	89	898	1,1	0,1	1,0
Чернігівський	-9 700	-10 045	345	-8,9	-9,2	0,3

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

3.1.1.4. Тривалість життя та середній вік

Інтегральним показником усіх структурних характеристик смертності, так би мовити статистичною квінтесенцією рівня життєздатності населення, є *тривалість життя*. Негативний процес природного скорочення відбувається на тлі загальної втрати населення та деформації його вікового складу населення, чисельність якого в репродуктивному віці скорочується, тобто відбувається старіння нації [53].

Українці живуть на 10 років менше, ніж жителі ЄС та багатьох країн СНД. Зокрема Україна посідає 150-те місце з-поміж 223 країн світу за показником середньої тривалості життя. Середня *очікувана тривалість життя* в Україні становить 69 років, у країнах ЄС – 74 роки, а у країнах СНД: у Грузії – 76,7, у Молдові – 70,8, у Беларусі – 70,6, в Узбекистані – 71,9. Причому середня очікувана тривалість здорового життя в Україні становить 59,2 роки, а у країнах Євросоюзу – 67 років. Згідно з даними Держкомстату, кожен десятий українець не доживає до 35 років, а кожен четвертий – до 60 років [53].

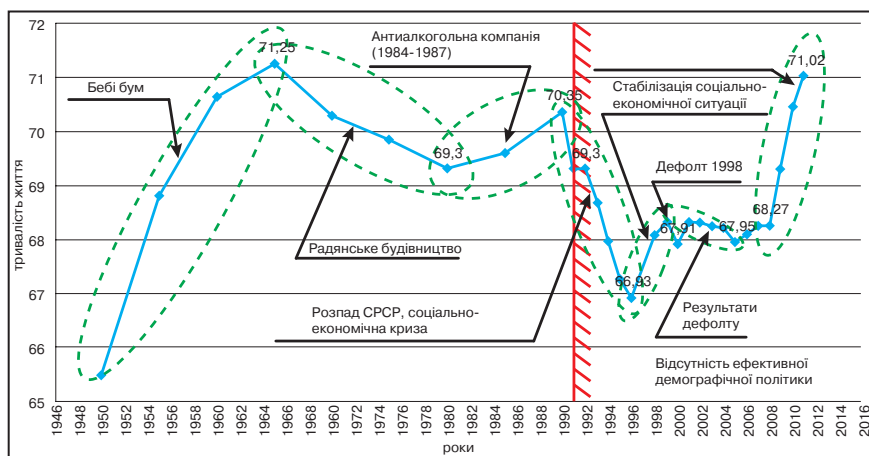

Рис. 3.4. Динаміка зміни очікуваної тривалості життя при народженні в Україні (1950-2011 рр.)

* Побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Рисунок 3.4 дає наочне уявлення про тенденції зміни очікуваної тривалості життя при народженні населення України. Нами була здійснена спроба визначити основні причини впливу на зміну тривалості життя населення протягом 1950-2011 років.

Середня тривалість життя населення в регіонах України

Регіони	Середня тривалість життя (років)			Різниця років
	обидві статі	чоловіки	жінки	
Україна	69,3	63,8	74,9	11,1
АРК	69,3	63,7	74,8	11,1
Вінницький	70,4	64,9	75,8	10,9
Волинський	69,5	63,7	75,8	12,1
Дніпропетровський	67,9	62,2	73,5	11,3
Донецький	67,7	61,8	73,7	11,9
Житомирський	67,8	61,8	74,2	12,4
Закарпатський	69,2	64,8	73,7	8,9
Запорізький	69,6	64,2	75,0	10,8
Івано-Франківський	71,7	66,4	77,0	10,6
Київський	68,2	62,3	74,4	12,1
Кіровоградський	67,7	61,9	73,8	11,9
Луганський	68,4	62,7	74,1	11,4
Львівський	71,6	66,3	77,0	10,7
Миколаївський	67,9	62,3	73,3	11,0
Одеський	68,1	63,3	72,9	9,6
Полтавський	69,3	63,8	74,9	11,1
Рівненський	69,6	64,0	75,6	11,6
Сумський	69,2	63,5	75,0	11,5
Тернопільський	72,0	66,6	77,4	10,8
Харківський	70,1	64,9	75,2	10,3
Херсонський	67,9	62,3	73,8	11,5
Хмельницький	70,1	64,4	75,9	11,5
Черкаський	69,9	64,4	75,4	11,0
Чернівецький	71,8	66,9	73,7	6,8
Чернігівський	67,9	61,3	75,1	13,8

* Складено автором за даними Державної служби статистики України

Велике занепокоєння викликає істотне скорочення *очікуваної тривалості життя*, що є основним критерієм стану здоров'я населення та рівня людського розвитку, оскільки в ньому знаходять інтегральне втілення процеси відтворення як здоров'я, так і самого населення. Середнє значення цього показника сьогодні в Україні сягає 69,3 років і є найнижчим серед країн європейського простору.

Найгірші показники за цим параметром фіксуються в Житомирській, Одеській, Миколаївській, Донецькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Чернігівській областях (табл. 3.11).

Найкращі показники очікуваної тривалості життя спостерігаються в Тернопільській, Львівській, Чернівецькій, Івано-Франківській, Хмельницькій та Рівненській областях. Тобто лідерство за очікуваною тривалістю життя впевнено утримується в Західному регіоні, незважаючи на те, що світова практика показує більшу тривалість життя в економічно розвинених регіонах.

Середня очікувана тривалість життя в Україні у 2008–2009 рр. складала 69,3 років, в тому числі у міських поселеннях – 70,0 років, у сільських – 67,8 років.

Тривалість життя у міських поселеннях на 2,2 роки вища, ніж у сільських (69,0 проти 66,8). Це характерно для всіх регіонів України, за винятком Закарпатської області, де тривалість життя в сільській місцевості на 0,9 роки вища, ніж у містах. Найбільше перевищення тривалості життя у міських поселеннях над сільськими зафіксоване у Чернігівській (5,5 роки) і Житомирській (4,4 роки) областях.

Середня тривалість життя чоловіків на 11,1 років менша, ніж у жінок (63,8 та 74,9 відповідно) (таблиця 3.11). Цей розрив є більшим у сільських поселеннях (11,9 років), ніж у міських (10,6 років). Найбільше перевищення (13,8 років) спостерігається у Чернігівській області, причому серед сільського населення воно становить 15,9 років). Найменші відмінності у тривалості життя чоловіків і жінок характерні для Чернівецької області – 6,8 років (для загального населення) та 9,6 років – для сільського населення.

3.1.1.5. Вікова структура населення.

Демографічне навантаження

Вікова структура населення є одним з важливих геодемографічних індикаторів, за допомогою якого характеризується геодемографічна ситуація і територіальна диференціація [36,128 138]. У практиці демографічних досліджень поширений аналіз вікових структур населення за укрупненими віковими групами. При цьому залежно від співвідношення цих трьох груп в загальній чисельності населення виділяють три типи вікової структури. *Прогресивний* – характеризується великою часткою дітей в загальній чисельності населення. Такий тип вікової структури зазвичай характеризується високими показниками природного приросту населення. *Стаціонарний тип*

характеризується майже зрівноваженою питоною вагою дитячих і похилих вікових груп населення. Для цього типу вікової структури характерний невеликий природний приріст населення, або він знаходиться на незмінному (стаціонарному) рівні. *Регресивний* – характеризується досить великою частиною людей похилого віку. Цьому типу вікової структури населення відповідає звужене відтворення населення, а іноді вона характеризується депопуляцією населення, що має місце саме в Україні та її регіонах в теперішній час.

За даною методикою до *прогресивного типу вікової структури*, де частка молодших вікових груп переважає частку похилого віку, у 2011 році належить Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Одеська, Рівненська, Херсонська та Чернівецька області (таблиця 3.12). До *стаціонарного типу*, де частка осіб пенсійного та працездатного віку однакові, належить Тернопільська область, а решта областей України віднесена до *регресивного типу вікової структури населення*.

Різниця регіонів за часткою населення у реальному працездатному віці (15-65 років) незначна. Її пересічний рівень в країні становить 70,5% (рис.3.5), а показники у регіонах коливаються від 72,6% (Харківська область) до 67,8% (Волинська область).

Вища середнього рівня частка працездатного населення у Харківському, Кримському, Луганському, Запорізькому, Миколаївському, Одеському, Донецькому, Сумському, Херсонському, Дніпропетровському регіонах.

Більше різняться регіони за часткою населення у старших вікових групах (понад 65 років), яка має амплітуду від 19,0% (Чернівецька область) до 11% (Закарпатська область). Пересічна норма цієї групи для України становить 15,3%. Нижчий «норми» цей показник у Закарпатському, Рівненському, Волинському, Чернівецькому, Івано-Франківському, Одеському, Львівському, Херсонському, Миколаївському, Кримському, Харківському регіонах. Зазначена група регіонів відповідно має менше демографічне навантаження.

Група населення у допрацездатному віці (0-14 років) віці має пересічний рівень в країні 14,2% і коливається в регіонах від 11,9% (Луганська область) до 19,3% (Рівненська область). Найвищі частки (19,3%-16,6%) група допрацездатного віку займає у Рівненській, Закарпатській, Волинській, Івано-Франківській і Чернівецькій областях. З одного боку, це ознака підвищеного демографічного навантаження, а з другого – краща забезпеченість власними трудовими ресурсами.

Таблиця 3.12

**Показники співвідношення вікових груп населення регіонів
України (2011 рік)**

Регіони	Населення у віці (осіб)			Населення у віці (%)		
	0-14	15-65	65 і ст	0-14	15-65	65 і ст
Україна	6 495 990	32 136 968	6 965 221	14,2	70,5	15,3
АРК	277 888	1 392 190	284 681	14,2	71,2	14,6
Вінницький	242 803	1 108 188	283 125	14,9	67,8	17,3
Волинський	193 075	705 615	135 731	18,7	68,2	13,1
Дніпропетровський	453 284	2 355 806	524 105	13,6	70,7	15,7
Донецький	541 034	3 130 675	748 417	12,2	70,8	17,0
Житомирський	200 007	871 105	208 665	15,6	68,1	16,3
Закарпатський	233 818	873 994	136 705	18,8	70,2	11,0
Запорізький	236 028	1 280 474	284 024	13,1	71,1	15,8
Івано-Франківський	230 592	953 664	192 784	16,7	69,3	14,0
Київський	247 823	1 197 753	266 294	14,5	70,0	15,5
Кіровоградський	141 190	691 613	170 769	14,1	68,9	17,0
Луганський	273 091	1 641 495	372 088	11,9	71,8	16,3
Львівський	394 528	1 769 994	361 856	15,6	70,1	14,3
Миколаївський	170 237	840 555	171 775	14,4	71,1	14,5
Одеський	355 285	1 686 372	335 953	14,9	70,9	14,2
Полтавський	193 388	1 034 187	252 338	13,1	69,9	17,0
Рівненський	222 364	786 835	142 267	19,3	68,3	12,4
Сумський	145 851	821 204	192 297	12,6	70,8	16,6
Тернопільський	169 845	741 860	169 171	15,7	68,6	15,7
Харківський	336 075	1 990 215	413 182	12,3	72,6	15,1
Херсонський	161 292	769 080	156 433	14,8	70,8	14,4
Хмельницький	197 687	906 716	219 360	14,9	68,5	16,6
Черкаський	171 538	885 259	224 958	13,4	69,1	17,5
Чернівецький	149 700	626 360	107872	16,6	69,5	13,9
Чернігівський	138 651	744 103	167723	12,7	68,3	19,0

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Подальший розподіл регіонів за часткою населення допрацевдатного віку такий. Середній рівень цього показника (15,7% – 14,1%) мають Тернопільський, Житомирський, Львівський, Одеський, Вінницький, Хмельницький, Херсонський, Київський, Миколаївський, Кримський, Кіровоградський регіони. Найменша частка (13,6% – 11,9%)

населення допрацевоздатного віку спостерігається у Дніпропетровській, Черкаській, Запорізькій, Полтавській, Сумській, Харківській, Донецькій і Луганській областях. В умовах сучасної демографічної кризи ці регіони відчуватимуть певний дефіцит власних трудових ресурсів.

Таблиця 3.13

**Демографічне навантаження на населення у віці 15-64 років
2011 рік (на 1000 осіб)**

Регіони	Міські і сільські поселення			Міські поселення			Сільські поселення		
	0-14, 65 і ст	0-14	65 і ст	0-14, 65 і ст	0-14	65 і ст	0-14, 65 і ст	0-14	65 і ст
Україна	419	202	217	376	185	191	522	243	279
АРК	404	200	204	394	187	207	422	221	201
Вінницький	475	220	255	367	202	165	596	238	358
Волинський	466	274	192	381	236	145	568	319	249
Дніпропетровський	415	193	222	397	186	211	514	229	285
Донецький	412	173	239	404	170	234	490	202	288
Житомирський	469	230	239	389	211	178	594	258	336
Закарпатський	424	268	156	396	253	143	441	276	165
Запорізький	406	184	222	382	174	208	492	221	271
Івано-Франківський	444	242	202	372	216	156	503	263	240
Київський	429	207	222	358	199	159	556	221	335
Кіровоградський	451	204	247	397	188	209	548	234	314
Луганський	393	166	227	382	163	219	467	186	281
Львівський	427	223	204	379	204	175	508	254	254
Миколаївський	407	203	204	375	183	192	477	246	231
Одеський	410	211	199	378	183	195	478	268	210
Полтавський	431	187	244	376	178	198	525	203	322
Рівненський	463	282	181	353	224	129	580	344	236
Сумський	412	178	234	354	171	183	545	193	352
Тернопільський	457	229	228	356	209	147	546	246	300
Харківський	376	169	207	351	161	190	487	201	286
Херсонський	413	210	203	394	192	202	444	237	207
Хмельницький	460	218	242	350	203	147	618	239	379
Черкаський	448	194	254	367	180	187	565	214	351
Чернівецький	439	239	200	351	198	153	509	272	237
Чернігівський	464	186	278	358	177	181	681	205	476

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

На кожну 1000 у віці 15-64 років у 2011 році припадало 419 осіб, у тому числі 202 особи у віці 0-14 років та 217 осіб у віці понад 65 років (табл. 3.13). У міських поселеннях навантаження на працездатне населення складало 376 осіб, а у сільській місцевості – 522 особи. А у селах вже непрацездатних людей більше, ніж працездатних (демографічне навантаження більше у 1,5 рази, ніж у містах. Така ситуація у нашій країні приводить до такого явища, як “утриманство”, тобто, коли непрацюючі люди є *утриманцями* працюючих. Це зумовлено тим, що всі збереження пенсіонерів пропали внаслідок невдалих спроб реформувати економіку, а мізерної пенсії не вистачає навіть для фізичного виживання. У інших країнах пенсіонери не є утриманцями працездатних людей, бо вони витрачають капітал, набутий у роки активної діяльності. Поряд з цим, не слід процес старіння людей розглядати як суто негативне явище. Необхідно ефективно використовувати досвід літніх людей, створити умови для їх повноцінного життя та діяльності.

Демографічне навантаження обчислене як відношення кількості населення у допрацездатному (до 15 років) і післяпрацездатному віці (після 64 років) до чисельності населення у реальному працездатному віці (15-64 роки) у розрахунку на 1000 осіб. В цілому для України цей показник становить 419 осіб і має амплітуду коливань у регіонах від 475 осіб (Вінницька область) до 376 осіб (Харківська область). Показово, що для сільських поселень демографічне навантаження майже в 1,4 рази перевищує рівень міських (табл. 3.13, рис. 3.5).

За *рівнем демографічного навантаження* регіони розподіляються наступним чином (2011 р.). Мінімальне демографічне навантаження (410) мають Харківський, Луганський, Кримський, Запорізький, Миколаївський, Одеський регіони. Другу групу з помірним демографічним навантаженням (410-420 осіб) утворюють Донецька, Сумська, Херсонська, Дніпропетровська, Одеська області. Близький до середнього рівень демографічного навантаження (420-440 осіб) спостерігається у Закарпатській, Львівській, Київській, Полтавській та Чернівецькій областях.

До групи районів з високим демографічним навантаженням (440-460 осіб) віднесені Івано-Франківська, Черкаська, Кіровоградська та Тернопільська області. Найбільш високе демографічне навантаження (понад 460 осіб) мають Рівненська, Чернігівська, Волинська, Житомирська, Хмельницька та Вінницька області (рис.3.5).

Питання «навантаження» працездатного населення непрацездатним має важливе значення для багатьох аспектів життя. Як відомо, пенсійний фонд формується за рахунок податків з доходів працюючих. До цієї соціальної групи належать, крім дітей та людей похилого віку, й особи з особливими потребами. Розробка реально ефективних заходів, спрямованих на виведення області із глибокої демографічної кризи, і сповільнення прогресуючої депопуляції повинна орієнтуватись, не тільки зменшення смертності, але, головним чином, на підвищення рівня здоров'я населення, який зможе підкоректувати показник високої смертності.

Пенсійний вік є одним з ключових питань в обговоренні будь-якої системи пенсійного забезпечення. Він виступає своєрідним індикатором ступеня фінансової стабільності пенсійної системи соціальної справедливості в суспільстві. Тому не дивно, що в ході проведення пенсійної реформи в Україні багато дискусій виникає навколо питання підвищення пенсійного віку. Погляди фахівців на цю проблему дуже різні. Якщо одні висловлюють думку про поступове підвищення пенсійного віку, то інші категорично заперечують доцільність таких перетворень.

Більш високий рівень старіння населення в сільській місцевості зумовлює і більше демографічне навантаження, ніж у міських поселеннях.

Разом з тим, якщо в міських поселеннях загальне демографічне навантаження щорічно збільшується, то в сільській місцевості спостерігається зменшення навантаження. Оскільки чисельність населення в міських поселеннях удвічі більша за чисельність населення в сільській місцевості, тенденція до зростання демографічного навантаження в цілому по країні визначається зростанням цього показника для міського населення.

3.1.1.6. Шлюби та розлучення

Сучасна демографічна ситуація в Україні характеризується посиленням тенденцій зниження *показників шлюбності* і підвищення *кількості розлучень*. Крім того, спостерігається збільшення середнього віку вступу у шлюб, поширення громадянських шлюбів. Сьогодні відбулася трансформація шлюбу від традиційного типу до сучасного, основною характеристикою якого є «відкладання» шлюбу до завершення періоду соціалізації: здобуття освіти, професії, певного соціального статусу [216].

Збільшився середній вік вступу в шлюб. Населення України характеризується високим рівнем шлюбності. Високий рівень показника шлюбності є характерним як для міського, так і для сільського населення, а особливо для сільських жінок, що пояснюється їх схильністю до більш традиційної шлюбної поведінки і характерною для України «нестачею жінок-наречених» у сільській місцевості та їх надлишком у містах, унаслідок чого в містах показник безшлюбної самотності більш високий у жінок, а в селах – у чоловіків [264].

Шлюбність і розлучення впливають на всі сторони відтворення населення, визначають в певній мірі його режим. Шлюбність і розлучення характеризують процес відтворення населення в конкретній соціально-економічній обстановці. Осмислення (оцінка) зміни в загальному режимі шлюбності (і розлучень) дозволяє розкрити особливості геодемографічного процесу на певному етапі його розвитку. Показники шлюбності у міських поселеннях значно вищі, ніж у сільській місцевості (таблиця 3.14), натомість показники розлучень нижчі у сільській місцевості.

Негативний показник демографічної ситуації – *позашлюбні народження*.

З таблиці 3.15 та рис.3.6 видно, що впродовж останніх 20-ти років в Україні частка позашлюбних дітей (від загальної кількості народжень) зростає майже в 2 рази і становила в 2011 році 21,9%, мінімальне значення припадало на Тернопільську область 6,3%, а максимальне на Кіровоградську область 30,6%, якщо звернутися до статистики по сільській місцевості, то можна побачити, що в 2011 р. в деяких сільських депресивних районах ці показники сягали 40-45%.

Якщо узагальнювати цю сумну статистику, можна зробити висновок, що в середньому кожна п'ята дитина в Україні, кожна четверта в східних регіонах, кожна третя в південних регіонах народжується поза офіційним шлюбом. А в сільській місцевості ця картина ще більш сумна: неповні сім'ї, позашлюбні діти, що значно погіршує загальну геодемографічну ситуацію в регіонах. Треба зазначити, що в південних та східних регіонах країни показники в цьому відношенні суттєво відрізняються (в гіршу сторону) від інших регіонів України. Причина такого становища має бути предметом окремого геодемографічного та соціологічного дослідження.

Таблиця 3.14

**Показники шлюбу та розлучень в обласних регіонах України
(2011 рік)**

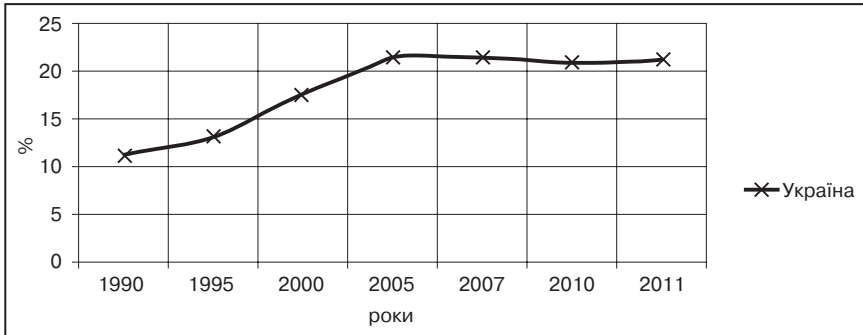
Регіони	Кількість шлюбів на 1000 осіб наявного населення			Кількість розлучень на 1000 осіб наявного населення		
	міські та сільські поселен- ня	міські поселен- ня	сільська місце- вість	міські та сільські поселен- ня	міські поселен- ня	сільська місце- вість
Україна	7,8	8,6	6,0	1,4	1,6	0,8
АРК	7,6	9,4	4,6	1,5	1,9	0,8
Вінницький	7,9	9,2	6,5	1,2	1,6	0,8
Волинський	7,5	9,2	5,8	0,8	1,2	0,4
Дніпропетровський	7,9	8,3	5,9	1,7	1,9	1,0
Донецький	7,5	7,9	3,5	1,5	1,6	0,9
Житомирський	7,9	8,7	6,6	1,2	1,5	0,8
Закарпатський	7,5	7,5	7,4	0,6	1,1	0,4
Запорізький	7,6	8,3	5,0	1,6	1,8	1,0
Івано-Франківський	7,6	9,7	5,9	0,9	1,2	0,6
Київський	9,2	10,1	7,7	1,5	1,8	1,1
Кіровоградський	7,2	8,0	6,0	1,4	1,7	0,9
Луганський	7,3	7,6	5,7	1,5	1,5	0,9
Львівський	7,5	8,7	5,6	0,8	1,1	0,5
Миколаївський	7,7	8,5	5,9	1,6	1,9	1,0
Одеський	8,1	8,5	7,5	1,5	1,8	1,0
Полтавський	7,8	8,6	6,6	1,4	1,6	1,0
Рівненський	7,7	8,1	7,2	0,9	1,2	0,5
Сумський	6,9	7,7	5,1	1,4	1,6	0,9
Тернопільський	7,4	8,7	6,4	0,8	1,2	0,6
Харківський	7,5	8,3	4,2	1,5	1,7	0,9
Херсонський	7,2	8,0	6,1	1,4	1,6	1,0
Хмельницький	7,8	9,3	5,9	1,2	1,5	0,8
Черкаський	7,4	9,8	4,4	1,3	1,6	0,9
Чернівецький	8,2	10,2	6,7	1,1	1,5	0,9
Чернігівський	7,0	8,3	4,9	1,1	1,4	0,8

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Динаміка показника позашлюбних народжень в Україні

Роки	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2011
Україна	11,2	13,2	17,4	21,4	21,4	20,9	21,9

* Складено і розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Рис.3.6. Динаміка частки дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, в % до загальної кількості народжених

* Побудовано автором за даними Державної служби статистики України

До цього ще слід додати наступне. Якщо проаналізувати дані офіційної статистики про народження дітей у жінок, які не перебували у зареєстрованому шлюбі і які в той же час уже мали по 2 дитини, то побачимо, що найбільший відсоток позашлюбних дітей припадав на 2007-2009 роки саме на такий контингент жінок. Наприклад в Херсонській області в 2009 р. четверта дитина народжувалась у 44,8%, а в сільській місцевості – у 47% таких жінок, п’ята і наступна, відповідно, у 41,7% і 43% [253]; в Миколаївській області ці показники були ще вищими і становили, відповідно, 49,0%, 54,9%, 44,1% і 47,1% [253].

Отже, застереження науковців, що результатами тієї демографічної політики з її проналістськими засобами, яку запропонували владні інституції країни, скористаються передусім маргінальні прошарки населення, підтвердились. Безумовно, народження такої значної кількості позашлюбних дітей значно погіршить якісну структуру демовідтворювально-територіального комплексу, що в майбутньому буде мати негативні наслідки. І це, перш за все, стосується саме регіону Українського Причорномор’я, який, на жаль, лідирує сьогодні в цьому відношенні серед інших регіонів країни.

Територіальна диференціація даного показника по регіонах України представлена на рис. 3.7. Першу групу складають регіони з найбільшими показниками *позашлюбних народжень*: Кримський, Херсонський, Миколаївський, Запорізький та Кіровоградський, їх значення коливаються в межах понад 27%. Другу групу складають дещо нижчі показники, характерні для Одеської, Донецької, Дніпропетровської, Луганської, Черкаської, Полтавської, Харківської, Сумської та Чернігівської областей, в яких показник позашлюбних народжень становить 22-27%. В третій групі цей показник коливається в межах 13-22% і спостерігається у Закарпатській, Вінницькій, Київській, Житомирській, Хмельницькій областях. Четверту групу з найнижчими показниками позашлюбних народжень складають Чернівецька, Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Рівненська та Тернопільська області – до 13%. Амплітуда коливань за зазначеним показником становить 25% , максимальне значення припадає на Херсонську область (31,3%), а мінімальне – Тернопільську область (6,3).

В сучасній Україні саме наявність значного числа неповних сімей, позашлюбних дітей значно погіршують оцінки кількісних складових і співвідношень, а головне з точки зору формування його якісних характеристик , позашлюбна сім'я – це перш за все сім'я неповна, це діти без батька. Матеріальне забезпечення такої родини завжди нижче, аніж в повних сім'ях.

Збільшення позашлюбних дітей в певній мірі сприяє і таке відносно нове явище в нашому суспільстві, як *консенсуальні або громадянські шлюби*. На жаль, наша статистика про це мовчить, такі пробні шлюби не реєструються. Дослідники цього неоднозначного суспільно-демографічного явища з відтінком певної іронії зауважують, що «... молоді люди живуть разом, нічим себе не зобов'язуючи» (краще спочатку спробувати, ніж потім розлучитися). І «пробують» багато років, іноді завершуючи шлюбом. Число розлучень від таких проб не зменшується, а відсоток хворих народжених дітей збільшується [293].

Отже, *четверта фаза демографічного переходу*, яка за теорією повинна завершуватись зближенням коефіцієнтів смертності з коефіцієнтами народжуваності і, як наслідок цього, – демографічною стабілізацією в суспільстві (як це мало місце в більшості розвинених країн), в Україні в останні 20 років супроводжується повсюдним скороченням населення і його суттєвим демографічним старінням.

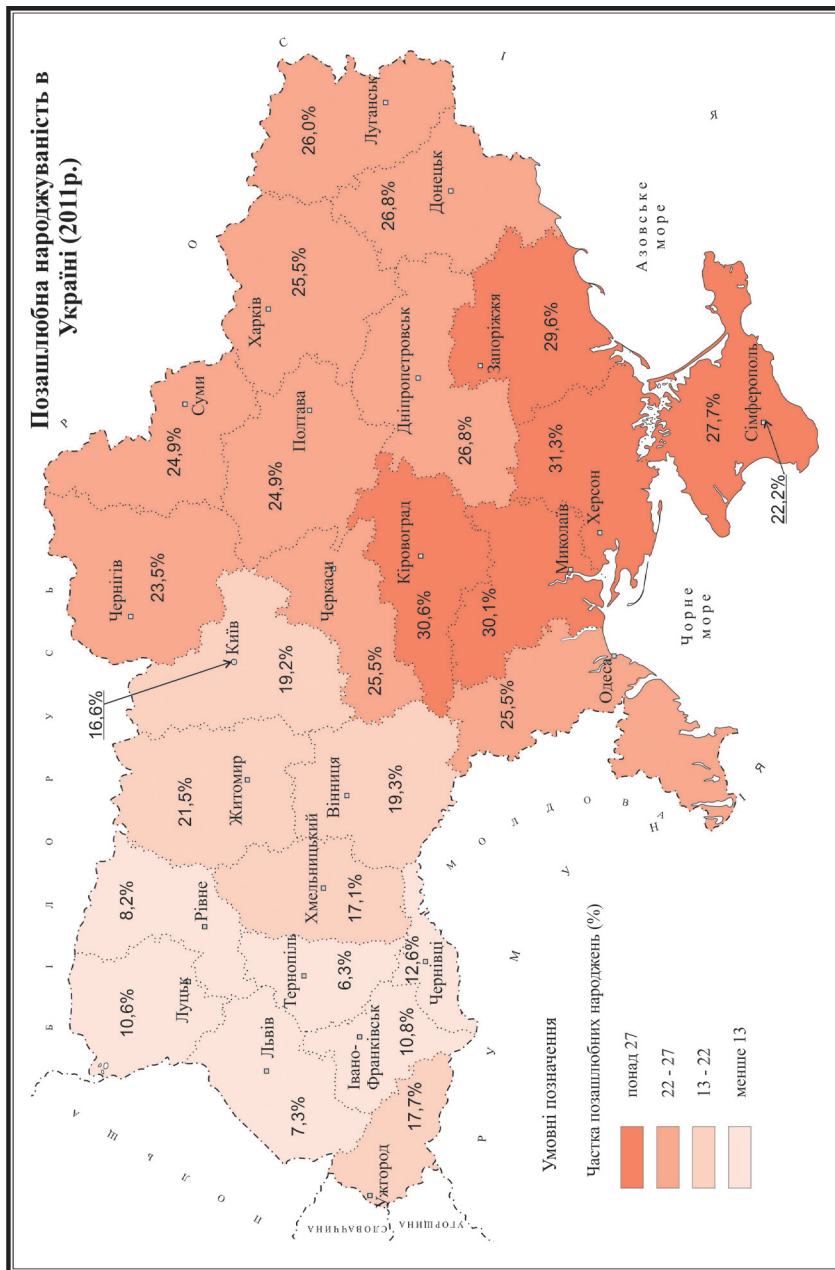

Рис.3.7. Позашлюбна народжуваність в Україні (2011 рік, %)

* Побудовано автором

3.1.2. Аналіз регіональних відмінностей геодемографічної ситуації методами багатомірного статистичного аналізу

Для загальної оцінки демографічної ситуації в регіонах проведено на їх кластеризація методами багатомірного статистичного аналізу. У багатомірному ознаковому просторі 25×41 – 25 регіонів $\times$ 41 ознака (табл. 3.16), регіони групувалися двома методами: 1) за критерієм мінімальної евклідової відстані; 2) за коефіцієнтами рангової кореляції (коефіцієнт Пірсона, метод Варда. Додатково аналізувалися два підпростори – ознаки – стимулятори демографічної ситуації та ознаки дестимулятори. Результати такого аналізу представлені у формі дендритів (рис. 3.7-3.13).

Проаналізуємо одержані результати. І перший (евклідові відстані), і другий (метод Варда) підходи чітко виділяють такі групи регіонів:

1) *групу індустріальних областей* – Донецьку, Луганську, Дніпропетровську та Запорізьку; за першим методом до них близька Харківська область, для них характерні низькі показники народжуваності, значні показники смертності регресивний тип вікової структури населення;

2) *групу прикарпатських регіонів* – Львівський, Івано-Франківський, Чернівецький; за методом Варда до них подібні Закарпатська і Тернопільська області. Для них характерні високі показники народжуваності, низькі показники смертності, в основному прогресивний тип вікової структури населення;

3) *групу поліських областей* – Волинська і Рівненська позитивний приріст населення, значна частка осіб допрацевдатного віку, значно малий відсоток осіб похилого віку;

4) *групу причорноморських регіонів* – Одеський, Миколаївський, Херсонський, АР Крим. Характерні середні показники народжуваності, досить значні показники смертності, природний відтік населення, середній рівень навантаження на працевдатне населення.

Інші регіони не утворюють територіально цілісних і компактних угруповань.

Кластеризація регіонів у ознакових підпросторах стимуляторів і дестимуляторів підтверджує попереднє групування і додатково акцентує такі кластери:

1) *подільська група регіонів* – Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області;

2) *група промислових регіонів* – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області;

Таблиця 3.16

Ранжування показників геодемографічної ситуації у регіонах України

№	Регіони	Кількість живонароджених, померлих і природний приріст (+/-) населення, обидві статі, на 1000 осіб наявного населення, 2011 р.										Розлучуваність, 2011 р.									
		міські та сільські поселення					міські поселення					сільські поселення				кількість розлучень на 1000 осіб наявного населення					
		ж/вн	п	(+/-)	п	ж/вн	п	(+/-)	п	ж/вн	п	(+/-)	п	ж/вн	п	(+/-)	п	ж/вн	п	ж/вн	п
1	Україна	11	14,5	-3,5	10,5	13,1	-2,6	12,1	17,7	-5,6	1,4	1,6	0,8								
2	АР Крим	7	8	8	11	20	14	6	2	3	17	23	7								
3	Вінницький	14	15	15	8	8	9	18	18	18	9	12	8								
4	Волинський	3	6	3	3	7	3	2	8	5	2	3	1								
5	Дніпропетровський	15	17	16	14	23	22	12	15	12	25	24	19								
6	Донецький	22	19	21	22	24	24	20	14	17	18	15	12								
7	Житомирський	8	18	13	5	11	11	10	19	15	10	9	9								
8	Закарпатський	2	1	1	1	9	2	3	1	1	1	1	2								
9	Запорізький	18	13	17	19	19	19	14	12	13	23	20	20								
10	Івано-Франківський	6	2	5	10	2	5	8	4	6	5	5	5								
11	Київський	9	16	12	4	10	10	13	23	20	19	21	25								
12	Кіровоградський	17	24	19	16	22	23	15	16	14	13	18	13								
13	Луганський	23	21	23	24	25	25	23	17	19	20	11	14								
14	Львівський	10	4	6	13	6	8	9	7	8	3	2	3								
15	Миколаївський	13	12	11	17	18	15	7	11	10	24	25	21								
16	Одеський	5	9	7	12	12	12	4	9	7	21	22	22								
17	Полтавський	20	23	22	23	17	21	21	21	22	14	14	23								
18	Рівненський	1	3	2	2	1	1	1	6	2	6	6	4								
19	Сумський	25	22	24	25	18	20	24	24	24	15	16	15								
20	Тернопільський	11	7	9	6	3	4	16	10	11	4	4	6								
21	Харківський	21	11	18	21	15	18	19	15	16	22	19	16								
22	Херсонський	12	10	10	15	21	17	11	5	9	16	17	24								
23	Хмельницький	16	14	14	7	4	6	17	22	21	11	10	10								
24	Черкаський	19	20	20	18	13	13	22	20	23	12	13	17								
25	Чернівецький	4	5	4	9	5	7	5	3	4	7	8	18								
26	Чернігівський	24	25	25	20	14	16	25	25	25	8	7	11								

№	Шлюбність, 2011 р.			Нetto-показник відтворення населення (на 1 жінку),			Сумарний коефіцієнт народжуваності (на 1 жінку)			Народжуваність за віковими групами матерів, на 1000 жінок відповідного віку (15-49 років)			Показники співвідношення вікових груп				
	Міські та сільські поселення	Міські поселення	сільські поселення	Міські та сільські поселення	Міські поселення	сільські поселення	Міські та сільські поселення	Міські поселення	сільські поселення	Міські та сільські поселення	Міські поселення	сільські поселення	Міські поселення	Міські та сільські поселення	0 – 14	15 – 65	65 іст
	7,8	8,6	6	0,693	0,626	0,854	1,459	1,317	1,801	43,6	52,2	40,1	14,2	70,5	15,3		
1	11	5	22	10	6	14	8	6	15	7	7	6	15	3	16		
2	4	7	8	11	11	10	11	11	11	12	17	8	9	25	3		
3	14	8	16	3	5	3	3	2	2	3	2	2	3	23	23		
4	5	15	15	17	10	13	17	9	9	17	11	11	17	10	12		
5	15	22	25	23	22	20	22	20	22	22	19	19	24	9	4		
6	6	9	6	4	2	7	4	3	5	4	6	4	7	24	9		
7	16	25	3	2	1	5	2	1	4	2	4	1	2	11	25		
8	12	16	20	18	17	17	19	17	17	18	16	18	19	5	11		
9	13	4	12	9	13	9	10	15	10	8	9	14	4	16	21		
10	1	2	1	8	4	12	7	5	14	9	13	5	13	13	14		
11	22	20	11	13	12	15	12	12	13	16	15	15	16	18	5		
12	21	24	17	22	21	24	23	21	24	23	24	21	25	2	10		
13	17	10	18	14	14	11	14	13	12	10	10	13	8	12	19		
14	9	13	14	16	18	8	15	16	8	15	8	17	14	4	17		
15	3	14	2	5	8	4	5	7	3	5	3	7	10	6	20		
16	7	10	7	21	24	21	21	23	21	21	22	24	20	14	6		
17	17	19	4	1	3	1	1	4	1	1	1	3	1	21	24		
18	25	23	19	24	25	25	24	25	25	25	25	25	22	8	7		
19	19	11	9	15	15	18	16	14	19	18	18	10	6	19	13		
20	18	17	24	25	23	22	25	24	23	24	21	23	23	1	15		
21	23	21	10	12	9	16	13	8	16	13	14	12	12	7	18		
22	8	6	13	7	7	6	9	10	7	11	12	9	11	20	8		
23	20	3	23	20	20	23	18	19	20	20	23	22	18	17	2		
24	2	1	5	6	16	7	6	18	6	6	5	16	5	15	22		
25	24	18	21	19	19	19	20	22	18	19	20	20	21	22	1		

Продовження таблиці 3.16

Тривалість життя				Демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки				Середній та медіанний вік населення (років)						Смертність дітей у віці до 1 року		СУМА РАНГІВ
середня тривалість життя (років)		різниця років		Загальне навантаження (осіб)				середній вік			медіанний вік			смертність на 1000 живонароджених		
Обидві статі	Чоловіки	Жінки	жінки - чоловіки	всі покоління	міські покоління	сільські покоління	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі		Чоловіки	Жінки
№	69,3	63,8	74,9	11,1	419	376	522	40,3	37,5	42,7	39,4	36,1	42,7	36,1	42,7	
1	12	14	14	13	3	20	2	12	13	12	13	12	13	12	13	16
2	5	5	5	9	25	10	24	16	16	16	16	17	15	17	15	22
3	11	13	6	22	23	16	21	3	3	3	3	3	3	3	3	6
4	19	21	23	14	10	23	14	14	15	14	14	14	16	14	16	20
5	24	24	22	21	7	25	9	24	24	24	23	21	23	24	24	24
6	23	23	16	24	24	19	23	11	10	11	10	10	10	10	10	13
7	14	7	21	2	11	22	3	1	2	1	1	2	1	2	1	23
8	9	10	11	8	4	18	10	18	18	18	18	18	19	18	19	18
9	3	3	2	5	16	11	11	5	4	5	5	5	5	5	5	11
10	17	18	15	23	13	7	19	13	12	13	12	13	12	13	12	3
11	25	22	19	20	18	24	18	19	19	19	19	19	18	19	18	25
12	16	17	17	15	2	17	5	22	23	23	24	22	24	22	24	12
13	4	4	3	6	12	15	12	6	6	6	6	6	6	6	6	19
14	20	19	24	11	5	12	6	10	11	10	11	11	11	11	11	4
15	18	16	25	3	6	14	7	7	7	7	7	7	8	7	8	17
16	3	12	13	12	14	13	15	20	20	20	20	20	20	20	20	1
17	10	11	7	19	21	4	22	2	1	2	2	1	2	1	2	14
18	15	15	12	17	8	5	16	23	22	22	22	24	22	24	22	5
19	1	2	1	7	19	6	17	8	8	8	8	8	7	8	7	8
20	6	6	9	4	1	2	8	17	17	17	17	16	17	15	15	8
21	21	20	18	18	9	21	4	9	9	9	9	9	9	9	9	21
22	7	8	4	16	20	1	25	15	14	15	15	15	14	15	14	2
23	8	9	8	10	17	9	20	21	21	21	21	21	23	21	21	9
24	2	1	20	1	15	3	13	4	5	4	4	4	4	4	4	10
25	22	25	10	25	22	8	1	25	25	25	25	25	25	25	25	7

* Складено і розраховано автором за даними Державної служби статистики України

3) *група прикарпатських регіонів* – Івано-Франківський, Львівський, Чернівецький;

4) *причорноморські області* – Миколаївська Херсонська, Кіровоградська області;

5) *причорноморські регіони* – Одеський, Миколаївський, Кримський;

6) *старопромислові регіони* – Донецький, Луганський;

7) *новопромислові регіони* – Дніпропетровський, Запорізький.

Для загальної якісної оцінки геодемографічної ситуації в залежності від конкретного поєднання в регіонах факторів – стимуляторів та факторів-дестимуляторів використана така методика:

1) вихідний масив інформації (25×45) поділений на два підмасиви – ознаки – стимулятори (25×24) та ознаки – дестимулятори (25×17), (таблиці 3.17-3.18)

2) для кожної ознаки значення показників у регіонах ранжовані і позначені відповідними рейтингами – порядковими номерами;

3) для кожного регіону визначена сума рейтингових показників, яка дає якісну напівкількісну оцінку геодемографічної ситуації в регіонах за факторами стимуляторами, відповідно;

4) проведено групування рейтингів за сумарними оцінками факторів- стимуляторів та факторів –дестимуляторів (табл. 3.19-3.20);

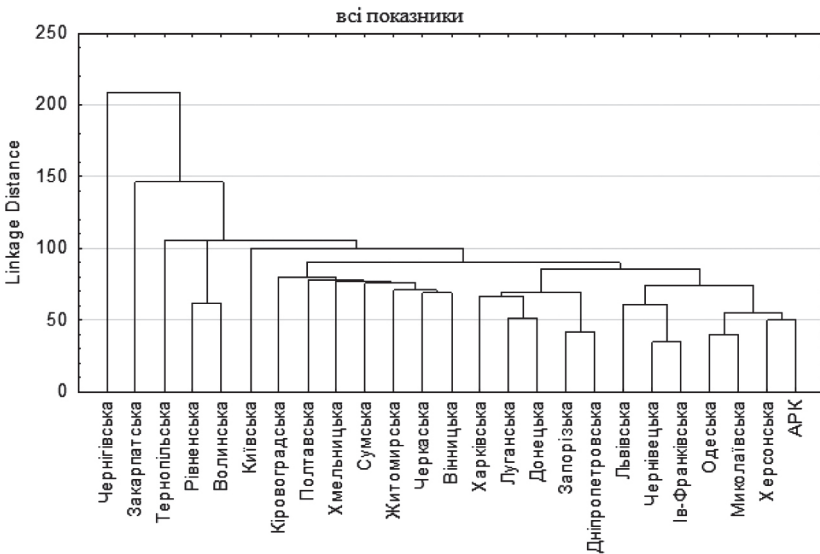
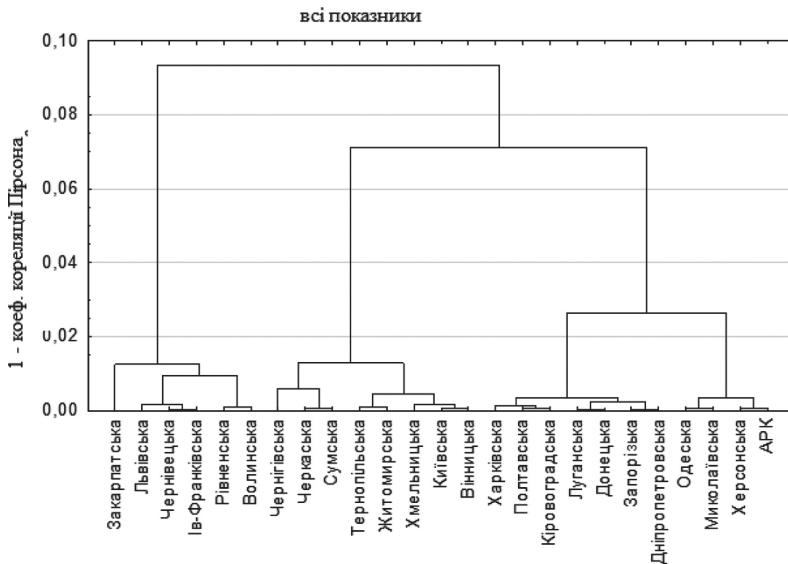
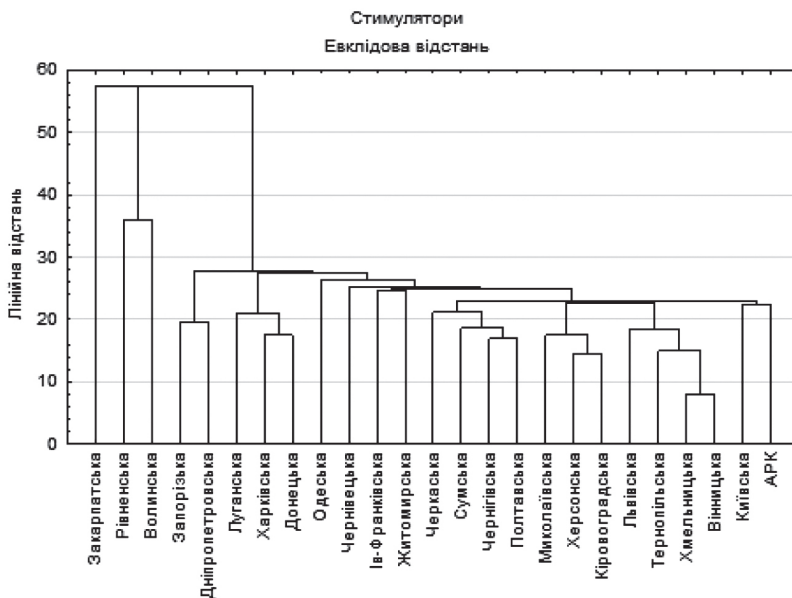

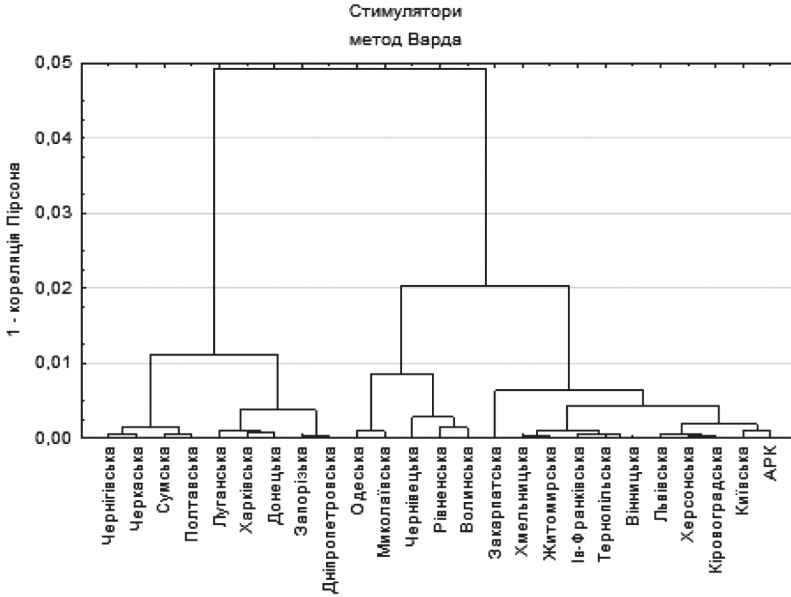
Рис. 3.8. Кластеризація регіонів методом Евклідової відстані

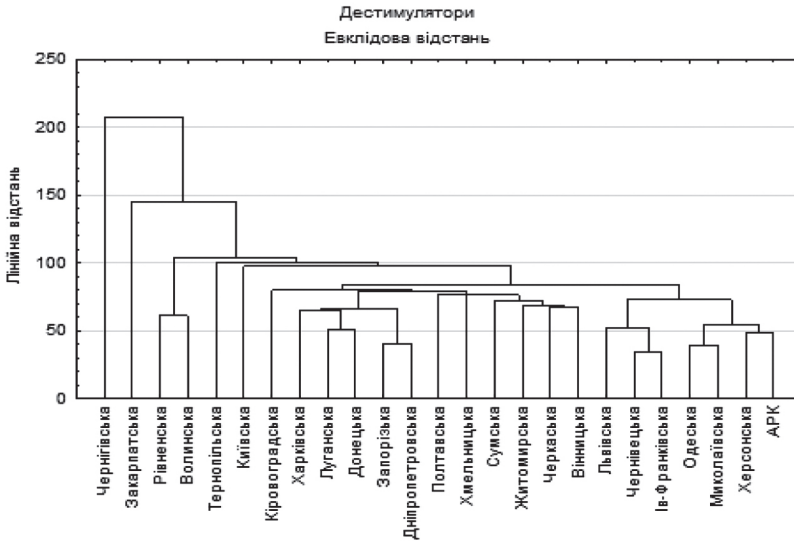
Рис. 3.9. Кластеризація регіонів методом Варда

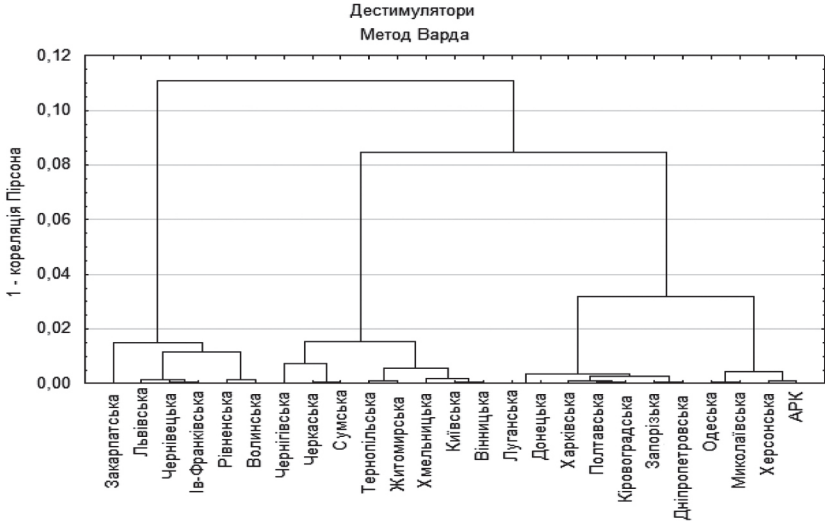
Рис. 3.10. Кластеризація регіонів методом Евклідової відстані за факторами – стимуляторами

Рис. 3.11. Кластеризація регіонів методом Варда за факторами – стимуляторами

Рис. 3.12. Кластеризація регіонів за факторами – дестимуляторами методом Евклідової відстані

Рис. 3.13. Кластеризація регіонів за факторами дестимуляторами методом Варда

5) показаний розподіл регіонів у двомірній умовній системі координат ознак стимуляторів і де стимуляторів (таблиця 3.21);

6) дана змістовна оцінка заключного групування регіонів за факторами-стимуляторами і факторами-дестимуляторами.

Такий методичний підхід систематики об'єктів за напівкількісними (якісними) рейтинговими показниками поширений у демографічних, соціальних і суспільно-географічних дослідженнях. Він дає задовільні результати за умови значної кількості ознак у вихідних масивах інформації та їх статистичної однорідності та зрівноваженості.

Проаналізуємо одержані результати. Найкращу геодемографічну ситуацію за поєднанням факторів-стимуляторів (високі оцінки) мають прикарпатські регіони – Івано-Франківський і Чернівецький, поліські регіони – Волинський і Рівненський, а також Закарпатська область. Хороша геодемографічна ситуація зберігається у Львівській і Тернопільській областях – друга група за ознаками-стимуляторами і перша (мінімальна) за дестимуляторами. Як бачимо, в цілому задовільна геодемографічна ситуація спостерігається нині у західних областях України.

Рейтинги регіонів за показниками-дестимуляторами (2011 рік)

№	Регіони	Кількість померлих, обидві статі, на 1000 осіб наявного населення, 2011 р.			Кількість розлучень, на 1000 осіб наявного населення			Різниця років у міжчоловіччях і жінками		Демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки. Загальне навантаження (осіб)		
		міські поселення	сільські поселення	середнє	міські поселення	сільські поселення	середнє	міські поселення	сільські поселення	середнє	міські поселення	сільські поселення
	Україна	14,5	13,1	17,7	1,4	1,6	0,8	11,1	419	376	522	
1	АР Крим	8	20	2	17	23	7	13	3	20	2	
2	Вінницький	15	8	18	9	12	8	9	25	10	24	
3	Волинський	6	7	8	2	3	1	22	23	16	21	
4	Дніпропетровський	17	23	15	25	24	19	14	10	23	14	
5	Донецький	19	24	14	18	15	12	21	7	25	9	
6	Житомирський	18	11	19	10	9	9	24	24	19	23	
7	Закарпатський	1	9	1	1	1	2	2	11	22	3	
8	Запорізький	13	19	12	23	20	20	8	4	18	10	
9	Івано-Франківський	2	2	4	5	5	5	5	16	11	11	
10	Київський	16	10	23	19	21	25	23	13	7	19	
11	Кіровоградський	24	22	16	13	18	13	20	18	24	18	
12	Луганський	21	25	17	20	11	14	15	2	17	5	
13	Львівський	4	6	7	3	2	3	6	12	15	12	
14	Миколаївський	12	18	11	24	25	21	11	5	12	6	
15	Одеський	9	12	9	21	22	22	3	6	14	7	
16	Полтавський	23	17	21	14	14	23	12	14	13	15	
17	Рівненський	3	1	6	6	6	4	19	21	4	22	
18	Сумський	22	18	24	15	16	15	17	8	5	16	
19	Тернопільський	7	3	10	4	4	6	7	19	6	17	
20	Харківський	11	15	15	22	19	16	4	1	2	8	
21	Херсонський	10	21	5	16	17	24	18	9	21	4	
22	Хмельницький	14	4	22	11	10	10	16	20	1	25	
23	Черкаський	20	13	20	12	13	17	10	17	9	20	
24	Чернівецький	5	5	3	7	8	18	1	15	3	13	
25	Чернігівський	25	14	25	8	7	11	25	22	8	1	

Продовження таблиці 3.17

№	Середній та медіанний вік населення (років)				Середній та медіанний вік				Смертність дітей у віці до 1 року	Смертність на 1000 живо-народжених	СУМА РАНПІВ	
	середній вік		медіанний вік		Обидві статі	чоловіки	жінки	чоловіки				жінки
	Обидві статі	чоловіки	жінки	чоловіки								
	40,3	37,5	42,7	39,4	36,1	42,7			9			
1	12	13	12	13	12	13			16		206	
2	16	16	16	16	17	15			22		256	
3	3	3	3	3	3	3			6		133	
4	14	15	14	14	14	16			20		291	
5	24	24	24	23	21	23			24		327	
6	11	10	11	10	10	10			13		241	
7	1	2	1	1	2	1			23		84	
8	18	18	18	18	18	19			18		274	
9	5	4	5	5	5	5			11		106	
10	13	12	13	12	13	12			3		254	
11	19	19	19	19	19	18			25		324	
12	22	23	23	24	22	24			12		297	
13	6	6	6	6	6	6			19		125	
14	10	11	10	11	11	11			4		213	
15	7	7	7	7	7	8			17		185	
16	20	20	20	20	20	20			1		287	
17	2	1	2	2	1	2			14		116	
18	23	22	22	22	24	22			5		296	
19	8	8	8	8	8	7			8		138	
20	17	17	17	17	16	17			15		229	
21	9	9	9	9	9	9			21		220	
22	15	14	15	15	15	14			2		223	
23	21	21	21	21	23	21			9		288	
24	4	5	4	4	4	4			10		113	
25	25	25	25	25	25	25			7		303	

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Рейтинги регіонів за показниками-стимуляторами

№	Регіони	Кількість живонароджених і природний приріст (+/-) населення, обидві статі, на 1000 осіб наявного населення, 2011 р.				Шлюбність, 2011 р.				Нетто-показник відтворення населення (на 1 жінку)			
		міські поселення		сільські поселення		кількість шлюбів, на 1000 осіб наявного населення				міські поселення	міські поселення	сільські поселення	
		живона-роджені (+/-)	при-родний приріст (+/-)	живона-роджені (+/-)	при-родний приріст (+/-)	міські та сільські поселення	міські та сільські поселення	міські поселення	сільські поселення	міські поселення	міські поселення	сільські поселення	
1	Україна	11	-3,5	10,5	-2,6	12,1	-5,6	7,8	8,6	6	0,693	0,626	0,854
1	АР Крим	7	8	11	14	6	3	11	5	22	10	6	14
2	Вінницький	14	15	8	9	18	18	4	7	8	11	11	10
3	Волинський	3	3	3	3	2	5	14	8	16	3	5	3
4	Дніпропетровський	15	16	14	22	12	12	5	15	15	17	10	13
5	Донецький	22	21	22	24	20	17	15	22	25	23	22	20
6	Житомирський	8	13	5	11	10	15	6	9	6	4	2	7
7	Закарпатський	2	1	1	2	3	1	16	25	3	2	1	5
8	Запорізький	18	17	19	19	14	13	12	16	20	18	17	17
9	Івано-Франківський	6	5	10	5	8	6	13	4	12	9	13	9
10	Київський	9	12	4	10	13	20	1	2	1	8	4	12
11	Кіровоградський	17	19	16	23	15	14	22	20	11	13	12	15
12	Луганський	23	23	24	25	23	19	21	24	17	22	21	24
13	Львівський	10	6	13	8	9	8	17	10	18	14	14	11
14	Миколаївський	13	11	17	15	7	10	9	13	14	16	18	8
15	Одеський	5	7	12	12	4	7	3	14	2	5	8	4
16	Полтавський	20	22	23	21	21	22	7	12	7	21	24	21
17	Рівненський	1	2	2	1	1	2	10	19	4	1	3	1
18	Сумський	25	24	25	20	24	24	25	23	19	24	25	25
19	Тернопільський	11	9	6	4	16	11	19	11	9	15	15	18
20	Харківський	21	18	21	18	19	16	18	17	24	25	23	22
21	Херсонський	12	10	15	17	11	9	23	21	10	12	9	16
22	Хмельницький	16	14	7	6	17	21	8	6	13	7	7	6
23	Черкаський	19	20	18	13	22	23	20	3	23	20	20	23
24	Чернівецький	4	4	9	7	5	4	2	1	5	6	16	7
25	Чернігівський	24	25	20	16	25	25	24	18	21	19	19	19

Продовження таблиця 3.18

№	Сумарний коефіцієнт народжуваності (на 1 жінку)			Народжуваність за віковими групами матері (15-49 років)			Тривалість життя			Показники співвідношення вікових груп населення регіонів України, 2011 рік			СУМА РАНГІВ
	міські поселення	міські поселення	сільські поселення	міські поселення, на сільські поселення, на 1000 жінок відповідного віку	сільські поселення, на 1000 жінок відповідного віку	міські поселення, на 1000 жінок відповідного віку	обидві статі	чоловіки	жінки	0-14	15-65	65 і ст.	
	1,459	1,317	1,801	43,6	52,2	40,1	69,3	63,8	74,9	14,2	70,5	15,3	240
1	8	6	15	7	7	6	12	14	14	15	3	16	255
2	11	11	11	12	17	8	5	5	5	9	25	3	161
3	3	2	2	3	2	2	11	13	6	3	23	23	342
4	17	9	9	17	11	11	19	21	23	17	10	12	484
5	22	20	22	22	19	19	24	24	22	24	9	4	224
6	4	3	5	4	6	4	23	23	16	7	24	9	156
7	2	1	4	2	4	1	14	7	21	2	11	25	370
8	19	17	17	18	16	18	9	10	11	19	5	11	215
9	10	15	10	8	9	14	3	3	2	4	16	21	239
10	7	5	14	9	13	5	17	18	15	13	13	14	385
11	12	12	13	16	15	15	25	22	19	16	18	5	489
12	23	21	24	23	24	21	16	17	17	25	2	10	260
13	14	13	12	10	10	13	4	4	3	8	12	19	328
14	15	16	8	15	8	17	20	19	24	14	4	17	208
15	5	7	3	5	3	7	18	16	25	10	6	20	421
16	21	23	21	21	22	24	3	12	13	20	14	6	132
17	1	4	1	1	1	3	10	11	7	1	21	24	511
18	24	25	25	25	25	25	15	15	12	22	8	7	277
19	16	14	19	14	18	10	1	2	1	6	19	13	442
20	25	24	23	24	21	23	6	6	9	23	1	15	337
21	13	8	16	13	14	12	21	20	18	12	7	18	244
22	9	10	7	11	12	9	7	8	4	11	20	8	408
23	18	19	20	20	23	22	8	9	8	18	17	2	192
24	6	18	6	6	5	16	2	1	20	5	15	22	475
25	20	22	18	19	20	20	22	25	10	21	22	1	

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Таблиця 3.19

Групування регіонів за факторами – стимуляторами

Групи	Сума рейтингів (бали)	Області, АРК
1 група	132-224	Рівненська, Закарпатська, Волинська, Чернівецька, Одеська, Івано-Франківська, Житомирська
2 група	239-277	Київська, АРК, Хмельницька, Вінницька, Львівська, Тернопільська
3 група	328-342	Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська
4 група	370-421	Запорізька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська
5 група	442-511	Харківська, Чернігівська, Донецька, Луганська, Сумська

* Розроблено автором на основі джерела [254,255]

Таблиця 3.20

Групування регіонів за факторами – дестимуляторами

Групи	Сума рейтингів (бали)	Області, АРК
1 група	84-138	Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, Рівненська, Львівська, Волинська, Тернопільська
2 група	185-229	Одеська, АРК, Миколаївська, Херсонська, Хмельницька, Харківська
3 група	241-256	Житомирська, Київська, Вінницька
4 група	274-297	Запорізька, Полтавська, Черкаська, Дніпропетровська, Сумська, Луганська
5 група	303-327	Чернігівська, Кіровоградська, Донецька

* Розроблено автором на основі джерела [254,255]

Таблиця 3.21

Поєднана систематика регіонів за факторами-стимуляторами та факторами-дестимуляторами

Ф-стимулятори		Ф-дестимулятори, групи				
		1	2	3	4	5
		1	3*, 7, 9, 17, 24	15	6	
2	13, 19	1, 22	2, 10			
3		14, 21		4		
4				8, 16, 23	11	
5	20			12, 18	5, 25	

Примітка: *3 (Волинська область) – порядковий номер регіонів у таблицях

* Розроблено автором на основі джерела [254,255]

Задовільна геодемографічна ситуація характерна і для Одеського регіону: максимальні оцінки за ознаками стимуляторів і друга – задовільна, група за ознаками-дестимуляторами. Близька оцінка геодемографічної ситуації у Житомирському регіоні, де максимальна оцінка за ознаками-стимуляторами поєднана з середніми показниками дестимуляторів.

Чітко виділяється група приморських регіонів – АРК, Херсонська, Миколаївська області, які разом з Хмельницькою областю мають середні оцінки (2-3 група) за факторами-стимуляторами і відносно високі (2 група) за дестимуляторами.

Відносно сприятлива геодемографічна ситуація – середній рівень оцінок і за стимуляторами, і за дестимуляторами спостерігається у Вінницькій і Київській областях.

Решта регіонів мають в цілому несприятливу геодемографічну ситуацію. Дніпропетровська, Запорізька, Полтавська, Луганська, Сумська, Черкаська області мають несприятливі оцінки геодемографічної ситуації і за факторами-стимуляторами (переважно 4-5 групи), і за факторами-дестимуляторами (4 група). Найгірша геодемографічна ситуація спостерігається у Кіровоградській, Донецькій та Чернігівській областях, де поєднуються незадовільні групи факторів-стимуляторів і факторів-дестимуляторів.

Наведений огляд засвідчує, що сучасна геодемографічна ситуація має значні відмінності у регіонах країни і може використовуватись як одна з головних діагностичних ознак для наступної типології регіональних геодемографічних процесів.

3.2. Урбанізаційні процеси у регіонах України

3.2.1. Динаміка урбанізаційних процесів

Процес *урбанізації* в Україні значно сповільнив свої темпи у другій половині ХХ ст., а наприкінці ці темпи стабілізувалися. На початку ХХІ ст. під впливом соціально-економічних умов (зниження рівня і якості життя людей, безробіття, міграції, погіршення демографічних показників та ін.) в регіонах України почалися процеси *дезурбанізації*. Вони ще не відбилися на деяких показниках урбанізованості (частка міських жителів залишається стабільною у державі, а окремих регіонах вона навіть збільшується), але вже проявляються у багатьох аспектах. Головною рисою дезурбанізації є зменшення чисельності міських жителів. Це відбувається як за рахунок зменшення

природного приросту міського населення, так і внаслідок посилення його міграційної активності. Багато із міських мешканців (колишніх вихідців із сіл) повертаються у села (рееміграція), впливаючи певним чином на перерозподіл населення між містом і селом[273].

На стадії дезурбанізації зростають тільки найбільші міста, або ж в них найчастіше відбуваються соціально-економічні зміни. Поступово насичуючись виробничою і соціальною (в т.ч. і ринковою) інфраструктурою, ці населені пункти стають сприятливими для розміщення складних виробництв, розвитку сфери послуг та управлінської діяльності. В умовах соціально-економічної кризи такі міста стають центрами прогресивних змін у реструктуризації господарства, а їх мешканці – носіями нових суспільних відносин. Дезурбанізаційні процеси проявляються також і у: посиленні зайнятості міських жителів сільськогосподарською діяльністю, деякому послабленні впливу міст на природне довкілля внаслідок зменшення потужностей чи зупинення багатьох підприємств, припиненні територіального зростання міст.

Загальний рівень урбанізації регіонів України та його динаміка показані у таблиці 3.22. Підкреслимо значні регіональні відмінності в урбанізації країни, які потребують відповідного осмислення у контексті теми дослідження–типізації регіональних геодемографічних процесів.

За співвідношенням міського і сільського населення регіони були систематизовані так:

- до *регіонів рурального типу* віднесені ті, в яких частка міського населення становить до 30% ;
- до *регіонів рурально-урбанізованого типу* віднесені регіони, де частка міського населення коливається від 30 до 50% ;
- до *регіонів урбанізовано-рурального типу* віднесені регіони, де частка міського населення коливається від 50 до 70% ;
- регіонами *урбанізованого типу* є області, де частка міського населення перевищує 70% .

Проаналізуємо розподіл регіонів за встановленими групами на протязі 1939-2011 років та відповідні їх трансформації й перерозподіли (табл. 3.23-3.24 та рис. 3.14-3.15).

З таблиць 3.23 -3.24 та рис. 3.14 -3.15 видно динаміку трансформації типів урбанізації: якщо в 1939 році до *рурального типу* відносилось 66,6% регіонів України, зокрема – Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, в

яких частка міського населення не перевищувала 30%, то до урбанізованого типу відносився лише один Донецький регіон і становив – 4,2% частки регіонів. Слід зазначити, що з 1979 року руральний *тип* зникає, а частка *рурально-урбанізованого* становить 52% тобто в більшості регіонів співвідношення міського і сільського населення майже зрівнялось, а частка *урбанізованого типу* підвищилась до 24%, тобто частка міського населення в цих регіонах перевищує 70%, така ситуація характерна для АРК (+Севастополь), Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Луганської, Харківської областей.

Таблиця 3.22

Динаміка урбанізації регіонів України (%)

Регіони	1939	1959	1970	1979	1989	2001	2010
АРК (+Севастополь)	52	65	68	73	70	69	68
Вінницький	12	17	25	35	44	46	49
Волинський	16	26	32	40	49	50	52
Дніпропетровський	53	70	76	80	83	83	83
Донецький	78	86	87	89	90	90	91
Житомирський	21	26	35	44	53	56	58
Закарпатський	–	29	30	38	41	37	37
Запорізький	39	57	66	71	76	76	77
Івано-Франківський	23	23	31	36	42	42	43
Київський	12	26	36	45	54	58	61
Кіровоградський	19	31	44	52	60	60	62
Луганський	66	79	83	85	86	86	87
Львівський	32	39	47	53	59	59	61
Миколаївський	27	39	53	60	66	66	68
Одеський	38	47	56	62	66	66	67
Полтавський	20	30	40	50	57	59	61
Рівненський	13	17	28	36	45	47	48
Сумський	19	32	44	53	62	65	67
Тернопільський	14	17	23	31	41	43	44
Харківський	53	62	70	75	79	79	80
Херсонський	22	40	54	58	61	60	61
Хмельницький	12	19	27	36	47	51	54
Черкаський	14	23	37	44	53	54	56
Чернівецький	20	26	35	38	42	41	42
Чернігівський	16	23	35	44	53	58	62

* Складено автором за даними Державної служби статистики України

Таблиця 3.23
Типізація регіонів України за рівнем урбанізації (1939-2011 рр.)

	Руральний до 30%	Рурально-урбанізований 30,1-50%	Урбанізовано-руральний 50,1-70%	Урбанізований понад 70%
1939	Вінницька, Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Миколаївська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області	Запорізька, Львівська, Одеська області	АРК (+Севастополь), Дніпропетровська, Луганська, Харківська області	Донецька область
1959	Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області	Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Херсонська області	АРК (+Севастополь), Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області	Донецька, Луганська області
1970	Вінницька, Закарпатська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька області	Волинська, Житомирська, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області	АРК (+Севастополь), Запорізька, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області	Дніпропетровська, Донецька, Луганська області
1979		Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області	Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Херсонська області	АРК (+Севастополь), Дніпропетровська, Донецька, Луганська, Харківська області

Продовження таблиці 3.23

1989		Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області	АРК (+Севастополь) Житомирська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська області	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області
2001		Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області	АРК (+Севастополь), Житомирська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області
2011		Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області	АРК (+Севастополь), Житомирська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області

* Розроблено автором

Таблиця 3.24

Динаміка зміни частки типів урбанізації регіонів України

	Руральний до 30%	Рурально-урба- нізований 30.1-50%	Урбанізовано- руральний 50.1 -70%	Урбанізований понад 70%
1939	66,6	12,6	16,6	4,2
1959	52	24	16	8
1970	20	44	24	12
1979	–	52	24	24
1989		32	48	20
2001		28	52	20
2010		28	52	20

* Розраховано автором за даними Державної служби статистики України

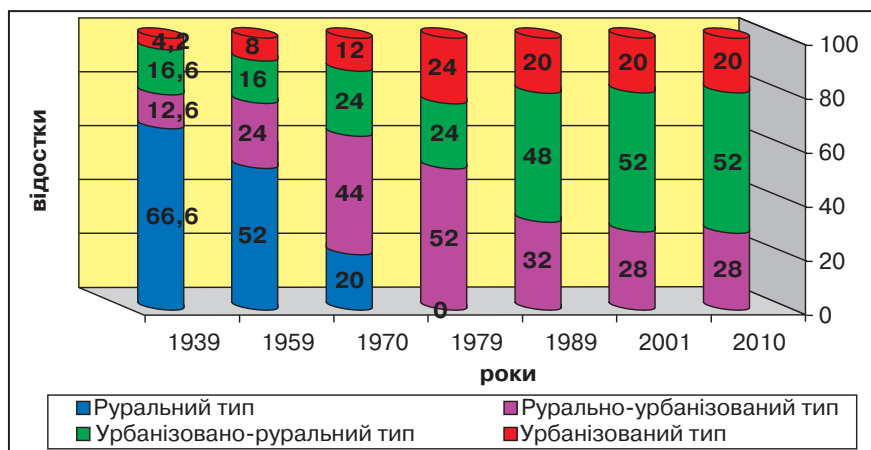

Рис. 3.14. Динаміка зміни типів урбанізації в Україні

З 1989 року в більшості регіонів країни починає переважати *урбанізовано-руральний тип*. Така тенденція продовжується і нині, тобто переважають регіони, в яких частка міського населення коливається в межах від 50,1% до 70,0% і стабільною лишається частка урбанізованих регіонів, в яких міське населення перевищує 70,1%. Найбільший рівень урбанізації характерний для індустріально-промислових регіонів України, лідером серед них є Донецький регіон, де частка міського населення становить 91% від загальної чисельності населення регіону. А найменша частка міського населення на 2010 рік відмічається в Закарпатській області і становить 37%. Рисунок 3.15.

дає наочне уявлення про стан урбанізаційних процесів в регіонах України станом на 1939 рік та 2010 рік.

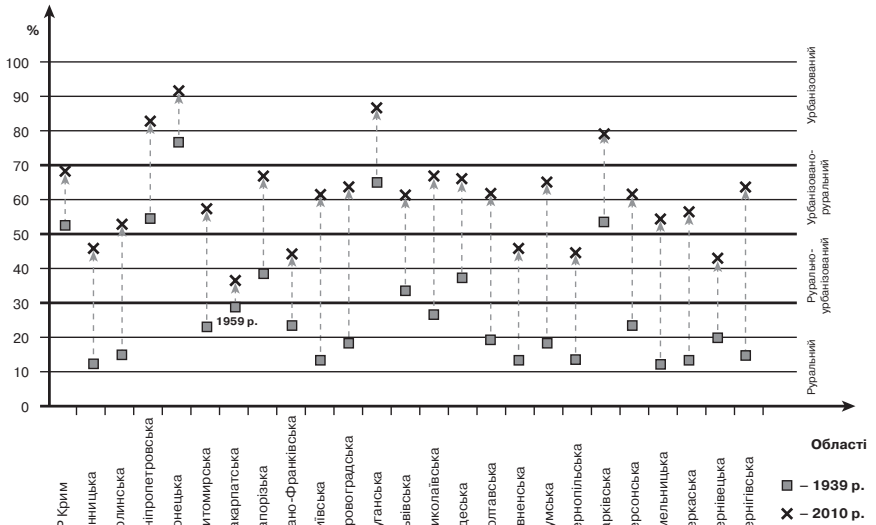

Рис. 3.15. Динаміка рівня урбанізації в регіонах України

* Розроблено автором

Сьогодні найкращі умови для подальшого зростання мають найбільші міські поселення. Саме в них відбуваються найбільші соціально-економічні зміни. Абсолютна ж більшість середніх і малих міст виявились неспроможними втримати існуючу кількість населення. Винятком є суто аграрні регіони, де сільське населення активно мігрує до міст.

У регіональному розрізі виявляються наступні тенденції: зростання населення міст відбувається найбільше на заході та в центрі країни, а також на півдні та, особливо, в Криму. Причини – продовження індустріалізації та розвиток сфери послуг і міграція з сільської місцевості (на заході України та Поділлі), розвиток курортного господарства та сприятливі кліматичні умови (на півдні). Так, з 2001 по 2011 рік найбільші темпи приросту населення спостерігались у Києві, Львові, Вінниці, Хмельницькому, Рівному, Черкасах, Чернівцях, Івано-Франківську. Індустріальні міста сходу, особливо Донбасу, навпаки, інтенсивно втрачають населення, оскільки промислові підприємства закриваються і населення втрачає можливість

працевлаштування у таких містах. Ситуація посилюється і важким екологічним станом у таких містах, навіть економічно-привабливих.

Сучасна економічна криза зумовлює, однак, і вияв зворотніх, дезурбанізаційних процесів, які виявляються у відтоці населення до сільської місцевості. Дезурбанізаційні процеси проявляються також і у: посиленні зайнятості міських жителів сільськогосподарською діяльністю, деякому послабленні впливу міст на природне довкілля внаслідок зменшення потужностей чи зупинення багатьох підприємств, припиненні територіального зростання міст [278].

3.2.2. Вплив урбанізації на природний рух населення.

Протягом 1940-2011 років показники природного руху України мали таку динаміку: народжуваність зменшувалась від 27,3‰ до 11‰, смертність зросла до 14,3‰ у 1940 р., до 14,5‰ у 2011 р., природний приріст скоротився від 13,0‰ у 1940 р. до 1,7‰ у 1989 р. і далі до (-7,6%) у 2001 р. та (-3,5%) у 2011 р.

Проаналізуємо динаміку природного руху населення у групах регіонів з різним рівнем урбанізації протягом 1939-2010 років (табл. 3.25, рис. 3.16).

Руральний тип регіонів з рівнем урбанізації нижче 30% має показники природного руху населення станом на 1939 р., 1959 р., 1970 р. За цей час народжуваність у цій групі регіонів зменшилась від 26,4‰ до 19,4‰, смертність – з 13,8‰ до 9,4‰, природний приріст – з 12,6‰ до 10,0‰.

Інші групи регіонів збереглися повною мірою і мають показники природного руху населення протягом 1939-2010 років. Регіони *рурално-урбанізованого типу* мають таку динаміку показників: народжуваність зменшилась від 28,1‰ у 1939 р. до 9,9‰ у 2001 р.; смертність – з 15,2‰ у 1939 р. до 4,5‰ у 2001 р. Наголосимо зміну тенденції природного руху населення у цій групі у 2010 р., коли народжуваність тут зросла до 13,4%, а природний приріст був позитивний (+0,1%). Це поки що єдиний приклад подолання тенденції дезурбанізації у групі регіонів.

Регіони *урбанізовано-рурального типу* (рівень урбанізації перевищує 50%, але не сягає 70%) мають такі показники природного руху населення: народжуваність -29,5‰ у 1939 р.; 7,9‰ – у 2001 р.; смертність – 11,7‰ у 1939 р. і – (-8,5‰) у 2001 р. Зауважимо, що і в цій групі регіонів протягом 2001-2010 рр. спостерігалась позитивна тенденція, коли народжуваність зросла до 10,9‰, а природне убуття істотно зменшилось (-5,5‰ у 2010 р.).

Динаміка природного руху населення у групах регіонів з різним рівнем урбанізації

Роки	Типи урбанізації											
	руральний			рурально-урбанізований			урбанізовано-руральний			урбанізований		
	народжуваність	смертність	природний приріст	народжуваність	смертність	природний приріст	народжуваність	смертність	природний приріст	народжуваність	смертність	природний приріст
1939	26,4	13,8	12,6	28,1	15,2	12,9	29,5	11,7	18,0	32,6	18,0	14,6
1959	21,5	7,3	14,2	19,9	7,2	12,7	19,5	6,4	13,1	22,6	6,2	16,4
1970	19,4	9,4	10,0	17,6	9,7	7,9	14,5	9,3	5,2	18,1	8,5	9,6
1979	0	0	0	15,4	11,8	3,6	14,8	11,9	2,9	14,6	10,8	3,8
1989	0	0	0	14,9	11,1	3,8	13,3	12,3	1,0	12,5	11,7	0,8
2001	0	0	0	9,9	14,1	-4,5	7,9	16,4	-8,5	6,7	16,2	-9,5
2010	0	0	0	13,4	13,3	0,1	10,9	16,4	-5,5	10,0	16,2	-6,2

* Складено та розраховано автором за даними [89, 195]

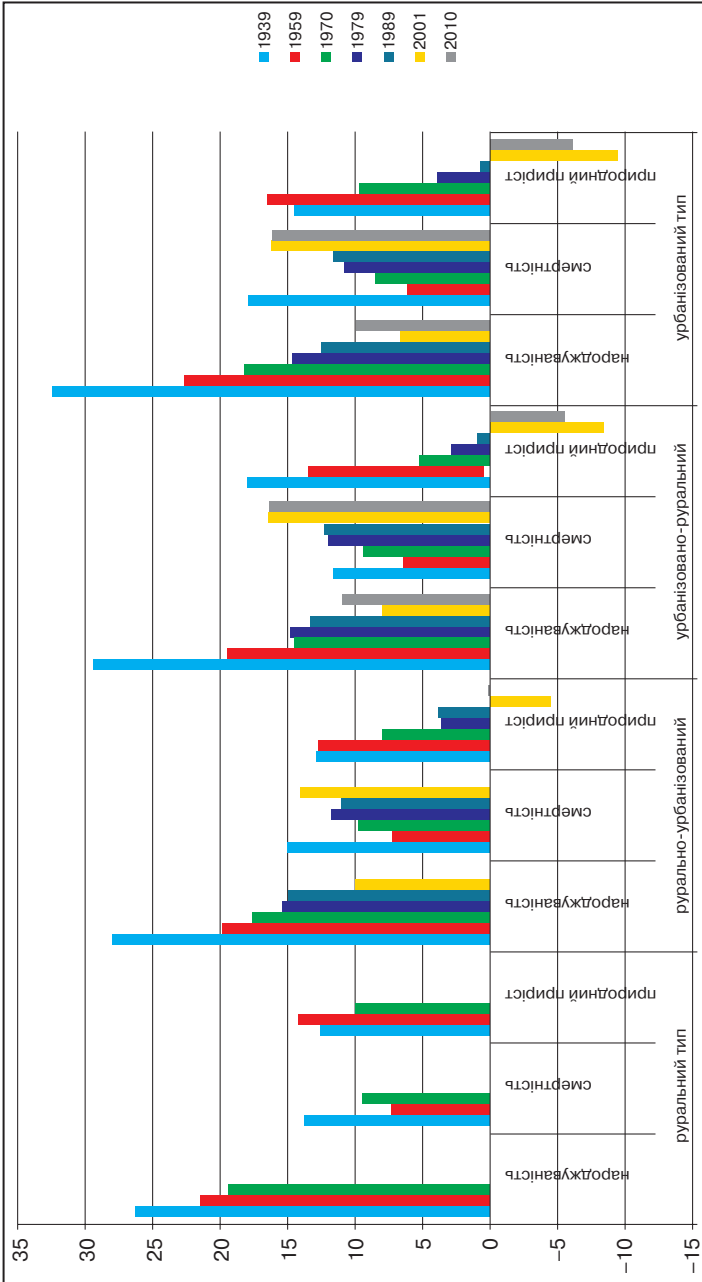

Рис. 3.16. Динаміка природного руху населення у групах регіонів з різним рівнем урбанізації

* Побудовано автором

У групі регіонів *урбанізованого типу* динаміка природного руху населення має такі особливості. Народжуваність має найбільшу амплітуду скорочення – від 32,6‰, у 1939 р. до 6,7‰ у 2001 р. Смертність в цілому зменшилась – 18,0‰ у 1939 р. та 16,2‰ у 2010 р.

Підкреслимо її спад до 6,2‰ у повоєнний час. Природний приріст населення у цій групі також має максимальну амплітуду – від 14,6‰ у 1939 р. до 0,8‰ у 1989 р. і далі -9,5‰ у 2001 р. та 6,2‰ у 2010 р. Підкреслимо регіони урбанізованого типу, як і урбанізовано-руральні регіони, протягом 2001-2010 рр. дещо покращили показники природного руху населення: народжуваність до 10,0‰, природний приріст до (-6,2‰).

В цілому урбанізовано-руральні та урбанізовані регіони на даний час зберігають відносно кращі показники свого демографічного розвитку. Ще раз підкреслимо, що саме в цих групах спостерігаються позитивні тенденції щодо зменшення темпів сучасної депопуляції. Динаміка зміни рівня урбанізації в Україні представлена в додатках Г.

Таким чином, у прогнозуванні геодемографічного розвитку регіонів необхідно враховувати головні характеристики урбанізації населення:

- загальну динаміку руху населення і її новітні тенденції;
- різницю показників руху населення – міського і сільського;
- приналежність регіону до груп з різним рівнем урбанізації.

3.2.3. Динаміка міського і сільського населення України та її регіонів

Зміни в динаміці загальної чисельності населення визначаються змінами у розподілі *міського і сільського населення*. Майже до кінця 80-х років минулого століття в Україні та її регіонах спостерігались досить помітне зростання чисельності населення (як за рахунок пригородного (і це головний фактор), так і за рахунок міграційного притоку), а починаючи з 1991 р. цей процес уже характеризується від'ємними показниками [266].

Демографічна ситуація, що склалася в нашій країні в останні роки, незважаючи на ряд позитивних змін, продовжує викликати серйозну занепокоєність і характеризується складними і неоднозначними процесами у розвитку народонаселення. Сьогодні темпи демографічної трансформації в країні такі, що якщо не вжити енергійних зусиль, криза може перерости в катастрофу. За останні 25 років за-

гальна економічна криза в усіх регіонах України призвела до повсюдного різкого погіршення демографічної ситуації. Крім суто економічних та екологічних чинників, причинами погіршення демографічної ситуації є безсистемний підхід до розвитку адміністративних територій та регіонів, відсутність ефективної регіональної геодемографічної політики [232].

Аналіз статистичних даних табл.3.26 (додаток В, таблиця В.2) та рис. 3.17 показує, що в період з 1989-2011 рік загальна чисельність населення України зменшилась з 51,7 млн осіб у 1989 році до 45,8 млн осіб у 2011 році, тобто на 5,9 млн осіб або на 11,5%, міське населення – на 3,1 млн осіб або на 9,1% та сільське – на 2,8 млн осіб або на 16,3%. Територіальні відмінності зміни динаміки чисельності населення представлені в таблиці 3.26 та на рис. 3.17.

Загальна чисельність населення у всіх регіонах мала стійку тенденцію до зменшення, найбільше скорочення загальної чисельності в абсолютних значеннях відбулось у Донецькій області 899,4 тис. осіб (16,9%), Дніпропетровській області -544,7 тис. осіб (14%), а найбільше скорочення у відносних показниках мала Чернігівська область 22,4% (або 317 тис. осіб).

Міське населення зросло лише в Хмельницькій області на 4,7 тис.осіб або на 0,6% , Київській – 14,5 тис.осіб або на 1,4%, Волинській – 18,8 тис. осіб або на -3,6% та лишилась майже незмінною в Івано-Франківській області (збільшилась на 45 осіб). В решті обласних регіонів відбулось зменшення різного ступеня.

Найбільш помітне зменшення сільського населення відбулось в наступних обласних регіонах табл. 3.1 Чернігівська область – 251,1 тис. осіб або 38% , Сумська область – 169 тис. осіб або 30,9% і лише у двох регіонах відбулося збільшення сільського населення – в АРК воно збільшилось на 5,5 тис. осіб або на 0,8% та в Закарпатській на 46,3тис.осіб або на 6,3% .

Якщо на початку століття в Україні переважало сільське населення – близько 82% всього населення, то нині майже 68% її населення мешкає в міській місцевості.

Показник *питомої ваги міських жителів* має суттєві територіальні відмінності – від 37,5% в Закарпатській області до 90,5% в Донецькій (табл.3.2.). Аналіз даних показує, що лише в 6 областях країни переважає сільське населення (Вінницька – -50,4%, Закарпатська – 62,8%, Івано-Франківська – 56,7%, Рівненська – 52,2%, Тернопільська – 56,2%, Чернівецька – 57,9% , а в решті регіональних одиниць частка міського населення становить понад половину насе-

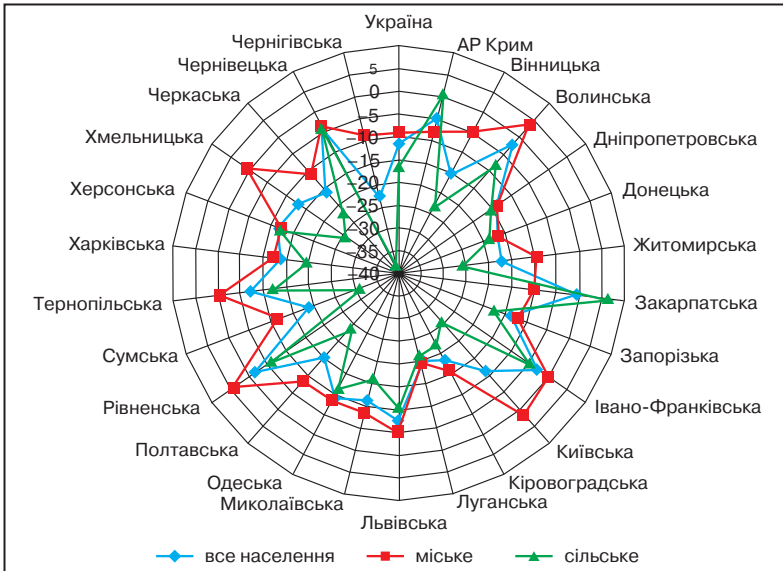
лення. Такі особливості територіальної концентрації населення та наявні відмінності соціально-економічного, екологічного та політичного розвитку обумовили і своєрідність зрушень в загальній чисельності населення України та її регіонів.

Таблиця 3.26

Зміни чисельності населення України та її обласних регіонів протягом 1989-2011 років

Регіони	1989-2011 рр., тис.осіб			1989 до 2011 рр. (%)		
	все населення тис.осіб	міське тис.осіб	сільське тис.осіб	все населення	міське	сільське
Україна	-5928,2	-3146,0	-2782,2	88,5	90,9	83,7
АРК	-100,1	-105,6	5,5	95,1	92,1	100,8
Вінницький	-291,4	-43,2	-248,2	84,9	95,0	76,9
Волинський	-24,1	18,8	-42,9	97,7	103,6	92,1
Дніпропетровський	-544,7	-446,0	-98,7	86,0	86,2	84,8
Донецький	-899,4	-802,0	-97,4	83,1	83,3	81,2
Житомирський	-266,4	-77,7	-188,7	82,8	90,5	74,0
Закарпатський	-5,0	-51,3	46,3	99,6	90,1	106,3
Запорізький	-280,5	-190,9	-89,6	86,5	87,9	82,3
Івано-Франківський	-43,8	0,045	-43,8	96,9	100,0	94,7
Київський	-219,1	14,5	-233,6	88,7	101,4	74,0
Кіровоградський	-229,5	-117,0	-112,5	81,5	84,2	77,4
Луганський	-571,5	-486,5	-85,0	80,0	80,3	78,2
Львівський	-203,0	-84,1	-118,9	92,6	94,8	89,4
Миколаївський	-147,4	-73,6	-73,8	88,9	91,6	83,8
Одеський	-254,0	-150,6	-103,4	90,4	91,4	88,5
Полтавський	-266,5	-82,5	-184,0	84,8	91,7	75,9
Рівненський	-17,2	21,1	-38,3	98,5	104,0	94,0
Сумський	-271,2	102,2	-169,0	81,1	88,5	69,1
Тернопільський	-84,8	-2,0	-828,8	92,7	99,6	88,0
Харківський	-442,1	307,9	-134,2	86,2	87,8	80,4
Херсонський	-151,8	-93,4	-58,4	87,8	87,7	87,9
Хмельницький	-200,2	4,6	-204,8	86,9	100,6	74,5
Черкаський	-246,2	-88,2	-158,0	83,9	89,1	78,1
Чернівецький	-33,8	-13,9	-19,9	96,4	96,5	96,3
Чернігівський	-31,7	-66,7	-251,0	77,6	91,2	62,0

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Рис. 3.17. Темпи зміни чисельності населення в регіонах України (1989-2011 рр.)

* Побудовано автором за даними Державної служби статистики України

Зазначена динаміка чисельності *сільського населення* має значні територіальні відмінності. Так, якщо за 1989–2011 роки чисельність сільських жителів Автономної Республіки Крим, Закарпатської областей зростає, то в решті областей країни відбулося скорочення чисельності сільського населення. При цьому найбільший приріст сільського населення був характерним для Автономної Республіки Крим. Найбільше скорочення сільського населення (майже на третину) відбулося у Чернігівській, Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській та Сумській областях. Таким чином, розміщення населення по території та особливості його зосередження в різних типах поселень обумовлені специфікою соціально-економічного розвитку країни, конкретними зрушеннями в економічній і соціальній сферах, а також у територіальній структурі і організації народного господарства, особливо галузей матеріального виробництва.

Зупинимось більш детально на аналізі *розбіжностей динаміки частки міського та сільського населення* України та її обласних регіонів протягом 1989-2011 років. Аналіз статистичних даних свідчить, що частка міського населення протягом значного періоду

мало стійку тенденцію до зростання майже у всіх обласних регіонах (табл.3.27 – 3.28), винятком є лише 4 регіони України. Це – АРК та Закарпатська область, де частка міського населення зменшилась на 3,2% та 9,5%, відповідно, а також Херсонська та Чернівецька області, де частка міського населення не змінилась, порівняно з 1989 роком. В решті регіонів відбулось підвищення частки міського населення, але амплітуда мала різну інтенсивність від 0,2% (Донецька і Дніпропетровська області) до 17,6% (Чернігівська). Більш повільно міське населення збільшувалось у високо урбанізованих регіонах: Дніпропетровський – 0,2%, Донецький – 0,2%, Луганський – 0,3%, Запорізький – 1,6%, Харківський – 1,8%, натомість у менш урбанізованих регіонах частка міського населення зросла значно вище так у Чернігівському – 17,6%, Хмельницькому – 15,9%, Київському – 14,4%, Вінницькому – 11,7%. В Україні частка міського населення в цілому за період 1989-2011 років збільшилась на 2,7% тобто з 66,9% до 68,7%.

Інша ситуація спостерігається в сільській місцевості, з таблиць 3.6, 3.7 видно, що найбільші втрати сільського населення в відбулися в аграрних областях: Чернігівській – 20,2%, Хмельницькій – 14,2%, Київській – 16,6%, Вінницькій – 9,4%, і лише два регіони мали збільшення частки сільського населення за цей період це – АРК-6,0% та Закарпатська область 6,6%.

Таблиця 3.28 наглядно демонструє групування регіонів України за збільшенням та зменшенням частки сільського та міського населення. Нами була розроблена шкала інтенсивності зміни частки населення.

Для сільського населення було обрано три інтервали зменшення населення та четвертий збільшення або стагнації. Така сама градація була обрана і для міського населення – три інтервали збільшення і один зменшення або стагнації. Проведена систематика візуально групує регіони щодо їх місця у системі регіонів відносно положення змін частки міського-сільського населення.

Виділяється група регіонів, які мають найбільшу частку збільшення міського (понад 10%), найбільшу частку зменшення сільського населення (понад 10%): Київська, Хмельницька, Чернігівська області. До цієї групи тяжіють Вінницька область, в якій міське населення перевищило понад 10%, а сільське зменшилось до 10%, та група регіонів – Житомирський, Полтавський та Сумський, в яких частка збільшення міського населення коливається в межах до 10%, а частка зменшення сільського перевищує 10%.

Таблиця 3.27

**Частка міського і сільського населення (%) та темпи його зміни
(1989-2011 рр.)**

Регіони	1989 р.		2011 р.		Темпи зміни частки населення 2011 до 1989 рр. (%)	
	міське населення	сільське населення	міське населення	сільське населення	міське населення	сільське населення
Україна	66,9	33,1	68,7	31,3	102,7	94,6
АРК	64,9	35,1	62,8	37,2	96,8	106,0
Вінницький	44,4	55,6	49,6	50,4	111,7	90,6
Волинський	48,8	51,2	51,8	48,2	106,1	94,1
Дніпропетровський	83,3	16,7	83,5	16,5	100,2	98,8
Донецький	90,3	9,7	90,5	9,5	100,2	97,9
Житомирський	53	47	58	42	109,4	89,4
Закарпатський	41,1	58,9	37,2	62,8	90,5	106,6
Запорізький	75,7	24,3	76,9	23,1	101,6	95,1
Івано-Франківський	42	58	43,3	56,7	103,1	97,8
Київський	53,6	46,4	61,3	38,7	114,4	83,4
Кіровоградський	59,9	40,1	61,9	38,1	103,3	95,0
Луганський	86,4	13,6	86,7	13,3	100,3	97,8
Львівський	59,3	40,7	60,8	39,2	102,5	96,3
Миколаївський	65,7	34,3	67,7	32,3	103,0	94,2
Одеський	66	34	66,8	33,2	101,2	97,6
Полтавський	56,5	43,5	61,1	38,9	108,1	89,4
Рівненський	45,3	54,7	47,8	52,2	105,5	95,4
Сумський	61,8	38,2	67,4	32,6	109,1	85,3
Тернопільський	40,8	59,2	43,8	56,2	107,4	94,9
Харківський	78,6	21,4	80	20	101,8	93,5
Херсонський	61,2	38,8	61,2	38,8	100,0	100,0
Хмельницький	47,3	52,7	54,8	45,2	115,9	85,8
Черкаський	52,8	47,2	56,1	43,9	106,3	93,0
Чернівецький	42,1	57,9	42,1	57,9	100,0	100,0
Чернігівськ	53,4	46,6	62,8	37,2	117,6	79,8

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Місце обласних регіонів у системі зміни частки міського та сільського населення за 1989-2011 роки

		Сільське населення			
		Значне зменшення, понад 10%	Середнє (помірне) зменшення, 2-10%	Незначне зменшення, до 2%	Збільшення або стагнація
Міське населення	Значне збільшення понад 10 %	Київська, Хмельницька, Чернігівська	Вінницька		
	Середнє збільшення 2-10%	Житомирська, Полтавська, Сумська області	Волинська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Рівненська, Тернопільська, Черкаська області		
	Незначне збільшення до 2%		Донецька, Луганська, Одеська, Харківська, Запорізька області	Дніпропетровська області	
	Зменшення або стагнація				АРК, Закарпатська, Херсонська, Чернівецька області

* Складено автором за даними Державної служби статистики України

Друга компактна група регіонів має середні значення збільшення частки міського та зменшення частки сільського населення від 2 до 10%. Це такі регіони: Волинський, Івано-Франківський, Кіровоградський, Львівський, Миколаївський, Рівненський, Тернопільський, Черкаський.

Для третьої групи регіонів характерне незначне збільшення частки міського населення, до 2% та незначне або помірне зменшення частки сільського населення. Це урбанізовані регіони: Донецький, Дніпропетровський, Луганський, Запорізький, Харківський, Одеський.

До четвертої групи віднесені регіони, для яких характерно зменшення або стагнація частки міського населення та збільшення або стагнація частки сільського населення. Це АРК, Закарпатський, Херсонський, Чернівецький регіони.

Слід зазначити, що регіональні особливості демографічної ситуації формуються під дією зовнішніх та внутрішніх чинників даної країни, у тому числі й природних умов, демовідтворювальної якості населення (генотипу), правових, моральних та релігійних норм, адміністративно-регулятивних актів, екологічних, політичних, соціальних умов проживання тощо.

Найбільш значущим фактором формування чисельності сільсько-го населення є соціально-економічні умови, що склалися в Україні у певні періоди її історичного розвитку.

Оскільки основною економічною базою господарського розвитку сільської місцевості є сільськогосподарське виробництво, то в залежності від профілю цього виробництва в певних природних і соціально-економічних умовах здійснювалося відтворення загальної чисельності населення, а також розміщення по території певних населених пунктів.

Таблиця 3.29

Показники руху населення

	Все населення		Загальний приріст		Природний приріст		Сальдо міграції	
	осіб	%	осіб	‰	осіб	‰	осіб	‰
Загальне населення	45598179	100	-144897	-3,2	-161993	-3,5	17096	+0,4
Міське	31186018		-60775	-1,9	-82091	-2,6	21313	+0,7
Сільське	14412161		-84122	-5,9	-79902	-5,6	-4220	-0,3

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

За умов новітніх трансформацій демографічного розвитку в Україні зберігається істотна різниця у показниках руху міського та сільського населення (таблиця 3.29). У 2011 р. загальне скорочення сільського населення складало – (-5,9‰), а міського – (1,9‰). Загальний темп зменшення населення становив – (-3,2‰), а темпи скорочення сільського населення майже втричі перевищував втрати міського населення.

За показниками природного приросту ця тенденція щодо різниці зменшується: темпи природного убуття міського населення країни становлять (-2,6‰), а сільського (-5,6‰). Середній показник природного приросту для країни дорівнює (-3,5‰). Скорочення сільського населення за темпами у 2,2 рази перевищувало втрати міського населення.

Останнім часом Україна зберігає позитивне сальдо міграції на рівні +0,4‰. Притік мігрантів припадає на міста, де сальдо міграції дорівнює -0,7‰, а сільське населення має міграційний відтік на рівні (-0,7‰).

Розділ 4.

Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів

4.1. Вплив розселення на формування геодемографічних процесів

Головним напрямком дослідження територіальної організації розселення населення лишається аналіз систем розселення. Багато-рівневі системи розселення традиційно виділяються співставно з адміністративно-територіальним устроєм (АТУ) країни і мають відповідну таксономію від національної системи розселення до регіональних (обласних) та районних систем розселення. Такий підхід до систематики розселення має своє підґрунтя: системи розселення повинні мати свої органи управління і найпростіший спосіб зробити їх «керованими» щодо їх розвитку – безпосередньо прив'язати до АТУ. Щоправда, у такій жорсткій схемі відчужаються її певні обмеження: екістичні дослідження все частіше виходять за межі АТУ, і тоді з'являються системи розселення регіональні (міжобласні), субрегіональні (міжрайонні), локальні [265].

Мета даної роботи – привернути увагу географів до *генетичної систематики розселення*, яка істотно поглибить і конкретизує теорію і методологію сучасної екістики. На даний час системи розселення різних рангів встановлюються переважно за адміністративно-територіальними межами, вони «задані», і цільові настанови дослідження полягають у їх порівняльній характеристиці. Поза увагою дослідників лишається генеза систем розселення, їх формування і розвиток, виділення самих систем розселення як таких на генетичних та історико-географічних засадах.

Розселення населення – головна складова багатоаспектних і складних процесів господарського освоєння території, їх системний інваріант. На різних стадіях освоєння території розселення формує «генетичний зріз» розподілу населення та його господарської діяльності. Кожний новий екістичний «зріз» формується на основі попередніх і закладає основу його подальшої трансформації [38]. *Процес заселення та господарського освоєння території* являє собою

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів
безперервну послідовність таких «зрізів», і завдання геодемографії – змістовно аналізувати процеси розселення в цілому та їх структурні часові формалізації (карти, фотографії, структурні схеми).

Систематика розселення – одна із стрижневих проблем сучасної географії населення (геодемографії, демогеографії). У вітчизняній геодемографії – це актуальний, достатньою мірою розроблений напрям. Загально визнаною стала концепція систем розселення (СР). У різних авторів системи розселення виділяють за різними чинниками і критеріями, для різних потреб, на різних рівнях територіальної організації суспільства [89, 94, , 210, 227]. У вітчизняному містобудуванні офіційно розроблена багаторівнева ієрархія систем розселення – від національної до локальних [95].

Разом з тим у цьому напрямі геодемографічних досліджень лишається чимало методологічних проблем. Чи не найголовніша з них: як узгодити і пов'язати систематику розселення адміністративно-управлінську та історико-географічну – генетичну? Обидва підходи наявні у вітчизняній систематиці розселення. Виділення СР за адміністративно-територіальними одиницями вочевидь необхідне для управління соціально-економічним розвитком територій. Саме за таким підходом розроблена містобудівна таксономія СР. Таку методологію використовують численні автори-геодемографи, які поряд з іншими ознаками для виділення СР враховують і їх адміністративно-територіальну прив'язку.

Не менш очевидною є і потреба систематики розселення за його історико-географічними передумовами [97, 106, 119]. Розселення має свою генетичну основу, свою вкоріненість у природно-географічне середовище, етно-культурні, соціально-економічні та політичні особливості території. *Гене́за розселення охоплює часи початкового заселення і господарського освоєння території, та всі його наступні зміни і трансформації. Це один з головних різновидів суспільно-географічних процесів*, що має свою динаміку, тенденції розвитку, свою демографічну і соціально-економічну «траєкторію». Генетична систематика повинна комплексно враховувати всю множинну історико-географічних передумов і чинників розселення, з одного боку, та особливості самого процесу розселення з його динамікою, трансформаціями та змінами – з другого. Як буде показано далі, це дуже непросте завдання, що потребує поглибленого методологічного і методичного розроблення.

Показово, що численні автори більшою-меншою мірою використовують генетичні ознаки для систематики розселення поряд з адміністративно-територіальними. Навіть в офіційній таксономії розселення

ня виділені міжрайонні та локальні СР, що не мають безпосередньої прив'язки до адміністративно-територіального устрою країни.

Цільова настанова даної роботи – *проаналізувати методологічні аспекти відмінностей та взаємопов'язаності двох зазначених напрямків систематики розселення – адміністративно-територіальної (управлінської) та історико-географічної (генетичної)*. Ще раз підкреслимо, що на даний час ці напрямки чітко не розмежовані ні методологічно, ні концептуально-понятійно. Відтак, і їх поєднане використання для систематики розселення виглядає недостатньо чітким, непослідовним та суперечливим.

Генетична систематика розселення повинна спиратись як на характеристики, що представляють результат розселення (поселення, мережі поселень), так і динамічні ознаки самого процесу розселення, його інтенсивність і соціально-економічну спрямованість.

Генетична історико-географічна систематика розселення на противагу чинній адміністративно-територіальній безпосередньо пов'язана з державною регіональною політикою, яка перебуває нині у стадії активного формування. На даний час регіональну політику ще розробляють за адміністративно-територіальним поділом (АРК, області, окремі міста), і такий підхід не відповідає європейським базовим регіонам NUTS-II, рекомендованим Україні. На порядку денному – офіційна (затверджена законом) регіоналізація країни та відповідна адміністративно-територіальна реформа. Це обов'язкові умови входження України у європейську спільноту. Підкреслимо, що майбутні регіони являтимуть генетичну основу для систематики розселення країни. наголосимо також, що аналіз розселення населення у даному дослідженні має на меті актуалізацію його історико-географічних (генетичних) аспектів. Перехід від чинної адміністративно-територіальної систематики розселення до генетичної повинен спиратись на поглиблений аналіз сучасної територіальної організації населення та її історико-географічних засад.

Цільовою настановою нашого дослідження є типізація регіональних геодемографічних процесів, яку ми розглядаємо як методичний перехід від адміністративно-територіальної систематики розселення до генетичної. У контексті такого завдання ми розглядаємо три наступних питання:

- 1) методичні та концептуально-понятійні відмінності систематики розселення на адміністративно-територіальних та генетичних засадах;
- 2) приклад різнорівневої генетичної систематики поселень на історико-географічній (генетичній) основі;

3) генетична класифікація поселень окремої області, яка підтверджує регіональну історико-географічну спорідненість.

Надалі ці питання розглянуті окремими підрозділами.

4.2. Методологічні та концептуально-понятійні відмінності систематики розселення на адміністративно-територіальних та генетичних засадах

Ключовою проблемою вивчення розселення населення у вітчизняній географії виступає його систематика. У чисельних концепціях розселення населення України, у програмах розвитку мережі поселень країни базовою таксономічною одиницею розселення виступає *система розселення*. Це поняття одержало доволі глибоку теоретико-методологічну розробку[2], має відповідну ієрархічну таксономію і набуло практичного використання у соціально-демографічних та економічних дослідженнях, у плануванні території.

У вітчизняному містобудуванні таксономія систем розселення жорстко прив'язана до адміністративно-територіального устрою (АТУ) країни. Відтак, встановлені системи розселення, що відповідають різним територіальним рівням адміністративного поділу країни – національна (загально-державна), регіональні (обласні), міжрайонні, районні, локальні системи розселення. І географи, і демографи повною мірою користуються у своїх розробках наведеною систематикою розселення, і це зрозуміло: системи розселення повинні мати управлінські структури, які розробляють і реалізують концепції, стратегії і плани їх соціально-економічного розвитку. Іншими словами, одна з необхідних ознак систем розселення – їх адміністративна цілісність.

Наразі про генетичні аспекти розселення. У географії населення достатньою мірою розроблена методологія процесів розселення населення. Численні наукові розробки і публікації переконливо показують історико-географічну вкоріненість розселення населення: поселення у всі часи максимально вписувались у географічне середовище, орієнтуючись на його природно-ресурсний потенціал, історичні та політичні передумови, рівень господарського освоєння території, тогочасні вимоги і нормативи щодо розміщення населенні місць. Початкове розселення надалі набувало ознак самоорганізації і розглядалось вже як *процес розселення*, що має свої передумови і чинники, свою динаміку і загальні тенденції розвитку, свої стадії та етапи еволюції.

Головне питання: якою мірою генетичні особливості процесів розселення враховані у визначення форм територіальної організації населення, зокрема, у виділенні систем розселення? Відповідь на нього вкрай неоднозначна, дискусійна і складна. З одного боку, у геодемографічних дослідженнях генетичний підхід до вивчення процесів розселення та господарського освоєння території є загальновизнаним і за окремими напрямками достатньо розробленим. З другого – генетичні ознаки розселення жодною мірою не враховані у чинній систематиці розселення. Як вже наголошувалось, системи розселення мають чітку адміністративну прив'язку до сучасного АТУ, і це єдина ознака для їх визначення.

Географи намагаються подолати таке протиріччя і у багатьох випадках поширюють на адміністративні системи розселення ті чи інші генетичні характеристики. У містобудівельній таксономії систем розселення виділені «локальні системи розселення» без чіткої адміністративної прив'язки. Але це паліативні підходи, які аж ні як не знімають ключового питання: як поєднати у систематиці розселення адміністративні та генетичні ознаки? На перспективу можна припустити, що наступна адміністративно-територіальна реформа більшою мірою врахує історико-географічні передумови і особливості розселення населення, і в цьому разі його адміністративна систематика буде більшою мірою (в ідеалі – повною мірою) співпадати з генетичними територіальними відмінами розселення населення. Але на даний час територіальна організація населення за адміністративним поділом жодною мірою не співставлена з його генетичними територіальними відмінами. Адміністративна система протистоїть генетичним засадам територіальної організації населення, і для того, щоб ці напрямки врешті рещт стикувати, а на перспективу – поєднати, необхідно їх чітко розмежувати у концептуально-понятійному плані.

Географи-екістики, як правило, розробляють історико-географічні процеси розселення у контексті концепції єдиної системи розселення, що, як вже було показано, жорстко прив'язана до чинного АТУ. Приходить час *ставити і розробляти проблему генетичної систематики розселення як альтернативи її традиційному адміністративно-територіальному прочитанню*. Зрозуміло, що таке протиставлення зазначених підходів являє собою методологічне елімінування питань генези розселення, виділення як окремого наукового напрямку з метою поглиблення розробки. Зрозуміло також, що методологічна і методична взаємодія двох підходів повинна зростати і орієнтувати вітчизняну екістику на якісно вищий аналіз двох різно-

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів

видів систематики розселення. але нині на порядку денному перше питання – розробка генетичної систематики розселення як окремого і змістовно нового напрямку географії населення. Новий напрямок потребує відповідного впорядкування та оновлення понятійного апарату. Базове поняття – «система розселення», активно задіяне в адміністративній територіальній організації населення, відтак, повноцінно не може використовуватись у генетичній систематиці.

На схемі (рис.4.1) показано два напрями систематики розселення – на адміністративно-територіальних засадах (1) та на історико-географічній (генетичній) основі (2). базовою одиницею систематики розселення за першим напрямком є система розселення різних таксономічних рангів – від національної та регіональних (обласних, АРК) до міжрайонних, районних та локальних. такий підхід не потребує спеціальних методик для виділення систем розселення різних рангів. Системи розселення автоматично «приписуються» відповідним адміністративно-територіальним одиницям і міняють свій статус у випадку зміни АТУ. Наприклад, дві регіональні системи розселення Одеської та Ізмаїльської областей після їх об'єднання стали однією регіональною системою розселення Одеської області. Методичні складнощі стосувались лише схем характеристик систем розселення різних рангів щодо більш-менш повного врахування передумов і чинників розселення, більш-менш вдалого врахування генетичних особливостей розселення [198].

Відкритими лишаються питання відповідностей між *адміністративно-територіальними системами розселення*, з одного боку, та *генетичними типами розселення* – з другого. У загальному розумінні, такої відповідності не буде: кожна з адміністративних систем розселення може в принципі мати те чи інше поєднання генетичних типів розселення і навпаки.

Значно складнішим у методологічному і методичному аспектах є другий напрям – генетична систематика розселення на історико-географічній основі. Останнім часом з'явилося чимало розробок саме такої систематики розселення. На жаль, вони значною мірою різнопланові щодо акцентування тих чи інших чинників розселення та геопросторових рівнів територіальної організації населення. Такі роботи містять дуже цікаві спостереження та аналіз поселенських мереж різних рівнів [136], але залишаються на рівні «факторного аналізу» географічних передумов розселення. Є потреба методологічних і методичних узагальнень таких розробок з метою формування цілісного нового підходу – *генетичної систематики розселення*.

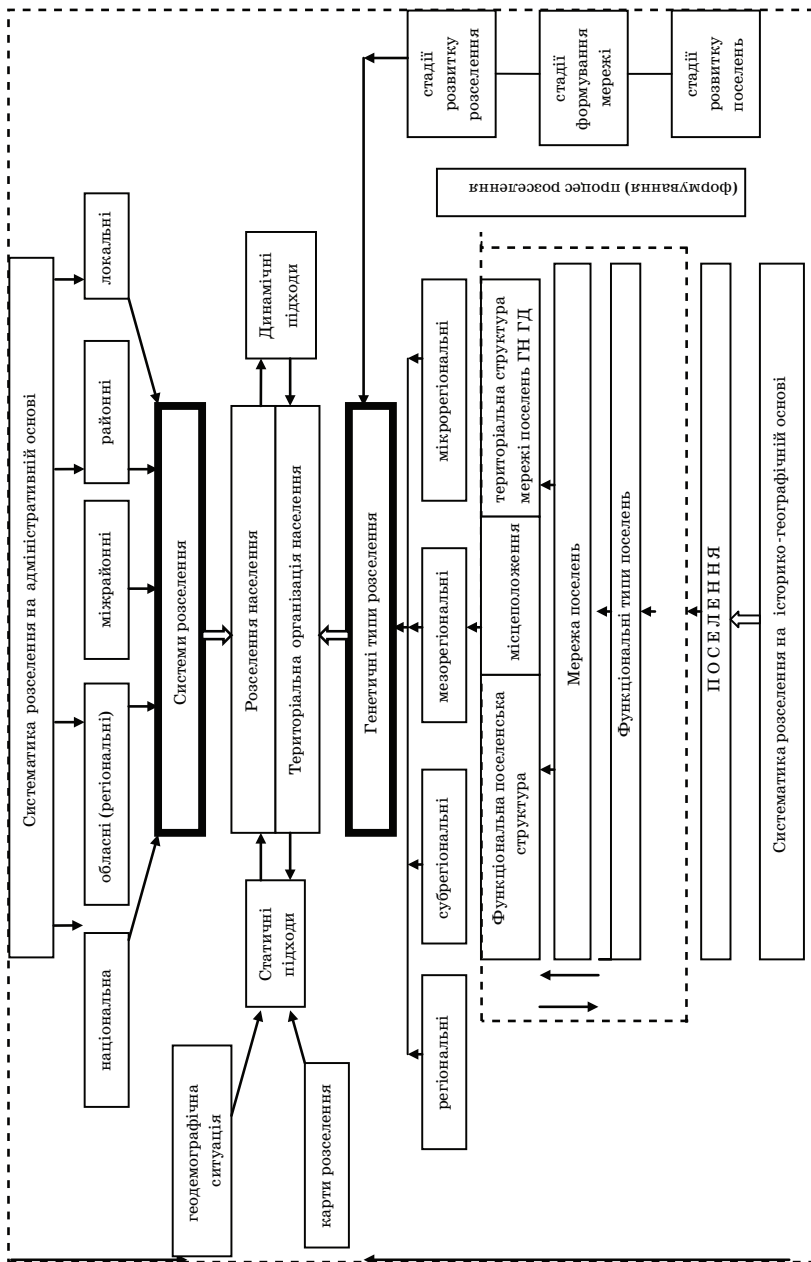

Рис. 4.1. Систематика розселення на адміністративних та генетичних засадах

* Розроблено автором

Більшого обґрунтування потребує – другий напрям – *систематика розселення на історико-географічних – генетичних засадах*. Базовою одиницею такої систематики повинен стати *генетичний тип розселення*. Використовувати за цим підходом традиційну одиницю систематики – «система розселення», вже неправомірно. Це поняття закріпилось у вітчизняній екстиці як таксон адміністративної систематики розселення, і його «подвійне» чи «потрійне» використання некоректне.

Зміст і функції нового поняття – *генетичний тип розселення* (ГТР) необхідно характеризувати за його головними складовими. Серед таких складових *поселення, поселенські мережі (мережі поселень), процеси розселення* в цілому, які поєднані з процесами господарського освоєння території (рис.4.1)

За нашою схемою (рис. 4.1) базовим поняттям нового підходу повинен стати *генетичний тип розселення*. Коротко представимо зміст і функції цього поняття. ГТР формується в межах території, що має певний таксономічний рівень природно-географічної, соціально-економічної спорідненості. Критеріями для визначення ГТР є територіальна єдність поселень певних функціональних типів, своєрідна мережа поселень за їх місцеположенням та загальною конфігурацією, спільний час заселення та господарського освоєння території, спільний соціально-економічний розвиток та подібна динаміка геодемографічних процесів.

ГТР мають ієрархічну багаторівневу організацію. Вони можуть бути регіональними, субрегіональними, мезо- і мікрорегіональними. потрібно розробити таксономію для різнорівневих ГТР. У першому наближенні це можуть бути власне *типи – регіональні, субрегіональні* і т.д. Для деталізації генетичних типів розселення можна встановити *підтипи ГТР*.

Визначення часу (етапу чи стадії) заснування та господарськими функціями. Як приклад, у південних районних України чітко розмежоване первинне розселення – аграрне, аграрно-рибопромислове, рибопромислове та вторинне – колоністсько-аграрне, аграрно-транспортне, аграрно-торгівельне, аграрно-рекреаційне, портово-промислове. Первинність-вторинність розселення потребує подальшої деталізації. скажімо, у степовій зоні у 1960-1970-х роках розпочалось масштабне гідротехнічне будівництво (Південно-Кримський канал та ін.) зі спорудженням крупних зрошувальних систем, яке спричинило чергову хвилю розселення (третину-четвертину?) у вигляді нових радгоспних селищ. Про масштаби тогочасної «розселенської хвилі» свідчить той

факт, що у районах зрошуваного землеробства на Херсонщині густота сільського населення зросла вдвічі (Д.Мальчикова) [154].

Ще одна хвиля розселення пов'язана з інтенсивним формуванням зон приміського розселення – дачного, садівничо-городного, котеджного, рекреаційного.

Навколо великих міст формуються так звані урбанізовані ареали, які добре відомі як специфічні форми розселення у багатьох країнах світу і які, разом з тим, не мають офіційного статусу як форми розселення у вітчизняній практиці.

Поєднані генетичні характеристики поселень за часом їх виникнення і функціями визначають *функціонально-генетичні типи поселень*.

Важливою генетичною характеристикою поселень є їх *місцеположення, прив'язка до природно-географічного середовища*. Добре відомо відповідність між функціонально-генетичними групами поселень та їх характерним місцезросташуванням. Скажімо, первинне аграрне розселення на півдні України тяжіло до долин і балок, вторинне рекреаційно-аграрне розселення орієнтувалось на узбережжя морів, лиманів і великих річок. Можна стверджувати, що кожна функціонально-генетична група поселень має свою характерну прив'язку до природно-географічного середовища, свої типові місцеположення. Показово, що на різних етапах формування розселенської мережі, коли виникали поселення з новими функціями, з'являлась потреба і у нових місцеположеннях. На півдні України прокладення залізниць у другій половині ХІХст. вивело нові поселення з транспортними функціями на вододіли. Інтенсивний розвиток зрошуваного землеробства 1960-1970-х роках спричинив появу радгоспних селищ у зонах зрошення і т.д. На даний час вже є приклади глибоких геодемографічних розробок чинника місцезросташуванні у формуванні розселення [136].

Друга важлива складова розселення – *мережа поселень (поселенська мережа)*. Методична схема аналізу поселенських мереж достатньо докладно розроблена в геодемографічних дослідженнях і представлена численними розробками [136]. У контексті даної роботи необхідно визначити головні типологічні характеристики мережі поселень, що визначають *генетичні типи розселення*. Територіальна організація населення певної території має такі типологічні ознаки :

1) генетично спорідненій мережі поселень властива характерна *функціонально-поселенська структура* з певним переліком функціонально-генетичних типів поселень, їх кількісним співвідношенням та ієрархією, з більшою-меншою вираженістю центральних місць і регіональних центрів;

2) генетично споріднена поселенська мережа має своєрідний набір *місцерозташувань поселень* та їх еволюційну зміну, пов'язану з розвитком мережі;

3) мережа поселень має свою *територіальну структуру* з типовою конфігурацією, густотою і людністю поселень, *формами їх розміщення* – одиничними, груповими, агломерованими, ареальними; сукупність таких характеристик представляє територіальну структуру мережі поселень.

У географії населення розселення розглядають як наявний просторовий розподіл населення, як карту розміщення населення, з одного боку, і як процес заселення та господарського освоєння території та його зміни трансформацій – з другого (рис. 4.1). Типологічні підходи до аналізу розселення населення повинні включати головні характеристики *процесів розселення*, що представляють їх територіальні відмінності за динамікою заселення, рівнем господарського освоєння території тощо.

На рис.4.1 показана участь окремих характеристик процесів розселення у формуванні генетичних типів розселення. Головними з них є ті чи інші стадії господарського освоєння території та формування мережі поселень.

Кінцевою метою таких досліджень є встановлення генетичних груп поселень за часом їх застосування та економічними функціями – *функціонально-генетичних типів розселення*.

Як показано на схемі (рис.4.1), функціонально-генетичні типи поселень з характерним місцерозташуванням поселень і мережами поселень, що мають своєрідну територіальну структуру, визначають *генетичні типи розселення* (ГТР) – це територіально визначена сукупність населених місць, що являють собою певний генетичний тип поселень (чи характерне поєднання кількох споріднених типів) і утворюють своєрідну поселенську мережу з характерною територіальною структурою розселення.

Кожному ГТР відповідає певна стадія процесу розселення, іншими словами, ГТР можна характеризувати за ступенем сформованості поселенської мережі та за рівнем господарського освоєння території. Загальні орієнтири таких оцінок добре відомі: чим більш заселеною є місцевість, чим більш чітко виражена ієрархія поселень за віком, людністю, функціями, чим більш виразно представлені центральні місця обслуговування території, економічні та адміністративні центри, тим більш розвиненим і сформованим є даний ГТР. Території, що мають більш давню історію свого заселення та господарського освоєн-

ня, за інших рівних передумов мають більш сформовані і завершені типи розселення.

Генетичні типи розселення мають свою багаторівневу таксономію. У найбільш загальному варіанті – це ГТР регіональні, субрегіональні, мезо- і мікрорегіональні. Крім геопросторового таксонування ГТР можуть мати власні назви. Скажімо, *Придунайський регіональний ГТР* з поєднанням первинних аграрно-рибпромислових і вторинних аграрно-колоністських поселень, з крупноселенською мережею поселень долинного та приозерного розселення, із достатньо завершеною територіальною структурою розселення, що має чітку багаторівневу ієрархію та сформовані центри розселення.

Підведемо загальні підсумки. Для обговорення представлений новий напрям геодемографічних досліджень, який автор називає *генетичною систематикою розселення*. Цей напрям одержав свою концептуально-понятійну і термінологічну розробку. Введені і терміновані поняття «генетична (історико-географічна) систематика розселення», «функціонально-генетичний тип поселень», «генетичні стадії процеси розселення», «генетичні типи розселення».

Новий підхід гносеологічно протистоїть традиційним підходом до систематики розселення і разом з тим стикається з ними, істотно доповнює і розширює їх. Вже наголошувалось, що у наступній адміністративно-територіальній реформі в Україні можуть скластися передумови для максимального зближення цих двох підходів: новий адміністративно-територіальний поділ країни буде (повинен бути!) максимально узгодженим з генетичною історико-географічною систематикою розселення. Але це справа майбутнього. А поки що є реальна потреба у прискореному розробленні генетичного (історико-географічного) підходу до багаторівневої систематики розселення в Україні.

4.3. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я

4.3.1. Методологічні проблеми типології малих міст

В науковій літературі можна знайти багато публікацій з проблематики, що стосується класифікації і типології міст різного рангу людності. Іноді зустрічаються критичні зауваження щодо надмірної уваги економіко-географів до цієї тематики, ставляться запитання – для чого так багато приділяти уваги саме типології (зокрема функціональній) міст, в той час, коли існує безліч проблем в розвитку міст, які

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів

ще мало вивчені (містобудівельні, екологічні, соціальні, демографічні, економічні тощо) і які потребують фундаментальних досліджень. Але на це питання існує досить обґрунтована відповідь: і класифікація, і типологія міст в суспільно-географічних дослідженнях необхідна для поглибленого аналізу як окремих міських поселень, так і їх територіальних систем з точки зору як оцінки існуючого стану, так і з позицій визначення стратегії їх подальшого розвитку (доцільності формування в конкретних містах нових центрів науки, наукоємких виробництв, інноваційних технологій тощо).

Щодо термінів «класифікація» і «типологія» ми дотримуємось традиційної і загально визнаної у суспільно-географічних дослідженнях точки зору: класифікація – це групування об'єктів і явищ за кількісними ознаками, типологія – систематика об'єктів за сукупністю якісних ознак [4]. Отже, типологія – це більш високий рівень узагальнень, який забезпечує осмислювання комплексної синтетичної характеристики міст та їх систем і на цій основі вибудовувати в дослідженнях більш чітку і більш якісну стратегію їх розвитку[186].

У суспільно-географічних дослідженнях по типології міських поселень виділяють різні їх типи в залежності від цілей аналітичних розробок, від особливих упорядкувань чи можливостей автора до тих чи інших проблем. В наукових публікаціях можна зустріти цікаві доробки по типології міських поселень за ознакою їх економіко-географічного положення, за функціями, які вони виконують в народному господарстві, за ознаками участі міст в територіальному поділі праці тощо. Що стосується такого виду типології як генетична, то цій темі приділяється, на жаль, недостатня увага. І в той же час треба визначити, що генетична типологія міських поселень, і зокрема, категорії малих міст, які за своєю кількістю в будь-якому регіоні посідають усталене перше місце, розкриває перед дослідником ряд значущих можливостей в процесах пізнання особливостей їх розвитку. На наш погляд, можна назвати декілька причин такого положення.

Генетичний тип міста – поняття синтетичне. На це звертав увагу ще в кінці ХХ ст. відомий російський вчений – урбаніст, фахівець по районному плануванню С.Н. Перцик [186]. Він переконливо довів, що генетичний тип міста включає в себе численні різноманітні ознаки, аналіз яких дозволяє досліднику виявити як саме вони зумовлювали формування якісно визначеного типу міста.

Генетична типологія міста передбачує виявлення основних причин виникнення, становлення міста і відповіді на питання – коли?, чому?, де?, як?; що саме зумовило виникнення міста? Важливим мо-

ментом в дослідженні типології міст є виявлення генетичних зв'язків між сучасними рисами і їхнього історичного минулого, як проходив процес розвитку міста чи окремих його частин від виникнення до повноцінного функціонування і в решті решт до трансформування у нову його якість. Відомий вітчизняний дослідник проф. О.І. Шаблій зауважує, що тут може бути «ідея генетичного коду, тобто ті якісні характеристики, що передаються від попередніх до наступних етапів розвитку» [316].

Зупинимось на деяких методичних питаннях в контексті генетичної типології малих міст регіону Українського Причорномор'я.

Аналізуючи об'єкт дослідження чи їх групи (в нашому випадку – це малі міста регіону УП) ми неминуче використовуємо фіксоване число властивостей, ознак цього об'єкта (об'єктів) – дату (або період) виникнення причини (інваріантні, а іноді і альтернативні) локалізації населеного пункту в певному місці, первинні функції і багато інших. Всі вони (ознаки) в своїй сукупності створюють певний простір цих ознак і властивостей. В процесі пізнання і, що, найголовніше, оцінки цього простору ознак і властивостей, за допомогою певних методичних процедур ми відбираємо головні з них, які в контексті поставленої в роботі цілі відповідають вимогам наукового дослідження. Процедуру спрощення, зведення складного до більш простого, доступного для огляду і аналізу в науковій аналітиці прийнято називати редукцією. Ми скористалися цим методичним прийомом, коли відбирали ознакові властивості для 29 малих міст регіону УП при побудові їх генетичної типології.

В процесі генетичної типології дослідник неминуче стикається з проблемою – що вважати за дату виникнення населеного пункту, який в процесі розвитку трансформувалася в майбутньому в мале місто. Тут виникають варіанти – перше згадування в історичних джерелах про наявність в цьому місці локалізованого поселення; виникнення поруч із існуючим поселенням іншого, більш динамічного в своєму розвитку населеного пункту, яке «поглинуло сусіда» і інтегрувало його в свою структуру; дату одержання населеним пунктом офіційного статусу міста з боку адміністративно-управлінських інституцій і таке інше. На нашу думку, в кожному конкретному випадку дослідник повинен підходити до цього індивідуально, але так, щоб це відповідало цілі дослідження і основним вимогам наукової типології.

В контексті вищезазначеного наведемо декілька прикладів генетичної типології міських поселень, які знайшли відображення в відповідній науковій літературі.

В.М.Лутохіна (1988 р.), представила досить широку картину функціонування цієї категорії міст нашої країни за станом на кінець 80-х років. Тут показана їх роль і місце в економіці країни, в системах розселення, в формуванні виробничих комплексів, вузлів тощо. В роботі окреслені також і загальні риси генетичної типології цієї категорії міст, риси, які з точки зору авторів монографії, сприяють більш ґрунтовному пізнанню планіровочних проблем в майбутньому розвитку малих міст.

Автори цієї монографії виділили 5 генетичних типів малих міст України за ознакою періоду їх заснування: стародавні, давні, міста епохи капіталізму, післявоєнні і нові міста [204]. Кожний з цих генетичних типів за кількісною ознакою темпів щорічного зростання їх людності, підрозділяється на 4 підтипи: міста пасивного розвитку (щорічне збільшення чисельності їх населення до 100 чол.); міста помірного розвитку (100-250 чол. в рік); місто активного розвитку (250-500) чол.); міста найактивнішого розвитку (понад 500 чол. за рік). Така генетична типологія, безумовно, має право на існування, але з позицій суспільно-географічного підходу вона має лише пізнавальне інформаційне значення. На погляд автора цього дослідження такий підхід щодо визначення генетичних типів малих міст значно звужує предмет вивчення, збіднює можливість досягненні змістовних кінцевих результатів і такий підхід можна віднести до категорії дискусійних проблем .

Зовсім по іншому підійшов до вивчення цієї складної проблематики російський дослідник М.В.Прохорчук [204]. Цей автор вибудував досить обґрунтовану генетичну типологію селищ міського типу Красноярського краю РФ (41 одиниця) в контексті саме вимог широкого суспільно-географічного дослідження. В його роботі прослідковуються зв'язки сучасних СМТ з їх генетичним минулим, характеризуються основні функції, динаміка їх розвитку, представлена картосхема генетичних типів СМТ тощо.

Але в цій роботі, на наш погляд, є і деякі не зовсім зрозумілі фрагменти. Так, в дослідженні виділяється лише два генетичних типи – дореволюційні (20 одиниць) і СМТ радянського періоду (21 одиниця). Якщо в дореволюційному типі виділяються підтипи – торгівельно-трактові, золотопромислові, селища пристанційні і інші і наводиться їх характеристика, то для радянського періоду (1918-1980 рр.) такі підтипи не виділяються (постає питання – чому?). В такій конструкції схеми типології ці населенні пункти не сприймаються як такі, що мають своє генетичне минуле. Є і інші зауваження: наприклад,

з яких причин деякі СМТ в останні роки переведені в ранг сільських поселень?

Знайомство з різними підходами в контексті методології і методики генетичної типології міських поселень, узагальнення доробок попередніх дослідників [162, 316] і свого бачення в осмислюванні цієї непростой проблематики дозволили сформулювати висновок, що генетична типологія 29-ти малих міських поселень регіону УП, що є предметом нашого дослідження, повинна відповідати наступним вимогам:

- генетична типологія повинна забезпечувати змістовну характеристику об'єктів дослідження, в зв'язку з чим, основні параметри, ознаки – кількісні і якісні, на основі яких вибудовується типологічна схема, повинні бути чіткими, однозначними і верифікованими;
- зводити різноманітність об'єктів дослідження (малих міст) до такої їх кількості в кожному типологічному класі (групі), щоб вона була доступна для огляду і достатньою мірою представляла відповідний таксон;
- генетична типологія повинна забезпечувати (і виявляти) достатньо відчутні відмінності між типами;
- забезпечувати можливість чіткої інтерпретації, визначеності їх змістових характеристик;
- однозначно відносити те чи інше місто до певного типу;
- генетична типологія повинна не тільки встановити час виникнення та первинні функції міста, але і забезпечити аналіз їх історичних змін і трансформацій.

В останній період в нашій країні приділяється велика увага з боку державних інституцій по переміщенню управління господарюванням на рівень регіонів, економічна самостійність яких на даному етапі розвитку неухильно підвищується. І в такому баченні всебічний розвиток малих міст, зростання їх управлінських і господарських функцій буде сприяти підйому на новий рівень системи керування регіональною економікою, створенню оптимальних умов для міжрегіональної конкуренції і надання їй гармонійно збалансованого характеру, розвитку.

В контексті вищезазначеного необхідно звернути увагу на ту обставину, що вже в перші періоди існування незалежної України, завдяки настійливій вимозі вітчизняної наукової спільноти, була розроблена наукова концепція розвитку малих міст нашої країни. Згодом вона була оформлена в «Загальнодержавну Програму розвитку малих міст», прийнята (2004 р.) Верховною Радою як Закон України [175]. В цій Програмі були намічені основні напрями соціально-економіч-

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів

ного розвитку малих міст України до 2010 р., визначались науково-методичні, економічні, організаційні, правові і інші складові, які повинні забезпечити поетапну її реалізацію на загальнодержавному і регіональному рівнях. Доречним буде звернути увагу і на те, що в цій Програмі наведена функціональна типологія всіх малих міст України за станом на 2001 рік, в т.ч. і по регіону Українського Причорномор'я (Одеська, Миколаївська і Херсонська області), для якого концептуальні основи типології були розроблені у попередні роки фахівцями Одеської школи економічної і соціальної географії (Н.І.Блажко, К.Е.Повітчана, О.Т.Топчієв, В.А.Дергачов, О.І.Полоса, В.Л.Смольський, О.Л.Михайлюк і інші), що знайшло в свій час відображення в відповідних наукових публікаціях[84, 196].

Але на жаль, треба констатувати, що ця програма за станом на 2010 рік майже зовсім не виконана з причин різного характеру (відсутність або недостатнє фінансування з боку державних органів, кризові явища в економіці країни, в т.ч. і в регіонах, загострення соціальних проблем, зростання безробіття, негативна геодемографічна ситуація, складні проблеми переходу до ринкової економіки тощо). Сьогодні ця програма потребує певної корекції, нових методологічних підходів, про що вже йшлося в деяких загальнодержавних інституціях, в т.ч. і в Верховній Раді, а також у науковій аналітиці[230].

4.3.2. Історико-географічні передумови господарського освоєння і заселення території

Особливості господарського освоєння і заселення регіону Українського Причорномор'я формують головні типологічні ознаки малих міст. Територія цього регіону почала заселятися в давні часі – ще в епоху раннього палеоліту (I тис. до н.е.). Тут були сприятливі умови для збиральницького способу життєдіяльності (мисливство, рибальство і інш.). Переважав осередковий характер заселення і господарського освоєння краю. В епоху мезоліту спостерігається перехід від збиральництва до відтворювальних форм господарства – землеробства і скотарства. Поступово виникає ремесло, інтенсивність заселення краю зростає, виникають постійні поселення, про що засвідчують археологічні дослідження в Кодимському, Саратському, Ренійському, Болградському районах Одеської області [112]., в Нововоронцівському і Каховському і інших районах Херсонської області [113], в Доманівському і Новобузькому і інших районах Миколаївській області [111].

В IX-VIII ст.. до н.е. в Причорноморських степах жили кочові племена кіммерійців. Згодом їх витіснили іраномовні племена скіфів, з появою котрих співпадає поширення заліза. Скіфи створили на просторах Степової України міцне державне об'єднання. Згодом їх витіснили сармати (III ст. до н.е.), які в I ст. н.е. поступово були асимільовані південними слов'янами, які прийшли сюди з лісостепу. В перших століттях н.е. тут послідовно пройшли готи, гуни, авари. Частина їх зникла, частина була асимільована місцевими племенами, які поклали початок формуванню східно-слов'янського українського етносу [176].

Окрім кочівників в ті далекі часи нашої історії територія Українського Причорномор'я приваблювала древній Рим, Грецію. Римляни завоювали значну частину теперішньої Ізмаїльщини (Нижній Троянів Вал – від Білгород-Дністровська до Прута). На лівому березі Дунаю вони створили цілий ряд фортець (Сморніс, де сучасний Ізмаїл, Арбіка – це сучасне мале місто Рені, тощо). В I тис. до н.е. в Причорномор'ї виникли грецькі поселення (на берегах та гирлах річок, на березі Чорного моря). Так, у VII ст. до н.е. на острові Березань виникло перше в Північному Причорномор'ї давньогрецьке поселення, а в VI ст. до н.е. була заснована на правому березі Бузького лиману, поблизу сучасного села Парутиного – Ольвія – найбільше рабовласницьке місто – держава та найвизначніший економічний, торговий і культурний центр Північного Причорномор'я. Грецькі колонії були також на території теперішньої Одеської області (Тіра, Ніконій (Роксолани) і інші).

У IX ст. виникає Київська Русь. Поглиблюються її відносини з Візантією і іншими країнами. В Північному Причорномор'ї виникають деякі укріплені центри під контролем Київської Русі. Але в 40-х роках XIII ст. Київська Русь під ударами татаро-монголів зазнала поразки. Територія Північного Причорномор'я внаслідок нападів печенігів, половців, а згодом і татар почала обезлюднюватись і була перетворена в напівпустельні пасовиська; населення було знищено або забрано в полон. Наприкінці XIV ст. Золота Орда почала розпадатись на окремі ханства, чим скористалось Велике Князівство Литовське, яке встановило контроль над значною частиною Північного Причорномор'я. Тут виникло декілька фортець, заснованих литовським князем Вітовтом (нап р. Берислав).

Але під натиском Кримського ханства литовці вимушені були залишити ці території, які згодом переходять під владу Османської імперії. Величезні простори південних степів України перетворюються в район примітивного скотарського господарства і майже на три століт-

тя тут затримується його економічний розвиток. Відомий науковий дослідник регіону Північного Причорномор'я А.С.Скальковський з цього приводу в XIX ст. писав: «...в начале XVIII ст. От Бендер до Очакова тут не было ни одного села, ни одного дерева» [238]. Другий дослідник цього регіону – Д.І.Багалій, підкреслює руйнівний характер впливу кочівників на господарський стан в Причорномор'ї: «Одни кочевники надолго задерживались в степях Новороссии, другие только проходили через эту великую дорогу з Азии в Европу и тут виявляли свою разрушительную деятельность. Про мирное заселение края не можна було і думати до другої половини XVIIIст.» [16].

Докорінні зміни в заселенні і більш інтенсивному господарському освоєнні краю настали наприкінці XVIII – початку XIX ст., коли цей регіон увійшов до складу Російської імперії. Виходячи із своїх стратегічних інтересів царський уряд намагався якомога скоріше заселити цей край. В зв'язку з цим переселенцям надавалися певні пільги (безкоштовно або за помірні ціни їм відводилися досить великі масиви земель, звільнення на певний час від податків, негласна відмова від переслідування біглих від своїх поміщиків селян-кріпаків, тощо). Почалося масове заселення регіону. Царський уряд став також на шлях залучення сюди іноземних переселенців-колоністів (німців, болгар, албанців, шведів, чехів і інш.). Іноземні колоністи внесли певні трудові навички в такі галузі сільського господарства як овочівництво, садівництво, виноградарство, шовківництво, вівчарство, зернове господарство і тваринництво, в будівельну справу, ремесло тощо. В цей період виникають сотні нових населених пунктів, в т.ч. і міста-портові центри; іноді переселенці концентруються в уже створених до їх приходу поселеннях, особливо в містах, де починає розвиватись промисловість, в першу чергу по переробці сільськогосподарської сировини, виробництву будівельних матеріалів тощо.

Високими темпами зростала чисельність населення в цьому регіоні. На жаль, важко знайти достовірну інформацію щодо кількості населення на середину XIX ст. В різних дослідженнях наводяться суперечливі дані (з причин зміни адміністративного устрою, неповного охоплення населення під час відповідних ревізій (переписів) тощо). На наш погляд, найбільш достовірну статистику населення відображають розрахунки відомого дослідника цього регіону – В.М.Кобузана. За станом на кінець XVIII ст. (1797 р.) загальна чисельність в межах сучасних 3-х областей становило 338 тис. чол., а на середину XIX ст. – 652,8 тис. чол. В етнічному складі населення переважали українці, частка яких становила 54% [117].

В результаті масового переселенського заселення краю тут поступово сформувалися деякі райони з досить чіткою диференціацією господарських функцій, інфраструктурних складових, структури (соціальної, етнічної, професійної) населення тощо. Приморські райони концентрували в собі функції морегосподарські, портової діяльності (Одеса, Очаків, Миколаїв, Херсон, Скадовськ, Генічеськ, Гола Пристань, Цюрупинськ), центральні і північні райони – сільськогосподарську діяльність, землеробство, скотарство, промисловість по переробці с/г сировини тощо. Особливо хотілось би виділити територію межиріччя Дністра і Дунаю. Так склалося, що саме в цьому регіоні такі родові географічні образи як місце, район, регіон, простір, поселення, територія – органічно пов'язані між собою генетично. Тут сформувався своєрідний геопростір, в якому всі відповіді на питання, що виникають у контексті генетичного підходу – де?, чому?, коли?, для якої цілі?, координуються своїм генетичним минулим і набувають свій, адаптований тільки до цієї території зміст. Малі і середні міста (Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Болград, Арциз, Татарбунари, Рені, Кілія, Вилкове, селища міського типу – Сарата, Суворове, Таругино, численні сільські поселення (локуси), засновані болгарськими, німецькими, албанськими, молдаванськими, гагаузькими колоністами, старообрядцями, українськими, російськими переселенцями створили (сформували) тут в генетичному минулому неповторну, своєрідну матрицю географічного простору, в якому відбиваються пам'ять, поведінка, спосіб життя, життєдіяльність, менталітет, кванти культури, традицій, мови слов'янських, саксонських, романських, тюрських етнічних груп, соціумів, індивідів.

З огляду на вищезазначене, ми виділили в цьому геопросторі своєрідний генетичний тип малих міст, який умовно назвали «міста іноземної поселенської колонізації». До нього ми віднесли два малих міста міжріччя Дністра і Дунаю – Болград і Арциз, які були засновані відповідно болгарськими і німецькими колоністами на початку XIX ст. Безумовно, що переселенська колонізація торкнулася і інших малих міст в цьому регіоні (і не тільки в ньому) – Рені, Кілія, Вилкове, але в них вона мала опосередковану, дещо меншу значущість, тому що вони генетично пов'язані з більш важливими ознаками – міста – фортеці, міста – портові центри, портові пункти, пристані; ці генетичні ознаки створили дещо іншу траєкторію їх розвитку, пов'язану з морською торгівлею, морською діяльністю, морським транспортом, рибальством тощо.

4.3.3. Генетична систематика малих міст Українського Причорномор'я

За станом на 2010 р. в регіоні УП нараховувалось 29 малих міст, в яких проживало 534,9 тис. осіб, 5 середніх міст з загальною їх людністю 300,6 тис. осіб, і три великих міста – Одеса, Миколаїв, Херсон – сумарна чисельність їх жителів – 1816,1 тис. осіб. Серед всіх міст регіону УП на категорію малих міст приходиться 24,6% їх числа, а частина їх жителів становить лише 17,4% від всіх жителів регіону (табл. 4.1). З цього видно, що спостерігається досить контрастне неспівпадання кількості міст і їх людності в загальній урбаністичній структурі регіону. Малі міста за своєю людністю можна розподілити (ця процедура необхідна і для характеристики виділених генетичних типів) на три групи – малі міста з людністю до 15 тис. осіб (13 одиниць), з людністю – від 15 до 25 тис. осіб (10 одиниць) і міста з людністю від 25 до 50 тис. осіб (6 одиниць) (табл. 4.2). Як бачимо, в регіоні УП переважають малі міста з кількістю в них жителів до 15 тис. осіб, частка яких становить 27,6% від всієї групи малих міст.

Таблиця 4.1

Урбаністична структура населення Українського Причорномор'я на 2010 рік

Категорії міських поселень	Число поселень	В % до підсумку	В них жителів (тис.чол)	В % до підсумку
Великі міста (більш 100 тис. чол.)	3	2,54	1816,1	59,19
Середні міста (50-100 тис.чол.)	5	4,24	300,6	9,8
Малі міста (менш 50 тис.чол.)	29	24,58	534,8	17,43
Всього по містам	37	31,36	2651,6	86,42
СМТ	81	64,64	416,7	13,58
Всього	118	100,0	3068,4	100,0

* Складено і розраховано автором за даними джерела [323]

Таблиця 4.2

Категорії малих міст за людністю

Категорії малих міст за людністю	Число поселень	В % до підсумку	В них жителів (тис. осіб)	В % до підсумку
понад 25 тис. осіб	6	20,7	208,4	39,0
15-25 тис. осіб	10	34,5	178,8	33,4
до 15 тис. осіб	13	44,8	147,7	27,6
всього	29	100,0	534,9	100,0

* Складено і розраховано автором за даними джерела [323]

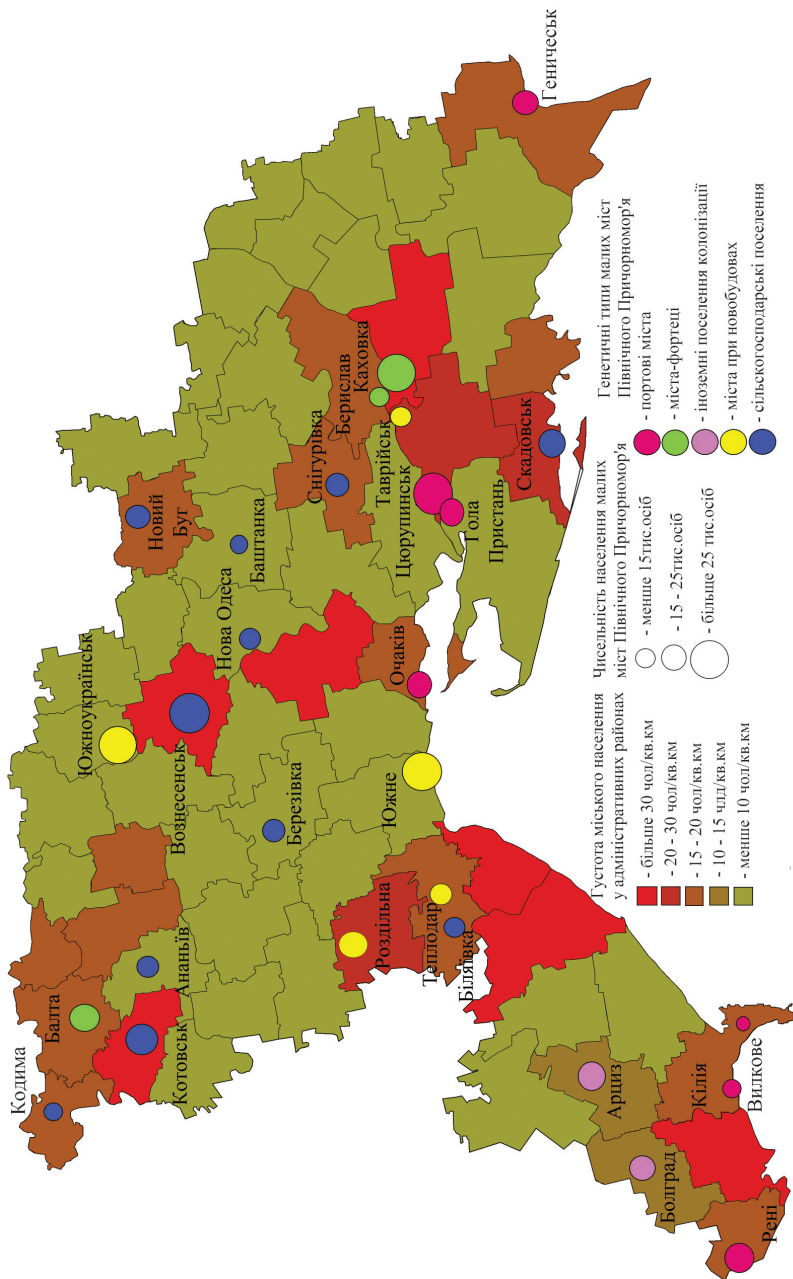

Рис. 4.2. Генетичні типи малих міст Українського Причорномор'я

*: Побудовано автором

Отже, малі міста – це, з одного боку, найчисельніша категорія міст регіону, а з іншої сторони – в них концентрується лише 17,4% жителів. Розміщені вони в регіоні УП досить нерівномірно; найбільша їх концентрація спостерігається в приморській зоні і в Придунав'ї (12 одиниць), в центральних і північних районах вони розподіляються більш рівномірно.

Опираючись на методичні принципи, що обговорювалися (п.4.3.1), у регіоні Українського Причорномор'я виділено п'ять генетичних типів малих міст (рис. 4.2.): 1) морські портові міста; 2) міста-фортеці; 3) міста іноземної поселенської колонізації; 4) міста при новобудовах; 5) міста-сільськогосподарські поселення (агроміста)

Наведемо коротку характеристику виділених типів малих міст Причорномор'я.

1. Портові міста, портові пункти, річкові пристані.

Населені пункти, на базі яких сформувались в процесі їх розвитку малі міста цього генетичного типу, виникали в УП в різні періоди його історичного минулого (від X, XVI ст. ст. – Кілія, Рені) до XVIII-XIX ст. Генічеськ, Скадовськ). За деякими винятками на їх місці спочатку створились військові укріплення, фортеці. Але основним фактором їх локалізації було їх приморське розташування на берегах річок (Дунай, нижня течія Дніпра або його рукавів, притоків). Тому генетичний тип цих міст обумовлений саме цією обставиною; приморське їх положення сприяло в процесі їх розвитку формуванню в них функціональної структури, пов'язаної з рибним промислом, торгівлею, перевалкою вантажів, добування солі, а в подальшому – з морегосподарської діяльністю в сучасному розумінні цього терміну.

До цього генетичного типу ми віднесли 8 малих міст, в т.ч. 3 з них локалізовані на лівому березі Дунаю (Рені, Кілія, Вилкове), два міста в районі нижньої течії Дніпра (Гола Пристань, Цюрупінськ) і три – на узбережжі Чорного і Азовського морів (Очаків, Скадовськ, Генічеськ). Мале місто – морський торговельний порт Южне – віднесено нами до генетичного типу поселень, виникнення яких обумовлено новобудовами народно-господарських об'єктів (в даному випадку – будівництвом Одеського припортового заводу та розвитку порту Южного).

Місто Вилкове було засноване в 1746 р. під назвою Липованське переселенцями – старообрядцями (розкольники, липовани і інш.), які переслідувались в деяких губерніях Росії як з боку православної церкви, так і з боку офіційних органів влади. Пізніше тут селились і запорізькі козаки, бігли українські і російські кріпаки, а також представники різних конфесій східно-європейських країн.

Офіційний статус міста Вилкове одержало в 1762 р. До приєднання цієї території до складу Російської імперії в 1812 р. вона в різні періоди контролювалась Туреччиною, Молдавією. Населення займалось риболовством, переробкою риби, мисливством, торгівлею. Пізніше тут виникло декілька невеликих заводів (переробка риби, судноремонт, виготовлення маломірних суден, риболовного інвентарю і інш.) Вилкове – місто районного підпорядкування, центр місцевої системи розселення, відомий об'єкт туризму («Українська Венеція»). Людність за станом на 2010 р. – 8,6 тис. чол.

Місто Рені – засновано в 1548 р. на лівому березі Дунаю. Ця територія входила в XVI ст. до складу Молдавського князівства. Сприятливе економіко-географічне розташування – наявність торговельних водних шляхів по Пруту, Дунаю, Чорному морю і сухопутних – в Молдавію, Валахію, Польщу і інші країни Європи – сприяли стрімкому перетворенню міста в ремісничий і торговельний центр; Рені трансформується в важливий торговий порт на Дунаї з широкими зв'язками з багатьма країнами Європи. За володіння цим містом йшла вперта боротьба між Молдавією і Туреччиною, яка захопила його в 1621 р. Після входження в 1812 р. цієї території до складу Російської імперії місто Рені заселялося біглими кріпаками – українцями, росіянами, молдаванами, болгарами, греками, гагаузами. Портові функції Рені розширювались, експортно-імпорتنі операції стали головними.

В наші часи Рені – один з найважливіших морських торговельних портів на Дунаї. Його вантажообіг в 2010 р. досягав майже 15 млн. т не дивлячись на кризові явища в економіці країни.

Районний центр, центр районної системи розселення, головні функції – транспортно-промислові. Людність за станом на 2010 р. – 19,5 тис. чол.

Кілія виникла як військова фортеця на березі Кілійського гирла Дунаю. В різні періоди свого історичного розвитку за Кілію йшла вперта боротьба між Молдавським князівством і Туреччиною. З 1484 р. Турецька імперія встановила на довгий період свій контроль над цією територією і перетворила Кілію в центр торгівлі, в т.ч. і людьми (полоненими). Ввійшла до складу Росії в 1812 р.

В наш час Кілія – морський торговий порт (має статус пункту), районний центр, центр районної системи розселення, значний промисловий центр (судноремонт, рибна, консервна, ефіроолійна промисловість, м'ясокомбінат тощо). Людність за станом на 2010 р. – 20,9 тис. чол. Значно стримує більш активний розвиток міста відсутність

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів залізничного сполучення з внутрішніми районами УП і України в цілому.

Очаків – був заснований в кінці XIV ст. на узбережжі Чорного моря як фортеця, опорний пункт під назвою Дашів литовським князем Вітовтом. В кінці XV ст. ця територія була захоплена Кримським ханом Менглі-Гіреєм, який збудував тут фортецю Ачи-Кале (в російській вимові – Очаків). Сприятливе на той час економіко-географічне розташування Очакова на узбережжі Чорного моря зумовило його розвиток як головного морського торговельного порту Північного Причорномор'я. Ввійшов до складу Російської імперії в 1791 р. Але в наступні роки в цьому приморському регіоні на перші місця як портові центри виходять Херсон, Миколаїв і Одеса, які мали більш сприятливі природні і економіко-географічні умови для розвитку експортно-імпорتنих операцій і Очаків, який не має і до цього часу залізничного сполучення з внутрішніми районами країни, залишився позаштатним другорядним малим містом в регіоні УП (районний центр, незначний морський торговельний порт (пункт), промисловий центр, центр районної системи розселення. Людність за станом на 2010 р. -14,9. тис. чол..

Генічеськ – заснований указом Катерини II в 1784 р. як опорний пункт, казенне поселення, порт на узбережжі Азовського моря. В 1786 р. тут уже існував рибний завод, портові споруди почали будуватись на початку XIX ст. Населення (казенні (державні) селяни) займались рибальством, добуванням солі, торгівлею, землеробством, скотарством. Поступово в місті виникають промислові підприємства (рибопереробна, ливарні майстерні, заводи будівельних матеріалів, консервна промисловість, виноробство і ін.).

Сьогодні Генічеськ – це морський торговельний порт, який виконує каботажні перевезення, експортно-імпорتنі операції. Місто Генічеськ районний центр, виконує промислові, торговельні, оздоровчо-лікувальні, господарсько-управлінські функції, функції центра районної системи розселення. Людність – 20,5 тис. чол.

Скадовськ був заснований в 1894 р. на узбережжі Чорного моря як морська пристань, в 1898 р. побудована гавань. Статус міста одержав в 1961 р. В сучасному Скадовську розвинені морські, торговельні, рекреаційно-оздоровчі функції (кліматичний курорт). Промисловість представлена переробкою риби, виробництвом консервів, функціонує завод будівельних матеріалів, шкірзавод і інш. Районний центр, центр районної системи розселення. Річний вантажообіг морського торговельного порту невеликий – 250-300 тис. т.

Людність за станом на 2010 р. -19,1 тис. чол.; активний розвиток міста дещо стримує відсутність залізничного сполучення з внутрішніми регіонами країни.

Малі міста Гола Пристань і Цюрупинськ- були засновані в 1784 і 1782 р. р. як річкові порти і пристані на притоках і рукавах нижньої течії Дніпра. Заселялися державними селянами і біглими кріпаками. Населення займалось рибним промислом, мисливством, торгівлею. На початку XIX ст. ці поселення уже виконували функції портової діяльності.

В сучасний період – це районні центри, центри районних систем розселення. Промисловість має, головним чином, місцеве значення. Важлива функція – лікувально-оздоровча діяльність. Людність Голої Пристані 15,1 тис. чол., Цюрупинська -25,3 тис. чол..

2. Генетичний тип – «міста – фортеці»

Місто Берислав В XV – XVI століттях територія, де виникло місто Берислав, входила до Великого Князівства Литовського. Тут була заснована Вітовтова митниця, військове поселення. Після захоплення цієї території турецькими феодалами на місці митниці була побудована військова фортеця Кизил – Керман, яка використовувалась як плацдарм для нападів на українські землі. Після того, як цей край ввійшов до складу Російської імперії (в 1774 р.) на руїнах турецької фортеці було засновано місто Берислав, яке заселялось державними селянами, головним чином, із Полтавської і Чернігівської губерній. В першій половині XIX ст. Берислав став значним перевалочним і торгівельним пунктом на Дніпрі. Жителі займались торгівлею, рибальством, землеробством. В кінці XIX ст. тут уже функціонували промислові підприємства по ремонту сільськогосподарського реманенту, по переробці сільськогосподарської сировини. З його пристані щорічно відправлялось до 700 тис. пудів зернових вантажів.

Сьогодні Берислав – це промисловий центр, де працюють механічний завод (виготовлення дизелів), з-д залізобетонних конструкцій, консервний з-д і інші. Має значні транспортні функції. Районний центр, центр районної системи розселення. Людність – 13,5 тис. чол.

м. Каховка (місто з 1791 р). Розташовано на лівому березі Дніпра в зоні Каховського водосховища.

Турецькі і кримські феодали, які панували в цьому регіоні декілька століть, в 1492 р. побудували на місці теперішньої Каховки військову фортецю Іспам-Кермен, яка використовувалась (як і Берислав) для нападів на українські землі. Після приєднання цих земель до

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів складу Росії в 1791 р. тут виникає ряд населених пунктів, серед яких і Каховка (названа в честь генерала М.В.Каховського – учасника російсько-турецької війни другої половини XVIII ст.). пізніше вона перетворилася в торгівельний центр в нижній течії Дніпра. З 1861 р. – волосний центр Таврійської губернії., крупний ринок робочої сили.

Сучасна Каховка – місто обласного підпорядкування, важливий промисловий центр (сільськогосподарське машинобудування, елеватор, ткацькі станки, бавовняний комбінат, меблева, взуттєва фабрики). Районний центр, центр міської системи розселення. Людність – 37,3 тис. чол.

м. Балта (місто з 1797 р.). це поселення виникло як військова фортеця і торгівельний центр на р.Кодима, по якій проходив рубіж (лінія) інтересів Турецьких османів і Польщі в цьому регіоні. В першій половині XVI ст. турки побудували тут фортецю Балта, яка виконувала функції певного форпосту в їх боротьбі проти Польщі. В свою чергу польський магнат Юзеф Любомирський побудував на протилежному березі р. Кодими фортецю, заснував тут поселення під назвою Юзефград, яке слугувало базою для захисту від нападів турецьких і татарських орд. В кінці XVIII ст. вся ця територія ввійшла до складу Російської імперії; в 1797 р. обидва населених пункти були об'єднанні під назвою Балта, яка стала адміністративним центром Балтського повіту Подільської губернії.

Місто інтенсивно заселялось біглими селянами із українських і російських губерній. В 1803 р. його людність вже перевищувала 10 тис. чол. [112]. В наступні періоди Балта розвивалась (особливо після будівництва залізниці Одеса-Балта), як промисловий, торгівельний і транспортний центр. В сучасний період Балта – це районний центр, центр районної системи розселення, значний промисловий центр (деревобробний комбінат, пиварне виробництво, молочно-консервний комбінат, швейна, хутряна ф-ка тощо. Людність – 19,4 тис. чол.

3. Генетичний тип «міста іноземної поселенської колонізації» стосується перш за все *Болграда і Арциза*. Ці два міста були засновані на початку XIX ст. відповідно болгарськими і німецькими колоністами. Їх первинні генетичні функції пов'язані з характерними для цих етнічних соціумів напрямком господарської діяльності (овочівництво, городництво, виноградарство, садівництво, шовківництво, вівчарство), спеціалізація якої прослідковується і до наших днів. Зовнішній вигляд цих населених пунктів, планування їх оселі, вулиць, загальний благоустрій цих поселень значно відрізняється від населе-

них пунктів, в яких першими поселенцями були українці, росіяни, молдавани, гагаузи та інші. Досить характерне спостереження в цьому відношенні ми знаходимо у А.Скальковського: «Болгари селились в Буджакских степях и в течение относительно короткого времени превращали их в самые цветущие прочные земледельческие усадьбы» [206]. Цю характеристику можна розповсюдити на десятки сільських і міських поселень, які були засновані іноземними колоністами на Півдні України і які в наступні періоди зберегли свій генетичний код до нашого часу. Малі міста Болград і Арциз за станом на 2010 рік – це районні центри, з промисловими і управлінсько-господарськими функціями, центри районних систем розселення.

Так склалося, що етнічні німці з м. Арциза в дні другої світової війни були депортовані в глибинні райони Росії.

Болград сьогодні – досить значущій культурно-освітній центр болгарського етносу в Україні. На болгарській мові в певні дні веде радіомовлення Одеське державне радіо, виходять газети і журнали болгарською мовою, в школах викладається болгарська мова і інш.

4. Міста при новобудовах

Виникнення цих малих міст пов'язане з різними новобудовами народно-господарського значення. Так, *Роздільна* була заснована в 1863 р. як робітниче поселення під час будівництва першої в Україні залізничної лінії Одеса-Балта, яка почала функціонувати з 1865 р. Первинні функції по обслуговуванню цієї важливої транспортної лінії в наступні періоди розширювались і *Роздільна* перетворилась згодом в досить значимий транспортно-промисловий і торгівельний центр країни. Це генетичне минуле і в наш час відіграє суттєву роль в функціональній структурі цього міста. Сьогодні *Роздільна* – районний центр, центр районної системи розселення, культурно-побутовий центр, місто з досить розвинутою промисловістю (ковальсько-пресо-веобладнання, молочна, елеватор, хлібокомбінат, підприємства, які обслуговують залізничний транспорт. Людність за станом на 2010 р. -17,8 тис. чол.

Місто Южне – виникло в 1973 р. на березі Аджалицького лиману як робітниче поселення при будівництві Одеського припортового заводу. Стрімке зростання чисельності його населення за рахунок міграційного потоку, головним чином з сільської місцевості області, морегосподарська діяльність дуже швидко трансформувала його в крупний морський торговий порт нашої країни з річним вантажообігом до 22 млн. т. [133] Южному офіційний статус міста було надано в

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів 1993 р.; агломероване місто в складі Одеської агломерації. Людність за станом на 2010 р. – 27,9 тис. чол..

Місто Южноукраїнськ – засноване в 1975 р. як робітниче селище при будівництві Южноукраїнської АЕС (місто з 1987 р.). Сьогодні Южноукраїнськ – це промисловий центр, місто обласного підпорядкування. Основні функції пов’язані з його генетичним минулим – обслуговуванням Южноукраїнської АЕС. Розвинені також транспортні функції, будівельна індустрія, функціонують промислові підприємства харчового, соціально-побутового профілю. Людність станом на 2010 р. - 40,0 тис чол..

Місто Таврійськ – засноване в 1983 р. за рахунок виокремлення частини території Нової Каховки, яку було засновано в 1950 р. в зв’язку з будівництвом Каховського гідроенергетичного комплексу. Транспортний центр, рефрижераторське депо, з-д залізобетонних конструкцій; в Таврійському розміщено Управління Північно-Кримським каналом. Людність на 2010 р. – 11,1 тис. чол.

Місто Теплодар – засноване в 1989 р. (місто – з 1997 р.), як робітниче поселення при будівництві Одеської АЕС. Після Чорнобильської катастрофи будівництво Одеської АЕС було зупинено, а місто Теплодар, не дивлячись на надання йому статусу міста обласного підпорядкування, занепало в своєму розвитку (зменшується його людність, до кінця не вирішена траєкторія його подальшої трансформації, значна частина його працездатного населення працює в Одесі. Виконує функції як агломероване місто в «Великій Одеській агломерації». Людність на 2010 р. -10,0 тис чол.

5. Сільськогосподарські поселення

До цього генетичного типу віднесено 11 малих міст регіону Українського Причорномор’я (Ананьїв, Баштанка, Березівка, Біляївка, Вознесенськ, Кодима, Котовськ, Нова Одеса, Новий Буг, Снігурівка, Татарбунари). Більшість їх виникло в період масового заселення цього регіону в кінці XVIII – на початку XIX століть, як сільськогосподарські поселення. Заселялись вони переважно біглими селянами-кріпаками, державними селянами, частково запорізькими козаками, а також примусовим переселенням кріпосних селян в процесі так званої «поміщицької колонізації». Серед заселенців цих пунктів були також і іноземні колоністи (німці – в Березівці).

Первинною функцією цих поселень була сільськогосподарська діяльність – землеробство, скотарство, овочівництво, городництво, в деяких – рибальство, мисливство. Згодом деякі з них становляться

досить важливими центрами торгівлі (головним чином зерном), перетворюються в ринки робочої сили (Котовськ, Вознесенськ, Березівка).

Місто Котовськ (до 1935 р. – Бірзула), яке розміщувалось на лінії залізниці Одеса-Балта, досить стрімко після завершення будівництва залізниці (в 1865 р.) трансформується в важливий транспортний і промисловий вузол (підприємства залізничного транспорту, ремонтно-механічний завод, цукровий, виноробний заводи, завод залізобетонних конструкцій тощо).

Всі зазначені вище малі міста в наш час є районними центрами, центрами районних систем розселення, а місто Котовськ – центр локальної міжрайонної системи розселення. В них функціонують численні промислові підприємства, головним чином, місцевого значення. В деяких з них (Котовськ, Вознесенськ) функціонують професійні середні навчальні заклади (училища, технікуми). Місто Котовськ має статус міста обласного підпорядкування; з деякою долею (часткою) умовностей його можна віднести до міста перехідного до поліфункціонального.

4.4. Генетична типологія селищ міського типу Одеського обласного регіону

4.4.1. Методичні зауваження

Історико-географічне дослідження процесів виникнення населених пунктів і їх локалізації, первинних функцій поселень, подальший їх розвиток, формування систем розселення завжди приваблювали увагу науковців. Сучасні проблеми розселення населення, їх зв'язки з історичним минулим виступають одним з важливих напрямів наукових досліджень. Це можна пояснити тим, що такі дослідження здійснюються шляхом аналізу двох головних аспектів: по-перше, особливостями первинного заселення регіону під кутом зору тих причин (факторів), які його обумовили, по-друге, в аспекті трансформації системи поселень за історичний період під дією причин, які викликали цю трансформацію. Дослідження генезису поселень в певний історичний період, їх типології, їх еволюції в сучасний стан дають важливу інформаційну базу для розробки науково обґрунтованої територіальної схеми розвитку сучасної поселенської мережі регіону [131].

Мета і задачі даного огляду – проаналізувати генетичну типологію селищ міського типу (СМТ) на прикладі одного із своєрідних

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів регіонів – Одеського обласного регіону, який органічно і структурно належить до Українського Причорномор'я. У контексті теми дослідження потрібно показати генетичну приналежність обласних систем розселення до більш крупних одиниць – історико-географічних регіонів.

В порівнянні з типологією міст різного рангу людності типології СМТ як в вітчизняній, так і в зарубіжній аналітиці приділяється менше уваги в суспільно-географічних дослідженнях. Особливо це стосується такого різновиду типології як генетична.

З одного боку це ймовірно можна пояснити тим, що СМТ є однією з найдинамічніших категорій міських поселень. Часто ці поселення змінюють свій статус, свої функції. З іншого, збір первинної історико-генетичної інформації (іноді досить суперечливий), особливо інформація, пов'язана з часом виникнення поселень, які в своєму розвитку перетворилися в СМТ – це не дуже проста задача. Вона вимагає від дослідника трудомікої пошукової роботи (аналіз довідників, архівних, статистичних джерел), а іноді це не дає бажаних результатів. Треба також зазначити, що ця категорія міських поселень являє собою досить складний і багатогранний об'єкт дослідження. Деякі сучасні СМТ виникли в минулому як поселення, на базі яких створювались курортно-оздоровчі центри, інші як пристанційні поселення на залізничних магістралях, треті, як науково-дослідницькі центри, четверті, як робочі поселення при побудові промислових підприємств, п'ята група (і вона досить чисельна) виникла на базі сільськогосподарського виробництва, шоста, як портові центри (до речі цей тип СМТ дуже стрімко, динамічно перетворюється в малі і середні міста).

Методологічні і методичні питання дослідження генетичної типології міських поселень (в нашому випадку – селищ міського типу) – це не нова тема в суспільно-географічних дослідженнях. В той же час вона і досить не проста в методичному відношенні. Перш за все постає питання: що саме слід вважати часом виникнення СМТ? Тут можна назвати принаймні три варіанти відповіді:

- час та причини виникнення на місці сучасного СМТ в минулі історичні періоди будь-якого поселення;
- період активного освоєння території після початкового періоду заселення;
- дата офіційного присвоєння статусу СМТ відповідними органами і установами згідно до існуючого законодавства.

Зазначимо, що вибір варіанта аналізу часу заснування і локалізації сучасного СМТ залежить від задач і цілей дослідження. Якщо до-

слідник ставить перед собою ціль виявити сучасні функції СМТ певного регіону, показати їх роль і місце в територіальному поділі праці, в системах розселення тощо, то можна скористатися третім варіантом, а коли ставиться задача з'ясувати час виникнення, первинні функції, подальші їх зміни, ускладнення, розширення цього поселення – то тут за основу дослідження треба прийняти перший варіант. Другий варіант можна взяти за основу при дослідженні активного періоду освоєння території – період розгалуження галузевої, територіальної структури народного господарства, широкого залучення в відтворювальний процес природних ресурсів, транспортних комунікацій, створення сталого адміністративно-територіального устрою тощо.

В даній роботі автор зупинила свою увагу на першому варіанті. На наш погляд генетична типологія передусім повинна визначити факт заснування поселення, локалізацію його в певному місці, визначити його первинні функції і подальші їх зміни за певний історичний період до сьогодення.

Зробимо ще одне методологічне зауваження. Детермінуючими факторами просторової (територіальної) локалізації поселень, які на певному періоді свого історичного розвитку перетворилися в категорію СМТ є безумовно природні умови (земельні, кліматичні, водні, лікувально-бальнеологічні ресурси), сприятливе економіко-географічне положення, економічні, демографічні, транспортні складові і інше. Ці фактори в окремі періоди можуть посилюватись і тоді зростання чисельності населення, ускладнення функцій поселень позитивно впливають на їх розвиток; в протизагагу цьому – від'ємний вплив деяких факторів (наприклад, етно-політичних, які викликали невинуватну депортацію бувших німців-колоністів в роки другої світової війни, депресивна демографічна ситуація, зростання безробіття і інше) на деякий час могло затримати, загальмувати розвиток того чи іншого поселення.

Зауважимо також, детермінуючі фактори локалізації і подальшого розвитку поселень, які одержали статус СМТ, по своїй сутності є системними; вони мають між собою тісні взаємозв'язки, взаємозалежності; в результаті зміни одних із них змінюються і інші, але тут треба бачити головне – в кожному поселенні присутня та особливість і неповторність, яка дозволяє їм індивідуалізуватися і бути притаманним саме цьому СМТ, ідентифікувати конкретне СМТ як таке.

В даній роботі ми не досліджували таких питань, як локалізація СМТ на місцевості відносно рельєфу, річок, озер, лиманів, тобто топографічне розташування цих поселень. При цьому ми розуміємо, що

фактори природного характеру суттєво впливають на генезис і розвиток як окремих поселень, так і формування систем розселення. В цій роботі ми обмежились лише історико-соціальними чи геополітичними реальностями, які склалися тут на певному етапові заселення цього краю. Але треба все ж таки зауважити що в межах дослідженої нами території існував (можна умовно стверджувати) лише один несприятливий для локалізації поселень фактор – це незадовільне забезпечення її водними ресурсами. Зв'язок між територією, її природними умовами і локалізацією на ній певних соціумів – це важлива проблема в суспільно-географічних дослідженнях, яка ще до кінця не вивчена.

Історично склалося так, що процеси заселення і локалізації поселень здебільшого проходив вздовж берегів річок, озер, лиманів, узбережжя Чорного моря і системи детермінантів просторової локалізації поселень визначались тут, перш за все, наявністю вільних земель і забезпеченням їх вод водними ресурсами. Визначення в процесі історико-генетичного дослідження основних факторів виникнення поселень – це лише початок аналізу складної структури локалізації населення в певному місті. Треба ще знати первинні і вторинні, зовнішні та внутрішні, об'єктивні та суб'єктивні фактори локалізації поселень та їх подальшого розвитку.

Деякі сучасні СМТ можна умовно назвати «поліфункціональними», але їх функції малорозвинені, мають, головним чином, місцеве значення, хоча за чисельністю жителів вони іноді перевищують людність малих міст. Це можна проілюструвати на прикладі Одеського обласного регіону. Так, тут є СМТ з чисельністю населення за станом на 2010 р. понад 11-12 тис. осіб (Овідіополь, Великодолинське), і в той же час тут функціонують малі міста (навіть деякі мають статус обласного підпорядкування) з людністю меншою за 10 тис. осіб (Вилкове, Теплодар, Ананьїв, Березівка). Сучасні СМТ, як центри адміністративних районів виконують промислові, транспортні, соціальні, розселенські, господарсько-управлінські функції, але вони (за термінологією Б.С.Хорева) не мають «чітко вираженої функціональної домінанти», тому їм не можна в повній мірі присвоїти конкретний функціональний тип [306].

Відомий російський науковець С.О. Ковальов, досліджуючи типологію сільських поселень, рекомендує застосовувати одночасно декілька «типологічних ліній», які доповнюють одна одну: це групування поселень по їх людності, функціональну типологію, за ознаками топографічного положення, історичну або генетичну типо-

логію[130]. Ми дотримуємось думки, що кожен вид типології має свої задачі, цільове призначення, свої можливості і протиставляти їх одна одній буде не коректним. Найбільш складною для аналізу, на наш погляд, є генетична типологія. Історичні умови і особливості виникнення і розвитку населених пунктів, які згодом трансформувались в селища міського типу, малі, середні та великі міста так чи інакше накладають помітний відбиток на їх сучасний вигляд, на їх функції в народному господарстві і системах розселення.

4.4.2. Історико-географічні особливості виникнення та розвитку селищ міського типу Одещини

Визначення генетичних типів поселень вимагає від дослідника врахування істотних рис історичної реальності, що склалась на певний період. Історична ситуація, процеси, які відбувалися в регіоні Українського Причорномор'я в кінці ХУІІІ- поч. ХІХ століть, синтезують ті основні складові компоненти, з яких і формувалась притаманна цьому регіону суспільно-історична реальність[90].

Саме в кінці ХУІІІ- поч. ХІХ століть регіон Північно-Західного Причорномор'я після завершення російсько-турецьких воєн 1787-1791р р. та 1806-1812р р. ввійшов до складу Російської імперії. На території сучасної Одещини в той час проживало за приблизними оцінками лише 30-40 тис.чол., при чому, більшість з них мешкала у північній лісостеповій зоні. Населення займалось тут землеробством, а в степовій, малозаселеній зоні – головним чином, вівчарством[27]. Виходячи з стратегічних міркувань, царський уряд намагався якомога скоріше заселити територію Північно-Західного Причорномор'я. Для цього відповідні державні інституції роздавали дворянській знаті великі земельні фонди з таким розрахунком, щоб вона заселяла (переселяла) їх своїми кріпаками. Процес заселення краю відбувався також за рахунок втікачів-кріпаків з українських та центральних губерній імперії, а також запорізьких козаків, які засновували свої поселення, головним чином, в прилеглих до Дунаю районах. Місцеві адміністративні органи негласно відмовлялись від переслідування прибулих сюди втікачів.

Царський уряд встав також на шлях залучення в цей край іноземних колоністів (болгар, німців, албанців, гагаузів). Для іноземних переселенців виділялись великі масиви земель; вони користувались також цілим рядом економічних, адміністративних, суспільних пільг. Іноземні переселенці принесли сюди свій досвід і трудові звич-

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів
ки в галузі овочівництва, садівництва, виноградарства, зернового господарства, будівельної справи тощо.

На території Одещини було засновано в ті часи понад 100 болгарських, гагаузьких, німецьких поселень. Чисельність населення на території сучасної Одеської області в цілому зросло на середину XIX століття до 700 тис. осіб (в порівнянні з початком століття більш, як в 20 разів) [198].

Багато сільських поселень, які були засновані в ті часи, в майбутньому ускладнилися, змінили свої первинні функції, перетворилися в поліфункціональні міста, селища міського типу, портові, курортно-оздоровчі центри тощо.

Зазначимо, що під час масового заселення цього краю (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) сільські поселення іноземних колоністів локалізувались, головним чином, в більш південних районах, в південно-західній частині (межиріччя Дністра і Дунаю), на узбережжях озер, лиманів. Переселенці, бувші українські кріпаки, заселяли в основному центральні і північні райони області. В першій групі переселенців переважною спеціалізацією сільськогосподарського виробництва було виноградарство, садівництво, овочівництво, вівчарство, в другій групі – в основному зернове господарство, скотарство. Поселення цих двох груп переселенців за своїми зовнішнім виглядом також відрізнялись один від одного – формою і плануванням оселі, розміщенням допоміжних господарських будівель, якістю шляхів сполучення тощо.

За станом на 2010 в Одеському обласному регіоні проживало 2391,0 тис. жителів, в т.ч. 76,7% міського і 33,3% сільського населення. Середня густина населення становила 72 чол./км.кв. На території області функціонує 52 міських поселень, в т.ч. СМТ – 33. Кількість сільських населених пунктів становить 1127 одиниць. Розподіляється населення по території області нерівномірно. Найбільша його густина спостерігається в приморській зоні-159 чол./км.кв. Міські поселення також розміщені по території обласного регіону нерівномірно. Найбільша їх концентрація спостерігається в приморській зоні (22 одиниці), найменша в центральній і північній. Середня густина міських поселень області становить 15 одиниць в розрахунку на 10 тис. кв.км, що значно нижче пересічних значень по країні в цілому (23 міста на 10 тис.кв.км) [8].

Перш за все зазначимо, що СМТ є однією із самих динамічних категорій міських поселень Одеського регіону. Так, якщо за останні півстоліття кількість малих, середніх і великих міст в Одеській області збільшилась на 11,0% (з 17 до 19 одиниць), то в той же час кількість

СМТ зросла на 12,2% (з 27 до 33 одиниць). Тільки за останні 10 років з сільських поселень в категорію СМТ перешли 4 сільських поселення (Хлібодарське, Причорноморське, Таїрове, Авангард), і загальна частка їх в загальній кількості міських поселень в Одеській області становила за станом на 2010 рік 63,5 відсотки від всіх міських поселень.

Людність СМТ, як і їх функції, на протязі їх розвитку з моменту виникнення суттєво змінювались під дією тих чи інших причин. Загальна тенденція – це зростання чисельності їх жителів. Особливо це стосується таких СМТ, які перетворилися уже в міста (портові, транспортні, промислові центри тощо). Так, в минулому СМТ Іллічівськ перетворилось в середнє місто (за станом на 2010 р. – понад 55,0 тис. осіб). Южне і Теплодар – в малі міста з людністю відповідно 24,0 і 9,5 тис. осіб. Але в останні 15-20 років з причин несприятливої геодемографічної ситуації, кризових явищ в економіці, зростання безробіття майже у всіх СМТ спостерігається зменшення їх людності. Так, якщо за переписом населення 1989 р. у всіх СМТ проживало 156,4 тис. чол, то за станом на 2010 р. за даними поточної статистики загальна кількість їх жителів зменшилась до 153,8 тис. чол.. В деяких СМТ людність їх становить від 0,6 до 2,5 тис.чол. (Нові Біляри, Серпневе, Бородіно, Зеленогірськ, Радісне і інші) і вони лише за традицією зберігають статус міських поселень.

Класифікація сучасних селищ міського типу (СМТ) за ознаками їх людності показує суттєву нерівномірність в співвідношенні їх кількості і чисельності в відповідних групах (див. табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Співвідношення кількості СМТ та чисельності населення в них за групами людності (за станом на 2010 р.).

Категорія СМТ за людністю	Кількість СМТ	Кількість жителів в них	В відсотках до підсумку	
			СМТ	населення
менше 3 тис. осіб	13	27298	39,4	17,7
3-5 тис. осіб	6	23923	18,2	15,6
5-10 тис. осіб	12	78114	36,4	50,8
10-20 тис. осіб	2	24485	6,0	15,9
всього	33	153820	100,0	100,0

* Складено і розраховано автором за даними джерела [324]

З таблиці 4.3 та рис. 4.3 видно, що переважна більшість (біля 40% від всієї кількості) СМТ в Одеській області – це невеликі поселення з людністю, яка не перевищує 3 тис. осіб. В цій групі концен-

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів

трується лише 17,7% від сумарної чисельності населення всіх СМТ. В деяких з них людність останні роки не перевищує навіть однієї тисячі чоловік (Нові Біляри). Друга група (5-10 тис. осіб – 12 одиниць), частка якої від усіх СМТ становить 36,4 % концентрує в собі більше половини жителів (50,8%) цієї категорії міських поселень, а найменша за кількістю поселень група (10-20 тис. осіб) включає в себе лише 2 СМТ (Овідіополь і Великодолинське), але в них проживає біля 16% всіх жителів СМТ Одеського регіону.

4.4.3. Генетична систематика селищ міського типу Одеського обласного регіону

З урахуванням методичних принципів, що обговорювались у п.4.4.1, нами виділено сім генетичних типів селищ міського типу Одещини (табл. 4.4 та рис. 4.3) Далі наведена їх коротка характеристика, яка повинна засвідчити історико-географічну спорідненість СМТ Одещини з системою розселення регіону Українського Причорномор'я.

В літературі немає єдиної думки щодо термінів класифікація і типологія. Деякі автори вважають, що це – синонімічні поняття, інші категорично не погоджуються з цим. Ми будимо дотримуватись точки зору Е. Б. Алаєва, за яким класифікація – групування об'єктів чи явищ по одній кількісній ознаці, типологія – це групування об'єктів дослідження за множиною якісних ознак [4]. Наводимо коротку характеристику генетичних типів поселень.

1. Курортно-оздоровчі центри

До цього генетичного типу належить два СМТ – Затока і Сергіївка. Затока (до 1947 р. – Бугаз) була заснована в 1912 р. вихідцями з Акермана, Сергіївка – в 1912 р. на базі грязелікарні, яка тут існувала на узбережжі Шаболацького лиману з кінця XIX ст. Це досить важливі загальнооздоровчі кліматичні курорти Одеської області (пансіонати, дитячі кістково-туберкульозні санаторії, водолікарня, санаторії, відомчі бази відпочинку) (рис. 4.3).

Зростання в останні роки в цьому регіоні курортно-оздоровчої сфери суттєво впливає на розвиток СМТ Затоки і Сергіївки. Курортний район Кароліно-Бугаз включено до Овідіопольського районного курортного центру (в організаційному плані), сприяє благоустрою курортної зони, суттєво обмежує безконтрольний в'їзд в курортну зону неорганізованих відпочиваючих. Збільшується людність цих СМТ. За станом на 2010 чисельність постійних жителів Затоки складала 1600, Сергіївки 5200 чол.

2. Робітничі поселення при промислових підприємствах

Ці селища міського типу генетично пов'язані з цукровими заводами, які були побудовані в 1957 р. (Зелено гірське) і в 1965 р. (Радісне) в Любашівському і Комінтернівському районах області. На цих заводах перероблялась сировина цукрових буряків з північних районів Одеської області (Лапласький завод) і сировина цукрової тростини, яку імпортували з Куби (Червонознам'янський завод). В зв'язку з занепадом цукрово-переробної галузі в Україні в цих селищах за станом на 2010 рік проживає лише по 1600 чол. постійного населення, але вони ще зберігають за собою статус селищ міського типу.

3. Науково-дослідницькі поселення

До цього генетичного типу належить селище Таїрове. Тут на березі Сухого лиману розміщений Український науковий дослідницький інститут виноградарства і виноробства ім. В.Є. Таїрова. Інститут був заснований в 1931 р. на базі центральної науково-дослідницької станції, яка була організована в 1905 році В.Є.Таїровим. Статус СМТ одержало в 1982 р. На дослідницькій ділянці інституту площею біля 400 га щорічно вирощують понад 20 тис.ц. винограду різних сортів, виробляють (інститут має свій завод) понад 1 млн. літрів вина різних сортів і марок. За останні 10 років (2001-2010 рр.) кількість жителів Таїрового збільшилась з 19 до 25 тис. осіб. Це, до речі, одне з небагатьох селищ міського типу, в яких в останні роки спостерігається тенденція до зростання кількості населення за рахунок, головним чином, позитивного міграційного приросту.

4. Селища-супутники, селища-спальні

До цього типу ми віднесли селище Нові Біляри, яке локалізується на правому березі Малого Аджаликського (Григор'ївського) лиману. Було засноване в 1914 р. під назвою Аванталь німцями колоністами як сільськогосподарське поселення. Статус СМТ одержало в 1974 році. В період будівництва Одеського припортового заводу на березі Григор'ївського лиману (сучасне місто-порт Южне) тут було побудовано ряд заводів, які обслуговували будівництво припортових споруд (бетонний завод, завод стінових матеріалів, і інші). Нові Біляри – типове поселення-супутник, поселення спальня. В 80-і роки ХХ ст. його людність досягла майже 5 тис.чол. Після завершення будівництва припортового заводу кількість його жителів щорічно зменшувалась і за станом на 2010 рік в ньому проживало лише 600 чол. постійного населення. За традицією воно ще зберігає статус СМТ, селищу підпорядковано 4 невеликих сільськогосподарських поселення.

Таблиця 4.4

Генетичні типи СМТ

№ п/п	Генетичні типи	Назва СМТ	Період (рік) виникнення поселення	Рік при- своєння статусу СМТ	Людність за станом на 2010 р. (осіб).	Сучасні функції
1	Курортно-оздоровчі центри	Затока (Бугаз)	початок XX ст.	1965	1648	курортно-оздоровчий центр, торговий пункт, залізнична станція на лінії Одеса-Ізмаїл
		Сергіївка	Кінець XIXст. (1889 р.)	1975	5242	курортно-оздоровчий центр, водолікарня, пансионати, дитячий кістково-туберкульозний санаторій; центр селищної ради
2	Робітничі поселення при промислових підприємствах	Радісне	1969	1975	1623	робітниче поселення на базі Червонознам'янського цукрового заводу. центр селищної ради
		Зеленогірське	1957	1978	1623	робітниче поселення на базі Заплазського цукрового заводу
3	Науково-дослідницькі поселення	Таїрове	1905	1982	2514	науково-дослідницькі функції Український науково-дослідницький інститут виноградарства і виноробства ім. В.С.Таїрова
4.	Селища супутники, селища спальні	Нові Біляри	до1914 р. Аванталь 1946 р.	11974	634	
		Слобідка	1883	1938	2444	пристанційне поселення, служба залізничного руху, депо, центр селищної ради
5	Пристанційні селища	Загишпа	1865	1964	3435	пристанційне поселення, елеватор з-д ЖБК
		Раухівка		1998	2587	пристанційне поселення, служба залізничного руху, депо, центр селищної ради. Колишнє військове містечко, тепер селище

6	Військові поселення	Саврань	Відоме з XIV ст.	1957	6629	центр адмін. району, деревообробна пром., олійниця. Адміністративно управлінські функції, центр районної системи розселення	
		Овідіополь (фортеця Аджудера)	Початок XVIII ст.	1970	11612	центр адмін. району, залізнична станція, з-д ЖБК, цегельний завод, завод пресових вузлів, центр районної системи розселення.	
		Олександрівка (Арнаутівка)	70-і роки XIX ст.	1977	6836	селище супутник портового міста Іллічівська, Іллічівський судноремонт з-д, центральна садиба учбового господарства Одеського аграрного університету, центр селищної ради	
	7	Сільсько-господарські поселення	Чорноморське (Чабанка)		1988	6791	колишнє військове містечко, тепер селище.
			Суворове		1961	4691	
			Лиманське		1957	7219	
			Сарата		1957	4642	
			Тарутине		1957	5997	
			Березине		1957	3505	
			Бородіно		1961	1674	
			Ширяєве		1965	6801	
			Красні Окни		1959	5421	
Цебрикове	Кінець XVIII- перша половина XIXст.	1961	2758	районні центри, центри районних систем розселення, адміністративно-управлінські функції, промислові, транспортні, соціально-побутові функції			
Великодлинське		1957	12873				
Велика Михайлівка		1961	5762				
Іванівка		1962	2690				
Любашівка		1957	9428				
Миколаївка		1965	3024				
Фрунзівка		1963	5121				
Комінтернівське		1965	6867				
Авангард		1995	2927				
Хлібодарське		1987	2384				

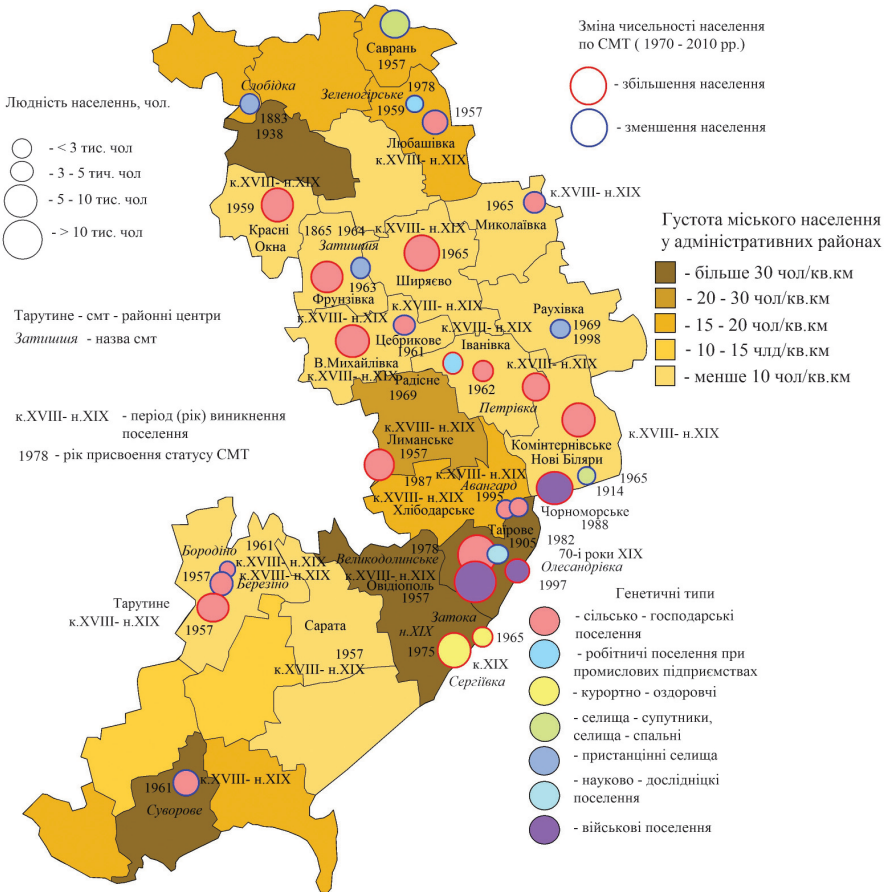

Рис. 4.3. Генетичні типи СМТ Одеської області

* Розроблено і побудовано автором

5. Пристанційні селища

До цього генетичного типу можна віднести 3 сучасних СМТ – Затиштя, Слобідка та Раухівка.

Слобідка – селище міського типу, розташоване за 30 км від м. Кодима- вузлова залізнична станція. Виникнення Слобідки пов'язано з будівництвом залізничної лінії Київ-Балта. У 1883 р. тут збудовано перші пристанційні і житлові будови. З будівництвом залізничної гілки Слобідка-Бельци, Слобідка стала вузловою станцією. Було збудовано паровозне депо, водокачка, медпункт, баня. З будівництвом станції будувалося і селище. У 1901 р. відкрито однокласне залізничне училище з трирічним терміном навчання.

Затиштя розташоване на залізниці Котовськ-Роздільна, неподалік від районного центру. Засноване в 1865 році[112].

Раухівка – Пристаційне поселення, служба залізничного руху, депо, центр Селищної Ради. Колишнє військове містечко, тепер селище. Військовій аеродром, вертолітний полк, 9 ракетна бригада -Червонознаменний Одеський військовий округ (ст.Рауховка).

6. Військові поселення

До цього генетичного типу можна віднести 3 сучасних СМТ – Саврань, Овідіополь і Олександрівку.

Містечко Саврань відоме с XIV ст. в зв'язку даруванням цієї території литовським князем Вітовчом польському магнату С. Конєцьпольському, для захисту своїх володінь від татаро-турецьких набігів він спорудив тут військову фортецю. Після входження Правобережної України до складу Російської імперії Саврань було віднесено до військових поселень, в якому перебував уланський полк, штаб якого знаходився Умані. З 1865 р. після офіційного скасування тут військових поселень жителі Саврані одержали статус державних селян. Вони займались сільським господарством. Торгівлею, ремісничим виробництвом. Переважна більшість жителів – українці.

На місті сучасного Овідіополя поселення були відомі ще в IV-III ст. до н.е. на початку ХУІІІ ст. Тут існувала турецька військова фортеця Аджуде р. В 1769 р. її захопили запорізькі козаки. Але не змогли тут закріпитися. В 1789 р. російські війська під командуванням О.В. Суворова взяли штурмом фортецю і за Яським договором ця місцевість відійшла Росії. Тут почали селитись українці, німці, молдовани. За розпорядженням О.В.Суворова тут була побудована нова військова фортеця, поселення оголошено містом, а назвали його Овідіополемна честь римського поета Овідія. Стрімке зростання чисельності населення (за переписом 1897 р. – 5.2 тис.осіб) сприяло

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів виникненню промислових підприємств, ремісничих майстерень. В 1922 р. було завершено будівництво залізниці Одеса-Овідіополь, в 1923 р. містечко стало центром Овідіопольського району, одержало статус СМТ в 1970 р. Функціонують підприємства будівельної сфери (завод ЖБК, цегляний завод, молокозавод, завод пресових вузлів. Залізнична станція забезпечує вантажні перевезення. Сучасне СМТ Овідіополь – одне з найбільших (понад 11 тис. чол.) в Одеській області, центр районної системи розселення.

Олександрівка (до 1944 р. – Арнаутівка) заснована на побережжі Сухого лиману поселенцями арнаутками (албанцями) з грецького піхотного полку, які несли тут військову службу по охороні кордонів російської держави на побережжі Чорного моря. В сучасний період тут функціонують Іллічівський судноремонтний завод, центральна садиба учбового господарства ім. А.В. Трофімова Одеського аграрного університету, ремонтні майстерні і інше. Можна вважати, що сучасне СМТ Олександрівка – це поселення – супутник портового міста Іллічівська, більша частина його жителів працює на Іллічівському судноремонтному заводі.

В останні 15-20 років в ньому спостерігається стабільна динаміка зростання чисельності населення, кількість якого за станом на 2010 р. досягла майже 7 тис.чол, як за рахунок позитивної демографічної ситуації, так і за рахунок міграційного приросту населення з сільської місцевості [112].

7. Сільськогосподарські поселення

До цього генетичного типу відносяться переважна більшість сучасних СМТ Одеського обласного регіону. Вони були засновані в кінці ХУІІІ – першій половині ХІХ ст. кріпаками – втікачами з центральних губерній України, примусовими переселеннями кріпосних селян їх власниками (поміщиками, дворянами, військовими відставними офіцерами, які одержували тут великі земельні масиви від царської влади), і іноземними колоністами – переселенцями (німці, болгари, арнаутки, молдовани і інші).

До поселень, арнаутів які виникли на базі іноземних колоністів належать: Суворове (болгари), Лиманське (німці), Сарата (німці), Тарутине (німці), Березіне (німці), Бородіно (болгари), Ширяєве (болгари), Красні Окни (молдовани), Церебрекове (німці), Великодолинське (Грос Лібенталь німці). Поселення, які виникли і заселялися переселенцями-кріпаками (здебільшого українцями): Велика Михайлівка (Гросулово), Іванівка (Яновка), Любашівка, Миколаївка, Фрунзівка (Захарівка), Комінтернівське.

В процесі свого розвитку значна кількість цих сільськогосподарських поселень розширювала свої функції. В них виникли промислові підприємства, головним чином, по переробці сільськогосподарської сировини, будівельні організації, сфера послуг і вони за часів радянської доби стали районними центрами, одержали статус СМТ. До них належать Сарата, Ширяєве, Красні Окни, Фрунзівка, Комінтернівське. Всі зазначені СМТ виконують важливі управлінсько-господарські функції, а в системах розселення вони є центрами районних систем розселення.

4.5. Сучасні тенденції у розселенні населення

4.5.1. Проблеми формування приміських зон

Суспільно-географічний аналіз сучасного розселення в Україні був би неповним, якби ми не торкнулись, хоча б поверхнево, місця і ролі нової структури форми розселення у просторовому, соціальному, екістичному рекреаційному баченні – дачних, садово-городних, приміських котеджних селищ, які в останні 15-20 років значно змінили загальний пейзаж систем розселення навколо міських поселень, і перш за все, навколо регіональних «столичних» центрів. В науковій аналітиці з'явилися нові поняття і терміни, що засвідчують цей феномен: «дачизація території», «сільсько-міський образ життя», «агро-рекреаційні форми розселення», «дачне розселення», «зони спільних інтересів» тощо.

Причини масової «дачизації» треба шукати не тільки і не стільки в історико-генетичних традиціях українців (і не тільки українців) бути ближче до рідної землі-неньки (цієї годувальниці багатьох поколінь), а в тому, що в цей період (90-і роки ХХст – перша декада ХХІст) суттєво загострилась економічна ситуація в країні (дефіцит продовольчих товарів на міських прилавках, шалене зростання цін, зубожіння населення, приватизаційні процеси, не прозора політика владних структур тощо). За масштабами цього явища – Україна (як до речі і Росія) є унікальними. На жаль достовірна офіційна статистика масштабів «дачизації» у нас відсутня. В аналітичній літературі називаються різні її показники. В родові поняття «дача» зазвичай включають власне дачі, сільські будиночки, городництво, багаті сільські вілли, садиби тощо. Чи мають вони суттєве значення для економічного розвитку тих сільських територій, де вони концентруються із своїми шістьма сотками? Але ж ці шість соток існують, ці дачні кооперативи мають

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів

свої будівлі, шляхи сполучення (частіше – це примітивні проселкові шляхи без твердого покриття), свою інфраструктуру (лінії електропередач, технічні споруди з функціями водозабезпечення, інколи тимчасові сезонні торгівельні точки, сезонні мікро-ринки тощо).

В цілому дача – скоріше атрибут еволюції розселення або його територіальної пульсації, яке функціонує в сезонних, а частіше, в щотижневих циклах. Це – агро-рекреаційна форма сільсько-міського розселення, сільсько-міського образу сучасного буття [273].

Масштаби «дачизації» вражають. За найобережнішими оцінками вони торкнулися від 50 до 70% міських сімей обласних центрів (для середніх і малих міст – 40-45%). Проф. О.Г. Топчієв в монографії «Одеса: город-агломерація-портово-промисловий комплекс» (1994г), для приміських зон Одеської області наводить за станом на 1992 рік наступні дані цього феномену: всього в приміській зоні Одеси, Іллічівська, Білгород-Дністровського, юного було зареєстровано біля 140 тис. участків з загальною площею землі, переданою у власність, 10 тис.га [176].

Найбільша концентрація цих дачних ділянок спостерігається вздовж правих берегів Хаджибеївського і Тилігульського лиманів, на берегах Дністра і Дністровського лиману, по долинах невеликих річок (Барабі і інші) в радіусі 1,5-2,0 годинної ізохроні від обласного центру. В Миколаївській і Херсонській областях в приміських зонах вздовж берегів Південного Бугу, Інгульця, Дніпра і його нижніх притоків (Конка) зосереджено біля 90 і 60 тис. ділянок відповідно, а загальна площа дач сягає тут біля 9 тис.га.

І на початку декади ХХІ ст., не дивлячись на те, що період «глобального» дефіциту і цінової недоступності в цілому вже залишався в минулому (90-і роки ХХст.), все ж таки, дачний пульсуючий образ життя-буття для десятків тисяч городян не закінчується і змішаний ритм життєдіяльності продовжується, модифікується, приймає іноді комерційні (а більш ширше – бізнесові) форми. вже мають місце багаточисленні випадки куплі-продажу дачних ділянок, активізуються і ускладнюються процедури одержання актів на землю, що на жаль іноді пов'язані як корупційними схемами, так і з невідосконаленими складовими законодавчого змісту в цьому процесі.

За спостереженнями автора цієї роботи, на основі аналізу даних оперування декількох організаційних існуючих садових кооперативів можна зробити узагальнююче припущення, що почався досить інтенсивний перерозподіл численних земельних ділянок між певними індивідуумами діяльності в цій сфері.

Значна частина власників дач відмовляється від них (з причин постаріння людей, підвищення цін на проїзд до ділянок (участків), підвищення цін на електроенергію, охорону, тарифів на воду, активізації «збирачів» метала, які в зимовий період розкрадають все «що легко лежить» тощо. Є випадки, коли покинуті, залишені дачі перегуплюються певними людьми, які вже володіють кількома ділянками. Вони чекають подорожчання землі, щоб в майбутньому після вирішення законодавчими органами певних процедур щодо земельного питання зробити на цьому «непоганий» бізнес. Адже цінність землі (або ширше – території) зростає у наш час все більше оскільки вона кінцева, а збільшення населення, продуктивних сил, забудова і заселення нових просторів вірогідно ніколи в майбутньому не закінчиться. Ці процеси мають місце і в інших регіонах України.. Так, голова Донецької обласної адміністрації А.Близнюк в травні 2011 р., характеризуючи становище з дачами в обласному регіоні, заявив, що біля 70% попередніх власників ділянок в області залишили їх або перепродали іншим господарствам (Голос України 5.05.2001 р.). До цього ще слід додати, що деякі дослідники ще в 2000 р. вважали, що населення поступово відходить від свого захоплення «дачними» ділянками, які в своїй основі ще з початку освоєння були непридатні для землекористування [69].

Отже, нова форма сучасної еволюції систем розселення в УП існує, удосконалюється, ускладнюється, вона наближується до третинної сфери, сфериагро-рекреаційної складової і потребує якісних ґрунтовних досліджень. До «дачизації» (ще раз наголосимо) у нас відношення дещо легковажне, і перш за все – на академічному рівні. А ця проблема не дуже проста: що це – форма еволюції систем розселення? чи це форма урбанізації сільських територій? Остаточної відповіді на ці питання ще не існує, вона потребує ще всебічного і ґрунтового дослідження.

За думкою деяких дослідників дачний феномен дещо гальмує перехід до *контрурбанізації* як нової універсальної стадії розселення населення (20 сто р.279). Сезоно-пульсуюча, агро-рекреаційна форма розселення – це не контрурбанізація, а швидше – конвергенція сільсько-міського буття людей, індивідів. Як ці багаточисельні будиночки, вілли, сади, ця їх примітивна технічна інфраструктура, сезонне населення вписуються, інтегруються в уже існуючі стабільні системи розселення, генетичне минуле яких вже досить стабільне. Ці процеси є ще відносно новими, не повністю дослідженими, їх наслідки ще не

Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів оцінені. Ці новели потребують ще змістовного теоретичного узагальнення, осмислення, але не в цій роботі, її контекст – в іншому ракурсі.

4.5.2. Розвиток міських агломерацій і субагломерацій

Із отриманням країною незалежності вітчизняна система розселення отримала можливість для самостійного формування в межах державної території. Основний каркас цієї системи складають міські утворення. Тому в сучасних умовах відбуваються додаткові зміни та уточнення сфер функціонального впливу найбільших міст та формування регіональних систем розселення. Згідно *Генеральної схеми планування території України*, центрами таких систем стають найбільші міста та їх агломеративні утворення – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Одеса, Львів. Особливості сучасного зростання міст, диференціація території з точки зору екістичних характеристик, демографія та економічне районування зумовлюють до виділення ще двох планових центрів – Вінниці на Поділлі та Луцька на Волині.

У майбутньому прогнозується відновлення зростання міст, особливо у західній та центральній частинах держави, оскільки при неминучому зростанні продуктивності праці в сільському господарстві до показників розвинутих країн вільна робоча сила буде перетікати до міст. Таким чином, рівні урбанізації регіонів України будуть з часом вирівнюватись. Продовжиться розвиток існуючих агломерацій та формування нових, зокрема, у приморській частині України.

Незважаючи на кількісні втрати міського населення, продовжується процес утворення *агломерацій*, який виражається у посиленні зв'язків між найбільшими містами та прилеглою до них територією на основі трудових міграцій, спільних ринків праці, землі, фінансових ресурсів тощо. Таким чином, епоха старого, індустріального агломерування відходить у минуле, змінюючись новим, *постіндустріальним* агломеруванням. Найяскравішими прикладами таких агломерацій є Київська, Харківська, до певної міри Одеська, Львівська. Субурбанізаційний відтік заможного населення у приміську зону, будівництво котеджних містечок та реорганізація прилеглих до міста сіл сприяють виникненню агломерційних форм навіть біля набагато-менших міст у традиційно-сільських регіонах (Вінниця, Тернопіль, Житомир), хоча повноцінними міськими агломераціями в класичному розумінні терміна вони не є. В індустріальних регіонах сходу зачатки нового

постіндустріального агломерування поєднуються із традиційним *промисловим агломеруванням*.

В індустріальних регіонах, в ареалах агломераційного впливу спостерігається проникнення міського способу життя та міських форм забудови у сільську місцевість. Близькість міських поселень між собою приводить до поширення несільськогосподарських видів діяльності у сільській місцевості, значна частина сільських жителів бере участь у маятникових трудових поїздках, користуючись при цьому соціальними послугами у містах. Рівень благоустрою сільської місцевості тут значно вищий, ніж в середньому по країні. Проте, як зазначалось вище, в часи кризи промислового виробництва ці регіони виявились більш вразливими і зараз зазнають процесу скорочення кількості міського населення.

У агропромислових регіонах мережа міських поселень представлена переважно одним (обласний центр) великим містом і густою мережею малих містечок, які більш-менш рівномірно розміщені по території. Всі вони мають тісні економічні, транспортні, управлінські, соціальні зв'язки із обласним центром і малорозвинені зв'язки з іншими містами. Вони виглядають «автономними», бо мають тісні зв'язки з прилеглою до них сільською місцевістю, є центрами локальних систем розселення. Отже, міські поселення в агропромислових регіонах відіграють значну системо-утворювальну роль, фокусуючи зв'язки (виробничі, соціальні, управлінські, інформаційні та ін.) з прилеглою сільською місцевістю.

В урбаністиці застосовуються поняття «*субурбанізація*» (процес зростання і розвитку приміської зони великих міст, внаслідок чого відбувається утворення міських агломерацій), «*рурурбанізація*» (процес поширення міських форм життя на сільську місцевість), «*контрурбанізація*» (процес уповільнення зростання міських агломерацій). У неновому, але досить влучному визначенні суті урбанізації Є.Шипович та С.Мохначук звертають увагу на процеси «згущення об'єктів, які тяжіють до територіальної концентрації і посилення зв'язків між ними», «концентрації населення, міст, формування специфічних форм розселення, ускладнення міських функцій». Для теорії адміністративно-територіального поділу особливий інтерес становлять праці географів і економістів, які досліджують організуючу роль міст як центрів систем розселення, а також процесів розмивання ядер міст, формування міст-супутників, поширення міського способу життя.

Розділ 5.

Типологія регіональних геодемографічних процесів в Україні

5.1. Методична схема типології ГДП

Одна з цільових настанов даного дослідження полягає у типології регіональних ГДП. Попередній огляд засвідчує значні відмінності геодемографічних процесів в обласних регіонах і АР Крим, велике різноманіття передумов і чинників відтворення і руху населення у різних регіонах країни. Типологічний підхід до дослідження регіональних ГДП дає змогу систематизувати територіальні відмінності руху населення і розробити відповідні напрями і механізми його активізації та більшої структурної впорядкованості. Типізація ГДП, *типи регіональних геодемографічних процесів*, повинні створити об'єктивну наукову основу для обґрунтування сучасної схеми регіоналізації України, розроблення та реалізації регіональної геодемографічної політики.

Сучасні дослідники розуміють рух населення на регіональному рівні як складний, багатоаспектний, множинний щодо передумов і чинників процес відтворення населення [322], в якому протікають і взаємодіють різнорівневі складові – від державної демографічної політики до регіональних і локальних умов життєдіяльності населення. Огляд методологічних і методичних розробок сучасних дослідників геодемографічних процесів [17, 41, 47, 89, 250, 256, 268, 285, 289, 304] дає змогу встановити такий перелік передумов і чинників, що визначають відмінності регіональних ГДП (таблиця 5.1.).

Порівняльний аналіз диференціації типологічних ознак ГДП у регіонах країни – головна передумова типології регіональних ГДП. Цільова настанова такого аналізу – визначити найбільш діагностичні ознаки обласних регіонів за наведеною методологічною схемою для визначення регіональних типів ГДП, певною мірою впорядкувати й ранжувати їх для подальшої систематики регіонів за особливостями їх геодемографічного розвитку. Така систематика розроблялась різними методами, серед яких:

- групування регіонів за окремими показниками та їх групами;
- кластеризація регіонів методом багатомірного статистичного аналізу;
- картографування основних показників регіональних ГДП та їх спів ставний аналіз;
- геоінформаційним аналізом регіональних розподілів ознак ГДП та їх оверлейним накладанням і співставленням.

Таблиця 5.1

Головні передумови і чинники, що визначають особливості регіональних ГДП

I. Рівень економічного розвитку регіону	I.1. Душовий розмір ВРП
	I.2. Темпи зростання ВРП регіону
	I.3. Якісна оцінка економічного розвитку регіону та його складових
	I.4. Якісна оцінка репресивності – стагнаційності
II. Рівень соціально-економічного розвитку регіону	II.1. Середня заробітна плата
	II.2. Рівень безробіття
	II.3. Якість життя населення
III. Особливості структури господарства регіону	III.1. Співвідношення виробничої сфери та сфери послуг
	III.2. Темпи зростання сфери послуг протягом останніх років
	III.3. Динаміка коефіцієнта структури господарства (співвідношення інвестиційного комплексу і комплексу виробництва товарів споживання)
	III.4. Співвідношення промисловості та сільсько-го господарства у ВРП
	III.5. Інноваційні рейтинги регіону
IV. Геодемографічна ситуація в регіоні	IV.1. Особливості статево-вікової структури населення регіону
	IV.2. Демографічне навантаження в регіоні та його динаміка
	IV.3. Трудоресурсний потенціал
	IV.4. Тип регіону за геодемографічною ситуацією (кластери за ознаками, стимулятори та дестимулятори)
	IV.5. Демовітворювальна якість населення регіону

V. Регіональна система розселення	V.1. Ландшафтна прив'язка системи розселення
	V.2. Історико-географічні передумови заселення та господарського освоєння території
	V.3. Густина населення та її сучасна динаміка
	V.4. Рівень і стадії урбанізації
	V.5. Людність регіонального центру
	V.6. Моно-/поліцентричність системи розселення
	V.7. Наявність агломерації/агломерацій
VI. Графіки регіональних ГДП	VI.1. Загальна динаміка і траєкторія ГДП
	VI.2. Типологія демовідтворювальних процесів у регіонах за джерелами відтворення
	VI.3. Групування регіонів за формалізованими параметрами графіків ГДП
	VI.4. Групування регіональних ГДП за структурно-віковими деформаціями
	VI.5. Динаміка регіональних ГДП в сучасних умовах депопуляції населення
VII. Вплив на регіональні ГДП зовнішньоекономічної діяльності	VII.1. Трудові еміграції населення
	VII.2. Участь регіонів України у міжнародних проектах та інтеграціях

* Розроблено автором

Для встановлення типів регіональних геодемографічних процесів потрібен комплексний підхід, який охоплює всю сукупність передумов, ознак і особливостей демографічного розвитку регіонів – історико-географічних, природно-географічних, демографічно-розселенських, соціально-економічних, етнокультурних. Зрозуміло, що різні напрямки типологічних характеристик забезпечені відповідними якісними і кількісними показниками різною мірою. Слід пам'ятати також, що типологія регіональних ГДП має на меті методологічний перехід від традиційної систематики розселення на чинній адміністративно-територіальній основі до його більш об'єктивного генетичного розподілу на історико-географічних засадах.

Для визначення типів регіональних ГДП використані якісні і кількісні характеристики регіональних передумов і чинників, за допомогою яких розроблялась типологія. Якісні відміни – основа систематики регіональних ГДП. Кількісні показники дають розгорнуту характеристику геодемографічних процесів різних типів.

Головними якісними характеристиками регіональних ГДП, на наш погляд, є загальний характер розселення та особливості струк-

тури господарства. Йдеться, зокрема, про співвідношення міського і сільського населення, про характер урбанізації – агломераційний, моно – і поліцентричний, про поєднання урбаністичних і руральних видів економічної діяльності, про співвідношення промисловості і сільського господарства.

Практика суспільно-географічних досліджень засвідчує взаємопов'язаність і високу узгодженість зазначених характеристик. Нагадаємо, що у «Генеральній схемі планування України» за видами господарського використання земель та загальним характером розселення розрізняють три види: 1) *зони урбанізації* з інтенсивною переважно промисловою міською житловою та господарською забудовою; 2) *зони сільського господарства* – території переважно агропромислового виробництва; 3) *зони національної екологічної мережі* – території переважно природоохоронного використання. Як бачимо, тут характер розселення безпосередньо пов'язаний з головними видами господарської діяльності.

Кількісні показники ГДП характеризують рівень соціально-економічного розвитку відповідних регіонів, представляють динаміку геодемографічного розвитку регіонів, дають змогу більш точно прогнозувати процеси відтворення населення та його розміщення.

Дворівнева систематика регіональних ГДП з виділенням восьми типів і тринадцяти підтипів виглядає так (табл. 5.2). Головні характеристики регіональних ГДП та регіонів наведені у таблиці 5.3.

5.2. Регіональні відмінності, що визначають типи геодемографічних процесів

5.2.1. Регіональні відмінності за рівнем економічного та соціально-економічного розвитку

Серед головних показників рівня економічного та соціального розвитку регіонів чільне місце *займає валовий регіональний продукт на одну особу – душевий ВРП*. Його пересічне значення для України в цілому у фактичних цифрах становило 23,6 тис. грн. на 1 особу. Душевий ВРП у регіонах коливається від 34,7 тис. грн. (Дніпропетровська область) до 10,9 тис. грн. (Чернівецька область). За цим показником регіони України розподіляються таким чином. До першої групи з максимальним душевим ВРП (35-23,6 тис. грн.) увійшли Дніпропетровська, Полтавська, Донецька, Київська, Запорізька, Харківська області. Це шість регіонів-лідерів, де показники душевого ВРП перевищує його пересічний рівень країни.

Таблиця 5.2

Систематика регіональних ГДП

Тип	Назва типу ГДП	Робоча назва типу ГДП	Адміністративний склад області/АРК	Підтип ГДП	Назва підтипу ГДП	Робоча назва підтипу ГДП	Адміністративний склад області/АРК
1	2	3	4	5	6	7	8
ГДП-I	Столичний, агломеративний, моноцентрично-урбанізований з потужною приміською зоною, урбаністично-руральний, польсько-лісостеповий	столичний	Київська				
ГДП-II	Харківський моноцентрично-урбанізований, агломеративний, урбаністично-руральний, лісостеповий	харківський	Харківська				
ГДП-III	Індустріальний, урбанізований, агломеративно-поліцентричний, лісостеповий і степовий	індустріальний	Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька	ГДП-III-а	Урбанізований, старопромисловий, вугільно-металургійний, агломеративно-поліцентричний	старопромислові	Донецька, Луганська
				ГДП-III-б	урбанізований новопромисловий, металургійно-машинобудівний, агломеративно-поліцентричний	новопромислові	Дніпропетровська, Запорізька
ГДП-IV	Рекреативний, поліцентрично-урбанізований, гірсько-степовий	рекреативний	АРК, Закарпатська	ГДП-IV-а	кримський рекреаційний, поліцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний, гірсько-степовий	кримський	АРК
				ГДП-IV-б	закарпатський рекреаційний, поліцентрично-урбанізований, руральний, гірсько-степовий	закарпатський	Закарпатська

Регіональні геодемографічні процеси в Україні

ГДП-V	Приморський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний, степовий	приморський	Одеська, Миколаївська, Херсонська	ГДП-V-a ГДП-V-б	одеський приморський, агломераційний, портово-промисловий, урбаністично-руральний, моноцентрично-урбанізований, приморський, руральнорурбаністичний	одеський	Одеська
ГДП-VI	Прикарпатський моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний, гірсько-лісостеповий	прикарпатський	Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька	ГДП-VI-a ГДП-VI-б ГДП-VI-в	Львівський прикарпатський моноцентрично-агломераційний, урбаністично-руральний івано-франківський прикарпатський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний, буковинський прикарпатський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний	львівський івано-франківський буковинський	Львівська Івано-Франківська Чернівецька
ГДП-VII	Поліський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний	поліський	Волинська, Рівненська	ГДП-VIII-a	подільський, руральнорурбанізований, моноцентрично-урбаністичний, лісостеповий	подільський	Волинська, Тернопільська, Хмельницька
ГДП-VIII	Рурально-урбанізований, моноцентрично-урбаністичний з переважанням сільських зон розселення, полісько-лісостеповий	руральнорурбаністичний	Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька	ГДП-VIII-б ГДП-VIII-в ГДП-VIII-г	поліський, руральнорурбанізований, моноцентрично-урбаністичний центральнорукраїнський, моноцентрично-урбаністичний, степовий	поліський рурально-урбанізований центральнорукраїнський слобожанський, руральнорурбаністичний, моноцентрично-урбанізований лісостеповий	Житомирська, Чернівецька Кіровоградська, Черкаська Полтавська, Сумська

* Розроблена автором

Таблиця 5.3

Головні характеристики регіональних ГДП та регіонів

Тип ГДП/Структура господарства			
ГДП-I – урбаністично-руральна з політико-адміністративними функціями			
ГДП-II – урбаністично-руральна, індустріальна			
ГДП-III – урбаністично-руральна, індустріальна			
ГДП-IV – урбаністично-руральна, рекреаційно-природоохоронна			
ГДП-V – урбаністично-руральна, портово-логістична, природоохоронна			
ГДП-VI – урбаністично-руральна, рекреаційна, природоохоронна			
ГДП-VII – урбаністично-руральна, природоохоронна			
ГДП-VIII – рурально-урбаністична			
Рівень економічного розвитку			
високий	середній	низький	дуже низький
Харківська, Донецька Дніпропетровська Запорізька області	АРК, Київська, Одеська області	Луганська, Полтавська, Сумська, Вінницька, Миколаївська, Херсонська Черкаська, Івано-Франківська області	Херсонська, Закарпатська, Кіровоградська, Чернігівська, Житомирська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська, Рівненська, Волинська області
Якість життя			
сприятлива	відносно сприятлива	відносно несприятлива	несприятлива
Чернівецька, Закарпатська, Львівська, Волинська, Тернопільська області	Київська, Харківська, Одеська, Донецька, Полтавська, Запорізька області, АРК	Вінницька, Хмельницька, Херсонська, Миколаївська, Житомирська, Черкаська області	Рівненська, Івано- Франківська, Чернігівська Кіровоградська, Луганська, Донецька Сумська області
Демографічна ситуація			
задовільна	відносно задовільна	незадовільна	
Закарпатська, Рівненська, Волинська, Чернівецька, Івано-Франківська, Львівська, Одеська, Херсонська, Миколаївська області, АРК	Харківська, Київська, Дніпропетровська, Тернопільська, Запорізька, Луганська, Житомирська області	Сумська, Хмельницька, Донецька, Кіровоградська, Полтавська, Вінницька, Черкаська, Чернігівська області	

Систематика розселення					
ГДП-I – агломераційно-моноцентрично-урбанізована					
ГДП-II – агломераційно-моноцентрично-урбанізована					
ГДП-III – агломераційно-поліцентрично-урбанізована					
ГДП-IV – поліцентрично-урбанізована					
ГДП-V-а – агломераційно-моноцентрично-урбанізована					
ГДП-V-б – моноцентрично-урбанізована					
ГДП-VI-а – агломераційно-моноцентрично-урбанізована					
ГДП-VI-б/ ГДП-VI-в – моноцентрично-урбанізована					
ГДП-VII – моноцентрично-урбанізована					
ГДП-VIII – моноцентрично-урбанізована					
Графіки ГДП					
тип ГДП	напрям, вектор	темп	амплітуда	варіація	структурні деформації
ГДП-I	зростання	помірний	середня	помірна	незначні
ГДП-II	зростання	високий	висока	велика	значні
ГДП-III	зростання	високий	висока	велика	значні
ГДП-IV	зростання	високий	висока	велика	значні
ГДП-V	зростання	високий	значна	значна	помірні
ГДП-VI	зростання	помірний	помірна	помірна	помірні
ГДП-VII	зростання	помірний	незначна	незначна	слабкі
ГДП-VIII	стагнація, зменшення	низький	незначна	незначна	слабкі
Новітні тенденції					
тип /підтип ГДП	втрати населення	темп депопуляції	деформації у молодших групах		
ГДП-I	помірні	помірний	значні		
ГДП-II	максимальні	максимальний	помірні		
ГДП-III	максимальні	максимальний	максимальні		
ГДП-IV	максимальні	помірний	помірні		
ГДП-V-а	великі	значний	значні		
ГДП-V-б	помірні	помірний	значні		
ГДП-VI –а	помірні	значний	значні		
ГДП-VI –б	мінімальні	мінімальний	слабкі		
ГДП-VII	мінімальні	мінімальний	слабкі		
ГДП-VIII	великі	значний	помірні		

* Розроблено автором

Другу групу регіонів з душевим ВРП близьким до середнього (22,5 – 20,0 тис.грн.) утворюють Одеська, Миколаївська та Луганська області. До третьої групи віднесені регіони, в яких душевий ВРП становить 17,3-15,4 тис. грн.: Черкаський, Кримський, Львівський, Сум-

ський, Кіровоградський, Чернігівський регіони. Значно нижчі середнього рівня (14,8-13,6 тис.грн.) показники душевого ВРП у регіонах четвертої групи, до якої віднесені Івано-Франківська, Житомирська, Херсонська, Вінницька, Волинська, Рівненська, Хмельницька області. Найнижчі показники душевого ВРП (12,3-10,9 тис.грн.) мають Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька області, що утворюють п'яту групу регіонів.

За валовим нагромадженням основного капіталу на душу населення у 2005-2011 рр. [311] регіони групуються так (таблиця 5.4):

Таблиця 5.4

Групування регіонів за валовим нагромадженням основного капіталу на душу населення (2005-2011 рр.)

Валове нагромадження основного капіталу на душу населення, тис.грн.	Регіони
45,3-23,3	Київський, Полтавський, Дніпропетровський, АР Крим, Одеський, Донецький, Харківський,
22,0-18,3	Львівський, Запорізький, Миколаївський, Луганський, Івано-Франківський, Черкаський, Кіровоградський
16,6-15,2	Хмельницький, Чернівецький, Вінницький, Рівненський, Волинський
14,2-11,9	Херсонський, Житомирський, , Сумський, Чернігівський, Закарпатський, Тернопільський

* Складено і розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Душовий показний валового нагромадження основного капіталу середній за 2005-2011 роки, має значну амплітуду – понад 33 тис. грн., і може розглядатися як діагностична ознака для типології регіональних ГДП.

За середньою багаторічною динамікою ВРП (2007-2010 р р.) регіони групуються наступним чином (табл.5.5).

Динаміка ВРП у 2007-2010 роках у післякризовий період дає уявлення про стійкість економіки регіонів до кризових явищ. Різниця середніх багаторічних темпів зростання ВРП сягає 27% і може слугувати однією з діагностичних ознак для оцінки рівня економічного розвитку регіонів.

У таблиці 5.6. регіони згруповані за якісними та індексними оцінками рівнів економічного розвитку та їх головних складових [277](Т.В.Уманець, 2011 р.). Розподіл регіонів за такими характерис-

тиками має такі особливості. Переважна більшість регіонів (17 із 25) має дуже низький і низький рівень економічного розвитку. Одеська, Київська області та АР Крим віднесені до групи регіонів з середнім рівнем економічного розвитку, Запорізька і Львівська області – до високого, а Харківська, Донецька та Дніпропетровська – до дуже високого рівня економічного розвитку.

Таблиця 5.5

Групування регіонів за динамікою ВРП (2007-2010 рр.)

Динаміка ВРП у 2007-2010рр (%)	Регіони
+0,6% +3,5%	Житомирський, Київський, Херсонський
-2,2% -2,9%	Черкаський, Дніпропетровський, Миколаївський, Одеський
-5,8% -8,5%	Кіровоградський, Полтавський, Кримський, Тернопільський, Вінницький
-11,1% -13,1%	Харківський, Львівський, Сумський, Чернівецький, Чернігівський, Івано-Франківський, Хмельницький, Закарпатський
-14,4% -23,15	Волинський, Рівненський, Луганський, Донецький, Запорізький

* Складено та розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Для кожного регіону наведені якісні оцінки складових його економічного розвитку, що дає можливість використати їх як діагностичні ознаки для типізації регіональних ГДП.

Загальну картину *участі регіонів у формуванні головних соціально-економічних показників країни* представляє таблиця 5.7. Частки регіонів у загальнодержавних показниках дають середню оцінку рівнів економічного розвитку регіонів.

Заслужовує на увагу розподіл регіонів країни *за рівнем депресивності* (М.О. Барановський; І.В.Ховрак, Я.І.Єгорова, 2010) [18, 300]:

- регіони з максимальним рівнем депресивності: Тернопільський, Рівненський, Чернівецький, Закарпатський, Волинський, Сумський, Кіровоградський;
- регіони з високим рівнем депресивності: Вінницький, Чернігівський, Івано-Франківський, Житомирський;
- регіони з середнім рівнем депресивності: Луганська, Львівська, Полтавська, Миколаївська, Одеська області, АР Крим;
- регіони з низьким рівнем депресивності: Дніпропетровський, Донецький, Харківський, Запорізький.

Таблиця 5.6

Групування регіонів України за рівнем економічного розвитку та його складових [277]

Регіони (області, АРК)	Рівень розвитку складових*					
	підприємництва	промисловості	аграрний сектор	інвестиційних переваг	інноваційних переваг	ринку праці
I група – дуже високий рівень розвитку						
Харківська	ДВ	С	С	ДВ	ДВ	ДВ
Донецька	ДВ	ДВ	С	ДВ	С	ДВ
Дніпропетровська	В	В	В	ДВ	С	ДВ
II група – високий рівень розвитку						
Запорізька	В	В	Н	В	С	В
Львівська	ДВ	С	ДН	С	С	В
III група – середній рівень розвитку						
Одеська	С	Н	ДВ	В	Н	ДВ
Київська	Н	В	ДВ	С	Н	С
АР Крим	ДВ	ДН	С	ДН	Н	Н
IV група – низький рівень розвитку						
Луганська	Н	В	ДН	Н	ДН	ДВ
Полтавська	Н	В	В	С	ДН	В
Сумська	Н	Н	ДН	Н	Н	С
Вінницька	ДН	Н	ДВ	Н	Н	С
Миколаївська	Н	Н	В	Н	ДН	
Черкаська	ДН	Н	ДВ	Н	ДН	С
Івано-Франківська	Н	Н	ДН	Н	ДН	С
V група – дуже низький рівень розвитку						
Харсонська	Н	ДН	ДВ	ДН	ДН	С
Закарпатська	ДН	Н	Н	ДН	ДН	С
Кіровоградська	ДН	ДН	С	ДН	ДН	С
Чернігівська	ДН	ДН	ДН	Н	ДН	С
Житомирська	ДН	Н	ДН	Н	ДН	С
Тернопільська	ДН	ДН	Н	ДН	ДН	Н
Хмельницька	ДН	Н	С	ДН	ДН	С
Чернівецька	ДН	ДН	ДН	ДН	ДН	С
Рівненська	ДН	Н	ДН	Н	ДН	С
Волинська	ДН	Н	ДН	Н	ДН	С

* Рівень розвитку складових: ДВ – дуже високий; В – високий; С – середній; Н – низький; ДН – дуже низький.

Таблиця 5.7
Питома вага регіонів у загальнодержавних соціально-економічних показниках у 2011 році

Області	Кількість зайнятих економічною діяльністю	Валовий регіональний продукт (у фактичних цінах) 2010 р.	Обсяг реалізованої промислової продукції (робіт, послуг)	Продукція сільськогосподарства	Обсяг виконаних будівельних робіт	Обсяг реалізованих послуг	Експорт товарів і послуг	Імпорт товарів і послуг	Інвестиції в основні капітали
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Україна	4,5	3,0	1,5	3,6	3,7	3,0	1,2	1,7	7,8
АРК	3,4	2,2	1,6	6,4	2,4	1,6	0,9	0,5	2,7
Вінницька	2,2	1,3	0,8	2,5	1,0	0,9	0,8	1,2	1,0
Волинська	7,5	10,7	15,1	6,2	7,4	5,9	13,1	8,1	8,7
Дніпропетровська	9,8	11,9	20,1	4,9	14,7	6,3	21,7	5,8	10,3
Донецька	2,7	1,7	1,1	3,1	1,2	0,9	0,6	0,5	1,8
Житомирська	2,6	1,4	0,7	1,7	0,7	0,9	1,8	2,3	1,4
Закарпатська	4,1	3,9	6,1	3,7	2,3	1,9	5,3	2,7	2,9
Запорізька	2,6	1,9	1,8	2,2	1,5	0,9	1,3	1,3	1,7
Івано-Франківська	3,7	4,2	3,4	5,8	4,4	3,2	2,6	5,1	7,4
Київська	2,1	1,5	0,9	4,5	0,9	1,1	0,6	0,3	2,1
Кіровоградська	4,9	4,2	7,3	2,7	2,6	1,4	8,4	2,0	2,9
Луганська	5,4	3,8	2,4	3,6	4,2	4,6	1,7	3,7	5,5
Львівська	2,6	2,2	1,6	3,6	2,2	2,1	2,3	1,3	2,0
Миколаївська	5,2	5,0	2,0	4,3	5,8	8,3	3,3	3,8	3,9
Одеська	3,2	4,1	5,5	6,4	5,5	1,3	4,1	1,5	4,9
Полтавська	2,4	1,5	1,1	2,6	1,5	1,0	0,8	0,5	1,3
Рівненська	2,6	1,7	1,8	3,4	1,0	0,7	1,3	1,0	1,3
Сумська	2,1	1,2	0,6	3,1	1,1	0,5	0,3	0,4	1,1
Тернопільська	6,3	6,0	4,8	5,7	6,3	3,9	2,6	2,8	5,1
Харківська	2,4	1,4	0,8	4,3	0,7	1,0	0,5	0,3	1,4
Херсонська	2,8	1,7	1,1	4,1	1,2	0,7	0,5	0,6	1,9
Хмельницька	2,8	2,1	2,2	6,2	1,3	1,1	1,3	0,6	1,4
Черкаська	2,0	0,9	0,3	1,8	1,2	0,5	0,2	0,2	1,0
Чернівецька	2,3	1,6	1,1	3,6	0,8	0,9	0,5	0,7	1,2

* Джерело [254, 255]

Проведені дослідження показали, що в Україні склалися значні відмінності у рівні депресивності окремих регіонів, які з роками посилюються та породжують поглиблення диспропорцій.

Одним із чинників, що визначають рівень соціально-економічного розвитку регіонів традиційно вважають *показники структури господарства*. Чи не найбільш поширеним серед них виступає *співвідношення промисловості та сільського господарства й рівень інфраструктури* [100]. У Законі України « Про стимулювання розвитку регіонів » введено нове поняття « *сільський район* » як район (регіон), в якому частка зайнятих у сільському господарстві перевищує частку зайнятих у промисловості. За таким підходом *сільськими регіонами* (за показником валової доданої вартості) є [300]: Волинська, Житомирська, Чернігівська, Закарпатська, Херсонська, Хмельницька, Вінницька, Тернопільська, Чернівецька, Кіровоградська область. Виділення групи сільських регіонів може бути корисним для типізації регіональних ГДП. Інші 15 обласних регіонів за типологічною схемою ми називаємо індустріальними регіонами, з них Дніпропетровська і Донецька області – надіндустріалізовані регіони, Запорізька, Харківська, Луганська, Полтавська, Львівська, Київська – високоіндустріалізовані, а решта регіонів – АР Крим, Рівненська, Черкаська, Сумська, Одеська та Івано-Франківська області – індустріалізовані [300].

Ще один показник структури господарства *співвідношення виробництва товарів і послуг* у загальному валовому регіональному продукті. Це систематика регіонів за співвідношенням матеріального виробництва (виробничої сфери) та сфери послуг. Переважно на наданні послуг спеціалізуються обласні регіони: Волинський, Київський, Харківський, Львівський, АР Крим. Зазначені показники загальної структури господарства регіонів можуть бути використані для змістової деталізації заключної типізації регіональних ГДП.

Особливості структури господарства обласних регіонів та АР Крим проаналізовані *за видами економічної діяльності з використанням коефіцієнтів локалізації* (K_d визначається за відношенням часток видів діяльності до частки населення).

Найбільші коефіцієнти локалізації *переробної промисловості* мають Донецька ($K_d = 2,2$) та Дніпропетровська ($K_d = 1,1$) області. За цим показником на переробній індустрії спеціалізуються такі регіони: Запорізький, Луганський, Харківський, Полтавський, Одеський. Максимальна концентрація *добувної промисловості* спостерігається у Дніпропетровському ($K_d = 5,0$), Донецькому ($K_d = 2,4$), Луганському ($K_d = 2,5$) та Полтавському ($K_d = 3,3$) регіонах.

За виробництвом та розподіленням електроенергії, газу та води міжрегіональну спеціалізацію мають Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Харківська, Рівненська, Хмельницька і Київська області.

Сільськогосподарське виробництво поширене в усіх регіонах. Разом з тим за коефіцієнтом локалізації (K_d) на міжрегіональний рівень спеціалізації виходять Полтавська, Херсонська, Миколаївська, Черкаська, Київська, Кіровоградська, Вінницька, Чернігівська області, у яких $K_d = 1,9-1,5$, а також Житомирський, Тернопільський, Волинський, Рівненський, Сумський і Чернівецький регіони, що мають K_d вищий за одиницю.

Розвиненим рибальством і рибництвом вирізняються АР Крим, на який припадає 42,6% рибного господарства України, а також Запорізька (10,3%), Одеська (7,9%) та Черкаська (5,6%) області.

Лише у чотирьох регіонах будівництво виходить на рівень міжрегіональної спеціалізації: Донецький – зосереджує 11,7% будівельної індустрії країни; Київський – 6,3%; Дніпропетровський – 5,5%; Львівський – 4,8%.

Транспорт і зв'язок як вид економічної діяльності зосереджені у таких регіонах: Одеському, на який припадає 11,0% обсягів транспорту і зв'язку України, Дніпропетровському – 8,1%; Донецькому – 7,8%; Харківському – 5,4%; Львівському – 5,1%; Київському – 6,2%, а разом з м. Києвом – 27,6%.

5.2.2. Відмінності за рівнем соціального розвитку та якістю життя населення

Серед критеріїв, що визначають рівень соціально-економічного розвитку регіонів, найбільш поширеними є показники наявного доходу населення (тис. грн. на 1 особу) та середньомісячної заробітної плати (грн.). У 2011 р. в цілому по Україні наявний дохід населення становив 21,25 тис.грн., а середньомісячна зарплата – 2633 грн.

За душевими доходами населення регіони країни розподіляються так. Максимальний душевий дохід має населення Донеччини (24,62 тис. грн.), мінімальний (14,66 тис. грн.) – жителі Закарпаття. Лише п'ять регіонів мають вищий середнього рівень душевих доходів в країні ($21,4 * 24,6$ тис. грн.). Вони утворюють першу групу регіонів у складі Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Київської та Харківської областей. У другу групу ввійшли такі регіони: Луганський, Полтавський, Миколаївський, Львівський, Сумський, Одеський, душевий

дохід в яких трохи нижчий пересічного в межах 20,6-18,9 тис. грн. До третьої групи віднесені регіони, душевий дохід населення в яких становить 18,7-17,6 тис. грн.: Чернігівський, Вінницький, Житомирський, Хмельницький, Черкаський, Кіровоградський, Кримський. Низькі душеві доходи (17,24-14,66 тис. грн.) мають регіони четвертої групи, яка охоплює Івано-Франківську, Херсонську, Рівненську, Волинську, Тернопільську, Чернівецьку та Закарпатську області.

За розмірами *середньомісячної зарплати* регіони розподіляються від 3063 грн. (Донецька область) до 1871 грн. (Тернопільська область) і згруповані так. Перша група – регіони з найбільш високою зарплатою (3063-2607 грн.), що перевищує середній рівень в Україні: Донецька, Дніпропетровська, Київська, Луганська та Запорізька області.

До другої з трохи нижче середнього рівнем зарплати (2481-2387 грн.) віднесені Полтавський, Миколаївський, Харківський, Одеський регіони. Наступну – третю групу – утворюють регіони, що мають зарплату на рівні 23-21 тис.грн., – Кримський, Львівський, Івано-Франківський, Рівненський, Сумський, Черкаський, Кіровоградський. До четвертої групи віднесені області, рівень заробітної плати в яких становить близько двох тис.грн., – Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Закарпатська, Волинська, Чернівецька, Чернігівська, Херсонська. Мінімальною зарплатою вирізняється Тернопільська область, де вона менша 1,9 тис.грн.

Упродовж останніх десятиріч рівень соціально-економічного розвитку країни та регіонів відповідно до програми ООН оцінюють за показниками *якості життя населення*. Ключовими ознаками якості життя населення (за І.В.Гукаловою, 2008) є сприятливість демосоціальної обстановки, життєздатність регіонального соціуму, соціальна спрямованість економіки регіону[74]. І.Гукалова виділяє в Україні за якістю життя населення 8 типів регіонів, з них 7 власне обласних:

1. Регіони відносної соціальної сприятливості розвитку з високим рівнем суспільного здоров'я населення, кредитування населення і кращими умовами праці – Чернівецька, Закарпатська, Львівська, Волинська, Тернопільська області.

2. Регіони відносної соціальної сприятливості розвитку з високою міграційною атрактивністю (привабливістю) і сприятливістю на ринку праці – Київська, Харківська, Одеська, Дніпропетровська, Полтавська, Запорізька області і АРК.

3. Регіони «експлуатації» здоров'я населення з катастрофічним станом на ринку праці – Рівненська, Івано-Франківська.

4. Регіони середнього рівня демосоціальних втрат і негативної ситуації на ринку праці – Житомирська, Черкаська.

5. Регіони соціально-демографічної і соціально-економічної кризи – Луганська, Донецька, Сумська.

6. Регіони катастрофічної депопуляції населення – Чернігівська і Кіровоградська.

7. Регіони «призупиненого розвитку» з низьким рівнем суспільного здоров'я – Вінницька, Хмельницька, Херсонська, Миколаївська.

8. Багатий регіон з високою якістю життя населення – столиця м.Київ.

За *рівнем безробіття* (2011 р.) регіони країни розподіляються так[253-254]:

- найнижчий рівень безробіття (6,4%-7,9%) мають АР Крим, Одеський, Луганський, Київський, Дніпропетровський, Харківський і Запорізький регіони;
- середній рівень безробіття (8,3%-9,4%) встановлений для Львівської, Донецької, Миколаївської, Волинської, Івано-Франківської, Кіровоградської областей;
- високий рівень безробіття (9,6%-10,0%) мають – Чернівецька, Херсонська, Хмельницька, Полтавська, Черкаська області;
- найвищий рівень безробіття (понад 10%) спостерігається у Закарпатській, Сумській, Вінницькій, Житомирській, Тернопільській, Рівненській, Чернігівській областях.

5.2.3. Регіональні відмінності за геодемографічною ситуацією

Розглянемо характеристики і показники геодемографічної ситуації, які можуть бути використані для типізації регіональних ГДП.

Серед головних *показників загальний коефіцієнт природного приросту населення*.

В цілому по Україні (2011 р.) природне убуття населення становило 3,5 осіб на 1000 наявного населення. Статистичний розподіл регіонів за цим показником виглядає так:

- регіони із природним приростом населення на рівні +0,1‰ – +3,1‰: Закарпатський, Рівненський, Волинський та Чернівецький;

- регіони із незначним (-0,1‰ – -2,6‰) природним убуттям населення: Івано-Франківський, Львівський, АР Крим, Одеський, Тернопільський;
- регіони із помірним (-3,5‰ – -4,3‰) природним убуттям населення: Хмельницький, Київський, Миколаївський, Житомирський, Херсонський;
- регіони зі значним (-5,0‰ – -4,6‰) природним убуттям населення: Харківський, Запорізький, Дніпропетровський, Вінницький;
- регіони з великим (-9,2 ‰ – -6,1‰) природним убуттям населення: Чернігівський, Сумський, Полтавський, Донецький, Луганський, Черкаський і Кіровоградський.

Коефіцієнт природного приросту має значні коливання у регіонах (близько 11‰) і відтак може використовуватись як діагностична ознака для типізації регіональних ГДП.

За темпами зміни чисельності населення протягом 2001-2011 років регіони згруповані відносно середнього по Україні:

- регіони, що мають скорочення чисельності населення менше середнього по Україні (93,0%) на рівні 93,8-98,4%: Волинський, Рівненський, Закарпатський, Чернівецький, Одеський, Івано-Франківський, Київський, Тернопільський, АР Крим, Львівський, Харківський;
- регіони, де населення скоротилось вище пересічного рівня (86,2%-92,1%) від 2001 р.: Миколаївський, Хмельницький, Вінницький, Запорізький, Дніпропетровський, Донецький, Житомирський, Херсонський, Черкаський, Полтавський, Сумський, Кіровоградський, Луганський, Чернігівський.

Амплітуда регіонів за показником скорочення чисельності населення протягом 2001-2011 років відносно мала і дещо перевищує 12%. Для систематики ГДП цей показник слід використовувати у поєднанні з іншими характеристиками демографічного розвитку регіонів у сучасних умовах депопуляції.

Середній міграційний приріст населення протягом 2002-2011 років був позитивним у таких регіонах: АР Крим (+21,7 тис. осіб), Дніпропетровський (+2,4 тис. осіб), Київський (+10,8 тис. осіб), Одеський (+38,7 тис. осіб), Харківський (+34,4 тис. осіб), Херсонський (+26,2 тис. осіб), Чернівецький (+1,1 тис. осіб).

Серед показників вікової структури населення на особливу увагу заслуговує рівень демографічного навантаження – кількість осіб непрацездатних вікових груп на 1 тисячу працездатного населення.

Пересічний рівень демографічного навантаження в Україні становить 419 працездатних на 1000 осіб працездатного віку (2011р). У регіонах цей показник коливається від 376 (Харківська область) до 469747 (Житомирська область). За показниками демографічного навантаження регіони групуються так:

- регіони, у яких демографічне навантаження нижче середнього: Харківський, Луганський, Одеський, АР Крим, Херсонський, Запорізький, Миколаївський, Дніпропетровський, Донецький, Сумський;
- регіони, у яких демографічне навантаження вище середнього: Вінницький, Волинський, Львівський, Закарпатський, Івано-Франківський, Житомирський, Київський, Кіровоградський, Полтавський, Рівненський, Тернопільський, Хмельницький, Черкаський, Чернівецький, Чернігівський.

Регіональні відмінності населення регіонів за віковою структурою (2011р) мають незначні коливання. Частка населення у віці 15-64 років – реальний працездатний вік, коливається від 72,6% (Харківська область) до 67,8% (Вінницька область). За цією ознакою регіони України поділені на дві групи. Перша група, з часткою населення у віці від 15-64 роки вищою середнього по Україні (70,5%): Луганський, Харківський, АР Крим, Миколаївський, Запорізький, Одеський, Сумський, Херсонський, Донецький, Дніпропетровський. Другу групу утворюють регіони, де частка населення даної вікової групи нижча середнього рівня: Закарпатський, Львівський, Київський, Полтавський, Чернівецький, Івано-Франківський, Черкаський, Кіровоградський, Тернопільський, Хмельницький, Рівненський, Чернігівський, Волинський, Житомирський, Вінницький.

Більші коливання має частка населення у допрацездатному віці (0-14 років) – від 19,3% (Рівненська область) до 11,9% (Луганська область). За цією ознакою регіони згруповані так:

Перша група – регіони з високою часткою населення допрацездатного віку (19,3% -15,6%) і відносно кращою забезпеченістю трудовими ресурсами на близьку перспективу: Рівненський, Закарпатський, Волинський, Івано-Франківський, Чернівецький, Тернопільський, Львівський, Житомирський.

Друга група – з середньою часткою населення допрацездатного віку (14,9% -14,1%) і типовою для України забезпеченістю трудовими ресурсами на перспективу: Хмельницький, Одеський, Вінницький, Херсонський, Київський, Миколаївський, Кіровоградський регіони та АР Крим.

Третя група – регіони з низькою часткою населення до працездатного віку (13,6% -11,9%) і відносно гіршою забезпеченістю трудовими ресурсами на близьку перспективу: Дніпропетровський, Черкаський, Запорізький, Полтавський, Чернігівський, Сумський, Харківський, Донецький, Луганський.

Звертає на себе увагу краща геодемографічна ситуація за цим показником у західних регіонах і відносно гірша у східних старопромислових регіонах.

Значну амплітуду в регіонах України має також *частка населення у віці 65 років і більше* (2011 р.) за цим показником (середній показник по країні- 15,3%) регіони систематизовані так:

Першу групу утворюють регіони з низькою часткою (11% -14,6%) старших вікових груп: Закарпатський, Рівненський, Волинський, Чернівецький, Івано-Франківський, Одеський, Львівський, Херсонський, Миколаївський, АР Крим.

До другої групи віднесені області з середньою часткою населення старших вікових груп (15,1% – 16,5%): Харківська, Київська, Дніпропетровська, Тернопільська, Запорізька, Луганська, Житомирська.

Таблиця 5.8

Порівняння варіації вікової структури населення у регіонах (2011 р.)

Показники	Частка населення у віці, %		
	0-14 років	15-64 років	65 років і більше
Обидві статі (загальне населення)			
в середньому по Україні	14,2	70,5	15,3
максимум	19,3	71,8	19,0
мінімум	11,9	67,8	11,0
Міські поселення			
в середньому по Україні	13,4	72,7	13,9
максимум	18,1	74,1	16,7
мінімум	11,8	71,2	9,5
Сільські поселення			
в середньому по Україні	16,0	65,7	18,3
максимум	21,8	70,3	28,3
мінімум	12,2	59,5	11,4

* Складено і розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Третю групу з високою (16,6% -19,0%) часткою населення старших вікових груп формують такі регіони: Сумський, Хмельницький,

Донецький, Кіровоградський, Полтавський, Вінницький, Черкаський, Чернігівський.

Показник частки старших вікових груп у структурі населення може використовуватись для типізації регіональних ГДП у поєднанні з іншими структурно-демографічними характеристиками[213].

Певний інтерес має порівняння регіональних особливостей *загальної вікової структури міського і сільського населення*. У таблиці 5.8 наведені частки трьох вікових груп в середньому по Україні (2011 р.), а також максимальні і мінімальні у регіонах для всього населення, міського та сільського.

Аналіз таблиці 5.8. засвідчує більш високі частки молодших вікових груп (до працездатного віку) у сільській місцевості і значне переважання у сільській місцевості старших (65 років і більше) вікових груп. Відповідно у складі міського населення помітно вища частка населення у віці 15-64 років. Для типізації регіональних ГДП такі відмінності можуть бути не дуже помітними, оскільки аналіз руху населення окремо для міського і сільського населення має споріднений характер.

5.2.4. Регіональні системи розселення

Як вже підкреслювалось, у вітчизняному містобудуванні регіональні системи розселення на даний час співпадають з адміністративно-територіальними одиницями першого рівня – обласними та АР Крим. У той же час проблема регіоналізації країни та її адміністративно-територіального реформування орієнтують дослідження на генетичну, історико-географічну прив'язку регіональних систем розселення. Це означає, що у кожному випадку існують співпадіння геопросторових відмінностей заселення території та розселення населення з історико-географічними регіонами України. Необхідно особливо уважно такі відповідності використовувати для розроблення ефективної регіональної геодемографічної політики.

Регіональні особливості розселення багато в чому визначає ландшафтна прив'язка систем розселення. Зрозуміло, що сучасні регіональні системи розселення не узгоджені ні з історико-географічною регіоналізацією країни, ні з її ландшафтною основою.

Порівняльна характеристика систем розселення в обласних регіонах та АР Крим наведена у попередньому розділі. Необхідно узагальнити ті показники й особливості регіонального розселення, які надалі будуть використані для типізації регіональних геодемографічних процесів.

Такими, зокрема, є :

- природно-географічна, ландшафтно-зональна прив'язка регіональних систем розселення;
- регіональні історико-географічні особливості заселення та господарського освоєння території, генези системи розселення;
- рівень урбанізації та стадії її розвитку;
- моно- чи поліцентризм системи розселення, зона розселенського впливу регіонального центру (приміська зона);
- людність регіонального центру, розміри і розміщення урбанізованих ареалів, пов'язаних із центральним містом;
- наявність агломерацій чи різнорівневих агломерацій.

Середня щільність населення України з 1990 р. по 2011 р. зменшилася з 86 осіб на 1 кв. км до 75,8 осіб [253,254]. Це набагато менший показник від країн Західної Європи (110-380 осіб на кв. км), але більший від країн Східної та Центрально-Східної Європи (40-70 осіб на кв. км), він наближений до рівня балканських держав (Греції, Болгарії) [37,180]. При цьому маємо істотні відмінності щільності населення в Україні за регіонами. Так, найбільш висока щільність населення (2011 р.) відмічалась на Придніпров'ї та Прикарпатті: це Донецька, Дніпропетровська (167,2 і 104,5 осіб на 1 кв. км, відповідно), а також Львівська, Чернівецька та Івано-Франківська області (116,6; 111,7; 97,8 осіб на 1 кв. км, відповідно). Близькі показники щільності населення до середніх по Україні в областях лісостепової зони, які належать до основної смуги розселення в Україні і мають найкращі умови для життя і діяльності людей. Найрідше заселені північні та південні регіони України. Так, найнижчу щільність населення спостерігаємо у Чернігівській, Херсонській, Кіровоградській областях (34,4; 38,2; 41,1 особи на 1 кв. км, відповідно).

Слід акцентувати увагу на значні відмінності у розселенні саме сільського населення. Найвищу його щільність відмічаємо у лісостепових областях, передусім подільських та західних. Це зумовлено сприятливими умовами для життя та землеробства у цих регіонах. На північ та південь від неї показники щільності сільського населення значно нижчі, а найнижчі вони у високоурбанізованих регіонах – Донецькому та Придніпровському, передусім у Луганській області. Внаслідок депопуляції сільського населення показники його щільності дедалі знижуються, причому значно швидшими темпами, ніж всього населення. Особливо це характерно для традиційно «сільських регіонів»: Полісся, Поділля, західних, північно-східних та центральних областей України.

У Генеральній схемі планування території України за характером розселення та інтенсивністю забудови простори систематизовані так:

1) *території з інтенсивною, переважно промисловою міською житловою та громадською забудовою – зони урбанізації, у тому числі:*

1а) з критичним рівнем виробничо-містобудівного освоєння (міста з населенням понад 500 тис. жителів, а також міста Севастополь, Сімферополь, Херсон, їх приміські зони; центральна частина Донбасу);

1б) з високим рівнем виробничо-містобудівного освоєння (приміські зони Києва, Полтави, Сум і Кіровограда; району, що охоплюють центральну частину Донбасу);

1в) із середнім рівнем виробничо-будівельного освоєння (Красноперекопський і Керченський промислові райони АР Крим, Нікопольський марганцево-рудний басейн та Західний Донбас; території, що прилягають до решти обласних центрів та розвинених промислових центрів з населенням понад 50 тис. осіб, які відіграють роль переважно міжрайонних центрів розселення;

(2) *території переважно агропромислового виробництва та сільської забудови зони сільського господарства;*

(3) *території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси, водно-болотні угіддя, землі водного фонду, рекреаційного та оздоровчого призначення, інші природні території, важливі для збереження ландшафтного та біологічного різноманіття – зони національної екологічної мережі.*

5.2.5. Графіки регіональних ГДП

Важливими показниками, іноді критеріями регіональних геодемографічних процесів виступають формалізовані характеристики і параметри графіків ГДП (табл.2.7). Загальна спрямованість графіків та темпи змін чисельності обов'язково входять до складу типологічних ознак систематики регіональних ГДП.

Типологія регіональних демовідтворювальних процесів за складовими відтворення населення має незначні відмінності, які будуть враховані у наступній систематиці регіональних ГДП.

Певний інтерес становить типізація регіонів за формалізованими параметрами графіків ГДП, які представляють амплітуду і варіацію статистичних розподілів чисельності населення. Такі характеристики можуть використовуватись для деталізації та угруповання регіональних ГДП та їх систематики. Нами розроблені нові характерис-

тики регіональних геодемографічних процесів – *структурно-вікові деформації (структурні деформації) ГДП*.

На рисунках 5.1-5.15 представлені графіки ГДП різних типів. Динаміка населення ГДП показана співставно з природним рухом України в цілому. При цьому природний рух систематизований за особливостями відтворення населення таким чином (див. рис.2.2): I- *розширений тип відтворення* (1897-1989/1991 рр.), у т.ч. I-а з високими показниками природного руху і загальною тенденцією їх скорочення (1896-1940 рр.); I-б – з невисокими і відносно стабільними показниками природного руху населення (1945-1965 рр.); I-в – з невисокими і нестабільними показниками природного руху, що формують проблемну демографічну ситуацію (1965-1990 рр.); II – *звужений тип відтворення* (1991-2011 рр.), у т.ч. II-а – з невисокими показниками природного руху і помітним зниженням народжуваності (1999-2004 рр.); II-б – з невисокими показниками природного руху і відносним зростанням народжуваності (2004-2011 рр.). Такий підхід дає можливість краще характеризувати особливості демографічного розвитку кожного регіону.

У другому розділі представлено групування регіонів країни за особливостями їх *структурно-вікових деформацій*. Показано, як негативні та позитивні структурні деформації впливають на регіональний геодемографічний розвиток. Необхідно характеристики структурно-вікових деформацій використовувати як діагностичні показники для типологічних класифікацій і систематик регіональних ГДП.

На особливу увагу заслуговують *новітні тенденції геодемографічного розвитку регіонів*. За показниками динаміки процесів відтворення населення в умовах загальної депопуляції населення регіони попередньо вже систематизовані (табл.2.10). Надалі показники новітнього розвитку регіонів будуть використані як діагностичні ознаки типізації регіональних ГДП.

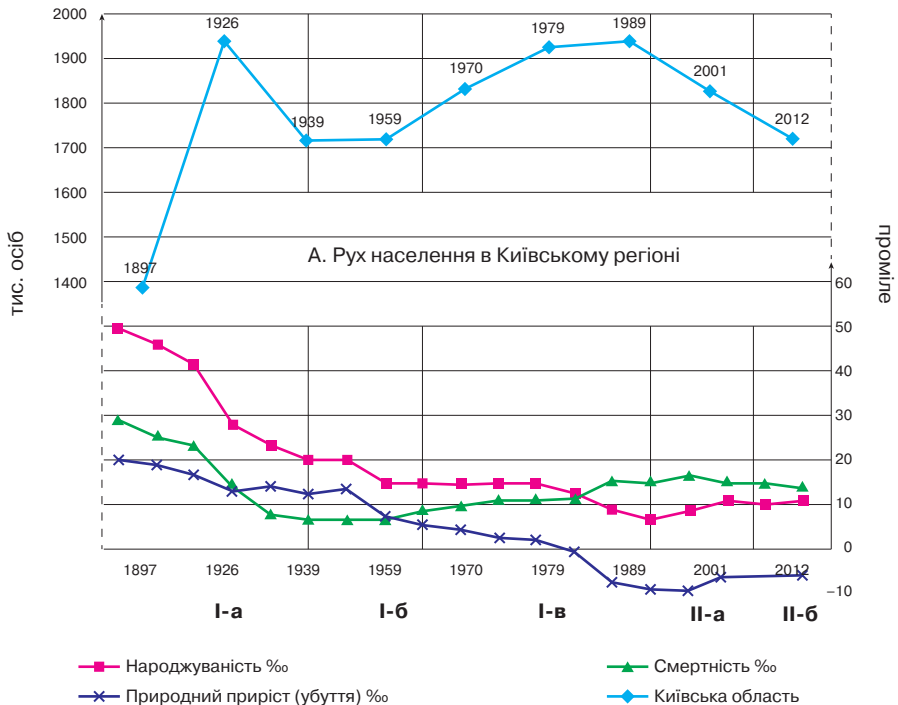
5.3. Регіональні типи геодемографічних процесів

5.3.1. ГДП-I столичний, агломераційний, моноцентрично-урбанізований тип

I тип ГДП: столичний, агломераційний, моноцентрично-урбанізований з потужною приміською зоною і чисельними урбанізованими ареалами, полісько-лісостеповий відповідає Київська область. Робоча назва типу ГДП «столичний» (рис. 5.1). Столичний

регіон має *урбанізовано-руральну структуру господарства* з розвненими політико-адміністративними, управлінськими й транспортно-логістичними функціями. Загальний рівень соціально-економічного розвитку регіону відносно високий.

Загальний *рівень економічного і соціально-економічного розвитку регіону* відносно високий. За душевим показником валового регіонального продукту (2010 р.) Київська область лідирує (26-35 тис. грн на 1 особу). Область попадає у групу регіонів з найбільш високим (2,6-3,1 тис. грн) рівнем заробітної плати і найменшим (6,4-7,9%) показником безробіття. Столичний регіон має відносно високу *якість життя населення* і характеризується як територія з соціально сприятливим розвитком і високою міграційною атрактивністю (сприятливістю).

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.1. Столичний тип ГДП- I

* Розроблено автором

За *складовими руху населення* столичний тип ГДП належить до регіонів із збільшенням населення за рахунок міграційного притоку (8,7 тис. осіб, 2011 р.) з природним убуттям 6,8 тис. осіб – тип І.2б. Протягом 2011 р. населення регіону збільшилось на 1,9 тис. осіб. За загальною динамікою демографічного розвитку протягом 1897-1989 років Київський регіон належить до групи областей із середніми темпами зростання чисельності населення з помірною (0,5-0,6 млн. осіб) амплітудою і помірною варіацією (коливаннями) чисельності населення (рис. 5.1).

Для столичного типу ГДП-І характерна *слабка і невиразна динаміка геодемографічного розвитку*. Лише протягом 1926-1939 рр. у Київській області спостерігалось значне зменшення населення, яке надалі змінилось незначним його скороченням (1939-1959 рр.), повільним зростанням протягом 1959-1979 років і подальшим зменшенням (з 1979 р.). Особливістю даного типу ГДП є «м'яке» входження у загальноукраїнську депопуляцію населення. Якісна характеристика ГДП І за його загальним геодемографічним розвитком: ГДП зі слабкою, маловиразною і різнонаправленою динамікою і уповільненими змінами структури населення.

Київська область належить до регіонів з *середньою інтенсивністю структурно-вікових деформацій* складу населення. Столичний статус регіону зумовив кількарізові позитивні деформації у структурі його населення станом на 2001 р.: у вікових групах 14-17 років, 61-63 роки та 70-72 роки амплітуда відносного зростання чисельності населення становила 18-23 тис. осіб. Позитивні деформації сприяють покращенню статеві-вікової структури населення та посилюють його демовідтворювальний потенціал. Разом з тим зберігають свій вплив негативні демографічні хвилі Голодомору з відносними втратами до 58 тис. осіб та воєнного лихоліття (близько 20 тис. осіб), які необхідно враховувати у демографічному розвитку регіону на близьку перспективу.

Новітні тенденції ГДП Київського регіону мають такі особливості. Абсолютні втрати населення впродовж 1989-2011 років – 219 тис. осіб., темп спаду чисельності населення – 11,9 тис. осіб на рік. Протягом 2001-2011 років темпи депопуляції зросли до 13 тис. осіб на рік. Отже, скорочення населення на даний час має тенденцію до зростання. Структурна деформація у молодших вікових групах має обмежене поширення: у віковій групі 0-2 роки відносні втрати населення дещо перевищують 10 тис. осіб. Така деформація не матиме помітного впливу на перспективний демографічний розвиток

регіону. Серед інших регіонів країни Київська область віднесена до групи з незначними абсолютними втратами населення у сучасній депопуляції, з помірними (8-12 тис. осіб на рік) її темпами, зі слабкими структурними деформаціями у наймолодших вікових групах.

Для Київського регіону властива своєрідна *система розселення* «метрополітенського типу». Столична агломерація має кілька «вагомих» супутників і велику кількість урбанізованих ареалів, які перетворюють практично всю область у приміську зону Києва.

За якістю життя населення Київська область – регіон відносної сприятливості соціального розвитку, з високою міграційною активністю (притягальності) та розвиненим ринком праці.

Київська область – регіон з відносно здоровою *геодемографічною ситуацією*. Темпи сучасного скорочення населення помірні. Загальний коефіцієнт природного приросту населення становить – (-3,9‰) (середній по Україні – (-3,5‰, 2011 р.) депопуляція населення протягом 2001-2011 років у регіоні -6,2-1,6% (середня в країні 7%).

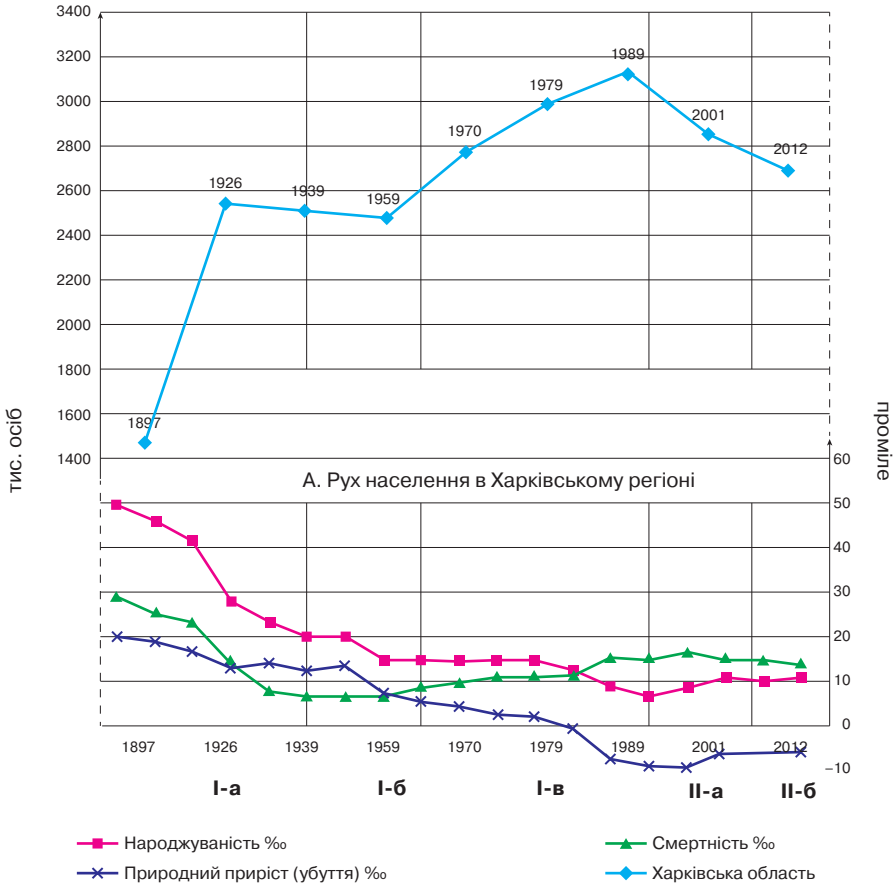
Київська область належить до нечисленної групи регіонів, що мають міграційний приріст: протягом 2005-2011 міграційний приріст становив 97,2 тис.осіб у 2011 році – 8,7 тис.осіб або 5‰ [253, 254].

Вікова структура населення регіону має такі головні характеристики: частка осіб реального працездатного віку (15-64 роки) нижче середнього в країні, населення допрацездатного віку (0-14 років) складає 14,1-14,9% і вікова група понад 65 років – 15,1-15,6%. Це типова для України вікова структура населення, що не створює проблем з трудовими ресурсами і робочою силою. Демографічне навантаження в області вище середнього.

5.3.2. ГДП-II: харківський моноцентрично-урбанізований, агломераційний, урбаністично-руральний, лісостеповий

Робоча назва ГДП- II – «харківський». Він представлений одним регіоном – Харківською областю (рис. 5.2). *За загальною структурою господарства* це урбанізаційно-руральний регіон, індустріально-аграрний з розвиненими транспортно-логістичними функціями. Регіон з відносно високим *рівнем соціально-економічного розвитку* і відносно високими показниками якості життя населення. *За характером розселення* у Харківській області переважають зони урбанізації з інтенсивною промисловою та міською забудовою, а також зони сільського господарства – території агропромислового виробництва з сільською забудовою.

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.2. Харківський тип ГДП-II

* Розроблено автором

Харківський регіон за *складовими руху населення* належить до типу III.1.6 – регіони із загальним скороченням населення за рахунок природного убуття із незначним міграційним притоком. У 2011 р. населення Харківської області скоротилося на 12,9 тис. осіб з його природним убуттям на рівні 13,8 тис.осіб та міграційним зростанням на 0,9 тис. осіб. За *загальною динамікою* (1897-1989 рр.) харківський тип ГДП (ГДП-II) має такі особливості: спрямованість графіка – зростання чисельності населення з високою амплітудою

(1,7 млн. осіб) і максимальною варіацією розподілу чисельності населення.

Для харківського типу ГДП (II) характерний дуже *нерівномірний геодемографічний розвиток* за міжпереписними проміжками 1926-2011 років з двома етапами прискореного зростання чисельності населення (1959-1970, 1970-1979 рр.) і різким його скороченням при входженні у стадію депопуляції (1989-2001 рр.). ГДП – II вирізняється високою динамічністю та нерівномірністю геодемографічного розвитку. Регіон мав стадії значного притоку та відтоку населення, які позначились на його статеві-віковій структурі та істотно впливали на демовідтворювальні процеси.

Для графіка ГДП харківського типу характерні значимі *структурні деформації* населення у старших вікових групах. Найбільша негативна деформація, що охоплює 90 тис. осіб (2001 р.), спостерігається у віковій групі 66-69 років та являє собою демографічну хвилю голодомору (1932-1935 рр.). Близько 80 тис. осіб відносних втрат населення – від'ємна демографічна хвиля, що припадає на вікову групу 55-58 років. З позитивних деформацій вирізняється відносно зростання понад 50 тис. осіб у віковій групі 48-51 років, пов'язане з повоєнною відбудовою Харкова.

Для геодемографічного процесу харківського типу (ГДП-II) характерні значні втрати населення в умовах *сучасної депопуляції*. Харківська область упродовж 1989-2011 років втратила понад 442 тис. осіб населення з темпом убуття 23,3 тис. осіб на рік. Позначилась тенденція зниження депопуляції: протягом 2001-2011 років її темп становив уже 18,1 тис. осіб на рік.

Сучасна *геодемографічна ситуація* у Харківському регіоні відносно задовільна. Харківська область належить до регіонів з помірним (4,9-5,8% 2011 р.) коефіцієнтом природного убуття населення. Загальний рівень втрат населення регіону на стадії сучасної депопуляції (2001-2011 рр.) нижчий середнього по країні. Харківська область – регіон з високим міграційним притоком населення: протягом 2002-2010 іммігрантів становила 34,4 тис. осіб.

Харківський ГДП має такі особливості вікової структури населення. Частка жителів реально працездатного віку (15-64) перевищує середній рівень в Україні (70,5%). Разом з тим Харківська область вирізняється відносно високими (14,1-14,9%) частками населення допрацездатного віку і населення у віці понад 65 років (15,1-16,5%). Коефіцієнт демографічного навантаження у регіоні помітно нижчий середнього в країні.

Харківська область належить до регіонів з відносно високим рівнем соціально-економічного розвитку (2011 р.): душеві показники ВРП цієї групи регіонів становлять 19-24 тис.грн, середня заробітна плата – 2,7-2,9 тис.грн.; рівень безробіття – 6,4-7,9%.

Якість життя населення Харківської області відносно висока. Це регіон із соціальною спрямованістю свого економічного розвитку [74] і високою атрактивністю для мігрантів.

5.3.3. ГДП-III: індустріальний, урбанізований, агломераційно-поліцентричний, лісостеповий і степовий тип геодемографічних процесів

Тип ГДП-III – агломераційно-поліцентричний, індустріальний, урбанізований охоплює старопромислові вугільно-металургійні регіони (підтип III-а) – Донецький і Луганський (рис.5.3.), і новопромислові металургійно-машинобудівні (підтип III-б) регіони – Дніпропетровський і Запорізький (рис.5.4).

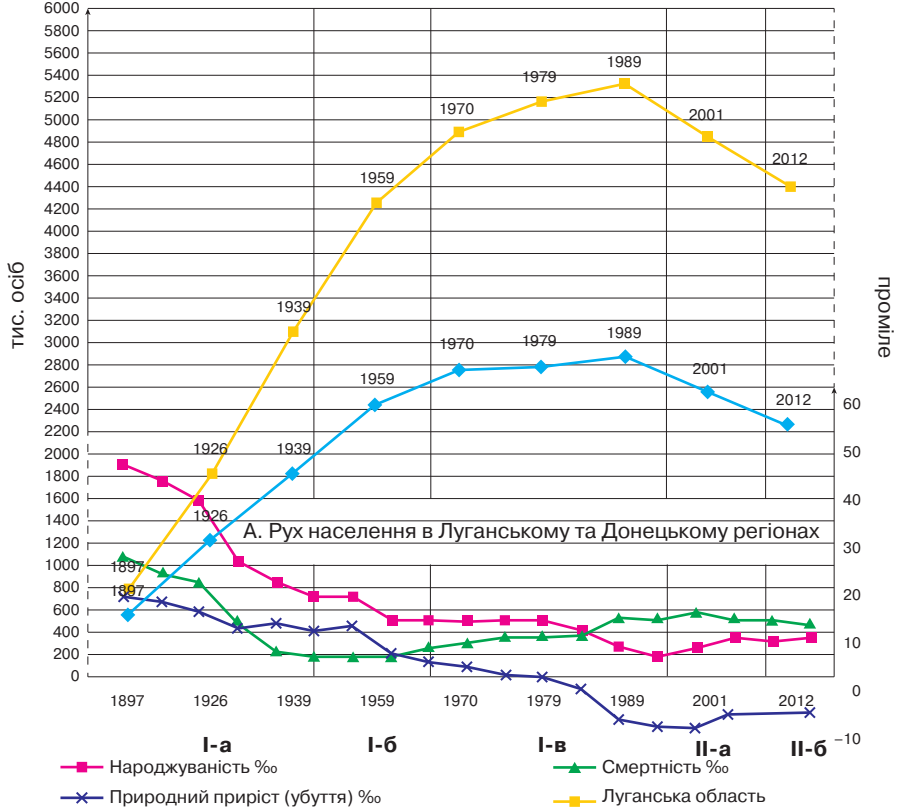
Робоча назви типу ГДП-III – «індустріальний», а його підтипів – «старопромисловий» (ГДП-III-а) та «новопромисловий» (ГДП-III-б). Регіони даного типу вирізняються відносно високими показниками *соціально-економічного розвитку* і переважно низькою *якістю життя населення*.

Для всіх зазначених регіонів характерна висока позитивна *динаміка демографічного розвитку* у першій половині узагальненого графіка (1926-1970 рр.) і різкий обвальний перехід до його низхідної частини, починаючи з 1970 р. Лише Запорізька область зберегла високі темпи зростання чисельності населення впродовж наступних 1970-1989 років. Всі регіони увійшли у стадію депопуляції зі значним скороченням населення протягом 1989-2001 рр. та 2001-2011 років.

В цілому ГДП-III має таку характеристику: це різновид геодемографічного розвитку регіонів з високою динамікою, різкими змінами геодемографічної ситуації, високою часткою етапів із прискореним зростанням чисельності населення і чітким переходом демографічного розвитку до уповільненого зростання і демографічної кризи. Цей тип регіональних ГДП вирізняється максимальними амплітудами коливань чисельності населення та її найвищою позитивною динамікою.

Третій тип ГДП вирізняється максимальною динамікою свого геодемографічного розвитку на стадії розширеного відтворення (1897-1989 рр). Графік ГДП орієнтований на зростання населення з

високим темпом змін чисельності. Загальна амплітуда збільшення чисельності максимальна – від 1,2 млн осіб (Запорізька область) до 6,0 млн осіб (Донецька область). Варіація чисельності населення на графіку максимальна (Дніпропетровська, Донецька, Луганська області) та значна (Запорізька область).

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.3. Старопромисловий підтип ГДП-III-а

* Розроблено автором

Донецька та Луганська області віднесені до **урбанізованого старопромислового, вугільно-металургійного, агломераційно-поліцентричного підтипу ГДП (підтип III-а)**. Для нього характерне чітке розмежування геодемографічного розвитку на висхідну та низхідну фази (на нашому графіку це 1970 р.) і різке зменшення чисель-

ності населення з початком загальної депопуляції (рис.5.3). Слід зазначити, що вказані регіони протягом 1926-1970 років мали значний притік робочої сили з інших регіонів і у їхньому геодемографічному розвитку спостерігались істотні *позитивні структурні деформації*, демографічні хвилі від яких прослідковується і нині. Значні *негативні структурно-демографічні* деформації у цих регіонах формуються в умовах депопуляції населення, починаючи з 1989 р. Прогноз подальшого геодемографічного розвитку цих регіонів ускладнений масштабною та різнонаправленою динамікою ГДП даного підтипу.

Для підтипу ГДП-III-а характерні зони урбанізації з критичним і високим рівнем виробничо-містобудівного освоєння території у поєднанні з сільськогосподарськими зонами – територіями з агропромисловим виробництвом. Поширені *багаторівневі агломераційні форми розселення*: поряд з класичною Донецько-Макіївською агломерацією, населення якої перевищує 1 млн жителів, розвинені агломерації другого рівня (субагломерації) – Горлівсько-Єнакіївська, Шахтарсько-Торезо-Сніженська, Слов'янсько-Краматорська, Центральнолуганська, Лисичансько-Сєверодонецька, Краснолуцько-Антрацитівська, Ровеньківсько-Свердловська, Дебальцево-Вуглегірська та інші. Поширені розселення у формі *урбанізованих ареалів*, що охоплюють шахтарські селища та транспортні вузли.

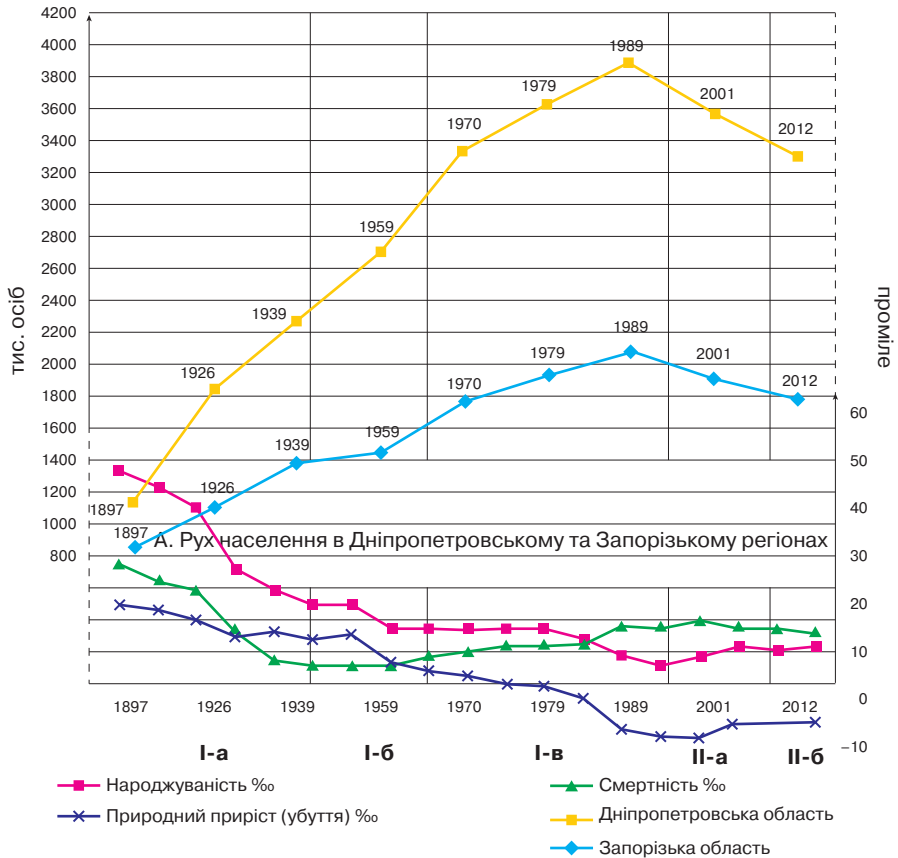
Північна частина Луганщини і південно-західна Донеччини за розселенням являють собою зони сільського господарства з агропромисловим виробництвом і переважно сільською забудовою.

Дніпропетровська та Запорізька області формують ще один підтип ГДП- III-б, який ми називаємо *урбанізованим, новопромисловим, металургійно-машинобудівним, агломераційно-поліцентричним*. Для цього підтипу висхідною фазою є геодемографічний розвиток яка тривала до початку депопуляції населення (1989-1991 рр.), а низхідна фаза графіка охоплює два останні десятиліття (1989-2011 рр.). Цей підтип ГДП III-б має високу динаміку геодемографічного розвитку, що чергується з проміжками помірної позитивної динаміки та різким демографічним спадом в умовах сучасної депопуляції населення (рис.5.4).

Для третього типу ГДП в цілому характерні інтенсивні *структурно-вікові деформації*, що помітно ускладнюють сучасний демографічний розвиток зазначених регіонів. Характерна особливість ГДП-III значна кількість *позитивних деформацій*, пов'язаних з кількарізовим відновленням і модернізацією вугільно-металургійного та машинобудівного комплексів України. Такі деформації мали амплі-

туду відносного зростання населення до 50 тис. осіб, а на Донеччині – до 100-140 тис. осіб. Їх позитивний вплив на демографічний розвиток регіонів зберігається і нині.

Негативні деформації, пов’язані з втратами голодомору і воєнної пори, сягають 50-100 тис. осіб відносних втрат. Показово, що у цих регіонах в умовах депопуляції сформувалась нова потужна негативна деформація з амплітудою відносних втрат населення у молодших вікових групах, що перевищує 100 тис. осіб. Негативний вплив такої «демографічної ями» на подальший геодемографічний розвиток регіонів буде сильним.

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.4. Новопромисловий підтип ГДП-III-б

* Розроблено автором

Для підтипу ГДП- III-б характерні зони урбанізації з критичним і високим рівнем виробничо-містобудівного освоєння території, що поєднані з зонами сільського господарства – територіями переважно агропромислового освоєння. Виділяються потужні *міські агломерації*: Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Запорізька, Криворізька. Поширене розселення у формі *урбанізованих ареалів* (Західний Донбас, Нікопольський марганцеворудний басейн).

У регіонах, віднесених до підтипу ГДП-III-а – Донецького і Луганського, спостерігається різкий перехід до *стадії депопуляції населення*, що супроводжується значними статеві-віковими деформаціями у структурі населення і значно ускладнює їх подальший геодемографічний розвиток. Подібні проблеми властиві і регіонам підтипу ГДП-III-б – Дніпропетровському та Запорізькому.

ГДП третього типу поширений у регіонах, що мають значне скорочення населення (до 10-30 тис. осіб, 2011 р.) за рахунок його природного убуття та міграційного відтоку. За *складовими демовідтворювальних процесів* це регіони типу III.1.а. Регіони з підтипом ГДП III-а – Донецький і Луганський – вирізняються дуже високими показниками природного убуття населення 16-29 тис. осіб, 2011 р.) та загального скорочення населення (20,2-33,7 тис. осіб, 2011 р.). Скорочення населення на Луганщині посилене його міграційним відтоком (1,5 тис. осіб, 2011 р.). Дніпропетровська і Запорізька області – підтип ГДП III-б мають високі темпи загального скорочення населення (10-16 тис. осіб, 2011 р.) і малі показники його міграційної активності (0,2-0,8 тис. осіб, 2011 р.).

Регіони старопромислового вугільно-металургійного підтипу (ГДП-III-а) ввійшли в стадію депопуляції з найбільшими втратами у Донецькій області. Протягом 1989-2011 років чисельність населення скоротилась майже на 900 тис.осіб, а темпи депопуляції зменшились від 46,1 тис.осіб/рік до 31,2 тис.осіб/рік (2001-2011 рр.). Луганська область протягом 1989-2011 років втратила понад 571 тис. осіб населення з темпом убуття 31 тис. осіб/ рік. З 2001 р. темпи депопуляції дещо уповільнились (29,5тис.осіб/рік), але залишаються дуже високими.

Напружена геодемографічна ситуація, пов'язана з сучасною депопуляцією, зберігається у Дніпропетровському і Запорізькому регіонах, віднесених до новопромислового-металургійно-машинобудівного підтипу (ГДП-III-б). У Дніпропетровській області протягом 1989-2011 років населення зменшилось майже на 545 тис.осіб з темпом убуття понад 31 тис.осіб/рік. З 2001 р. депопуляція уповільни-

лась (близько 27 тис.осіб/рік), але залишається дуже висока. У Запорізькій області втрати 1989-2011 років склали 280,5 тис.осіб з темпом убуття 16,2 тис.осіб. На даний час (з 2001 р.) депопуляція дещо уповільнилась (14,7 тис.осіб/рік). Сучасна геодемографічна ситуація в регіонах даного типу ГДП складна, напружена і має ознаки до подальшого погіршення. Прогнозування перспективного геодемографічного розвитку таких регіонів потребує нових підходів і методик.

Донецька і Луганська області – тип ГДП-III-а належать до групи регіонів з максимальним природним убуттям населення. Коефіцієнт природного приросту цієї групи становить $-6,1-6,7\%$. Дніпропетровська і Запорізька області – підтип ГДП-III-б – попадають у групу регіонів з високим природним убуттям ($4,9-5,8\%$) населення.

Загальний рівень депопуляції населення протягом 2001-2011 років помітно перевищує її пересічний рівень у країні. Регіони не мають стійкого міграційного притоку.

За віковою структурою населення регіони даного типу ГДП (ГДП-III) мають такі особливості. Частка населення у реально працездатному віці перевищує її середній рівень в країні. Мала частка населення у допрацездатному віці ($11,9-13,6\%$) наголошує на проблемі трудових ресурсів зазначених регіонів у найближчій перспективі.

Регіони, віднесені до ГДП-III, мають відносно високий *рівень економічного розвитку*. За показниками душевого ВРП Донецька і Дніпропетровська області попадають до перших регіонів (26-35 тис. грн.), а Луганська й Запорізька – до другої (19-24 тис.грн.). За рівнем зарплати Донецька, Луганська і Дніпропетровська області знаходиться серед лідерів (3,0-3,5 тис.грн). Рівень безробіття у зазначених регіонах мінімальний: у Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій областях – $6,4-7,9\%$, у Донецькій – $8,3-9,4\%$.

За *якістю життя* підтипи ГДП-III істотно відрізняються. Донецька і Луганська області, віднесені до підтипу ГДП-III-а, являють собою регіони соціально-економічної та соціально-демографічної кризи [74]. На противагу, Дніпропетровська і Запорізька області – це регіони відносної соціальної сприятливості свого розвитку [74].

5.3.4. ГДП-IV: рекреаційний, поліцентрично-урбанізований, гірсько-степовий тип

До четвертого типу геодемографічних процесів (ГДП-IV) – поліцентрично-урбанізованого, рекреаційного – віднесені АР Крим та Закарпатська область. Це регіони з дуже різними історико-географічними

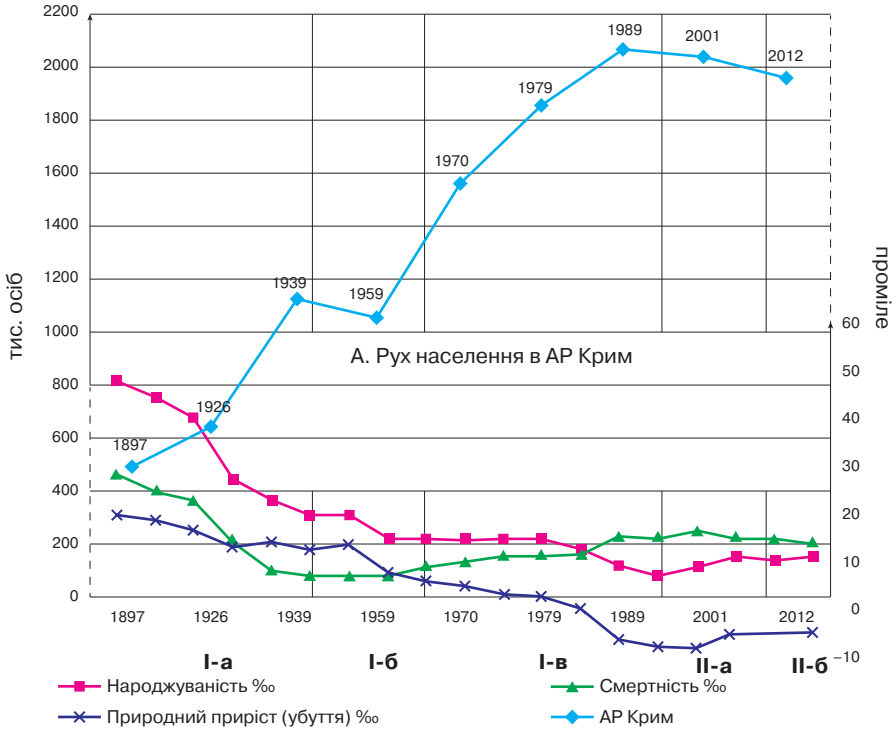
ми передумовами формування, які водночас, мають багато спільних рис за кількісними і якісними параметрами свого геодемографічного розвитку. Робоча назва даного типу ГДП – «рекреаційний». Він охоплює два регіони – Кримський і Закарпатський, які утворюють два підтипи ГДП: 1) *підтип ГДП-IV-а – кримський рекреаційний, поліцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний, гірсько-степовий*, робоча назва «кримський підтип ГДП» (рис.5.5); 2) *підтип ГДП-IV-б – закарпатський рекреаційний, поліцентрично-урбанізований, руральний, гірсько-степовий*, робоча назва підтипу – «закарпатський» (рис.5.6).

Для кримського підтипу (ГДП-IV-а) характерне розселення у формі урбанізованих ареалів, які формують курорти та осередки туризму. Поширені сільськогосподарські зони – території з агропромисловою діяльністю та сільським розселенням, а також ділянки різного природоохоронного статусу та природоохоронної діяльності, віднесені до складу національної екологічної мережі України.

Закарпатський рекреаційний підтип ГДП-IV-б, як і кримський, вирізняється високою часткою територій *природоохоронного (біосферного), рекреаційного та туристичного призначення*, більша частина яких віднесена до складу *екологічних міжнародних мереж, національної екомережі України та регіональної*. Поширене розселення у формі зон сільськогосподарського використання з агропромисловою діяльністю та переважно сільською забудовою.

Загальна динаміка ГДП-IV – стабільна і активно позитивна, за виключенням окремих структурних деформацій населення, про що йтиметься далі. Щодо загальної укрупненої траєкторії графіків регіональних ГДП, то вони зберігали високу активність геодемографічного розвитку протягом 1926-1989 років. Єдиним винятком був проміжок 1939-1959 років, пов'язаний з вітчизняною війною та численними депортаціями населення в Криму. Показово також, що зазначені регіони увійшли в стадію депопуляції з відносно малими втратами населення.

Кримський рекреаційний урбанізовано-руральний підтип (ГДП – IV-а) вирізняється постійним притоком населення з інших регіонів, які спричиняли позитивні статеві-вікові деформації структури населення і демографічні хвилі від яких прослідковуються і нині. Разом з тим Крим – регіон кількаразових депортацій населення – кримсько-татарського, німецького, українського, що спричинили негативні структурні деформації населення та відповідні негативні демографічні хвилі (рис.5.5).

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

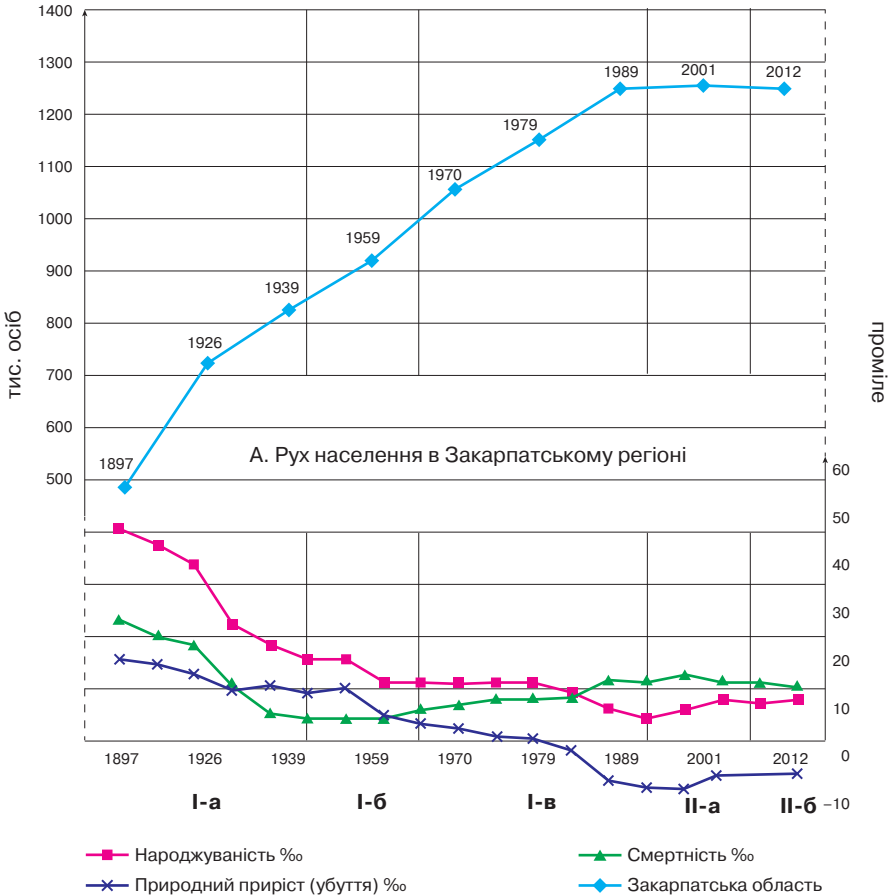
Рис. 5.5. Кримський підтип ГДП-IV-а

* Розроблено автором

Закарпатський руральний рекреаційний підтип (ГДП-IV-б) формувався у дуже складних етногеографічних і геополітичних умовах. Ця обставина лишається головною передумовою стабільного геодемографічного розвитку регіону, висока і позитивна активність якого певною мірою зберігається і в сучасних умовах депопуляції населення.

Однотипову динаміку геодемографічного розвитку на проміжку 1897-1989 років мають Кримський і Закарпатський регіони, віднесені до ГДП IV. Рекреаційний кримський підтип (ГДП IV-а) має загальний напрям на зростання населення з максимальним розмахом графіка ГДП (1,6 млн. осіб) та високою варіацією показників чисельності населення. Рекреаційний закарпатський підтип (ГДП IV-б) має загальну спрямованість графіка ГДП на зростання населення з ви-

соким його притоком і помірною амплітудою (близько 500 тис.осіб).
Варіація чисельності населення на даному графіку значна (рис.5.6).

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.6. Закарпатський підтип ГДП-IV-б

* Розроблено автором

Для Кримського геодемографічного процесу (ГДП – IV-а) властивий загальний рух населення з середнім рівнем природного убуття (4,1 тис.осіб у 2011 р.) із значним міграційним притоком населення (3,6 тис.осіб, 2011 р.) та незначним (близько 0,5 тис. осіб 2011 р.) зменшенням населення. За складовими відтворення населення це підтип III.1.б.

Закарпатський підтип ГДП IV-б вирізняється серед інших регіонів *позитивною динамікою демовідтворювальних процесів*. Для нього властиві відносно високий природний приріст населення (3,9 тис. осіб у 2011 р.), незначний його міграційний відтік (0,5 тис. осіб у 2011 р.) та помітне зростання населення регіону в цілому (3,4 тис. осіб. 2011 р.). За співвідношенням складових свого геодемографічного розвитку це різновид відтворення населення підтипу I.1.б.

Для Кримського підтипу (IV-а) характерні численні позитивні деформації складу і структури населення, пов'язані з кількарарозовим курортним та гідромеліоративним освоєнням краю, що мали амплітуду понад 70 тис. осіб відносного зростання населення. На сучасний геодемографічний розвиток помітний вплив мають і негативні деформації з амплітудою понад 40 тис. осіб, пов'язані з голодомором та втратами населення військової пори, включаючи кількарарозові депортації.

Закарпатський рекреаційний підтип ГДП IV-б має численні позитивні деформації незначної амплітуди (8-13 тис. осіб відносного зростання) і одну негативну структурну деформацію, зумовлену втратами воєнної пори з амплітудою близько 16 тис. осіб відносних втрат. На подальший геодемографічний розвиток регіону вплив матиме новітня тенденція, що утворилась в умовах депопуляції населення (0-6 років) з амплітудою відносних втрат до 35 тис. осіб

Кримський та Закарпатський регіони, що виділені у рекреаційний ГДП-IV, по-різному увійшли у *стадію депопуляції*. Кримський рекреаційний підтип ГДП (ГДП-IV-а) зберігає помірні темпи депопуляції. Протягом 1989-2011 років населення АР Крим зменшилось на 100,1 тис. осіб з темпом убуття населення менше 12 тис. осіб на рік. Прослідковується чітка тенденція до зменшення депопуляції: 2001-2011 роках темп скорочення населення становив вже 8,6 тис. осіб на рік. Закарпатський рекреаційний підтип ГДП (ГДП-IV-б) виділяється слабким впливом на нього сучасної депопуляції. Закарпатська область мала незначні втрати населення протягом 1989-2011 років (близько 34 тис. осіб) з темпами депопуляції 1,6 тис. осіб на рік. Такий рівень скорочення чисельності населення регіону зберігається і нині.

АР Крим і Закарпатська область – регіони, віднесені до рекреаційного типу ГДП (ГДП-IV), виділяються відносно позитивною сучасною *геодемографічною ситуацією*. Закарпаття – один з трьох регіонів, що зберігає природний приріст населення (+ 0,4%, 2011 р.). АР Крим входить до групи регіонів з незначним природним убуттям: коефіцієнт природного приросту для них становить – 0,8-3,7‰ (2011 р.).

Сучасна депопуляція населення (2001-2011 рр.) має у цих регіонах помітно нижчі темпи, ніж в цілому в Україні. АР Крим належить до регіонів з високим міграційним притоком: протягом 2002-2010 років республіка прийняла 21,7 тис. осіб іммігрантів.

Вікова структура населення зазначених регіонів має такі особливості: частка населення у реальному працездатному віці (15-64 років), порівняно з середнім рівнем країни (70,5%) у Криму вища, на Закарпатті – нижча. Закарпатська область попадає до групи регіонів з найвищою (15,6-19,3%) часткою населення допрацездатного віку. АР Крим – до наступної групи (14,1-14,9%). В обох регіонах частка осіб у віці старші 65 років відносно мала – 11-14,6%. Регіони даного типу (ГДП-IV) мають демографічне нижче середнього рівня в країні навантаження.

АР Крим і Закарпатська область мають помітні відміни щодо рівнів соціально-економічного розвитку. За душевим показником ВРП Крим перебуває у групі регіонів з середнім економічним розвитком (14-17 тис. грн. на 1 особу). За рівнем зарплати АР Крим серед регіонів має відносно високий рівень (2,7-2,9 тис. грн.), а Закарпатська область – найнижчий (менше 2,1 тис. грн.). За рівнем безробіття АРК у групі кращих регіонів (6,4-7,9% незайнятих), а Закарпаття – серед найгірших (більше 16% безробітних).

За показниками *якості життя* і Закарпаття, і АР Крим знаходяться серед найкращих регіонів. За І. В. Гукаловою [74] Закарпатська область – регіон відносної соціальної сприятливості економічного розвитку, з високим рівнем суспільного здоров'я населення і кращими умовами праці. АР Крим віднесена до наступного класу якості життя. Це регіон відносної соціальної сприятливості економічного розвитку з високою міграційною привабливістю і хорошими умовами на ринку праці.

5.3.5. ГДП-V: приморський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний, степовий.

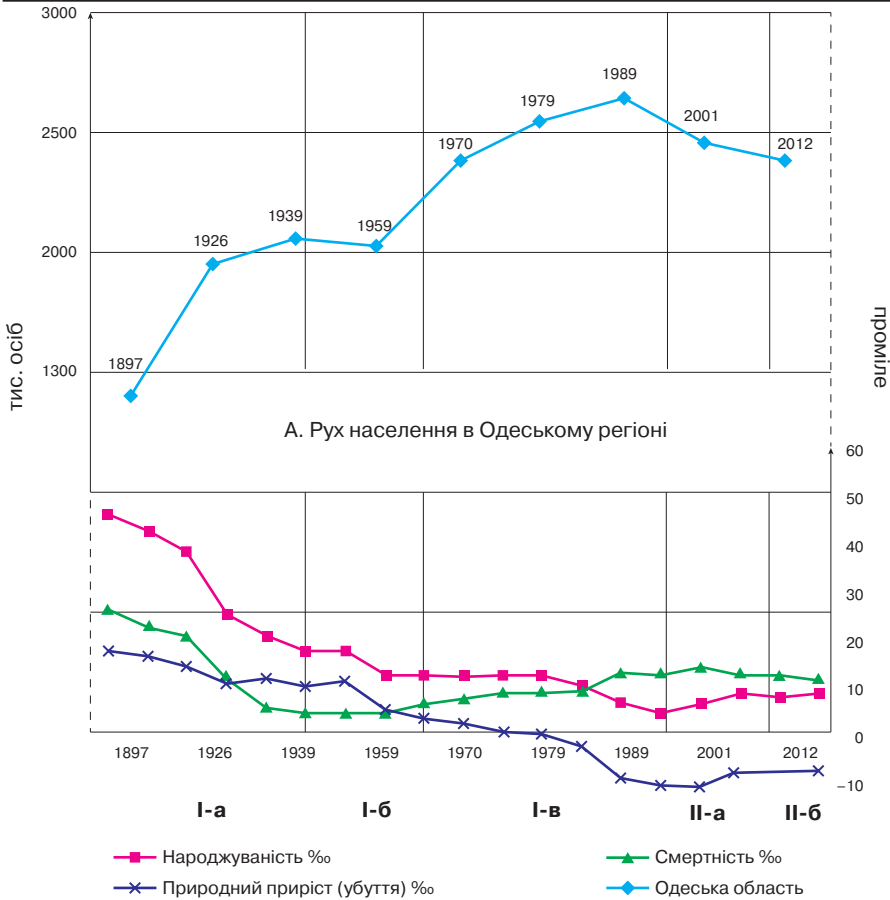
Приморські регіони – Одеський, Миколаївський, Херсонський, формують особливий тип геодемографічних процесів (ГДП-V), що має таку назву: приморський, моноцентрично-урбанізований, урбанізовано-руральний, степовий. Робоча назва ГДП-V – приморський ГДП. Приморські регіони вирізняються розвиненими портовими транспортно-логістичними і агропромисловими функціями, активною рекреаційною та природоохоронною діяльністю. Вони мають середній рівень соціально-економічного розвитку і сприятливі характе-

ристики якості життя населення. Поширена форма розселення – зони сільського господарства з агропромисловим виробництвом і переважно сільською забудовою. Характерна форма розселення – *портово-промислові комплекси і портово-логістичні системи*, на основі яких формуються агломерації.

Регіони, віднесені до приморського типу ГДП (ГДП-V) – Одеський, Миколаївський, Херсонський, мають однотипову *загальну динаміку геодемографічного розвитку (1897-1989 рр.)*. Всі вони направлені на зростання населення із значною амплітудою (0,7-1,2 млн. осіб), високим темпом зростання чисельності населення та значною варіацією її показників у часі. Для них характерна помірна позитивна динаміка геодемографічного розвитку протягом 1926-1989 років з істотним її посиленням на окремих проміжках (зокрема 1959-1970 роки та 1970-1989 роки), пов'язаним із портовим і гідромеліоративно-зрошувальним будівництвом. Входження цих регіонів у стадію депопуляції (з 1989-1991 рр.) було складним і розвернуло геодемографічний розвиток до інтенсивної негативної динаміки.

ГДП – V має такі різновиди: *підтип ГДП V-а Одеський приморський, агломераційний портово-промисловий, урбаністично-руральний (рис. 5.7.)*, *підтип ГДП V-б – моноцентрично-урбанізований, приморський, рурально-урбаністичний*, охоплює Миколаївську та Херсонську області (рис. 5.8.). Їх робочі назви «одеський агломераційний» та «приморський моноцентричний». Для приморського Одеського агломераційного портово-промислового підтипу ГДП характерна слабка і помірна позитивна динаміка з незначним скороченням населення на проміжку 1939-1959 років і прискореним його зростанням протягом 1959-1970 років. Позитивна структурна деформація (1959-1970 рр.) зумовила демографічну хвилю, позитивний вплив якої на відтворення населення регіону спостерігається і нині. Входження регіону у стадію депопуляції було негативним і стрімким та супроводжувалось формуванням новітньої структурної деформації. З 2001 р. започаткована тенденція пом'якшення темпів депопуляції населення.

Одеський підтип ГДП-V-а виділяється відносно високим природним убуттям населення (4,5 тис.осіб, 2011 р.), значним його міграційним притоком (4,1 тис.осіб, 2011 р.) та незначним загальним зменшенням чисельності населення (-0,4 тис.осіб, 2011 р.). За співвідношенням таких складових свого геодемографічного розвитку регіон віднесений до демовідтворювального підтипу III.1.б.

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

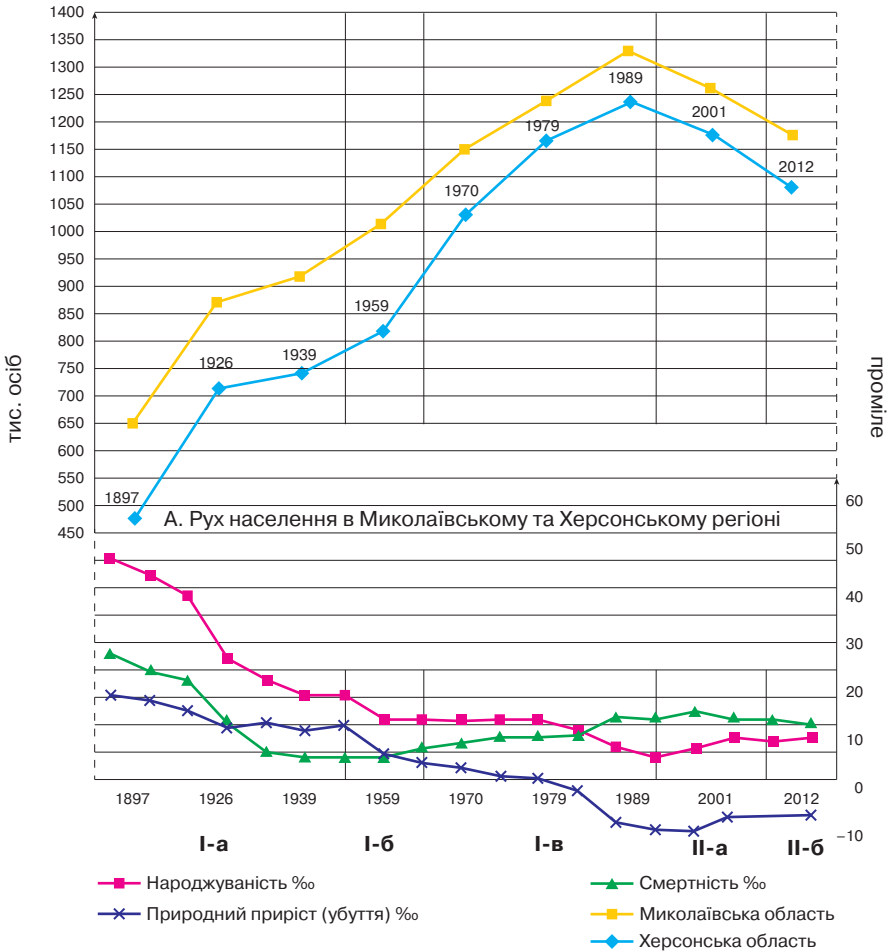
Рис. 5.7. Одеський підтип ГДП V-a

* Розроблено автором

Приморський моноцентричний рурально-урбаністичний підтип ГДП – V-6, що охоплює Миколаївську і Херсонську області, за загальною конфігурацією графіка ГДП ділиться на три стадії (рис. 5.8):

1) уповільненої позитивної динаміки геодемографічного розвитку протягом 1926-1959 років; 2) прискореного зростання чисельності населення на проміжку 1959-1989 років; 3) різкого зменшення населення на стадії депопуляції (з 1989 р.). На сучасний геодемогра-

фічний розвиток має вплив позитивна структурна деформація населення у 1959-1970 роках і новітня деформація структури населення, що сформувалася в умовах депопуляції населення.

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.8. Приморський підтип ГДП-V-6

* Розроблено автором

Миколаївський і Херсонський регіони віднесені до підтипу ГДП-V-6, для якого властиві такі сучасні (2011 р.) показники геодемографічного розвитку: загальне скорочення чисельності населення на

рівні -5,1-4,9 тис. осіб на рік, природне убуття населення 4,4-3,7 тис. осіб на рік, міграційний відтік населення (-0,7-1,1 тис. осіб на рік). За систематикою регіонів за складовими відтворення населення це підтип III.1.a.

Для приморського типу (ГДП-V) характерна відсутність значимих позитивних деформацій структури населення. Найбільші з них мали амплітуду 18-22 тис. осіб умовного зростання і припадали на етапи модернізації та розвитку портового господарства та масштабного гідротехнічного будівництва і розвитку зрошуваного землеробства.

Негативні структурні деформації більш виражені і мають амплітуду до 35-50 тис. осіб відносних втрат. Вони являють собою демографічні хвилі голодомору (вікова група 65-69 років) та втрат воєнного часу (група 55-58 років). В умовах депопуляції населення у всіх приморських регіонах сформувались новітні демографічні деформації, що охоплюють молодші вікові групи і мають розміри відносних втрат на рівні 40-50 тис. осіб.

Демографічні хвилі цих деформацій впливатимуть на подальший геодемографічний розвиток регіонів.

Помірна *депопуляція населення* з темпом убуття населення 14,4-8,8 тис. осіб на рік спостерігається у регіонах приморського типу (ГДП -V). Одеський приморський, агломераційний портово-промисловий, урбанізовано-руральний (ГДП-V-a) протягом 1989-2011 років втратив майже 254 тис. осіб населення, а темпи депопуляції у регіоні знизились з 14,4 тис. осіб на рік до 9,7 тис. осіб (з 2001 р.). Миколаївська і Херсонська області, що віднесені до моноцентрично-урбанізованого приморського підтипу (ГДП-V-б), на стадії депопуляції скоротили своє населення на рівні 150 тис. осіб з темпом убуття 8,8 тис. осіб на рік та 9,5 тис. осіб на рік, відповідно. Ці регіони не мають ознак пом'якшення депопуляції, темпи зменшення населення у 2001-2011 рр. зросли до 9,4 тис. осіб на рік та 10,2 тис. осіб на рік, відповідно.

У регіонах, віднесених до типу ГДП-V – Одеського, Миколаївського, Херсонського – сучасну *геодемографічну ситуацію* слід характеризувати як помірно негативну. Одеська і Херсонська області перебувають у групі регіонів з незначним природним убуттям населення коефіцієнтами природного приросту на рівні -0,8-3,7‰, Херсонська – серед регіонів з коефіцієнтом природного приросту -4,9-5,8‰. В Одеському регіоні темпи депопуляції у 2001-2011 роках були нижчими пересічного рівня в країні, а у Миколаївському і Херсонському – вищими. Одеська і Херсонська області мали міграційний

приріст протягом 2002-2010 років на рівні 38,7 тис. осіб та 26,2 тис. осіб, відповідно.

Вікова структура населення зазначених регіонів у контексті сучасної демографічної кризи в країні задовільна. У всіх областях – Одеській, Миколаївській, Херсонській – частки населення у реальному працездатному віці (15-64 років) перевищують пересічний рівень в країні. Частки населення допрацездатного віку (0-14 років) відповідають середньому рівню і складають 14,8-14,9%. Населення у віці понад 65 років має порівняно малі частки на рівні 14,2-14,4%. В усіх регіонах даного типу ГДП (ГДП-V) показник демографічного навантаження нижчий його пересічної норми.

За показниками *рівнів економічного і соціально-економічного розвитку* зазначені регіони мають помітні відмінності. Одеський підтип приморського типу (ГДП-V-а) має доволі високий рівень економічного розвитку, і за показниками душевого ВРП входить до групи регіонів на рівні 19-24 тис. грн. на 1 особу. Середня зарплата цієї групи регіонів висока (2,7-2,9 тис. грн., 2011 р.). Рівень безробіття в Одеській області найнижчий (група регіонів з показниками безробіття 6,4-7,9%). За *рівнем якості життя* Одещина віднесена до другої групи регіонів з відносною соціальною спрямованістю економічного розвитку, з високою міграційною привабливістю, належними умовами на ринку праці.

Миколаївська і Херсонські області, віднесені до підтипу ГДП-V-б моноцентрично-урбанізований, приморський, рурально-урбанізований, мають такі показники рівнів соціально-економічного розвитку. За душевими показниками ВРП Миколаївська область у групі розвинених (19-24 тис. на 1 особу), Херсонська – серед «середняків» (14-17 тис. грн. на 1 особу). За рівнем зарплати Миколаївська область у групі регіонів з відносно високою оплатою праці (2,7-2,9 тис.грн.), а Херсонська – серед областей з мінімальною зарплатою (менше 2,1 тис.грн.). За рівнем безробіття Миколаївський регіон у групі середніх (8,3-9,4%), Херсонський – серед областей з високим безробіттям (9,6-10,0%).

Одеський регіон вирізняється високою оцінкою якості життя населення [74] як регіон відносної соціальної сприятливості економічного розвитку, з високою міграційною атрактивністю (привабливістю) і розвиненим ринком праці. Миколаївська і Херсонська області за якістю життя діагностовані як регіони «призупиненого розвитку» з низьким рівнем суспільного здоров'я.

5.3.6. ГДП-VI: прикарпатський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний, гірсько-лісостеповий геодемографічний тип

Львівський, Івано-Франківський і Чернівецький регіони віднесені до окремого типу ГДП, що має назву прикарпатський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний, гірсько-лісостеповий (ГДП-VI). Загальну траєкторію графіка ГДП-VI характеризує позитивна динаміка геодемографічного розвитку протягом 1959-1989 років, істотне скорочення населення на проміжку 1939-1959 років та на стадії загальноукраїнської депопуляції населення. Робоча назва даного типу ГДП – «прикарпатський».

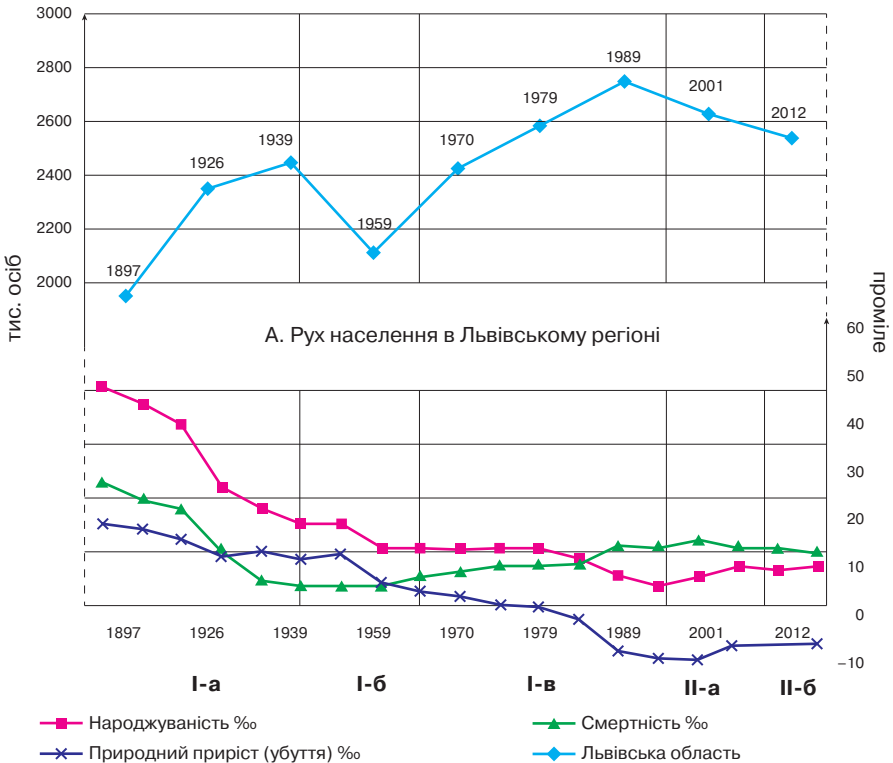
Не дивлячись на природно-географічну цілісність Прикарпаття, прикарпатські регіони мають значні відмінності за окремими характеристиками, і кожен з них ми розглядаємо як окремий підтип ГДП. *Підтип ГДП-VI-а – львівський, прикарпатський, моноцентрично-агломераційний, урбаністично-руральний* (рис.5.9). *Підтип ГДП-VI-б – івано-франківський, прикарпатський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний* (рис. 5.10). *Підтип ГДП-VI-в – буковинський, прикарпатський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний* (рис. 5.11). Робочі назви зазначених підтипів «львівський» (VI-а), «івано-франківський» (VI-б), «буковинський» (VI-в).

Львів – регіональна столиця Західної України, формує Львівську агломерацію, яка має помітний вплив на геодемографічні процеси сусідніх регіонів. Після возз'єднання Західної України Львів виконував організаційно-управлінські і культурно-просвітницькі функції, і Львівський регіон протягом 1959-1989 років мав активну позитивну динаміку свого геодемографічного розвитку. У депопуляційну стадію Львівська область увійшла відносно спокійно із помірним скороченням чисельності населення. Зазначені характеристики визначають особливості загальної конфігурації графіка ГДП підтипу VI-а (рис.5.9).

Івано-Франківський підтип ГДП VI-б (рис.5.10) вирізняється помірною позитивною динамікою протягом 1959-1989 років, прискореним геодемографічним розвитком на проміжку 1959-1970 рр. і відносно спокійним входженням у стадію депопуляції (1989-2011 роки).

Буковинський підтип ГДП VI-в (рис.5.11) має помірну позитивну динаміку геодемографічного розвитку, на яку не мала значного впливу навіть загальноукраїнська депопуляція населення. Серед інших

прикарпатських регіонів чернівецький виділяється помірною негативною динамікою ГДП на проміжку 1939-1959 років.

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.9. Львівський підтип ГДП-VI-a

* Розроблено автором

Прикарпатський тип ГДП (ГДП-VI) має загальний напрям динаміки свого геодемографічного розвитку протягом 1897-1989 років на зростання чисельності населення з середнім темпом. Львівський підтип прикарпатського ГДП (ГДП-VI-a) вирізняється значною варіацією чисельності населення в часі, в той час, коли івано-франківський (ГДП-VI-б) та буковинський (ГДП-VI-в) підтипи мають помірну варіацію своїх графіків.

Львівський підтип прикарпатського ГДП (VI-a) має відносно невисокі показники руху населення (2011 р.): природне убуття 2,2 тис.осіб,

міграційний відтік 1,5 тис. осіб, загальне зменшення населення протягом 2011 р. – 3,8 тис. осіб., за співвідношенням складових руху населення він належить до групи регіонів з демовідтворювальним процесом типу Ш.1.а

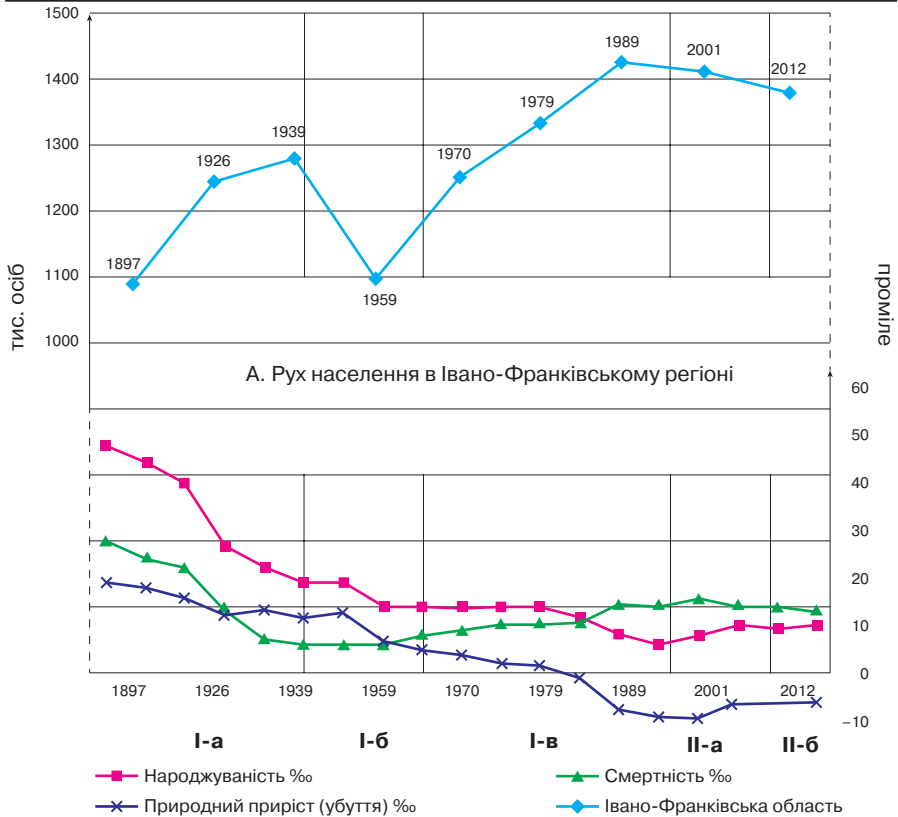
Івано-Франківський підтип прикарпатського ГДП (VI–б) серед усіх регіонів України вирізняється надзвичайно слабкою динамікою сучасного геодемографічного розвитку. Протягом року (2001 р.) природне убуття становило 160 осіб, міграційний притік 522 особи. Загальне зростання населення – 362 особи. На тлі загальної депопуляції населення України такі показники слід розглядати як позитивні, що передують поступовому виходу регіону з демографічної кризи. За співвідношенням головних складових руху населення це регіон з демовідтворювальним підтипом I.2.б.

Буковинський підтип прикарпатського ГДП (VI–в) серед інших різновидів геодемографічних процесів виділяється позитивною динамікою сучасного геодемографічного розвитку. Протягом року (2011 р.) населення регіону збільшилось майже на 1 тис. осіб за рахунок міграційного притоку (898 осіб) та незначного природного приросту (89 осіб). За співвідношенням зазначених складових регіон має демовідтворювальний процес різновиду I.2.а. Дослідники пов'язують відносно сприятливу геодемографічну ситуацію з поліетнічністю і вважають її важливою передумовою для подолання сучасної демографічної кризи.

Прикарпатський тип ГДП (ГДП-VI) має середній і низький рівень *структурно-вікових деформацій населення і супутніх демографічних хвиль*. Найбільш динамічним є львівський підтип (ГДП-VI-а), у якому спостерігаються численні позитивні деформації з амплітудою відносного зростання населення до 20-30 тис. осіб.

Негативна деформація з амплітудою відносних втрат до 40 тис. осіб припадає на вікову групу 54-58 років, зумовлена втратами населення в часи другої світової війни та депортаціями місцевого населення. В умовах депопуляції населення у молодшій віковій групі сформувалась потужна негативна деформація (близько 70 тис. осіб відносних втрат), що істотно позначатиметься на подальшому геодемографічному розвитку регіону.

Івано-франківський та буковинський підтипи прикарпатського типу ГДП (ГДП-VI- б та ГДП-VI- в) вирізняються мінімальними деформаціями статево-вікової структури населення, що мають амплітуду 15-20 тис. осіб. На Івано-Франківщині і негативні (вікова група 46-49 років), і позитивні (вікова група 32-42 роки) підтипи пов'язані з депортаціями місцевого населення у повоєнні роки та його поверненням (1959-1967 рр.).

Б. Природний рух населення України: типи відтворення
Рис. 5.10. Івано-Франківський підтип ГДП-VI-б

* Розроблено автором

Регіони, віднесені до прикарпатського типу ГДП (ГДП-VI), по-різному увійшли у сучасну *стадію депопуляції населення*. Львівський підтип (ГДП- VI-a) має достатньо високий рівень втрат населення у 1989-2011 роках – 203 тис. осіб і помірні темпи його депопуляційного убуття (12,5 тис.осіб на 1 рік). Протягом 2001-2011 років позначилась тенденція послаблення депопуляції: темп спаду населення становив вже 10,1 тис. осіб/рік. Івано-Франківський підтип (ГДП-VI-б), як вже зазначалось, вирізняється слабкою динамікою свого демографічного розвитку, яка зберігається і в сучасних умовах депопуляції. Протягом 1989-2011 років Івано-Франківський регіон втратив близько 44 290

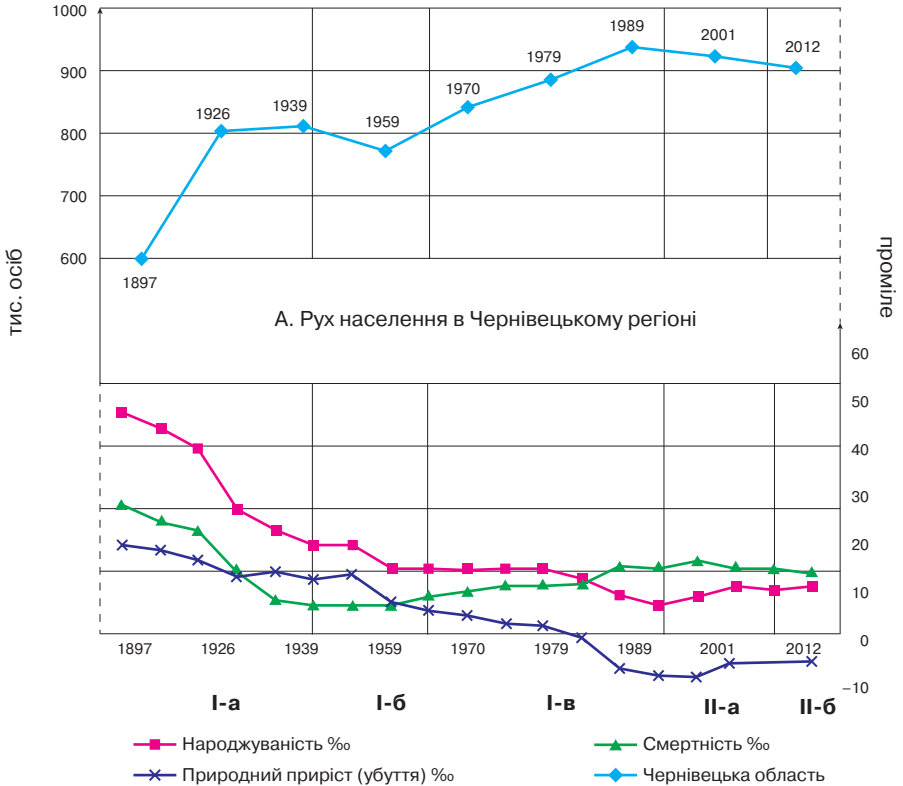
тис. осіб населення з темпом депопуляції 3,9 тис. осіб за 1 рік. Такий рівень депопуляції зберігається і в наш час. Схожа геодемографічна ситуація спостерігається і для буковинського підтипу (ГДП-VI-в). У Чернівецькому регіоні протягом 1989-2011 років населення скоротилось майже на 34 тис. осіб, пересічний темп убуття населення становив 2,2 тис. осіб за 1 рік. На даний час депопуляція населення не зменшується.

Сучасна *геодемографічна ситуація* у регіонах, віднесених до прикарпатського ГДП (ГДП-VI), відносно сприятлива. Івано-Франківська область – один із трьох регіонів, що зберігають природний приріст населення: у 2011 р. коефіцієнт природного приросту населення становив +3,1‰. Чернівецька (+0,1‰) та Львівська області входять до групи регіонів з незначним природним убуттям населення з коефіцієнтом природного приросту в межах – 0,9‰. У всіх зазначених регіонах темпи сучасної депопуляції (2001-2011 рр.) помітно нижчі, ніж в цілому по Україні. Чернівецька область має позитивний баланс міграційного руху населення: протягом 2002-2011 років міграційний приріст становив 1,1 тис. осіб.

Вікова структура населення у регіонах з прикарпатським типом ГДП (ГДП-VI) має такі особливості у всіх областях – Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій. Частка населення у реальному працездатному віці (15-64 років) нижча пересічної норми країни (70,5%). Разом з тим, зазначені регіони мають високу частку темпів у допрацездатному (0-14 років) віці на рівні 19,3-15,6%, і цей показник пом'якшує проблему трудових ресурсів у прикарпатських регіонах на близьку перспективу. Ще однією позитивною характеристикою вікової структури населення даного ГДП є відносно мала частка жителів старшої вікової групи (понад 65 років). Прикарпатські регіони мають таку когорту з питомою вагою 11-14,6%.

Рівень демографічного навантаження – відношення кількості непрацездатних до працездатних – у прикарпатських регіонах вищий пересічного рівня в Україні (419 непрацездатних на 1000 працездатних, 2011 р.). *Рівень соціально-економічного розвитку* регіонів з прикарпатським типом ГДП (ГДП-VI) відносно низький. За душевим показником ВРП Львівська та Івано-Франківська області належать до групи регіонів, що мають душевий ВРП на рівні 4-17 тис. грн. – середній, нижчий середнього. Чернівецька область знаходиться у групі регіонів, де цей показник найгірший (10-14 тис. грн.). За рівнем зарплати Львівський та Івано-Франківський регіони у групі відносно низької заробітної платні (2,3-2,4 тис. грн.), а Чернівецький – серед

регіонів з мінімальною зарплатою (менше 2,1 тис. грн.). За рівнем безробіття розподіл прикарпатських регіонів такий: Львівська та Івано-Франківська області у групі регіонів з середнім рівнем безробіття (8,3-9,4%). Чернівецька область – серед регіонів з високим рівнем безробіття (9,6-10,0%).

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.11. Буковинський підтип ГДП-VI-в

* Розроблено автором

Для прикарпатських регіонів в цілому характерний високий *рівень якості життя населення* [74]. Львівська і Чернівецька області віднесені до групи регіонів відносної соціальної сприятливості економічного розвитку з високим рівнем суспільного здоров'я і відповідно кращими умовами праці. Разом з тим, Івано-Франківська область за

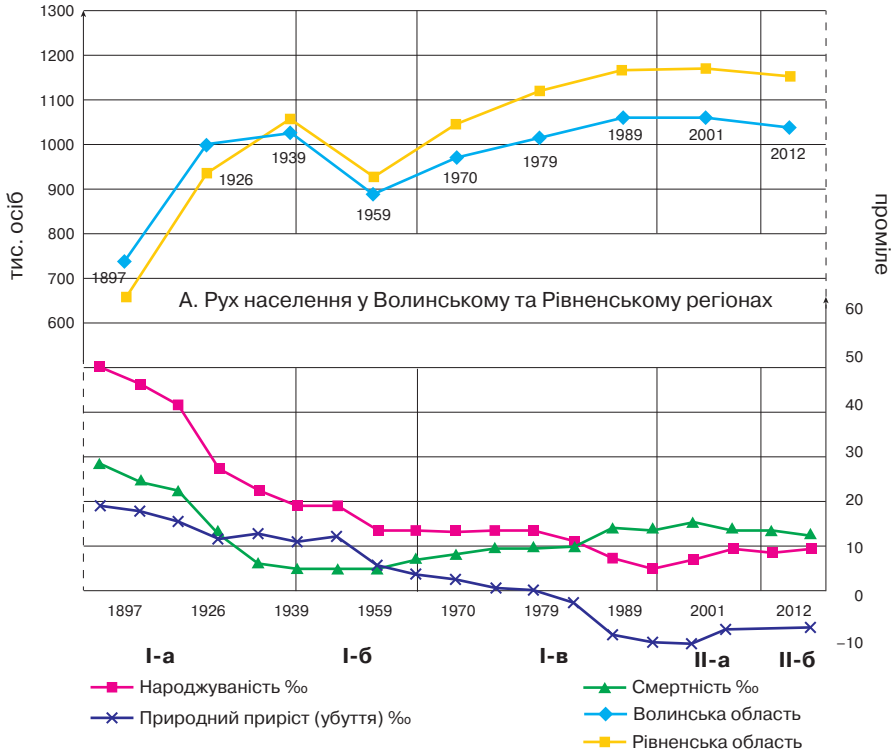
якістю життя населення визначена як регіон «експлуатації» здоров'я населення з катастрофічним станом на ринку праці.

5.3.7. ГДП VII: поліський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний геодемографічний тип

Поліський, моноцентрично-урбанізований тип ГДП за структурою господарства урбаністично-руральний, з високою часткою природоохоронної діяльності. Загальний рівень соціально-економічного розвитку Поліських регіонів низький, особливо Волинської області. У той же час ці регіони зберігають хорошу демографічну ситуацію і показники якості життя населення. Щодо розселення, у поліських регіонах переважають зони сільського господарства – території переважно агропромислового виробництва із сільською забудовою. Поширені ділянки заповідної природи з природоохоронною та рекреаційною діяльністю, які являють собою складові проєктованих екологічних мереж – Всеєвропейської, Національної екомережі України, регіональних екомереж.

За особливостями *геодемографічного розвитку* Волинська і Рівненська області віднесені до окремого типу ГДП-VII – поліського, моноцентрично-урбанізованого, урбанізовано-рурального. Загальна конфігурація графіку ГДП- VII за між переписними проміжками 1926-2011 років така: переважає помірна позитивна динаміка регіонального геодемографічного розвитку; характерна висока варіативність графіка ГДП і за показниками чисельності, і за напрямом (знаком); входження у стадію депопуляції супроводжувалося помірним скороченням чисельності населення. Значене скорочення населення припадає на 1939-1959 років, помітне зростання – на 1970-1979 роки, а на Рівненщині і на 1926-1939 роки. Такі коливання у чисельності населення спричинили статево-вікові деформації у структурі населення, демографічні хвилі від яких прослідковуються і нині.

Поліський тип (ГДП-VII), що охоплює Волинський та Рівненський регіони, має загальний вектор демографічного розвитку на зростання чисельності населення (1897-1989р р.). Волинська область вирізняється середніми темпами зростання населення на даному проміжку і незначною варіацією показників. Загальна амплітуда графіка ГДП мала – 0,4 млн. осіб. Рівненська область має високі темпи динаміки населення на зазначеному проміжку із загальною амплітудою графіка 0,6 млн осіб і значною варіацією показників людності в часі (рис.5.12).

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.12. Поліський тип ГДП-VII

* Розроблено автором

Поліський урбанізовано-руральний тип ГДП-VII практично єдиний в країні, що має позитивну динаміку геодемографічного розвитку за рахунок природного приросту населення. Волинська і Рівненська області, що формують даний тип ГДП, належать до регіонів з демовідтворювальними процесами, підтипи I.1.a та I.1.б, відповідно. Протягом 2011 р. загальне зростання чисельності населення становило 1,45 тис.осіб та 1,7 тис.осіб (за областями), а природний приріст складав 778-3529 осіб. Міграційний рух населення лишається різнонаправленим: притік (671 особи у 2011 р.) на Волині та відтік (1,8 тис.осіб) на Рівненщині

Поліський тип геодемографічного процесу (ГДП-VII) має в цілому структурні статеві-вікові *деформації населення* помірної амплітуди з

переважанням негативних деформацій. Слабкі позитивні деформації з відносним збільшенням населення до 10-15 тис. осіб пов'язані з притоком робочої сили на промислові новобудови. Негативна деформація з відносними втратами близько 20 тис. осіб пов'язана з воєнною порою і приурочена до вікової групи (2001 р.) 54-58 років. *Новітня негативна деформація* сформувалась у молодших вікових групах з амплітудою до 25 тис. осіб відносних втрат населення. Зазначені негативні деформації структури населення позначатимуться на подальшому геодемографічному розвитку Волинського і Рівненського регіонів.

Поліський тип ГДП вирізняється мінімальною *депопуляцією*. Протягом 1989-2011 років Волинська область втратила 24,1 тис. осіб з темпом убуття населення 1,9 тис. осіб/рік. Підкреслимо, що у регіоні спостерігається збільшення депопуляції: у 2001-2011 роках її темп вже становив 2,9 тис. осіб/рік. Схожа геодемографічна ситуація в умовах депопуляції і у Рівненській області. Протягом 1989-2011 років населення регіону скоротилося на більш ніж 37 тис. осіб, темп депопуляції становив понад 1,7 тис. осіб на 1 рік. Надалі (2001-2011 рр.) темпи скорочення населення зросли до 2,7 тис. осіб/рік. В цілому геодемографічна ситуація у регіонах поліського типу (ГДП-VII) дуже сприятлива. Волинська і Рівненська області серед трьох регіонів, що зберігають природний приріст населення: у 2011 р. коефіцієнт природного приросту тут становив $+0,8+3,0\%$.

За *віковою структурою населення* регіони поліського типу ГДП мають такі особливості. Частка населення у реальному працездатному віці (15-64 років) у Волинській і Рівненській областях нижча пересічного рівня в країні (70,5%). Висока частка населення у допрацездатному віці (0-14 років) на рівні 18,7-19,3% створює хороші передумови щодо забезпечення на перспективу ринку праці зазначених регіонів власною робочою силою. Ще однією позитивною характеристикою вікової структури населення є мала частка населення старшої вікової групи: населення у віці старше 65 років у зазначених регіонах становить 12,4-13,1%. Демографічне навантаження у Волинській і Рівненській областях помітно перевищує його пересічний рівень у країні.

Загальний *рівень соціально-економічного розвитку регіонів*, віднесених до поліського типу (ГДП-VII), низький. Волинська і Рівненська області належать до групи регіонів, що мають найнижчий показник душевого ВРП (10-14 тис. грн.). За рівнем зарплати Волинська область серед регіонів з низьким рівнем оплати праці (2,1-2,3 тис. грн.), а Рівненська у групі регіонів з низькою зарплатою (2,3-2,4 тис. грн.). Волинський регіон у групі регіонів з середнім рівнем безробіття

(8,3-9,4%), а Рівненська з максимальними показниками безробіття (понад 10%, 2011 рік).

За показниками *якості життя населення*, поліські регіони різні [74]. Волинська область належить до кращої групи регіонів з відносною сприятливістю економічного розвитку, високим рівнем суспільного здоров'я і кращими умовами праці. Рівненська область віднесена до регіонів «експлуатації» здоров'я, з катастрофічною ситуацією на ринку праці.

5.3.8. ГДП–VIII: рурально-урбаністичний, моноцентрично-урбанізований з переважанням сільських зон розселення, полісько-лісостеповий тип геодемографічного розвитку

Дев'ять областей – Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська – утворюють групу регіонів з дуже уповільненим геодемографічним розвитком, який переважно має негативну спрямованість і більшість міжпереписних проміжків проходить із незначним скороченням населення. Це найбільш проблемна щодо демовідтворювальних процесів група регіонів виділена в окремий *ГДП-VIII* – рурально-урбанізований, моноцентрично-урбаністичний з високою часткою сільського розселення. Робоча назва даного типу рурально-урбаністичний ГДП. Всі регіони, віднесені до даного типу ГДП, мають низький рівень соціально-економічного розвитку і недостатньо сприятливі показники якості життя населення. У розселенні та використанні території переважають зони сільського господарства з агропромисловим виробництвом і сільською забудовою.

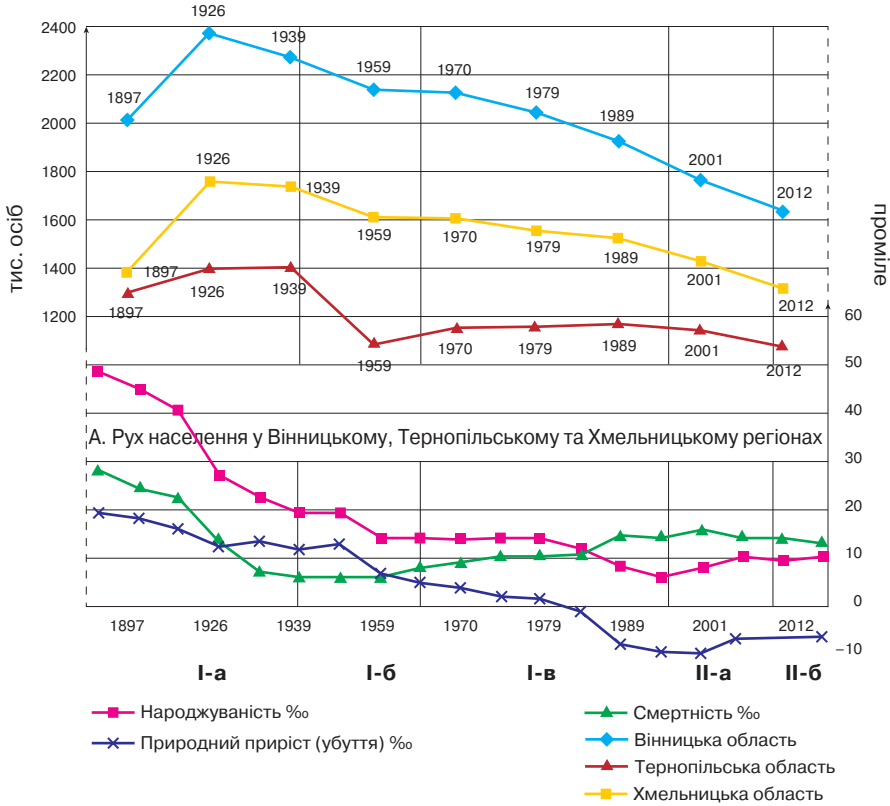
У складі ГДП-VIII встановлені чотири підтипи:

ГДП-VIII-а – *подільський, рурально-урбаністичний, моноцентрично-урбанізований, лісостеповий* у складі Вінницької, Хмельницької та Тернопільської областей; робоча назва – подільський підтип (рис. 5.13);

ГДП-VIII-б – *поліський, рурально-урбаністичний моноцентрично-урбанізований*, що включає Житомирську та Чернігівську області; робоча назва – поліський рурально-урбанізований (рис. 5.14);

ГДП-VIII-в – *центрально-український, рурально-урбаністичний, моноцентрично-урбанізований – лісостеповий*, що поширений у Черкаській та Кіровоградській областях; робоча назва – центрально-український підтип (рис. 5.15);

ГДП-VIII-г – слобожанський, рурально-урбаністичний моноцентрично-урбанізований, лісостеповий – Полтавська та Сумська області; робоча назва – Слобожанський підтип (рис. 5.16).

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

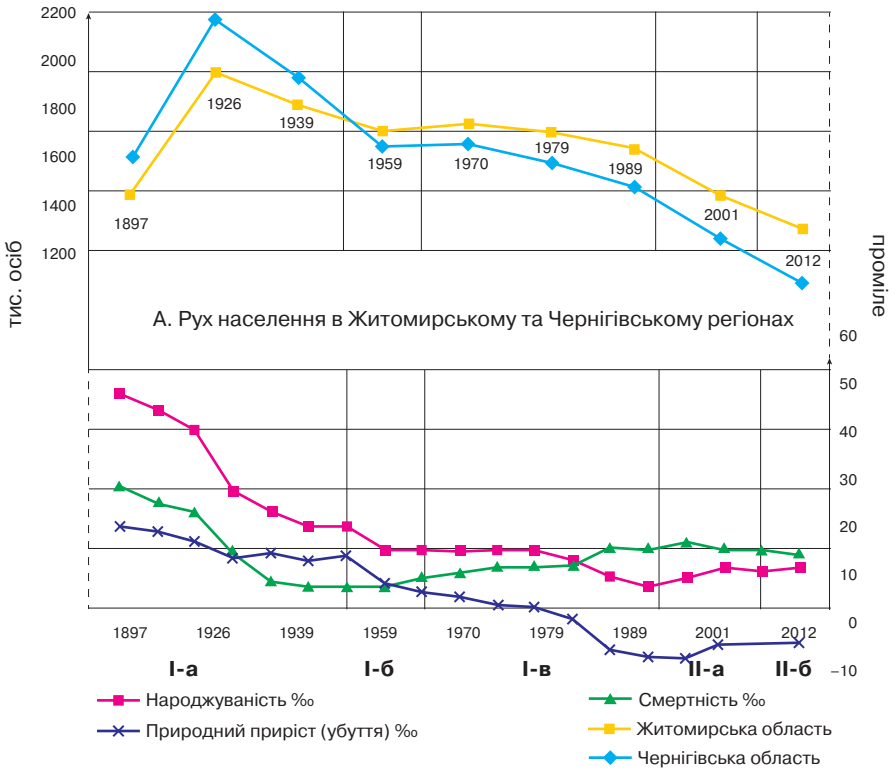
Рис. 5.13. Подільський підтип ГДП-VIII-а

* Розроблено автором

Графік динаміки населення, регіонів, віднесених до ГДП-VIII, структурований за міжпереписними проміжками 1926-2011 років, представляє такі особливості їх геодемографічного розвитку.

За загальною динамікою ГДП подільський підтип (VIII-а) вирізняється уповільненим і негативним геодемографічним графіком без помітних змін і переходів. Зменшення населення дещо скоротилося на проміжку 1959-1970 років. Тернопільська область виділяється значним зменшенням чисельності населення на проміжку 1939-1959

років, пов'язаного з втратами воєнної пори та депортації населення. Показово, що даний підтип ГДП практично позбавлений структурних деформацій населення та породжених ними демографічних хвиль. Виняток становить Тернопільський регіон на проміжку 1939-1959 рр. Такий характер загальної динаміки ГДП-VIII-а може помітно спростити прогнозування подальшого геодемографічного розвитку.

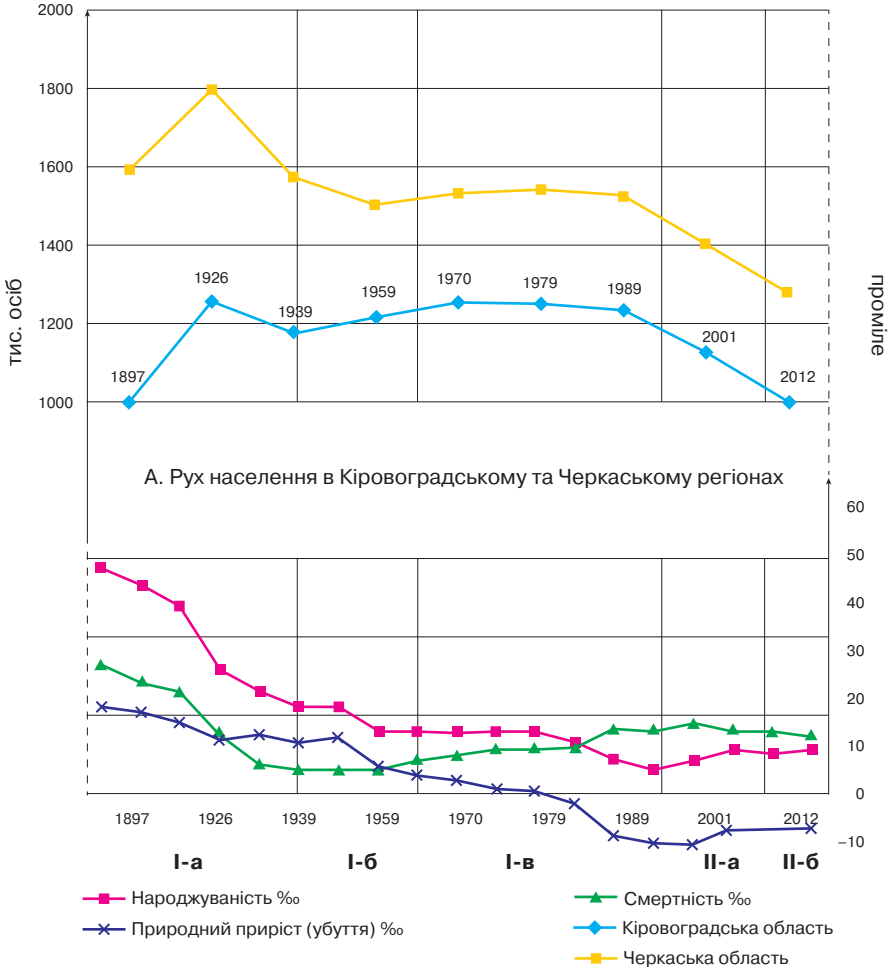

Рис. 5.14. Поліський рурально-урбанізований підтип ГДП-VIII-б

* Розроблено автором

Поліський рурально-урбаністичний підтип (ГДП-VIII-б) поширюється на Житомирську і Чернігівську області. Для нього характерне домінування негативної динаміки геодемографічних процесів – значимих зі значним скороченням населення і помірних з його незначним зменшенням. На відміну від Подільського підтипу (VIII-а), Поліський різновид

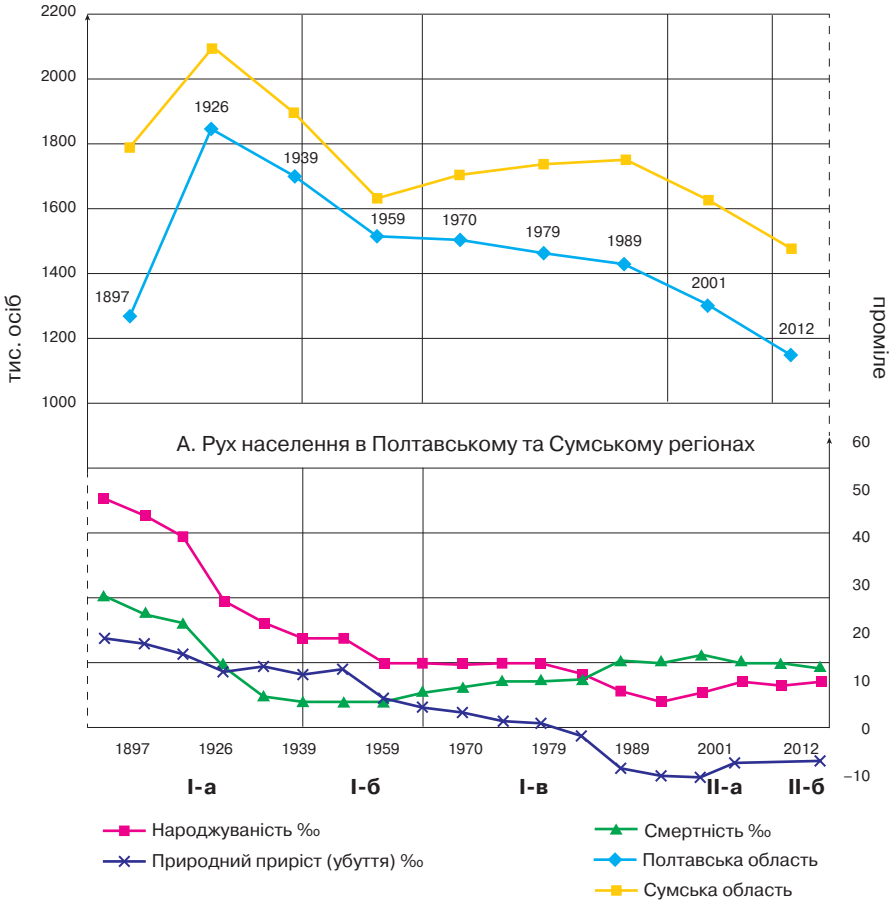
ГДП-ХVІІІ має високу варіацію: виділяються стадії значного скорочення чисельності населення, що припадають на 1926-1939-1959 роки та сучасну демографічну депопуляцію 1989-2001-2011 років. Такі демографічні «ями» породжують негативні структурні деформації у складі населення з наступними демографічними хвилями, які помітно ускладнюють сучасний геодемографічний розвиток регіонів з даним підтипом ГДП.

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.14. Центральноукраїнський підтип ГДП-VІІІ-в

* Розроблено автором

Б. Природний рух населення України: типи відтворення

Рис. 5.15. Слобожанський підтип ГДП-VIII-г

* Розроблено автором

Центрально-український, рурально-урбаністичний моноцентрично-урбанізований – степовий підтип (ГДП-VIII-в) має такі особливості свого графіка. Протягом 1939-1989 років переважала слабка і невизначна динаміка геодемографічного розвитку – для Кіровоградщини – з дуже незначним зростанням населення, для Черкащини – з його малопомітним скороченням. Значне зменшення населення, пов’язане з голодомором, відбулось на проміжку 1926-1939 років. Кіровоградський і Черкаський регіони увійшли у стадію депопуляції

зі значним скороченням чисельності населення. Зазначені «демографічні ями» на графіку ГДП формують негативні структурні деформації, які продовжуються демографічними хвилями, що ускладнюють сучасний геодемографічний розвиток регіонів.

Слобожанський, рурально-урбаністичний моноцентрично-урбанізований, лісостеповий підтип (ГДП-VIII-г) охоплює Полтавську та Сумську області. Даний підтип вирізняється тривалим періодом геодемографічного спаду, що припадає на 1926-1939 та 1939-1959 роки. Негативні деформації у структурі населення істотно вплинули на його статеві-віковий склад і були продовжені демографічними хвилями, які спостерігаються і нині. На проміжку 1959-1970-1979-1980 років у Полтавському регіоні переважала помірна позитивна динаміка геодемографічного розвитку, а у Сумському – маловиразна негативна. Перехід до стадії депопуляції був помірним. Щоправда, протягом 2001-2011 років у Сумській області депопуляція посилилась.

Більш деталізований графік динаміки населення у ГДП-VIII охоплює 1897-1989 роки, позначені для всіх регіонів країни як висхідний геодемографічний розвиток, представляє такі відміни регіонального ГДП. Спільними рисами регіонів даного типу є загальний тренд графіка ГДП на стагнацію (з дуже незначними змінами населення) чи на зменшення населення. Практично для всіх областей характерна мала варіація кількості населення у часі.

Подільський підтип (ГДП-VIII-а) об'єднує регіони – Вінницький, Тернопільський, Хмельницький, населення яких до 1989 р. зменшилось, і це скорочення було продовжене в умовах загальної депопуляції населення. Подібна геодемографічна ситуація властива і для Поліського рурально-урбанізованого підтипу (ГДП-VIII-б) – Житомирська та Чернігівська області, що мають загальне скорочення населення, яке триває. Черкаська і Кіровоградська області, віднесені до центральноукраїнського підтипу (ГДП-VIII-в), мають стагнаційний – слабкий, близький до нульового, графік ГДП. Сумська область зі слабкою варіацією графіка ГДП зберігає стагнаційний характер свого геодемографічного розвитку, а Полтавська – продовжує свою давню тенденцію на депопуляцію.

Рурально-урбаністичний полісько-лісостеповий і степовий тип ГДП-VIII має загальну негативну динаміку свого сучасного геодемографічного розвитку. Загальне зменшення чисельності населення у регіонах, віднесених до даного типу, протягом 2011 р. становило 3,6-10,6 тис. осіб і відбувалось воно переважно за рахунок природного убуття населення (2,9-10,2 тис. осіб). Міграційний рух населення незначний, за винятком Кіровоградської (1,5 тис. осіб) та Хмельницької (1,1 тис. осіб) областей.

Для подільського рурально-урбаністичного лісостепового підтипу ГДП-VIII-а в цілому характерна негативна динаміка сучасного геодемографічного розвитку із помірним (3,7-7,5 тис. осіб, 2011 р.) скороченням населення переважно за рахунок його природного убуття (2,9-7,5 тис. осіб, 2011р) з його міграційним відтоком у Хмельницькій (1,1 тис. осіб) і Тернопільській (0,8 тис. осіб) областях і незначним притоком (0,47 тис. осіб) у Вінницькій області. Зазначені області віднесені до групи регіонів із різновидом демовідтворювальних процесів III.1.а – загальне зменшення населення переважно за рахунок природного убуття і частково – міграційного відтоку.

Поліський рурально-урбаністичний підтип ГДП-VIII-б охоплює Житомирську й Чернігівську області та має в цілому негативну динаміку сучасного геодемографічного розвитку із загальним скороченням населення (2011 р.) на рівні 5,8-9,7 тис. осіб переважно за рахунок його природного убуття (5,3-10,0 тис. осіб). Необхідно зауважити новітню тенденцію міграційного притоку населення (345 осіб 2011 р.) у Чернігівській області, пов'язану з освоєнням нафтогазових ресурсів.

Центрально-український, рурально-урбаністичний моноцентрично-урбанізований – лісостеповий підтип ГДП-VIII-в, включає Черкаську і Кіровоградську області. Для нього характерна загальна негативна спрямованість сучасного геодемографічного розвитку. Протягом 2011 р. чисельність населення у зазначених регіонах скоротилась на 8,1-7,6 тис. осіб переважно за рахунок природного убуття населення (8,4-6,1 тис. осіб.). Кіровоградська область зберігає міграційний відтік населення (1.5 тис. осіб, 2011 р.). На Черкащині спостерігається незначний притік мігрантів (0,3 тис. осіб, 2011 р.). За типом демовідтворювальних процесів Черкаський регіон має підтип III.1.б., а Кіровоградський – III.1.а.

Слобожанський, рурально-урбаністичний моноцентрично-урбанізований, лісостеповий підтип ГДП-VIII-г спостерігається у Полтавській і Сумській областях. Для нього характерна загальна негативна спрямованість геодемографічного розвитку. Сучасний рух населення представляють такі показники (2011 р.): загальне скорочення чисельності населення 10,6-9,2 тис. осіб на рік; природне його убуття 10,2-8,4 осіб на рік; міграційний відтік населення незначний.

За співвідношенням складових демографічного розвитку Полтавська і Сумська області віднесені до регіонів з підтипом – III. 1. а.

В регіонах, віднесених до рурально-урбаністичного типу ГДП-VIII, структурні деформації населення проявляються помірно і слабо. При цьому позитивні деформації мають амплітуду до 15-30 тис. осіб відносного зростання населення негативні – до 40-50 тис. осіб

відносних втрат. Такі деформації породжують демографічні хвилі, що не мають значного впливу на геодемографічний розвиток регіонів.

У подільському підтипі ГДП-VIII-а проявляється негативна деформація у віковій групі (2001 р.) 53-58 років, пов'язана з втратами населення під час війни (до 30-50 тис. осіб). Лише у Вінницькій області в умовах депопуляції сформувалась помітна негативна деформація у молодшій віковій групі (0-5 років), що має амплітуду до 20 тис. осіб відносних втрат населення і вплив якої на подальший демографічний розвиток регіону буде помітний.

Для поліського підтипу ГДП-VIII-б характерний слабкий прояв структурно-вікових деформацій, особливо позитивних, які мають амплітуду 10-15 тис. осіб відносного зростання населення. Більш помітні негативні деформації, пов'язані з втратами населення від Голодомору та воєнної пори, амплітуда яких сягає, відповідно, 25-40 тис. осіб та 30-40 тис. осіб. В умовах депопуляції населення у молодших вікових групах (0-5 років) і Житомирської, і Чернігівської областей утворились помітні негативні деформації з відносними втратами населення на рівні 25-30 тис. осіб, які матимуть вплив на подальший геодемографічний розвиток регіонів.

В областях – Черкаській та Кіровоградській віднесених до центрально-українського підтипу ГДП-VIII-в, структурні деформації населення мають помірний (середній щодо амплітуд) прояв. Позитивні деформації, пов'язанні з притоком робочої сили до промислових новобудов, сягають 25-30 тис. осіб відносного зростання населення. Негативні деформації являють собою демографічні хвилі Голодомору (вікова група 66-69 років, 2001 р.) та воєнної пори (вікова група 53-58 років, 2001 р.) і мають амплітуду відносних втрат населення, відповідно 30-35 тис. осіб та 25-30 тис. осіб. Сформувалися новітні структурні деформації у молодших вікових групах з відносними втратами населення 42 тис. осіб (Черкаська область) та 26 тис. осіб (Кіровоградська область). Зазначені структурні деформації, демографічні хвилі з амплітудами 25-35 тис. осіб будуть позначатися на подальшому геодемографічному розвитку регіонів, і їх потрібно враховувати у відповідних прогностичних розрахунках.

У Полтавському та Сумському регіонах, віднесених до слобожанського підтипу ГДП-VIII-г, – структурно-вікові деформації помітні і амплітудами віднесені до середнього рівня. Позитивні деформації фіксують стадії притоку населення на промислові новобудови і мають амплітуду до 25-30 тис. осіб. Негативні – повторюють загальноукраїнські втрати населення в часи голодомору та Вітчизняної війни: перша деформація припадає на вікову групу 65-69 років (2001 р.) і

має амплітуду до 40-50 тис. осіб, друга – на вікову групу 53-58 років з відносними втратами 45-50 тис. осіб.

В умовах *депопуляції* населення в регіонах даного типу сформувались потужні *новітні деформації* у молодших вікових групах (0-6 років) з відносними втратами населення на рівні 50-40 тис. осіб. Демографічні хвилі від найбільших деформацій мають істотний вплив на статево-вікову структуру населення регіонів та на їх геодемографічний розвиток в цілому.

Подільський підтип ГДП-VIII-а-рурально-урбаністичного типу ГДП охоплює регіони, які увійшли у стадію депопуляції населення з різними тенденціями свого сучасного геодемографічного розвитку. Вінницька і Хмельницька області набули значного скорочення населення: Вінницький регіон протягом 1989-2011 років втратив близько 290 тис. осіб з темпом депопуляції 14,6 тис. осіб на рік, Хмельницький – понад 200 тис. осіб з інтенсивністю 10,5 тис. осіб на рік; в обох регіонах депопуляція посилюється (її темпи зросли до 15,2 тис. осіб на рік та 12,1 тис. осіб на рік, відповідно).

Краща сучасна геодемографічна ситуація спостерігається на Тернопільщині. Втрати населення протягом 1989-2011 років складають близько 85 тис. осіб з темпом депопуляції 4,7 тис. осіб на рік. Але і тут депопуляція посилюється, і її інтенсивність у 2001-2011 роках становила вже 6,7 тис. осіб на рік.

Високими темпами депопуляція зростає у регіонах, що формують поліський підтип VIII-б, рурально-урбаністичного типу ГДП. У Житомирській області втрати населення у 1989-2011 роках перевищили 266 тис. осіб, а темпи депопуляції становили 12,7 тис. осіб на рік, у Чернігівській – близько 318 тис. осіб з темпом 15,9 тис. осіб на рік. Тенденція депопуляції триває і зростає: протягом 2001-2011 років її темпи становили, відповідно, 12,9 та 16,8 тис. осіб на рік.

Значних масштабів депопуляція населення набула у регіонах, віднесених до центрально-українського підтипу VIII-в, рурально-урбаністичного типу ГДП. У Черкаській області зменшення населення протягом 1989-2011 років перевищило 246 тис. осіб, а темп депопуляції – 13,1 тис. осіб на рік. На Кіровоградщині ці показники дорівнювали понад 229 тис. осіб та 12,4 тис. осіб на рік. В обох регіонах депопуляція населення зростає: у 2001-2011 роках її інтенсивність становила вже 14,2 тис. осіб та 13,5 тис. осіб на рік, відповідно.

Негативна сучасна геодемографічна ситуація спостерігається у регіонах слобожанського підтипу ГДП-VIII-г, рурально-урбаністичного ГДП. У Полтавській і Сумській областях чисельність населення про-

тягом 1989-2011 років зменшилась приблизно на 270 тис. осіб, а темп депопуляції становив 14,3 та 14,1 тис. осіб на рік. У 2001-2011 роках пересічний темп убуття населення становив 16,4 та 15,8 тис. осіб, відповідно, що свідчить про посилення депопуляційних тенденцій.

Сучасна *геодемографічна* ситуація у регіонах, віднесених до рурально-урбаністичного сільського типу ГДП-VIII, переважно незадовільна. Лише Тернопільська область належить до групи регіонів з незначним природним убуттям на рівні -2,6‰ (пересічний показник природного приросту в Україні 2011 р. становить -3,5‰). Хмельницька, Житомирська, Вінницька області у групі регіонів з помірними темпами природного убуття (-4,1-4,6‰). Кіровоградська, Черкаська, Полтавська, Сумська та Чернігівська області віднесені до групи регіонів з максимальним природним убуттям населення: коефіцієнти природного приросту тут становлять -6,1-9,2‰.

Всі регіони даного типу ГДП-VIII, крім Тернопільського, зберігають темп депопуляції протягом 2001-2011 років на рівні вище пересічного в країні. Зазначені області протягом останніх років значного міграційного приросту не мали.

Практично всі регіони рурально-урбаністичного типу ГДП-VIII мають такі особливості *вікової структури населення*. Полтавська, Черкаська, Кіровоградська, Тернопільська, Хмельницька, Чернігівська, Житомирська, Вінницька області мають частки населення реального працездатного віку (15-64 роки), що нижчі пересічної норми по Україні (70,5%). Лише у Сумській області цей показник вищий середнього.

За часткою населення до працездатного віку (0-14 років) регіони розподіляються так: Тернопільська і Житомирська області у групі регіонів з максимальною часткою жителів до працездатного віку (15,6-15,7%); Вінницька, Кіровоградська і Хмельницька – серед регіонів з середньою часткою (14,1-14,9%); Черкаська, Полтавська, Чернігівська, Сумська, Хмельницька області у групі регіонів з найменшою часткою допрацездатних (12,6-13,4%)

Для більшості регіонів рурально-урбаністичного типу ГДП-VIII характерна висока частка старших вікових груп. У Сумській, Хмельницькій, Кіровоградській, Полтавській, Черкаській, Вінницькій і Чернігівській областях частка населення у віці старше 65 років найбільш висока (16,6-19,0%). З точки зору забезпеченості власними трудовими ресурсами вікова структура зазначених регіонів незадовільна. Всі регіони рурально-урбанізованого переважно сільського типу ГДП-VIII мають демографічне навантаження, що перевищує його пересічний рівень в країні.

Рівень соціально-економічного розвитку регіонів, віднесених до типу ГДП–VIII переважно низький. Тернопільська і Хмельницька області за душевим показником ВРП попадають у групу регіонів найнижчого рівня економічного розвитку (10-14 тис.грн.). Житомирська, Чернігівська, Черкаська, Кіровоградська, Вінницька і Сумська області утворюють групу регіонів з помірно низьким рівнем економічного розвитку: душевий показник у цих регіонах у 2011 р. становив 14-17 тис.грн. Виняток – Полтавська область, що увійшла у групу регіонів з максимальним показником душевого ВРП (26-35 тис.грн.). Цей феномен можна пояснити освоєнням нафтогазових ресурсів Полтавщини, що відбувається нині.

За *рівнем зарплати* розподіл регіонів такий: Полтавська область – у групі регіонів з відносно високою оплатою праці (2,7-2,9 тис. грн); Сумська і Черкаська області – регіони з відносно низькою зарплатою (2,3-2,4 тис.грн.); Вінницька, Кіровоградська, Хмельницька, Житомирська області – у групі з низькою зарплатою (2,1-2,3 тис. грн); Чернігівська і Тернопільська область – серед «найбідніших» (менш 2,1 тис.грн.)

Переважна більшість регіонів даного типу (ГДП–VIII) має високий (9,6-10,0%) та дуже високий (понад 10%) *рівень безробіття*. У першій групі знаходяться Хмельницька, Полтавська і Черкаська області, у другій – Сумська, Вінницька, Житомирська, Тернопільська та Чернігівська області. Відносно краща ситуація у Кіровоградській області (група регіонів з безробіттям 8,3-9,4%).

За *якістю життя населення* регіони розподілені так [74]. Найкращі умови життєдіяльності населення має Тернопільська область – регіон відносної соціальної сприятливості свого економічного розвитку з високим рівнем суспільного здоров'я. Житомирська і Черкаська області утворюють групу регіонів з середнім рівнем демосоціальних витрат і негативної ситуації на ринку праці. Сумська область віднесена до групи регіонів соціально-демографічної та соціально-економічної кризи (разом із старопромисловими регіонами – Донецьким і Луганським). Чернігівська і Кіровоградська області за якістю життя населення визначені як регіони катастрофічної депопуляції населення, а Вінницька і Хмельницька – як регіони «призупиненого розвитку» з низьким рівнем суспільного здоров'я.

Як бачимо, за винятком Тернопільської області, всі інші регіони типу ГДП –VIII мають низьку якість життя населення та численні проблеми, що погіршують і ускладнюють умови життєдіяльності на-

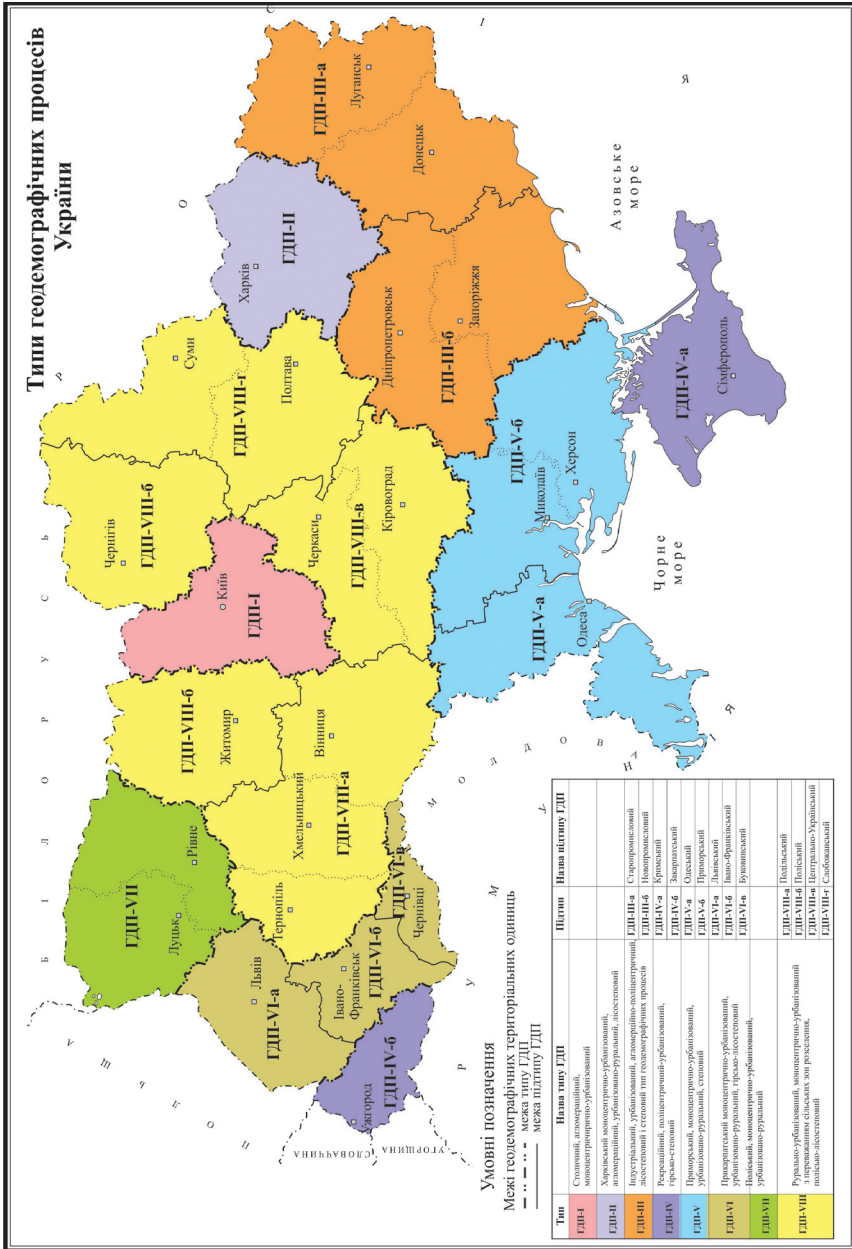

Рис. 5.16. Типи геодемографічних процесів в Україні

селення і потребують розв'язання у контексті регіональної геодемографічної політики.

На рисунку 5.16. представлена карта типів регіональних геодемографічних процесів. Підкреслимо, що типологія регіональних ГДП – одна з головних цільових настанов даного дослідження, що являє собою методологічний перехід від традиційних *територіальних систем розселення*, виділених на адміністративно-територіальній основі, до *генетичних систем розселення*, що об'єктивно формуються на історико-географічних засадах. Можна стверджувати, що таке завдання певною мірою виконане. За типами регіональних ГДП достатньо чітко прослідковуються історико-географічні регіони України – Поліський, Прикарпатський, Подільський, Причорноморський, Центральноросійський, Донецький, Придніпровський. Мають генетичне прочитання і окремі регіональні типи ГДП – Столичний, Харківський, Кримський, Закарпатський. Слабо диференційованими щодо типологічних ознак ГДП виявились рурально-урбанізовані області – Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська. Вони утворюють два різних підтипи ГДП. Таким чином, робоча гіпотеза дослідження про те, що типологія адміністративних систем розселення (області та АР Крим) наближує нас до виділення генетичних територіальних систем розселення, знайшла своє підтвердження.

5.4. Засади регіональної геодемографічної політики

Вже більше половини населення Землі живе в країнах, де народжуваність нижча за рівень простого відтворення. Все більше число країн з низькою народжуваністю починають замислюватися про наслідки депопуляції, розглядаючи цю проблему як проблему національної безпеки, а з урахуванням масштабів заміщаючої міграції – і як проблему збереження національної ідентичності [46].

Прийнятий на Міжнародній конференції з народонаселення в Бухаресті (1974 р.) *Всесвітній план дій в області народонаселення* був першим офіційним міжнародним документом, присвяченим стратегіям, програмам і заходам в демографічній області. У цьому документі всім країнам рекомендувалося «поважати і забезпечувати, не дивлячись на свої загальні демографічні цілі, право людей приймати вільно, з повною обізнаністю відповідальне рішення щодо числа і частоти народження своїх дітей» [275]. Всесвітній план дій звернув увагу урядів на те, що політика народонаселення не замінює соціально-економічний розвиток, а є його частиною. План передбачав

створення в кожній країні органу, який буде займається проблемами народонаселення та проводити систематичну оцінку ефективності політики народонаселення.

В Україні також було впроваджено низку державних соціальних програм, спрямованих на вирішення різноманітних проблем щодо відтворення населення й людського розвитку. Було прийнято *Концепцію демографічного розвитку на 2005-2015 рр.*, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8.10.2004 № 724- р. [132], та розроблено як пріоритетну державну програму «Стратегію демографічного розвитку України на 2006-2015 рр.»; прийнято розпорядження Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 6 червня 2007 року «Про затвердження плану заходів щодо реалізації *«Стратегії демографічного розвитку на період до 2015 року»*».

У «Стратегії демографічного розвитку на 2006 – 2015 рр.» проаналізовано демографічну ситуацію в Україні та оцінено перспективи її розвитку, виокремлено негативні тенденції, що сформувалися впродовж двох останніх десятиріч. Було визначено, що досягнення цільових показників демографічного розвитку можливе лише за умови розробки та впровадження системи заходів державної демографічної політики. В 2005-2015 рр. її метою є ефективна протидія поширенню наслідків негативних тенденцій відтворення населення, їх зміна на краще [132].

На жаль «Стратегія» розроблена лише у контексті соціально-демографічних проблем, і її рекомендації розроблені на рівні сімей. Розробники «Стратегії» не ставили завдання комплексного аналізу сучасної демографічної ситуації, а регіональні пріоритети демографічного розвитку представили лише однією тезою – необхідністю додержання соціальних гарантій та соціальних стандартів в усіх регіонах країни. Та все-таки появу такого документа слід вітати як першу розробку проблем демографічного розвитку на високому офіційному і науковому рівнях.

Демографічний перехід в Україні та її регіонах, зокрема, його четверта фаза, як передбачається в прогнозах студій вітчизняних дослідників, мав би завершитись (в еволюційному режимі) певним зменшенням народжуваності, наближенням її показників до параметрів смертності, що зумовило б стабілізацію розвитку демографічного (краще – геодемографічного) процесу у всіх районних утвореннях країни. Але крива його подальшого розвитку почала змінюватись дещо по-іншому сценарію, на відміну від розвинених країн Європи, Америки і деяких країн Азії. Глибока демографічна криза (і не тільки демографічна, а й економічна, соціальна, фінансова, політична та інші) після розпаду СРСР перервала спокійний, еволюційний характер розвитку

перехідних демографічних фаз, і ми опинились в такій глибокій депресивній «демографічній ямі», що вже понад 20 років поспіль ніяк не можемо з неї піднятися. Спеціалісти-демографи намагаються знайти причини, фактори, пояснення цієї негативної ситуації, окреслити шляхи виходу з неї, але реальне життя не завжди відбувається за тими схемами, що пропонуються нашою академічною елітою.

Зміна економічних, політичних та ідеологічних орієнтацій з початком періоду перебудови істотно вплинула і на репродуктивні установки населення – малодітність стає соціальною нормою репродуктивної поведінки. Тому переважний акцент на дослідженні народжуваності та репродуктивної поведінки в даній роботі представляється виправданим.

Зниження репродуктивної функції сім'ї як відповідь на соціально-економічну нестабільність торкнулося, насамперед, сімей з високим культурним рівнем і високим рівнем відповідальності, батьківського обов'язку по відношенню до дітей. Змінюється і якість відтвореного населення: серед багатодітних сімей збільшуються девіантні сім'ї. Тому вирішити проблему запобігання зниження генофонду неможливо без інноваційних підходів до регулювання процесів відтворення населення.

Важливо враховувати, що депопуляція в Україні відбувається, на відміну від всіх розвинених країн, під подвійним тягарем – низької народжуваності і надвисокої смертності, і становить реальну загрозу національній безпеці України вже в найближчому майбутньому.

А тепер зупинимось коротко на оцінці деяких складових сучасної демографічної політики, яку започаткували інтенсивно впроваджувати в реальне життя владні інституції країни, і подивимось, як вона змінює (і в яку сторону) геодемографічну ситуацію в Україні та її регіонах.

В умовах гострої демографічної кризи цінність багатодітних родин для суспільства набагато зростає: вони певною мірою сприяють збільшенню кількості населення, понижують його депопуляцію, створюють необхідні умови для подальшої соціалізації дитячих контингентів соціуму, дають надію на позитивну зміну загальної траєкторії геодемографічного процесу. Ці загальновідомі положення зрозуміли нарешті і наші владні інституції. За останній час на цьому тлі було прийнято цілий ряд офіційних позитивних рішень, які стосуються певних заходів щодо заохочення більш високих стандартів у створенні багатодітних сімей в нашій країні. Почала втілюватись в життєдіяльність вітчизняного соціуму відповідна логіка соціально-демографічного розвитку – підвищена ефективність народжуваності, соціалізація багатодітних сімей, створення відповідних умов в їх за-

доволенні матеріальним достатком і інше. Йдеться про деякі заходи пронаталістської спрямованості в демографічному процесі, які повинні активізувати рівень народжуваності в нашому суспільстві згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2005 р. №315 «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми» передбачалось призначення одноразової допомоги при народженні дитини у сумі, кратній 22,6 – розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років [276]. В наступні роки в Україні передбачувались (і це вже втілено в реальне життя) ще більш значні виплати при народженні другої, третьої і кожної наступної дитини (12240 грн. на першу дитину, 25000 грн. на другу, 50000 грн. – на третю і кожен наступну дитину).

Проектом Державної програми економічного та соціального розвитку на 2012 рік було передбачено збільшення розмірів допомоги при народженні дитини.

Держпрограмою передбачено, що для подолання несприятливої демографічної ситуації, з урахуванням зростання прожиткового мінімуму, будуть підвищені розміри допомоги при народженні дитини та низки інших соціальних виплат.

Допомога при народженні дитини, яка народилася після 31 грудня 2011 р., буде надаватися у сумі, кратній 30 розмірам прожиткового мінімуму, – на першу дитину; кратній 60 розмірам прожиткового мінімуму, – на другу дитину; кратній 120 розмірам прожиткового мінімуму, – на третю і кожен наступну дитину.

Виплата допомоги здійснюється одноразово у десятикратному розмірі прожиткового мінімуму при народженні дитини, решта суми допомоги на першу дитину виплачується протягом наступних 24 місяців, на другу дитину – 48 місяців, на третю і кожен наступну дитину – 72 місяців рівними частинами.

Важливо зазначити, що допомога при народженні дитини нараховується у розмірах прожиткового мінімуму для дітей віком до шести років, встановлених у день народження дитини.

Законом України «Про державний бюджет України на 2013 рік» встановлено такі розміри прожиткового мінімуму для дітей віком до шести років:

- з 1 січня – 972 гривень,
- з 1 грудня – 1032 гривня.

Отже, у 2013 році розмір допомоги при народженні першої дитини (при незмінності у Законі про бюджет розмірів затверджених прожиткових мінімумів) становитиме:

з 1 січня – 29160 гривень, з яких 9720 виплачується одноразово, а решта рівними частинами протягом 24 місяців;

з 1 грудня – 30960 гривні, з яких 10320 буде виплачуватись одноразово, а решта – рівними частинами протягом 24 місяців.

Розмір при народженні другої дитини (при незмінності у законі про бюджет розмірів затверджених прожиткових мінімумів) складає:

з 1 січня – 58320 гривень, з яких 9720 виплачується одноразово, а решта рівними частинами протягом 48 місяців;

з 1 грудня – 61920 гривні, з яких 10320 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 48 місяців.

Розмір при народженні третьої і кожної наступної дитини (при незмінності у законі про бюджет розмірів затверджених прожиткових мінімумів) складає:

з 1 січня – 116640 гривень, з яких 9720 виплачується одноразово, а решта рівними частинами протягом 72 місяців;

з 1 грудня – 123840 гривні, з яких 10320 буде виплачуватись одноразово, а решта рівними частинами протягом 72 місяців[276].

Потрібно зазначити, що допомога при народженні дитини призначається опікуну на кожну взяту під опіку дитину у розмірі, установленому при народженні першої дитини. А якщо дитину (на яку призначають допомогу) влаштовано у дитячий заклад на повне державне утримання, допомога призначається і виплачується також у розмірі, встановленому при народженні першої дитини. Гроші при цьому перераховують на відкритий у банку рахунок дитини.

Ці інші конструктивні рішення владних інституцій країни щодо стимулювання рівня народжуваності безумовно будуть мати в майбутньому позитивні результати і це уже в 2007-2009рр почало підтверджуватись офіційною статистикою. Але в цьому відношенні є і своя логіка, є і застереження. Деякі автори вважають, що демографічна політика в тих формах, що запропоновані владними структурами і інститутами не є комплексною, а однобічною; вона не до кінця продумана в деталях, непов'язана з деякими факторами (економічного, соціального, культурного, вікового і іншого характеру) демографічного процесу. В наукових дослідженнях цієї проблематики можна зустріти думки, що такі суттєві одноразові грошові виплати жінкам (сім'ям) при народженні другої дитини і наступних дітей може мати не тільки позитивні, а і деякі небажані наслідки. Автори таких поглядів вважають, що цими значними одноразовими виплатами й іншими пільгами скористаються, перш за все, жінки з маргінальних і напів-маргінальних прошарків населення, які будуть зацікавлені, насам-

перед, в одержанні значних сум для сьогоденних витрат, а не на цілі створення оптимальних умов для виховання дітей і їх соціалізацію в майбутньому. Окрім того, такі заохочення будуть генерувати в більш широких масштабах таке негативне явище, як народження дітей без офіційного реєстрування шлюбів [318]. Репродуктивна поведінка певного контингенту жінок при цьому буде визначатись не патріотичними мотиваціями, не таким поняттям як соціальна цінність дітей, їх соціалізація в суспільстві і таке інше, а скоріше бажанням скористатися негативною демографічною ситуацією для покращення свого фінансового становища, тобто визначається меркантильними факторами.

Тут ми стикаємось з певною методологічною, а точніше – з соціальною колізією: демографічна політика владних інституцій, що спрямована на стимулювання більш високого рівня народжуваності населення завдяки суттєвим грошовим виплатам багатодітним жінкам (сім'ям), з одного боку, забезпечує нібито покращення геодемографічної ситуації (принаймні в кількісному вимірі); з другого – значно погіршує її якісну структуру і демовідтворювальний комплекс взагалі, тому що вона збільшує кількість позашлюбних дітей, що є негативною ознакою демовідтворювально-територіального комплексу (ДВК), якщо розглядати з позицій його якісного розвитку. Однозначних відповідей на цю реальність ще немає, а якщо вони й існують, то викликають певні розбіжності в думках і позиціях науковців. Ці особливості сучасного розвитку ДВК на мезо- і макрорівнях в тих субрегіонах, зонах, ареалах, де геодемографічна ситуація з народженням позашлюбних дітей має усталену тенденцію до зростання, збільшення, розширення.

Виходячи з цього, звернемося до офіційної статистики і проаналізуємо її на прикладі обласних регіонів України з позицій оцінки тих внутрішніх трансформацій в ДВК, які відбуваються тут в останні роки, як результат впливу на геодемографічні процеси сучасної демографічної політики. Це також буде відповідати і вимогам нашого дослідження, контекст якого передбачує характеристику сучасного багатомірного бачення демовідтворювальної якості населення України – на початку XXI століття (2000-2011 рр.).

Автор цієї роботи в свій час досліджувала особливості геодемографічних процесів в регіоні Українського Причорномор'я на основі перепису населення 2001 року. Результати цього дослідження були викладені у відповідній монографії [322]. Вже в той період було встановлено, що тут з'явилися «субрегіони-лідери» в масштабах України за такими негативними показниками, як частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі. Так, в Херсонській області пи-

тома вага дітей, народжених поза шлюбом, становила майже 25% від усієї кількості народжених, тобто кожна четверта дитина з'явилась на світ «незаконно». В Одеській і Миколаївській областях ці показники були дещо нижчими (відповідно-22% і 23%), але вони і тут перевищували середні значення їх по країні в цілому (17,4 %). Вже в ті роки дослідники були занепокоєні таким становищем і застерігали, що цей процес може стати постійним, незворотнім, може набути більш широких масштабів і значно погіршити в майбутньому якісну структуру демографічно-територіального комплексу регіону УП. Здавалось би, що громадськість, владні інституції різних ієрархічних рівнів повинні були задуматись над цими «хворими» фрагментами в демографічно-територіальному процесі і приймати відповідні рішення, щоб запобігти розширенню цієї тенденції в майбутньому. Але цього, на жаль, не сталося.

Безсумнівно, перехід до нового якісного режиму відтворення призведе до нових форм демографічної поведінки громадян, які, у свою чергу, матимуть далекосяжні економічні та соціальні наслідки як у регіональному, так і в глобальному плані. Тому дуже важливим завданням є усвідомлення закономірностей і осмислення розуміння всіх негативних наслідків сучасних тенденцій розвитку населення. В Україні поки не сформульована виразна програма боротьби з найнебезпечнішим для неї явищем депопуляції.

Висновки і рекомендації щодо вдосконалення державної демографічної та етнопонаціональної політики у контексті даного дослідження.

- У концепціях, програмах і стратегіях соціально-економічного розвитку України та її регіонів істотно посилити розділи, що представляють перспективний геодемографічний розвиток країни та її регіонів.
- Розробити концепції геодемографічного розвитку країни та її обласних регіонів і АР Крим на якісно нових методологічних засадах з максимальним урахуванням всіх чинників соціально-демографічних процесів, з розробленням науково обґрунтованих прогнозів щодо головних тенденцій динаміки чисельності та структури населення.
- Стикувати державну демографічну політику з державною регіональною політикою у її сучасному розумінні. Здійснити перехід у дослідженні територіальних систем розселення, безпосередньо прив'язаних до чинного адміністративно-територіального устрою (області, АР Крим) до регіональних систем розселення, узгоджених з новою регіоналізацією країни (за європейськими нормами) й адміністративно-територіальною реформою України.

- Здійснити методологічний перехід від аналізу демографічних ситуацій у регіонах та їх порівнянь на різні дати до вивчення цілісних і безперервних регіональних геодемографічних процесів.
- Закласти теоретико-методологічні засади (розробити) регіональної геодемографічної політики на основі систематики та типології регіональних геодемографічних процесів.
- Узагальнити особливості демографічного розвитку країни та її регіонів в умовах державної незалежності. Проаналізувати наявні демографічні переходи на національному і регіональному рівнях. Виявити своєрідність демографічного розвитку України у нових політичних і соціально-економічних умовах.
- Проаналізувати головні тенденції міграційного руху населення та їх вплив на чисельність і склад населення країни і регіонів, на регіональні геодемографічні процеси.
- При розробленні регіональної геодемографічної політики необхідно посилити географічні дослідження духовної діяльності населення – етногеографічні, географію культури, конфесійну географію, політичну географію. Вже встановлено, що зазначені аспекти духовної життєдіяльності мають помітний вплив на регіональні геодемографічні процеси, і їх урахування необхідне у стратегіях соціально-економічного розвитку регіонів.
- В умовах новітньої наукової революції регіональна геодемографічна політика повинна повною мірою враховувати сучасні трансформації загальнонаукової методології і методики. Йдеться, зокрема, про формування регіональних баз даних геодемографічних ситуацій і масового використання геоінформаційних технологій та ГІС систем. Ще одна важлива методологічна трансформація спостерігається у системних концепціях: складним системам властиві ознаки самоорганізації та саморозвитку. Це положення повною мірою поширюється на територіальні соціуми, і його необхідно враховувати при розробленні регіональної геодемографічної політики. Стратегію геодемографічного розвитку регіону не можна «задавати зверху», вона повинна виходити з особливостей самоорганізації та внутрішньої самоорганізації відповідних територіальних громад.

Регіональні наслідки особливостей соціально-демографічних процесів, розробка і реалізація заходів демографічної політики окремих регіонів країни повинні зайняти важливе місце в загальній теорії соціально-економічної географії в цілому, і окремих її гілок. Регіональний аспект геодемографічних досліджень зобов'язаний давати не лише наукову, а й

інформаційну базу для розробки практичних рекомендацій та здійснення демографічної політики як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Багаторівневий географічний аналіз і засновані на ньому заходи всебічного регулювання демографічних процесів будуть сприяти рішенням більшості актуальних проблем регіонального розвитку.

Незважаючи на значимість *регіональної геодемографічної політики*, її роль сьогодні недостатньо усвідомлена. Формування та реалізація регіональної (поряд з загальнодержавної) демографічної політики необхідна як через наявність істотних соціально-економічних відмінностей між регіонами, так і внаслідок збереження значних відмінностей у показниках та тенденції соціально-демографічного розвитку. Поряд з існуванням традиційних демографічних проблем (темпи природного відтворення, тривалість життя населення та ін.) з'являються все нові і нові (проблеми зайнятості та перепідготовки кадрів, загострення міжнаціональних та міжетнічних конфліктів, проблема еміграції і т.д.).

В умовах сучасної реформи регіональна демографічна політика набуває нові можливості, якості і форми. Так в умовах здобуття незалежності істотно зростає роль національного фактора в формуванні демографічної політики (в окремих випадках вже може йти мова не про регіональну, а про національну демографічну політику). Питання формування регіональної демографічної політики повинно розглядатися в тісному зв'язку з проблемами комплексного соціально-економічного районування різних територіальних рівнів. Проведення ефективної демографічної політики без урахування регіональних демографічних особливостей практично нездійсненне. Сприятливим інструментом для комплексного вирішення завдань регіонального розвитку можуть бути *регіональні програми відтворення населення*. Ці програми повинні бути складовою частиною комплексного плану соціально-економічного розвитку території і фінансуватися за рахунок місцевих джерел. Внаслідок браку матеріальних можливостей, на нашу думку, для проведення демографічної політики її окремі напрямки можна реалізовувати в рамках програм з соціальної підтримки найбільш вразливих категорій населення, або виходити з пріоритетності заходів щодо стабілізації демографічної ситуації для тих районів і міських поселень, де вона найбільш незадовільна.

Розробка демографічної політики в кожному регіоні повинна відповідати стратегічним цілям регіонального розвитку. При її проведенні слід враховувати безліч елементів, які випадають із загальнодержавної демографічної політики, а іноді просто нею ігноруються.

Висновки

У монографії викладено концептуальні засади формування геодемографії, що є вирішенням важливої наукової проблеми.

У формуванні системи наук про народонаселення, яке веде свій відлік з кінця ХVст., ми розглядаємо один напрям, за яким на стику демографії та географії зародилася географія населення, і в науках про народонаселення посилюється інтерес до розселення населення, до чинників і закономірностей його територіальної організації. У другій половині ХХст. розробляються засади регіональної економіки та регіональної політики, важливою складовою яких стає регіональна демографічна політика. Наслідком активної взаємодії та методологічної інтеграції стає формування нового наукового напрямку – геодемографії.

Еволюція понятійно-концептуальних представлень у становленні геодемографії виглядає так: соціальні групи і когорти населення => територіальні соціуми (територіальні громади) => прості форми розміщення населення (розселення населення) => інтегровані форми розселення населення => територіальні системи розселення => регіональні територіальні соціуми => регіональні демовідтворювальні-територіальні комплекси.

І ще одна методологічна особливість геодемографії, яка істотно відрізняє її від традиційної географії населення та демографії і становить її наукову новизну. Теоретичним стрижнем геодемографічних досліджень виступає геодемографічний процес. Геодемографія розглядає демографічний розвиток регіонів не лише як поступову зміну геодемографічних ситуацій, але і як безперервний рух, як геодемографічний процес. Цільова настанова геодемографічних досліджень – розроблення регіональної геодемографічної політики.

У розділі проаналізовані теоретико-методологічні та методичні розробки головних складових демографії, географії населення та регіональної політики, що об'єктивно формують геодемографію як новий науковий напрям.

Концепція геодемографічних процесів покликана посилити динамічні аспекти у всій системі наук про народонаселення, зокрема у демографії та географії населення. Традиційні поняття «демографічний процес», «демографічний розвиток», розглядають динаміку народонаселення методом порівнянь, різночасових демографічних ситуацій, а геодемографія розглядає рух населення як цілісний, безперервний процес, що має свої передумови і чинники, якісні і кіль-

кісні параметри, певну траєкторію і тенденцію розвитку. Концепція геодемографічного процесу створює якісно нові теоретико-методологічні засади демографічного розвитку, розробляє відповідні методичні підходи до вивчення динаміки населення.

На відміну від демографії, яка досліджує відтворення і рух населення для різних соціальних груп і когорт, геодемографія вивчає демографічний розвиток територіальних соціумів, зокрема регіонів. Геодемографічні процеси представляють рух населення територіальних громад у безперервному зв'язку й взаємозумовленості від комплексу природно-економічних і соціально-демографічних передумов і чинників конкретних територій, конкретних регіонів. У такому контексті концепція геодемографічних процесів являє собою теоретичну й методологічну основу державної регіональної політики.

Концепція геодемографічних процесів потребує власної понятійно-термінологічної системи, яка нині перебуває у стадії активного формування і свого комплексу методичних засобів і прийомів.

Регіональні ГДП мають значні відмінності щодо кількісних параметрів демографічного розвитку. Класифікація та систематика таких особливостей повинні стати основою для типології регіональних ГДП.

У сучасній системі наук про народонаселення помітно переважають підходи, орієнтовані на кількісні показники руху населення. Поза увагою переважно залишаються якісні параметри соціумів та їх роль у демографічних процесах. Нами введено і розроблене поняття структурно-вікові деформації, пов'язані з епізодичними втратами населення чи його притоком. Деформації вікової структури населення породжують відповідні демографічні хвилі – позитивні чи негативні, які можуть істотно впливати на подальший геодемографічний розвиток соціумів. Розроблена методика аналізу таких деформацій структури населення та породжуваних ними демографічних хвиль, оцінки їх ролі у регіональних геодемографічних процесах.

Графіки регіональних геодемографічних процесів підлягають формалізованому кількісному аналізу. Проведене групування обласних регіонів і АР Крим за формалізованими ознаками ГДП, і на цій основі розроблена типологія регіональних ГДП.

Геодемографічні процеси в Україні до кінця 1980-х років в цілому зберігали позитивну динаміку з поступовим зменшенням темпів природного приросту населення. Покоління 1960-х років за своєю демовідтворювальною структурою було «переломним», таким, що зумовило загальну депопуляцію населення в країні, починаючи з 1989-1991 років. Саме тому регіональні геодемографічні процеси необхідно

досліджувати в плані новітніх тенденцій за масштабами і темпами втрат населення.

У контексті теми дослідження геодемографічна ситуація – це якісна і кількісна характеристика населення певної території (у нас – регіону) взаємопов'язана з усім комплексом територіальних (регіональних) передумов і чинників, що її визначають. Геодемографічну ситуацію розглядають як фіксований на певну дату зріз геодемографічного процесу, як його фіксовану «картинку». На відміну від демографічних процесів, дослідження демографічної ситуації набули в Україні більшого поширення, і їх використання у геодемографічних дослідженнях слід розглядати як початкову і обов'язкову стадію.

Ми розглядаємо геодемографічну ситуацію як важливу складову регіональних геодемографічних процесів, як територіальний соціальний базис геодемографічного розвитку регіону. Головні характеристики і показники геодемографічної ситуації визначають демовідтворювальний потенціал регіону і особливості його геодемографічного розвитку. З такої точки зору проаналізована геодемографічна ситуація в Україні та її регіонах – областях та АР Крим.

Здійснено групування регіонів методами багатомірного статистичного аналізу за масивом даних (25 регіонів*41 показник), що характеризує сучасну демографічну ситуацію в областях та АРК. Результати кластеризації регіонів дали задовільний результат: у більшості випадків групування областей та АРК наближається до сучасних проектних розробок регіоналізації України. Нагадаємо, принагідно, що головна методологічна настанова даного дослідження – перехід від сучасної адміністративно-територіальної системи розселення до реальної регіоналізації країни відповідно до завдань державної регіональної політики.

Ще одна важлива складова геодемографічних процесів – урбанізаційний розвиток країни та її регіонів. Проаналізована динаміка урбанізаційних процесів на регіональному рівні. Обґрунтована систематика обласних регіонів і АР Крим за співвідношенням сільського та міського населення на руральні, рурульно-урбанізовані, урбанізовано-руральні, урбанізовані. Проаналізовані особливості руху сільського і міського населення, для країни в цілому та її регіонів, що визначають їх різну участь у геодемографічних процесах.

Проаналізовані сучасні тенденції урбанізованого розвитку, пов'язані з процесами урбанізації та субурбанізації, дезурбанізації та формування приміських зон, ареалів дачного, котеджного, садово-городнього розселення.

Геодемографічні процеси поряд з рухом населення і демографічним розвитком територіальних соціумів включають і зміни територіальної організації населення, динамічні тенденції у його розселенні. Ці складові взаємопов'язані: геодемографічний розвиток населення зумовлює зміни у його просторовому розміщенні: в свою чергу, особливості розселення помітно впливають на характер геодемографічних процесів. За темою нашої роботи ми обговорюємо другий напрям.

Головне положення даного розділу – теоретико-методологічне порівняння систематики розселення за чинним адміністративно-територіальним устроєм та на генетичних, історико-географічних засадах. Авторська позиція тут така: не можна різко відійти від систематики розселення на адміністративно-територіальній основі за всіх її методологічних недоліків і протиріч. Необхідно цілеспрямовано і послідовно трансформувати її у генетичну систематику розселення з виділенням регіональних систем розселення на об'єктивних історико-географічних засадах. Саме до такого підходу нас спрямовує сучасна державна регіональна політика, що гостро потребує нової регіоналізації країни та адміністративно-територіальної реформи.

Методологічним напрямом від систематики розселення на адміністративно-територіальній основі є типологія регіональних (обласних) геодемографічних процесів, яка повною мірою враховує історико-географічні передумови і чинники регіоналізації країни. Важливою складовою державної регіональної політики повинна стати регіональна геодемографічна політика.

На прикладі Українського Причорномор'я (Одеська, Миколаївська, Херсонська області) та Одеського обласного регіону показані генетичні взаємозв'язки систем розселення різних рівнів. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я засвідчила їх макрорегіональну спрямованість і підтвердила методологічну правильність інтеграції сучасних обласних систем розселення у територіальні системи розселення більш високого рівня – регіональні (макрорегіональні). Сучасні системи розселення обласних рангів – Одеська, Миколаївська, Херсонська, природно інтегруються у макрорегіональну (регіональну) систему розселення вищого рангу – систему розселення регіону Українського Причорномор'я.

Другий приклад – генетична типологія селищ міського типу Одеського обласного регіону, підтверджує генетичну спорідненість складових обласних систем розселення з регіональними. Розглядається лише одна категорія поселень, яка своєю історико-географіч-

ною еволюцією засвідчує регіональні масштаби заселення та господарського освоєння краю.

Одна з головних цільових настанов даного дослідження – типологія регіональних геодемографічних процесів. У теоретико-методологічному аспекті типологічний підхід ГДП обласного рівня створює передумови до систематики розселення в країні на регіональному (міжобласному) рівні. У прикладних настановах типологію регіональних ГДП слід розглядати як основу майбутньої регіональної геодемографічної політики та регіоналізації країни.

Обґрунтована методична схема типології регіональних ГДП. Регіональні типи ГДП визначаються на комплексних засадах за поєднанням передумов і чинників, що характеризують особливості геодемографічного розвитку регіонів, з одного боку, і конкретними характеристиками і показниками регіональних демовідтворювальних процесів і руху населення – з другого. Типи ГДП встановлені за поєднанням ознак соціально-економічних, розселенських, геодемографічних, суспільно-географічних. Головні групи ознак і критеріїв визначення типів ГДП проаналізовані з точки зору їх регіональних відмін та діагностичної щодо типології інформативності. Розроблена систематика регіональних ГДП охоплює 8 типів і 13 підтипів. Наведені паспортні (скорочені) та розгорнуті характеристики регіональних типів і підтипів ГДП.

Заключна частина дослідження присвячена розробленню методологічних принципів і організаційно-управлінських заходів щодо поглиблення державної демографічної політики і формування її нового напрямку – регіональної геодемографічної політики з цією метою необхідно:

1. Узагальнити особливості демографічного розвитку країни та її регіонів в умовах державної незалежності. Виявити своєрідність демографічного розвитку України у нових політичних і соціально-економічних умовах. Проаналізувати сучасні демографічні переходи і трансформації у демовідтворювальних процесах на національному і регіональному рівнях.

2. Стикувати демографічну політику з державною регіональною політикою у її сучасному розумінні. Здійснити методологічний перехід у дослідженні розселення населення від традиційних територіальних систем, що виділяються на адміністративно-територіальній основі, до регіональних систем розселення, узгоджених з новою регіоналізацією країни, проведеною за європейськими нормами регіоналізації, та очікуваною адміністративно-територіальною реформою країни.

3. Забезпечити методологічний перехід від аналізу демографічних ситуацій у регіонах та їх порівнянь на різні дати для виявлення тенденцій демографічного розвитку регіонів до вивчення цілісних і безперервних геодемографічних процесів.

4. Розробити теоретико-методологічні засади регіональної геодемографічної політики на основі систематики і типології регіональних геодемографічних процесів.

5. Розробити концепції геодемографічного розвитку країни та її обласних регіонів і АР Крим на якісно нових методологічних засадах з максимальним урахуванням всіх передумов і чинників соціально-демографічних процесів, з розробленням науково обґрунтованих прогнозів демографічного розвитку регіонів.

6. У концепціях, стратегіях і програмах соціально-економічного розвитку України та її регіонів істотно посилити розділи, що представляють перспективний геодемографічний розвиток країни та її регіонів.

7. Проаналізувати головні тенденції міграційного руху населення та їх вплив на численність і склад населення країни та регіонів, на регіональні геодемографічні процеси.

8. При розробленні регіональної політики необхідно посилити суспільно-географічні дослідження духовної діяльності населення, зокрема етногеографічні, етнокультурні, а також конфесійну географію, політичну географію.

Література

1. Агафонов Н. Т. Демографическая обстановка и её связь с производственно-территориальной структурой районов / Н. Т. Агафонов // Проблемы размещения трудовых ресурсов. – М. : Экономика, 1973. – С. 105-118.
2. Агафонов Н. Т. Категории и факторы демографической обстановки (ситуации) / Н.Т. Агафонов, А. Н. Голубев // Народонаселение. Прикладная демография. – М. : Наука, 1973. – С. 22-26.
3. Агафонов Н. Т. Региональная экономико-демографическая обстановка : основные положения концепции / Н. Т. Агафонов // Социальная география Калининградской области. – Калининград, 1982. – С. 27-29.
4. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Энрид Борисович Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
5. Алексеев В. П. Демографическая и этническая ситуация / В. П. Алексеев // История первобытного общества. Эпоха классового образования. – М. : Наука, 1988. – С. 294-344.
6. Аллахвердян А. Г. Эволюция структуры науковедения и становление демографии науки как новой субнауковедческой дисциплины : к 40-летию зарождения науковедения в СССР / А. Г. Аллахвердян // Наука та наукознавство. – 2006. – № 2. – С. 60-68.
7. Андреев Е.М. Продолжительность жизни и причины смертности в СССР / Е. М. Андреев // Демографические процессы в СССР / отв. ред. А. Г. Волков. – М. : Наука, 1990. – С. 54 – 65.
8. Андриющенко Л. Г. Влияние демографической ситуации на трудовые ресурсы села в Крыму / Л. Г. Андриющенко // «Управление региональным развитием»: материалы Всеукр. межвуз. науч.-практ. конф. (6 декабря 2002; Симферополь). – Симферополь : Крымская акад. природоохран. и курорт.строительства, 2003. – С. 7-13.
9. Анохин А.А. Подход и метод в социально-экономической географии / А.А. Анохин , А.И. Костяев // Известия ВГО. – Ленинград: Наука, 1984. – № 6. – С. 500-506.
10. Анохин А. А. Региональные проблемы социального развития / А. А. Анохин; под ред. С. Б. Лаврова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 133 с.
11. Анохин А. А. Различия социально-демографической обстановки в мезорайонах СССР / А. А. Анохин, Г. М. Федоров // Вестн. ЛГУ. – 1980. – № 12. Сер.: геология-география, вып. 2. – С. 92-98.

12. Антонов А.И. Депопуляция и кризис семьи в постсоветской России : кто виноват и что делать? / А.И. Антонов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18: Социол. и политология. – 1995. – № 2. – С. 75-84.
13. Антонов А. И. Современные демографические тенденции и аналитические прогнозы, проблемы семейно-демографической политики в социальном государстве / А. И. Антонов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18: Социология и политология. – 2010. – № 4. – С. 134-150.
14. Асмус В.Ф. Платон / В.Ф. Асмус. – М.: Мысль, 1975. – 220 с.
15. Бабенко В. Демографічна ситуація в Україні та її вплив на формування мовної політики в державі / В. Бабенко // Актуал. пробл. держ. управління. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 1 (35). – 2009. – С. 31-41.
16. Багалій Д.І. Заселення Південної України / Дмитро Іванович Багалій. – Харків: Союз, 1920. – 110 с.
17. Барановський М. О. Демографічні та розселенські зміни у розвитку сільських територій України / М. О. Барановський // Економічна та соціал. географія : наук. зб. – 2011. – Вип. 1 (62). – С. 65-73.
18. Барановський М.О. Депресивні аграрні території України: методичні підходи до ідентифікації, практичні результати / М.О. Барановський // Економіка України. – 2006. – № 11. – С. 70-76.
19. Барановський М.О. Депресивні сільські території України: методи оцінки, регіональні відмінності та шляхи подолання / М.О. Барановський // Економіка України. – 2010. – № 11. – С. 57-69.
20. Баранский Н.Н. Избранные труды: Становление советской экономической географии / Николай Николаевич Баранский. – М.: Мысль, 1980. – 287 с.
21. Бараняк І. Є. Прогнозування тенденцій розвитку демографічних процесів у регіоні (на прикладі Львівської області) / І. Є. Бараняк // Регіональна економіка. – 2013. – № 1. – С. 131-137.
22. Бедный М. С. Демографические процессы и прогнозы здоровья населения / М. С. Бедный. – М. : Статистика, 1972. – 303 с.
23. Березовский В. В. Демографическая ситуация как фактор влияния на демократические процессы / В. Березовский // Развитие демократії та демократична освіта в Україні : матеріали II між-нар. наук.конф. (Одеса, 24-26 травня 2002 р.). – К., 2003. – С. 15-21.
24. Благодарний О. І. Вплив екологічного стану Донецького регіону на його демографічний розвиток / О. І. Благодарний, О. І. Мошура, І. П. Голованьова // Вісник економічної науки України. – 2011. – № 2. – С. 19-21.
25. Богданова Л. П. Гражданский брак в современной демографической ситуации / Л. П. Богданова, А. С. Щукина // Социс : Социолог.исслед. – 2003. – № 7. – С. 100-104.

26. Богданович В. Шляхи подолання демографічної кризи в умовах соціально-економічних трансформацій / В. Богданович, В. Нестеровський // Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президенті України. – 2006. – № 4. – С. 207-214.
27. Бойко А. В. Крестьянские миграции и их влияние на воспроизводство населения Южной Украины (60-80-е гг. XIX в.) / Я. В. Бойко, Н. А. Данилова // Демографические исследования. – 1991. – Вып. 15. – С. 142-150.
28. Бойко А. В. Міграції та особливості демографічного процесу на Півдні України (1860-1916 рр.) / А. В. Бойко // «Питання аграрної історії України та Росії» : наукові читання, присвяч. пам'яті Д. П. Пойди (2; 1995; Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ, 1997. – С. 84-87.
29. Бондар Т. В. Шляхи оздоровлення демографічної ситуації на селі / Т. В. Бондар // Таврійський науковий вісник. – 2007. – Вип. 53. – С. 265-270.
30. Бондарець І. А. Генетико-демографічні процеси як основа відтворення населення : автореф. дис ... канд. мед.наук / І. А. Бондарець. – К., 2007. – 20 с.
31. Борисов В. А. Еще одна дата возникновения теории демографической революции / В. А. Борисов // Социс: Социолог. исслед. – 1986. – № 3. – С.209-213.
32. Борисова О.В. Историко-географічний етап формування сільської поселенської мережі Поділля: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / О.В. Борисова. – К., 2009. – 21 с.
33. Бородин Т.Л. Типология трендов динамики населения регионов России (1959-2002 гг.) / Т. Л. Бородин // Изв. Рос. Акад. наук. Сер. геогр. – М., 2004. – № 6. – С. 67-79.
34. Боярский А. Я. Население и методы его изучения / А. Я. Боярский. – М., 1975. – 264 с.
35. Будрій О. С. Особливості відтворення населення в умовах міграції трудових ресурсів / О. С. Будрій // Економічна географія. – 1971.- Вип. 10. – С. 62-72.
36. Буяк Б. Молодь як особлива соціально-демографічна група в умовах становлення соціально-правової держави та громадянського суспільства / Б. Буяк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. –2007. – Вип.36. – С.198-209.
37. Вавринчук М. Результати перепису населення дають нам шанс : тенденції етнодемографічного розвитку України : міфи і реалії / М. Вавринчук // Віче. – 2003. – № 6. – С.38-41. [Анализ этнодемографической ситуации в Украине].

38. Важенин А. А. Эволюция пространственных структур расселения : смена закономерностей / А. А. Важенин // Изв. Акад. наук. Сер. географическая. – 2006. – № 3. – С. 29-38.
39. Валентей Д.И. Изучение народонаселения: вопросы методологии / Д.И. Валентей, Н.В. Зверева. – М.: МГУ, 1987. – 154 с.
40. Валентей Д.И. К вопросу о системе законов и наук народонаселения / Д.И. Валентей. – М.: Мысль, 1970. – 432 с.
41. Валентей Д. И. Основы демографии / Д.И. Валентей, А.Я. Кваша. – М.: Мысль, 1989. – 284 с.
42. Вандескрик К. Демографический анализ/ К. Вандескрик; [пер. с фр. Н. Калмыковой]. – М.: Академический проект; Гаудеамус, 2005.
43. Весельська Л.А. Демографічна ситуація в Україні як чинник впливу на соціальну безпеку / Л. А. Весельська // Статистика України. – 2010. – № 4. – С. 66-71.
44. Витвер И.А. Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира / И.А. Витвер. – М.: Географиздат., 1963. – 366 с.
45. Вишневский А. Г. Демографический кризис в странах СНГ / А. Г. Вишневский // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. Спец. вип. Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». – 2006. – Т.1 : Відтворення населення та його природний рух. – С.37-57.
46. Вишневский А.Г. Демографический потенциал России / А. Вишневский // Вопросы экономики. – 1998. – № 5. – С. 103-129.
47. Вишневский А. Многополярность и демография / А. Вишневский // Россия в глобальной политике. – 2008. – № 1. – С. 18-32.
48. Вишневский А. Население России в первой половине нового века / А. Вишневский, Е. Андреев // Вопросы экономики. – 2001. – № 1. – С. 27-4.
49. Вількер А. Л. Генетико-демографічні процеси в популяціях малих міст та сіл Східної України : автореф. дис...канд. біол. наук / А. Л. Вількер . – К., 2001 . – 14 с
50. Власенко Н. С. Результаты Всеукраїнського перепису населення 2001 року-основа сучасної демографічної статистики / Н. С. Власенко // Формування ринкової економіки : зб. наук.праць. Спец. вип. Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». – 2006. – Т.1 : Відтворення населення та його природний рух.– С.74-90 .
51. Вовканич С. Демографічний чинник у системі розбудови інноваційного суспільства : загальноукраїнський і регіональний вимі-

- ри / С. Вовканич, С. Цапок // Регіональна економіка. – 2004. – №1. – С.21-34.
52. Вовканич С. Й. Розбудова інноваційного суспільства в контексті демографічного розвитку України / С. Й. Вовканич, Х. Р. Копистянська, С. О. Цапок // Актуал. пробл. економіки. – 2004. – № 8. – С. 115-129.
53. Войтенко В.П. Смертность и продолжительность жизни населения Украины / В.П. Войтенко, Э.М. Либанова // Проблемы старения и долголетия. – 1992. – № 2. – С. 201-210.
54. Волинець Л.С. Демографічна політика України в період становлення державності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Л.С. Волинець. – Одеса, 1996. – 22 с.
55. Воронко О. Динаміка демографічних процесів в Україні і Чернігівській області : порівняльний аспект проблеми / О. Воронко // Сіверянський літопис. – 2005. – №4/5. – С.3-10.
56. Воропай Л.І. Сучасний стан історичної географії та перспективи її розвитку // Теоретичні і прикладні питання географії / Л.І. Воропай. – К.: КДУ, 1972. – С.132-137.
57. Гава О. Демографические изменения в Одесской губернии в начале 1920-х гг. по материалам Всероссийской городской переписи 1923 г. / О. Гава // Юго-Запад. Одессика. – Одесса, 2009. – Вып. 8. – С. 53-61.
58. Гаврилов В.М. Міграційні процеси в українському селі : 1944–1953 рр. : за матеріалами областей Північного Лівобережжя України / В. М. Гаврилов // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С. 51–63.
59. Гагарина Л. Демографическая ситуация в системе социального развития региона / Л. Гагарина // Изв. Всесоюз. Георг. о-ва. – 1988. – Т.120, вып.2. – С. 144-147.
60. Галецкий В. Социально-экономический кризис и его последствия для демографической ситуации, занятости и здоровья / В.Галецкий // Экономист. – 1992. – № 2. – С. 110-112.
61. Гарабцов В. Регулирование экономико-демографического развития в административном районе / В. Гарабцов // Изв. Всесоюз. Георг. о-ва. – 1980. – Т. 112, вып. 1. – С. 33-39.
62. Геелесіані А. Г. Вплив державної політики перерозподілу на соціально-демографічні процеси / А. Г. Геелесіані // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. Спец. вип. Матеріали Міжнарод. наук.-практич. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». – 2006. – Т. 2 : Демографічні аспекти регулювання та відтворення трудового потенціалу. – С. 312-318.

63. Герасимов И.П. О состоянии и задачах советской географии на современном этапе ее развития / И.П. Герасимов // Материалы ко второму съезду географического общества СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1954.
64. Герасимчук З.В. Депресивні території: підходи до трактування / З.В. Герасимчук, І.Г. Новосад // Економічні науки. Серія «Регіональна економіка»: зб. наук. праць. – Луцьк, ЛНТУ, 2011. – Вип. 8 (31). – Ч. 1. – С. 95-101.
65. Геренчук К.І. Польові географічні дослідження / К.І. Геренчук, Е.М. Раковська, О.Г. Топчієв. – К.: Вища школа, 1975. – 248 с.
66. Герінбург О. В. Роль Херсонського губернського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. канд. іст. наук / О. В. Герінбург. – Дніпропетровськ, 2009. – 21 с.
67. Голиков А.П. Введение в экономическую и социальную географию / А.П. Голиков. – Харьков: ХГУ, 1992. – 81 с.
68. Голубев А.Н. Категории и факторы демографической обстановки (ситуации) / А.Н. Голубев // Прикладная демография. – М.: Мысль, 1973. – С. 25-41.
69. Горячук В.Ф. Оцінка конкурентоспроможності регіонів України на основі результатного підходу / В.Ф. Горячук // Регіональна економіка. – 2011. – № 1. – С. 39-46.
70. Гражданников Е. Д. Прогностические модели социально-демографических процессов / Е. Д. Гражданников. – Новосибирск : Наука, Сиб. отд-ние, 1974. – 112 с.
71. Гринь Д. К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920 – 1930-ті рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Д. К. Гринь / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2000. – 19 с.
72. Грінченко А.Ю. Пріоритетні напрями регіональної демографічної політики / А.Ю. Грінченко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnau/2010_154_2/10gai.Pdf
73. Гудзеляк І. Географія населення: навч. посіб. / І. Гудзеляк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 232 с.
74. Гукалова І.В. Якість життя населення України: теоретико-методологічні основи суспільно-географічного дослідження: автореф. дис. доктора геогр. наук: 11.00.02 / І.В. Гукалова. – К., 2008. – 41 с.
75. Гуртова М. Г. Соціально-культурні аспекти демографічної ситуації в Україні / М. Г. Гуртова // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. Спец. вип. Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». – 2006. – Т. 1 : Відтворення населення та його природний рух. – С. 233-239.

76. Демографический ежегодник СССР 1990. – М.: Финансы и статистика, 1990. – 639 с.
77. Демографические процессы и их закономерности / под ред. А. Г. Волкова. – М. : Мысль, 1986. – 191 с.
78. Демографический энциклопедический словарь / гл. ред. Д. И. Валентей; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М. : Сов.энциклопедия, 1985. – 607 с.
79. Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970гг.) / Под ред. В.С. Стещенко. – К.: Наукова думка, 1977. – 223 с.
80. Демографическое развитие Украинской ССР (1970-1979гг.) / Под ред. В.С.Стещенко. – К.: Наукова думка, 1987. – 225 с.
81. Демографическое и экономическое развитие в регионе / под ред. Г. М. Романенковой, В. В. Бойко. – М. : Финансы и статистика, 1983. – 255 с.
82. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії // Україна : аспекти праці. – 2002. – N 7. – С. 51.
83. Демографічна ситуація // Економіст. – 2008. – № 7. – С. 40-41.
84. Демографічна ситуація в Україні: матеріали наук. конф. (у 3-х частинах). – К., 1993.
85. Дергачев В.А. Одесса: восприятие образа города / В.А. Дергачев // Известия Русского географического общества. – 1998. – Т.130. – Вып.2 – С. 54-59.
86. Денисенко Г. Демографічні втрати українського населення в роки Другої світової війни / Г. Денисенко // «Історичне краєзнавство в Україні : традиції і сучасність» : матеріали всеукр. наук. конф. (7; 1995; Київ). – К., 1995. – Ч. 2. – С. 299-301.
87. Денисенко М. Б. Демографический кризис 1914-1922 гг. / М. Б. Денисенко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18 : Социология и политология. – М., 1997. – № 2. – С. 78-96.
88. Дехтяренко Ю. Ф. Демографічна ситуація як індикатор ефективності розвитку регіону (на прикладі м.Києва) / Ю. Дехтяренко, Н. Гринчук // Статистика України. – 2003. – № 3. – С. 22-26.
89. Джаман В. О. До проблеми територіальних особливостей демографічних процесів в Україні / В. О. Джаман // Укр. геогр. журн. – 1998. – № 3. – С. 13–18.
90. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти / В.О. Джаман. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
91. Дзенис З.Г. Методология и методика социально-экономико-географических исследований / З.Г. Дзенис. – Рига: Зинатне, 1980. – 262 с.

92. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики/ М.С.Дністрянський. – Львів, 2003. – 268 с.
93. Долішний М. І. Регіональна політика та механізми її реалізації / М. І. Долішний, С. М. Злупко, С. Й. Вовканич ; НАН України, Ін-т регіональних досліджень. – К. : Наук. думка, 2003. – 503 с.
94. Дорошенко Л.С. Демографія: посібник для студ. вищ. навч. закл. / Л.С. Дорошенко – К.: МАУП. – 112 с.
95. Доценко А.І. Територіальна організація розселення (теорія і практика)/ А.І. Доценко. – К.: НАН України, РВПС України, К.: «Фенікс», 2010. – 536 с.
96. Дудник І.М. Низова демографічна система / І.М. Дудник, Т.В. Панащенко. – Полтава: ОГТ, 1996. – 196 с.
97. Думанська В. П. Освіта як чинник поліпшення демографічної ситуації : автореф. дис . канд. екон. наук / В. П. Думанська. – К., 2010. – 20 с.
98. Жирмунский М.М. Принципы историзма в экономической географии // Методологические вопросы экономической географии / М.М.Жирмунский. – М.: Изд. эконом. литер.,1962. – С.88-111.
99. Заблатовська Н.В. Демографічні процеси і регіоні Центрального Поділля: автореф... дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 /Н.В. Заблатовська. – Чернівці, 2010. – 20 с.
100. ЗайончковскаяЖ.А.Демографическаяситуацияирасселение/ Ж. А. Зайончковская. – М. : Наука, 1991. – 130 с. : ил.
101. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua
102. Заставецька О.В. Географія населення України / О.В. Заставецька, Б.І. Заставецький, Д.В. Ткач. – Тернопіль, 2007.
103. Заставецький Б. І. Демографічна ситуація / Б. І. Заставецький // Соціально-економічна географія України / За ред. О. І. Шаблія.- Львів, 1994. – С. 192-199.
104. Заставецький Т.Б. Основні риси функціональної структури міських поселень Хмельницької області та тенденції її трансформації / Т.Б. Заставецький // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Географія. – 2003. – № 2. – С. 70-75.
105. Заставний Ф. Демографічна ситуація в Україні / Ф. Заставний // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 1. – С. 39-40.
106. Заюков І. Компоненти сучасної демографічної кризи в Україні та їх вплив на трудовий потенціал / І. Заюков // Україна : аспекти праці. – 2008. – №4. – С.41-46.

107. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в.: этнические и социально-демографические процессы / В.С. Зеленчук. – Кишинев : Штиинца, 1979. – 287 с
108. Зорина Е.И. Геодемографические процессы в Орловской области: автореф. дис. на соискание научной степени канд. геогр. наук: спец. 25.00.24 «Экономическая, социальная и политическая география» / Е.И. Зорина. – Санкт-Петербург, 2002. – 18 с.
109. Зубов В.П. Аристотель / В.П. Зубов. – М., 1963. – 367 с.
110. Исследование народонаселения / отв. ред. П. П. Звидриньш. – Рига, 1981. – 143 с.
111. Исследование народонаселения / отв. ред. П. П. Звидриньш. – Рига, 1985. – 178 с.
112. История городов и сёл Украинской ССР. Николаевская область. – К.: УСЭ, 1971. – 771 с.
113. История городов и сёл Украинской ССР. Одесская область. – К.: УСЭ, 1978. – 866 с.
114. История городов и сёл Украинской ССР. Херсонская область. – К.: УСЭ, 1983. – 667 с.
115. Іванишина В. Динаміка демографічних процесів на Чернігівщині в 60-і рр. 20 ст. / В. Іванишина // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 106-109.
116. Інтегральна оцінка економічної та демографічної ситуації в країнах СНД // Актуал. пробл. економіки. – 2002. – № 5. – С. 61-67.
117. Кабанец И. Н. Геодемографический анализ Северного Причерноморья / И. Н. Кабанец, В. Л. Смольский, А. Г. Топчиев // Экономическая география. – Вып. 42. – 1990. – С. 24-30.
118. Кабузан В.М. Население Новороссии в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.) – М.: Наука, 1976. – 308 с.
119. Каледин Н.В. О динамическом направлении в социально-географическом исследовании / Н.В. Каледин // Теоретические проблемы географии: тезисы докладов IV Всесоюз. конф. – Ленинград, 1983. – 169 с.
120. Калетинська А. Є. Вплив історичних особливостей заселення та господарського засвоєння на формування геодемографічних процесів в регіоні українського Причорномор'я / А. Є. Калетинська // Праці геолого-географічного факультету : зб. студ. наук. робіт. – 2009. – Вип. 2. – С. 51-59.
121. Капица С. Демографическая революция и будущее человечества / С. Капица // В мире науки. – 2004. – № 4. – С. 82-83.
122. Кваша А.Я. Влияние возрастной структуры на рост населения СССР / А.Я. Кваша, Г.П. Киселев // Проблемы народонаселения. – М., 1973. – С. 36.

123. Кваша А. Я. Демографическая политика в СССР / А. Я. Кваша. – М., 1981.
124. Кисельов Ю. О. Суспільно-географічні основи теоретичних та прикладних геософічних досліджень в Україні : автореф. дис. д-ра геогр. наук / Ю. О. Кисельов. – Львів, 2013. – 38 с.
125. Кислий О. Є. Історичні закономірності відтворення народонаселення : автореф. дис. д-ра іст. наук / О. Є. Кислий. – К., 2006. – 32 с.
126. Клапчук В. М. Соціально-демографічні процеси та господарство Гуцульщини у другій половині XIX-першій третині XX ст. : автореф. дис. д-ра іст. наук / В. М. Клапчук. – Львів, 2010. – 36 с.
127. Клочан І. А. Особливості демографічного розвитку сільських територій в Україні / І. А. Клочан // Наук. вісн. нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. – 2009. – № 142, ч. 2. – С. 230-235.
128. Клупт М. А. Экономическое измерение демографической динамики / М. А. Клупт ; Ленингр. фин.-экон. ин-т им. Н.А. Вознесенского. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1990. – 126 с.
129. Клупт М. А. Демографическое развитие в поляризованном обществе / М. А. Клупт // Народонаселение. – 2005. – № 4. – С. 54-65.
130. Козлов В. И. Этническая демография / В. И. Козлов. – М. : Статистика, 1977. – 240 с. : табл.
131. Ковалев С.А. География населения СССР / С.А. Ковалев, Н.Я. Ковальская. – М., 1980.
132. Комарніцький О. Українське містечко : поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення : на матеріалах Правобережної України кінця XIX – початку XX ст. / О. Комарніцький // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. педагог. ун-ту : Істор. науки. – 2004. – Т. 12. – С. 120-129.
133. Концепція державної регіональної політики // Офіційний вісник України, 2001. – № 22. – С. 20-28.
134. Корчагин В. П. Индикаторы экономико-демографического развития населения / В. П. Корчагин // Социс : Социолог.исслед. – 1996. – N 9. – С. 42-54.
135. Корчак-Чепурковский Ю.А. О методах изучения воспроизводства населения / Ю.А. Корчак-Чепурковский // Избранные демографические исследования. – М.: Мысль, 1974. – 563 с.
136. Костащук І. Особливості міграційного руху населення Чернівецької області / І. Костащук, Н. Заблатовська, М. Марфійчук // Часопис соціально-економічної географії. Міжрегіональний збірник наукових праць. № 10 (1). – Харків: ХНУ ім. Каразіна, 2011. – 231 с. – С. 106-110.
137. Круль В.П. Ретроспективна географія поселень Західної України / Володимир Петрович Круль. – Чернівці: Рута, 2004. – 381 с.

138. Кульганік О. М. Характеристика демографічних процесів у сільській місцевості Вінницького регіону / О. М. Кульганік // Наук. вісн. нац. аграр. ун-ту. – 2008. – № 124. – С. 186-192.
139. Кульчицький С. В. Демографічні втрати від голоду 1933 р. в областях УСРР / С. В. Кульчицький // Записки істор. факультету; ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1997. – Вип. 5. – С. 176-182.
140. Куниця М. М. Демографічні процеси : якісні зміни, підходи, напрямки, завдання досліджень / М. М. Куниця // Фундаментальні географічні дослідження : стан, проблеми, напрямки : тези доп. наук. конф. (Київ, 27-29 вересня 1994 р.). – К., 1994. – С. 101-103.
141. Курило І. О. Народжуваність в Україні у контексті подальшої трансформації суспільства / І. О. Курило // Формування ринкової економіки : зб. наук.праць. Спец. вип. Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». – 2006. – Т. 1 : Відтворення населення та його природний рух. – С. 294-300.
142. Курило І.О. Регіональні особливості сучасної демоекономічної ситуації в Україні / І.О. Курило // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи: труди Міжнар. конф. – К., 1995. – С. 194-197.
143. Курило І. О. Трансформація соціально-економічної структури населення та її демографічні наслідки : автореф. дис ... д-ра. екон. наук / І. О. Курило. – К., 2006. – 37 с.
144. Куценко В. Потенціал сфери здравоохранения: региональные аспекты / В. Куценко, Л. Богуш // Економіка України. – 1999. – № 3. – С. 61-69.
145. Лавер О. Г. Основні тенденції демографічного розвитку України в 1991-2009 роках / О. Г. Лавер // Наук.вісн. Ужгород.нац. ун-ту. Сер. : Історія. – 2010. – Вип. 25. – С. 180-191.
146. Лазаренко В. Демографічна ситуація в селі Північного Лівобережжя України у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття / В. Лазаренко // Сіверянський літопис. – 2003. – №5/6. – С. 133-138.
147. Лапин А.Е. Региональные демографические тенденции : 10 лет спустя / А. Е. Лапин, И. И. Егоров // Народонаселение. – 2003. – № 1. – С. 97-106.
148. Лаппо Г.М. Рассказы о городах / Г.М. Лаппо. – М.: Мысль, 1976. – 219 с.
149. Липухин Д.Н. О типах современной геодемографической обстановки в Уральском регионе / Д.Н. Липухин // Регіон – 2013: стратегія оптимального розвитку: матеріали наук.-практ. конф.

- з міжнарод. участю (м. Харків, 7–8 листопада 2013 р. / Гол.ред. колегії В.С. Бакіров. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 175-178.
150. Лібанова Е. М. Прогноз демографічного розвитку України на період до 2050 року / Е. М. Лібанова // Демографія та соціал. економіка. – 2007. – № 2. – С. 260-268.
151. Лібанова Е.М. Демографічні перспективи України : 2000-2075 роки / Е. М. Лібанова, О. В. Макарова, О. В. Позняк [та ін.] // Зайнятість та ринок праці : міжвід. наук.зб. – К. : РВПС України НАН України, 1999. – Вип. 11. – С. 126–141.
152. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софокл. Сократ. Платон / А.Ф. Лосев. – М., 1969.
153. Людський розвиток в Україні : мінімізація соціальних ризиків : колектив. наук.-аналіт. моногр. / за ред. Е. М. Лібанова ; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень. – К. : Держкомстат України, 2010. – 493 с.
154. Макарова О. Прогноз демографічного розвитку України до 2010 р. / О. Макарова, О. Позняк, В. Шишкін // Україна : аспекти праці. – 1997. – № 5. – С. 25–27.
155. Мальчикова Д.С. Планування території регіону: суспільно-географічна концептуалізація / Д.С. Мальчикова // Український географічний журнал. – 2012. – № 1. – С. 23-29.
156. Мамонова Г. В. Економетричне моделювання демографічних процесів в Україні та обсягів їх фінансового стимулювання / Г. В. Мамонова, О. М. Волкова // Актуал. пробл. економіки. – 2008. – № 5. – С. 222-230.
157. Мельник С. Демографічна ситуація в Україні : стан, головні проблеми та способи їх вирішення / С. Мельник, Г. Гаврюшенко, С. Шубенок // Україна : аспекти праці. – 2006. – № 4. – С. 22-26.
158. Мересте У.И. Современная география: вопросы теории / У.И. Мересте, С.Я. Ныммик. – М.: Мысль, 1984. – 296 с.
159. Миграция и урбанизация населения : на материалах Украины и Польши / отв. ред. А. У. Хомра, П. Эберзардт. – К. : Наук.думка, 1992. – 143 с.
160. Міграційні процеси в сучасному світі : світовий, регіональний та національний виміри : понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика / за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 908 с.
161. Мірко Н. Демографічні процеси в регіонах України / Н. Мірко, Г. Старостенко, Л. Тарантул // Розбудова держави. – 1998. – № 5/6. – С. 42-50.

162. Монтескьє Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескьє. – Т. IX. – М., 1956. – 465 с.
163. Мороз С.А. Методологія географічної науки / С.А. Мороз, В.І. Онопрієнко, С.Ю. Бортник. – К.: Заповіт, 1997. – 333 с.
164. Мохначук С.С. Крупный город как демографическая система / С.С. Мохначук, Н.М. Пьявка // Экономическая география: сб. науч. трудов. – 1986. – Вып. 38. – С. 29-34.
165. Мукитанов Н.К. От Страбона до наших дней. Эволюция географических представлений и идей / Н.К. Мукитанов. – М.: Мысль, 1985. – 237 с.
166. Назар Н. О. Удосконалення організаційно-правового механізму державного управління демографічними процесами в Україні: автореф. дис. канд. наук з держ. управління / Н. О. Назар. – Львів, 2011. – 20 с.
167. Народонаселение. Современное состояние научного знания / Под ред. Д. И. Валентея, А. С. Первушина. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 231 с.
168. Народонаселение. Энциклопедический словарь. – М.: БРЭ, 1999. – 640 с.
169. Наулко В. Етнодемографічний розвиток людства і Україна / В. Наулко // Нар. творчість та етнографія. – 2003. – №5/6. – С.22-26.
170. Немець К.А. Деякі концептуальні питання розвитку географічної науки і освіти в Україні / К.А. Немець // Географічна освіта і наука в Україні. Тези доповідей II міжнар. наук. – практич. конференції. – Київ, 2003. – с. 60 – 61
171. Немец К.А. Тенденции и проблемы развития крупного современного города (на примере Харькова) / К.А. Немец / Урбанизация в условиях трансформации социально-экономической структуры общества. Матер. науч.-практич. конф. – Смоленск, 2003. – С. 134-138.
172. Немец Л.Н. Тенденции и проблемы развития крупного современного города (на примере Харькова) / Л.Н. Немец / Урбанизация в условиях трансформации социально-экономической структуры общества. Матер. науч.-практич. конф. – Смоленск, 2003. – С. 134-138.
173. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины) [монография] / Людмила Николаевна Немец. – Х.: Факт, 2003. – 383 с.
174. Новікова О. Ф. Оцінка умов та можливостей якісного відтворення населення Донецької області / О. Ф. Новікова // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. Спец. вип. матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». – 2006. – Т.1 : Відтворення населення та його природний рух. – С.167-171.

175. Новосельский С.А. Демография и статистика (Избранные произведения) / С.А. Новосельский. – М., 1978. – 272 с.
176. Общегосударственная программа развития малых городов Украины. Закон. Газета // «Голос України», от 15 апреля 2004 г.
177. Одесса. Город-агломерация – портово-промышленный комплекс / Под общ. ред. проф. А.Г. Топчиева. – Одесса: А.О. Бахво, 1994. – 360 с.
178. Олійник Я.Б. Вступ до соціальної географії: Навч. посібник / Я.Б.Олійник, А.В. Степаненко – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 204 с.
179. Осауленко О. Г. Демографічна статистика в Україні : сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку / О. Г. Осауленко // Демографія та соц. економіка. –2004 . – №1/2 . – С.21-26.
180. Паламарчук М.М. Системно-структурный анализ в экономико-географических исследованиях на Украине / М.М. Паламарчук // Известия АН СССР. Серия: География. – М., 1972. – № 6. – С. 25-30.
181. Палій О. М. Демографічна ситуація в країнах Центральної та Східної Європи / О. Палій // Демографія та соціал. економіка. – 2007. – № 2. – С. 3-13.
182. Палій Т.М. Демографические процессы в локальных системах расселения на примере Винницкой области / Т.М.Палій, А.Г. Старостенко // Демограф.исслед. – К., 1991. – Вып. 15. – С. 126-134.
183. Панасенко Т.В. Демографічні проблеми на мікрорівні та сучасні уявлення про низову демографічну систему / Т.В. Панасенко // Сучасні проблеми географії населення в Україні. – Луцьк, 1993. – С. 25-26.
184. Перковський А.Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А.Л. Перковський, С.І. Пирожков // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2. – С. 15–24.
185. Перфільєв Е.С. Відтворення населення республіки Крим та заходи демографічної політики / Е.С. Перфільєв, Короленко, І.Г. Івлева // Демографічна ситуація в Україні: матеріали наук. конф. – К., 1993. – Ч. 2. – С. 17-18.
186. Перхач О. Р. Деякі актуальні питання української геодемографічної термінології / О. Р. Перхач // Проблеми української науково-технічної термінології: тези доповідей 4-ї Міжнар. наук. конф. – Львів: Львівська політехніка, 1996. – С. 199-200.
187. Перцик Е.Н. География городов (геоурбанистика) / Е.Н. Перцик. – М.: Высшая школа, 1991.–319 с.
188. Петренко Е. С. Социально-демографические показатели в социологических исследованиях / Е. С. Петренко, Т. М. Ярошенко. – М. : Статистика, 1979. – 166 с.

189. Пиріг Л. Українське село крізь призму демографії / Л. Пиріг // Розбудова держави. – 1998. – №11/12. – С. 34-37.
190. Пирожков С. И. Демографические процессы и возрастная структура населения / С. И. Пирожков. – М. : Статистика, 1976. – 136 с.
191. Пирожков С. І. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України / С. І. Пирожков // Демографія та соціал. економіка. – 2004. – №1/2. – С.5-20.
192. Пискунов В.П. Отношения воспроизводства населения как предмет демографического изучения / В.П.Пискунов, В.С. Стешенко. – К.: ИЭ АН УССР, 1989. – 47 с.
193. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії / Микола Данилович Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 232 с.
194. Питюренко Е.И. Системы расселения и территориальная организация народного хозяйства / Е.И.Питюренко. – К.: Наукова думка, 1983. – 140 с.
195. Питюренко Е.И. Территориальные системы городских поселений Украинской ССР / Е.И.Питюренко. – К.: Наукова думка, 1977. – 205 с.
196. Питома вага регіонів у населенні України [Електронний ресурс] Режим доступу – <http://crps.sumynews.com/publications/item/129-pytoma-vaga-regioniv-u-naselenni-ukrayiny.html>
197. Побережников И.В. Методология изучения истории Ямала. В кн.: «Азиатская Россия в географической и цивилизационной динамике XVI-XX века» / И.В. Побережников. – М.: Наука, 2004. – 365 с.
198. Повітчана К. Є. До методики визначення рівня розвитку сфери обслуговування населення міст // Економічна географія. – Вип. 6. – К.: Вид. Київ. ун-ту, 1969. – С. 9 -16.
199. Позняк О. Міграційні процеси в контексті демографічного розвитку України : сучасний стан і перспективні тенденції / О. Позняк // Економ. часопис – XXI. – 2002. – № 4. – С. 34-37.
200. Полоса О. І. Можливості формалізації площі і конфігурації сільських населених пунктів / О. І. Полоса, О. М. Смирнов // Економічна географія. – Вип. 8. – К.: Вид. Київ. ун-ту. - 1970. – С. 58 – 64.
201. Порти України. – 2011. – № 1. – С. 12.
202. Прибиткова І. Демографічний розвиток України у 1990-х роках / І. Прибиткова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 69-85.
203. Прибиткова І. Демографічна ситуація в Україні у дзеркалі Всеукраїнського перепису населення 2001 року / І. Прибиткова // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – С. 133-142.

204. Прибиткова І.М. Основи демографії / І. Прибиткова. – К.: АртЕК, 1995. – 254 с.
205. Пресса Р. Народонаселение и его изучение (Демографический анализ) / Р. Пресса; пер. с франц. – М., 1966.
206. Прохорчук М.В. Генетическая типология поселков городского типа Красноярского края / М.В. Прохорчук // Вестник Красноярского педагогического университета им. В.П. Летафьева. – 2007. – № 2. – С. 21-28.
207. Птуха М.В. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков / М.В. Птуха. – М., 1945.
208. Развитие малых городов УССР / Под ред. В.Н. Лутохиной. – К.: Будівельник, 1988. – 105 с.
209. Рамазанов Ш. Демографічна ситуація в Україні :проблеми та шляхи її вирішення / Ш. Рамазанов, Л. Р. Ігнатова // Інтелігенція і влада. –2007. – Вип.12. Сер. :Соціологія. – С.104-113.
210. Рамазанов Ш. Демографічна ситуація в Україні :тенденції розвитку та ризику / Ш. Рамазанов // Університет. –2008. – №2. – С.51-58.
211. Регіони України. Статистичний збірник. Ч.1. – К.: Держкомстат, 2012. – 368 с.
212. Расселение и демографические процессы / ред.-сост. С. Г. Смидович. – М. : Финансы и статистика, 1983. – 103 с.
213. Рогожин О. Г. Демографічні перспективи українського села : історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання) / О.Г. Рогожин. – К. : Ін-т проблем нац. безпеки, 2004. – С.27-69.
214. Рогожин О. Г. Зонування демографічної ситуації в сільській місцевості України з використанням методів самоорганізації математичних моделей для відновлення полів просторових даних / О. Г. Рогожин, А. М. Тимошевський, В. І. Єрьомін, С. А. Калькута // Геоінформатика. – 2006. – № 3. – С. 69-72.
215. Рогожин О. Г. Соціально-економічний механізм формування медико-демографічної ситуації в селах України / О. Г. Рогожин ; Ін-т проблем нац. безпеки [та ін.]. – К. : Фенікс, 2009 . – 199 с.
216. Романюк А. Демографічний прогноз як передбачення, моделювання і перспективний аналіз /А. Романюк/ Економіка України. – 1993. – №2. – С. 68-75.
217. Рубан О. О. Аналіз демографічних процесів у сільській місцевості / О. О. Рубан // Наук. вісн. нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. – 2009. – № 142, ч. 2. – С. 251-255.
218. Руденко Л Г. Відтворення населення прикордонних районів України : територіальний аспект / Л Г. Руденко, Г. Г. Старостенко, О. У. Хомра // Укр. геогр. журн. – 1995. – № 4. – С. 12–20.

219. Рудницкий Е. П. Демографические потери Украины вследствие голода 1932-1933 гг. / Е. П. Рудницкий // Демограф.исслед. – 1991. – Вып. 15. – С. 135-141.
220. Рудницький О. П. Демографічні втрати пострадянських держав після розпаду СРСР / О. П. Рудницький // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. Спец. вип. Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». – 2006. – Т. 1 : Відтворення населення та його природний рух. – С. 266-275.
221. Руткевич М. Н. Депопуляция или вымирание? / М. Н. Руткевич // Социс : Социолог.исслед. – 1996. – № 3. – С. 104-110.
222. Рыбаковский Л. Л. Демографическая политика: сущность, структура, опыт разработки / Л. Л. Рыбаковский // Народонаселение. – 2005. – № 2. – С. 45-57.
223. Рыбаковский Л. Л. Демографические вызовы: что ожидает Россию? / Л. Л. Рыбаковский // Социологические исследования. – 2012. – № 8. – С. 49-60.
224. Рыбаковский Л. Л. Динамика населения России и её компоненты в 2001-2025 гг. / Л. Л. Рыбаковский // Социологические исследования. – 2011. – № 12. – С. 43-50.
225. Рябов І. Особливості демографічної ситуації в сучасній Україні / І. Рябов // Розбудова держави. – 1998. – №1/2. – С. 31-34.
226. Рябов І. Сім'я і відтворення населення в Україні / І. Рябов // Економіка України. – 1998. – № 4. – С. 86-88.
227. Рябушкин Т. В. Динамика и структура населения в социалистическом обществе / Т. В. Рябушкин. – М.: Статистика, 1979. – 223 с.
228. Савчук О. П. Смертність у контексті сучасної демографічної ситуації в Україні / О. П. Савчук // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. Спец. вип. Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». – 2006. – Т. 1 : Відтворення населення та його природний рух. – С.362-365.
229. Саградов А. А. Демографический фактор формирования механизма устойчивого развития / А. А. Саградов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 6 : Экономика. – 1997. – № 1. – С. 85-92.
230. Саградов А. А. О демографической ситуации и методах ее изучения // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 6 : Экономика. – 1992. – № 1. – С. 54-62.
231. Салимов Х.С. О применении системного подхода в региональных исследованиях экономико-демографической обстановки / Х.С.Салимов // Социальная география Калининградской области: межвузовский сборник научных трудов. – Калининград: КГУ, 1982. – С. 43-51.

232. Самарина О.В. Демографическая ситуация и концепция демографической политики / О.В. Самарина // Народонаселение. – 2000. – № 4. – С. 68-71.
233. Сардак С. Е. Перспективи соціально-економічного розвитку людських ресурсів в умовах глобалізації / С. Е. Сардак // Актуал. пробл. економіки. – 2011. – № 9. – С. 217-225.
234. Сарiogло В. Г. Методологічні підходи до визначення граничних показників / В. Г. Сарiogло // Статистика України. – 2011. – №3. – С. 28-33.
235. Саушкин Ю.Г. Моделирование в экономической географии / Ю.Г. Саушкин // Модели в географии: Сб. ст. под ред. Р.Д. Чорпа и П. Хаггета. – М., 1971. – 345 с.
236. Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методика, практика / Ю.Г. Саушкин. – М.: Мысль, 1973. – 559 с.
237. Сегіда К. Ю. Суспільно-географічні особливості демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми : на прикладі Харківської області : автореф. дис ... канд. геогр. наук / К. Ю. Сегіда. – Харків, 2011. – 21 с.
238. Семевский Б.Н. Введение в экономическую географию: учеб. пособие [2-е изд., испр. и доп.] / Б.Н. Семевский. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 334 с.
239. Сімоненко В. В. Механізми державного управління демографічними процесами в автономній республіці Крим : автореф. дис ... канд. наук з держ. управління / В. В. Сімоненко. – К., 2008. – 20 с.
240. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. – Одесса, 1850. – 366 с.
241. Скорик Н. Уроки кризиса и региональная политика / Н. Скорик // Економіст. – 2010. – № 10. – С. 1-2.
242. Славина Л. Н. Динамика возрастно-половой структуры сельского населения Восточной Сибири в контексте демографической модернизации деревни (1959-1989 гг.) / Л. Н. Славина // Гуманитарные науки в Сибири. – 2010. – № 3. – С. 107-111.
243. Слука А. Е. География населения с основами демографии : учебно-метод. пособие / А. Е. Слука, Н. А. Слука, М. Шкондин. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 137 с.
244. Смирнов А.М. Общегеографические понятия // Теоретическая география / А.М. Смирнов. – М.: Мысль, 1971. – С.29-63.
245. Соболева С.В. Демографические процессы в региональном социально-экономическом развитии / С.В. Соболева. – Новосибирск: Наука, 1988. – 208 с.

246. Сорока Ю. М. Населення Західноукраїнських земель в етнополітичному та демографічному вимірах (1939-1950 рр.) : автореф. дис. д-ра іст. наук / Ю. М. Сорока . – К., 2009. – 33 с.
247. Стапчук О. Е. Міграційні процеси як складова загальної демографічної динаміки: питання адміністративного і статистичного обліку та обміну інформацією / О. Е. Стапчук // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць. Спец. вип. Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики» / гол. редкол. С. І. Пирожков. – К. : Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана, 2002. – Т.2 : Демографічні аспекти регулювання та відтворення трудового потенціалу. – 2006. – С.126-135.
248. Староверов В. И. Социально-демографические проблемы деревни : методология, методика, опыт анализа миграции сельского населения / В. И. Староверов ; отв. ред. А. А. Амвросов ; АН СССР, Ин-т социолог.исслед. – М. : Наука, 1975 . – 287 с.
249. Старостенко А.Г. Взаимосвязь трудовой маятниковой миграции сельского населения и социально-демографических процессов / А. Г. Старостенко // Економіка України. – 1994. – № 2. – С. 71-75.
250. Старостенко Г.Г. Географічні особливості кількісних та якісних параметрів відтворення населення України / Г.Г. Старостенко // Сучасні проблеми географії населення в Україні. – Луцьк, 1993. – С. 21-22.
251. Старостенко А.Г. Территориальные различия демографических процессов в высокоурбанизированных регионах / А. Г. Старостенко // Економіка України. – 1992. – № 2. – С. 68-71.
252. Старостенко Г.Г. Методологія і практика дослідження відтворення населення України. Регіональний аспект / Г.Г. Старостенко. – К., 1997. – 320 с.
253. Старостенко Г. Г. Новітні демографічні тенденції в Україні / Г. Г. Старостенко // Економіка України. – 1998. – № 5. – С. 22-30.
254. Стасюк М. Вплив міграційних процесів на основні демографічні показники в Україні / М. Стасюк, В. Крючковський // Україна : аспекти праці. – 2004. – № 5. – С. 40-45.
255. Статистичний збірник: Регіони України. Частина I / за ред. О.Г. Осауленко. – К.: Державна служба статистики України, 2012. –310 с.
256. Статистичний збірник: Регіони України. Частина II / за ред. О.Г. Осауленко. – К.: Державна служба статистики України, 2012. – 801 с.
257. Статистичний щорічник України за 2001 рік. – К.: Техніка, 2002. – 598 с.

258. Стещенко В.С. Демография в современном мире / В.С. Стещенко. – М.: Статистика, 1978. – 247 с.
259. Стещенко В. С. Демографічні перспективи України / В. С. Стещенко // Демографічна ситуація в Україні : матеріали наук. конф. (жовтень 1993 р., м. Київ) : у 3-х кн. / відп. ред. А. А. Пиріг. – К., 1993. – Кн. 1. – С. 9 – 14.
260. Стещенко В.С. Демоэкономический подход к формированию научных основ управления демопроцессом/ В.С. Стещенко// Экономика демопроесса. – К.: ИЭ АН, 1981. – С. 86-95.
261. Стещенко В.С. Динаміка та географія народжуваності населення Української РСР / В.С. Стещенко, В.П. Піскунов // Демографічні дослідження: зб. наук. пр. – 1975. – Вип. 3. – С. 31.
262. Стещенко В.С. Изучение воспроизводства народонаселения / В.С. Стещенко // Теоретические проблемы. – К.: Наукова думка, 1981. – 326 с.
263. Стещенко В.С. К вопросу об изучении интенсификации самовоспроизведения населения / В.С. Стещенко//Демографические проблемы социалистического общества. – М.: Наука, 1991. – С. 10-21.
264. Стещенко В.С. Некоторые проблемы совершенствования научных основ демографической политики / В.С. Стещенко// Проблемы демографической политики в социальном обществе: Труды Всесоюз. науч. конф. – К., 1982. – С. 3.
265. Стещенко В.С. Стан економіко-демографічних досліджень та наукові передумови їх подальшого розвитку / В.С.Стещенко, В.П. Піскунов // Демографія та соціал. економіка. –№ 2 (16). – 2011. – С. 42–51.
266. Суботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1952-2001 рр.) : автореф. дис. канд. іст. наук / І. В. Суботіна. – Чернігів, 2008 . – 19 с.
267. Территориальная организация жизнедеятельности населения / [Н.И. Фащевский, Т.М.Палий, М.П.Немченко, А.Г.Старостенко]. – К.: Наукова думка, 1992. – 135 с.
268. Ткач Д.В. Розвиток української георурбаністики / Д.В. Ткач, Т.Б. Заставецький // Історія української географії: Всеукр. наук.-теор. часопис. – Тернопіль, 2002. – Вип. 6. – С. 82-87.
269. Топчієв О.Г. Адміністративно-територіальний устрій і розселення населення (виступ на науковому семінарі «Сучасна місія географії в розвитку суспільства. Методологія, трансформації й парадигми») / О.Г. Топчієв // Український географічний журнал. – 2011. – № 1. – С. 7-8.

270. Топчієв О. Г. Геодемографічний процес : зміст і функції поняття / О. Г. Топчієв, С. Б. Куделіна, В. В. Яворська // Укр. геогр. журн. – 2000. – № 2. – С. 25-27.
271. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії / О. Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2009. – 560 с.
272. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О. Г. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
273. Топчієв О.Г. Теоретичні постулати нового адміністративно-територіального устрою України / О.Г. Топчієв, В.В. Яворська // Наукові пошуки географічної громадськості: вчора, сьогодні, завтра: зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – С. 29-32.
274. Топчієв О. Євро регіон «Нижній Дунай» і пріоритети загальнодержавної та регіональної політики у прикордонному співробітництві / О. Топчієв, Л. Хоміч // Український географічний журнал. – 1999. – № 1. – С. 32-37.
275. Трейвиш А.И. Город, район, страна и мир. Развитие России глазами страноведа / А.И. Трейвиш. – М.: Новый хронограф, 2009. – 372 с.
276. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем / А.И. Уемов. – М.: Мысль, 1978. – 272 с.
277. Указ Президента України № 341/2001 «Про Концепцію державної регіональної політики» від 25.05.2001: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uapravo.net>
278. Україна в контексті «Порядку денного на ХХІ століття». – К.: Нора-Прінт, 1998. – 80 с.
279. Уманець Т.В. Оцінка регіонального економічного розвитку України: теорія і практика: [монографія] Т.В. Уманець, О.В. Луцакова, К.М. Косьміна. – Донецьк: «ВІК», 2010. – 477 с.
280. Урбанизация и демографические процессы / под ред. Б. С. Хорева, Г. П. Киселевой. – М.: Финансы и статистика, 1982. – 231 с.
281. Урланис Б. Ц. История военных потерь: Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил Европейских стран в войнах XVII-XX вв. : историко-статистическое исследование / Б. Ц. Урланис. – СПб. : Полигон, 1999. – 558 с.
282. Фащевский Н. И. Геодемографические процессы в условиях стабильного уменьшения численности (на примере Винницкой области) / Н. И. Фащевский, А. Г. Старостенко // Эконом. география. – Вып. 42. – 1990. – С. 46-49.
283. Фащевский Н.И. Особенности демографических процессов в столичной региональной системе расселения / Н.И. Фащевский,

- М.П.Немченко, А.Г. Старостенко // Демограф.исслед. – 1989. – Вып.13. – С. 86-93.
284. Фащевский Н.И. Территориальная организация жизнедеятельности населения / Н.И.Фащевский, Т.М Палий, М.П.Немченко А.Г.Старостенко. – К.: Наукова думка, 1992. – 135 с.
285. Фащевський М.І. Методологічні аспекти дослідження географії населення / М.І. Фащевський // Укр. геогр. журн. – 2004. – № 3. – С. 58-62.
286. Фащевський М.І. Геодемографічна ситуація в Україні / М.І. Фащевський // Сучасні проблеми географії населення в Україні. – Луцьк, 1993. – С. 118-120.
287. Фащевський М. І. Регіональні особливості демографічної ситуації в Україні / М. І. Фащевський // Демографічна ситуація в Україні: матеріали наук. конф. (жовтень 1993 р., Київ) : у 3-х кн. / відп. ред. А. А. Пиріг. – К., 1993. – Кн. 1. – С. 14-18.
288. Федоров Г. М. Геодемографическая обстановка / Г. М. Федоров ; под ред. Н. Т. Агафонов ; АН СССР, Географ.о-во СССР. – Л. : Наука, 1984 . – 112 с.
289. Федоров Г. М. Геодемографическая типология / Г. М. Федоров ; под ред. Н. Т. Агафонова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 152 с.
290. Федоров Г.М. Население Калининградской области / Г.М. Федоров. – Калининград: КГУ, 2001.– 111 с.
291. Федоров Г.М. Научные основы концепции геодемографической обстановки / Г.М. Федоров.– Л.: ЛГУ, 1991. – 177 с.
292. Федоров Г.М. Теоретические и методологические основы геодемографии / Г.М. Федоров // Известия Всесоюзного географического общества. – 1983. – Вып.3. – С. 316-321.
293. Феленчак Ю. Б. Демографічна ситуація як фактор формування ризику демографічних втрат у регіоні : на матеріалах Львівської області / Ю. Б. Феленчак // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Сер.: Економіка. – 2009. – Вип. 27. – С. 84-91.
294. Феленчак Ю. Б. Ризики демографічних втрат регіону: автореф. дис. канд. екон. наук / Ю. Б. Феленчак. – Львів, 2010. – 20 с.
295. Фойгт Н. А. Воспроизводство демографического потенциала в контексте экономического развития Украины : проблемы и пути решения / Н. А. Фойгт // Формування ринкової економіки : зб. наук.праць. Спец. вип. Матеріали Міжнар. наук.-практич. конф. «Демографічний розвиток України та пріоритетні завдання демографічної політики». – 2006. – Т.1 : Відтворення населення та його природний рух.– С.163-166.
296. Фоменко В.Г. Геодемографічна ситуація і системи розселення Придністровського регіону Республіки Молдова: автореф. дис. на здо-

- буття наук. ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В.Г. Фоменко. – Одеса, 2000. – 20 с.
297. Фоменко В. Г. Современная демографическая ситуация в Приднестровье (1990-2010 гг.) / В. Г. Фоменко ; Приднестр. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко. – Тирасполь : Полиграфист, 2010. – 112 с.
298. Фурье Ф.Ш. Избранные произведения. Т.Т. I – IX /Пер. на русский // Ф.Ш. Фурье. – М.-Л., 1954.
299. Хайнацька І.В. Загальна характеристика сучасної демографічної ситуації в Україні / І. В. Хайнацька // Демографічна ситуація в Україні : матеріали наук.конф. (жовтень 1993 р., м. Київ) : у 3-х кн. / відп. ред. А. А. Пиріг. – К., 1993. – Кн. 1. – С. 7–9.
300. Харвей Д. Научные объяснения в географии / Д.Харвей. – М.: Прогресс, 1974. – 502 с.
301. Хвіст В. О. Демографічні зміни у складі населення незалежної України: українознавчий аспект : автореф. дис. канд. іст. наук / В. О. Хвіст . – К., 2003 . – 20 с.
302. Ховрак І.В. Депресивні регіони: сутність та аналіз розвитку / І.В. Ховрак, Я.І. Єгорова // Економічні науки. Серія «Регіональна економіка»: зб. наук. праць. – Луцьк, ЛНТУ, 2011. – Вип. 8 (34). – Ч. 1. – С. 106-112.
303. Хомра А.У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) / А.У. Хомра. – К.: Наукова Думка, 1990. – 172 с.
304. Хомра А. У. Демогеография: становление предмета и метода / А. У. Хомра // Демограф.исслед. – 1988. – Вып. 12. – С. 21-30.
305. Хомра А. У. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования / А. У. Хомра. – К. : Наук.думка, 1979. – 146 с.
306. Хомра А. У. Региональная демография / А. У. Хомра // Система знаний о народонаселении / Под.ред. Д. И. Валентея. – М., 1991. – С. 126-132.
307. Хомра О.У. Демографічна криза в Україні: теоретичні постулати і реалії / О.У. Хомра // Розбудова держави. – 1999. – № 6. – С. 76-84.
308. Хорев Б.С. Проблемы городов / Б.С. Хорев. – М.: Мысль, 1975. – 428 с.
309. Хореев Б. С. Население страны : географические и демографические аспекты/ Б.С. Хорев. – М. : Знание, 1986. – 45 с.
310. Черняков О.В. Територіальний підхід до аналізу демографічної ситуації на Сумщині / О.В. Черняков, І.В. Іванова // Сучасні проблеми географії населення в Україні. – Луцьк, 1993. – С. 144-145.
311. Чикава Л. Демографические процессы: научный анализ и демографическая политика / Л. Чикава // Общество и экономика. – 1999. – № 3/4. – С. 188-201.

312. Чуйко Л.В. Проблемы разработки демоэкономических показателей семьи для целей социально-экономической и демографической политики / Л.В. Чуйко // Демографические исследования: сб. науч. тр. – 1993. – Вып. 16. – С. 82-107.
313. Чуприна А. Аналіз досвіду подолання депресивності регіонів західноєвропейських країн та можливості його застосування в Україні / А. Чуприна // Галицький економічний вісник. – 2011. – № 3 (32). – С. 17-24.
314. Шипік Н. Ф. Соціально-демографічні процеси в Донбасі в 1943-1955 рр. : автореф. дис. канд. іст. наук / Н. Ф. Шипік. – Донецьк, 2005. – 20 с.
315. Шаблій О.И. Межотраслевые территориальные системы (проблемы методологии и теории) / О.И. Шаблій. – Львов: Вища школа, 1976. – 200 с.
316. Шаблій О.І. Математичні методи в соціально-економічній географії // О.І. Шаблій. – Львів: Світ, 1994. – 304 с.
317. Шаблій О.І. Основи соціально-економічної географії України / О.І. Шаблій // Соціально-економічна географія України / За ред. О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – С. 10-21.
318. Шаблій О.І. Суспільна географія / О.І. Шаблій. – Львів: ЛНУ, 2001. – 744 с.
319. Шелестов Д.К. Демография и современность / Д.К. Шелестов. – М., 1983. – 276 с.
320. Шишков Ю. Демографический переход и экономический рост // Мировая экономика и международн. отношения. – 2005. – № 8. – С. 3-10.
321. Шматковська Т.О. Тенденції розвитку соціально-демографічних процесів у сільській місцевості Волині та визначення їх взаємозв'язку / Т.О. Шматковська // Статистика України. – 2007. – № 2. – С. 50-56.
322. Экономическая и социальная география: основы науки: [учеб. для студ. выс. учеб. заведений] / М.М.Голубчик, Е.Л.Файбусович, А.М.Носонов, С.В.Макар. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 275 с.
323. Яворська В. В. Вплив статево-вікової структури населення на формування геодемографічного процесу / В. В. Яворська // Вісн. Одес.нац. ун-ту. Сер. : Географ.та геолог. науки. – 2006. – Т. 11, вип. 3. – С. 166-171.
324. Яворська В. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я / В. Яворська // Часопис соціально-економічної географії зб. наук. праць. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – Вип. 12 (1). – С.79-90.

325. Яворська В.В. Генетична типологія селищ міського типу Одеського обласного регіону / В.В. Яворська // Економічна та соціальна географія: зб. наук. праць. – 2011. – Вип. 1 (62). – С. 85-97.
326. Яворська В.В. Генетично-типологічний підхід до систематики розселення / В.В. Яворська // Економічна та соціальна географія: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 2 (65). – С.52-60.
327. Яворська В.В. Геодемографічні процеси і геодемографічні райони Українського Причорномор'я. Методологічні і методичні проблеми: [монографія] / Вікторія Володимирівна Яворська. – Одеса: Астропринт, 2007. – 208 с.
328. Яворська В.В. Депресивні території Українського Причорномор'я / В.В. Яворська // Вісник Одеського національного університету. Серія: Географічні та геологічні науки. – Одеса, 2012. – Вип. 2 (15). – С. 109-116.
329. Яворська В. Демографічний перехід і сучасні демографічні процеси / В. Яворська, А. Калетинська // Часопис соціально-економічної географії: зб. наук. праць. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – Вип. 13 (2). – С. 66-73.
330. Яворська В. Деформації статеві-вікової структури населення та їх наслідки – демографічні хвилі у регіональних геодемографічних процесах / В. Яворська // Часопис соціально-економічної географії: зб. наук. праць. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – Вип. 14 (1). – С. 39-46.
331. Яворська В.В. До питання про історико-географічний (генетичний) підхід в соціально-географічних дослідженнях (короткий огляд літератури) / В.В. Яворська // Науковий вісник Чернівецького національного університету: зб. наук. праць. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 587-588. – Серія: Географія. – С. 195-202.
332. Яворська В.В. Історико-географічний (генетичний) підхід в соціально-географічних дослідженнях / В.В. Яворська // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Географія». – 2011. Том. 24 (63). – № 2. – Ч. 1. – С. 316-321.
333. Яворська В.В. Етнонаціональний склад населення Українського Причорномор'я (на прикладі Одеської області) / В.В. Яворська // Географія і сучасність: зб. наук. праць НПУ ім. М.П. Драгоманова. – 1999. – Вип. 2. – С. 51-56.
334. Яворська В.В. Методологічні аспекти історико-географічного вивчення розселення / В.В. Яворська, Ю.К. Яковлева // Вісник Одеського національного університету. Серія Географія. – Одеса, 2012. – Вип. 3 (13). – С. 152-159.

335. Яворська В.В. Методологічні і методичні основи дослідження в контексті генетико-географічного підходу: концептуалізація понять / В.В. Яворська // Економічна та соціальна географія: зб. наук. праць. – 2012. – Вип. 1 (64). – С. 35-52.
336. Яворська В.В. Основні категорії та поняття геодемографічного процесу / В.В. Яворська // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Чернівці, Чернівецький нац. у-т, 2013. – Вип. 5655. – Серія: Географія. – С. 134-138.
337. Яворська В. В. Придунайський регіон: Населення, геодемографічна ситуація, трудові ресурси / В. В. Яворська, О. Г. Топчів // Причорномор. еколог. бюлетень. – 2006. – №3/4, ч. 2. – С.449-461.
338. Яворська В.В. Сутність та особливості соціальної сфери / В.В. Яворська, Ю.К. Яковлева // Культура народів Причорномор'я: науковий журнал; Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського. – 2012. – № 227. – С. 104-110.
339. Яворська В.В. Формування геодемографії як сучасного напрямку географії населення / В.В. Яворська // Вісник Одеського національного університету. Серія: Географічні та геологічні науки. – Одеса, 2013. – Вип. 1 (17). – С. 254-261.
340. Ягельский А. География населения / А.Ягельский. – М.: Прогресс, 1980. – 383 с.
341. Calddwell J.C. Toward a restatement of demographic transition theory // *Populai on and development review*. – 1986. – Vol.2. – №3-4.
342. David Miles. Modelling the Impact of Demographic Change Upon the Economy // *The Economic Journal*. –1999. –Vol. 109: Issue 452.
343. Demographic determinants of poverty / ed. by: E. M. Libanova ; National acad. of sciences of Ukraine, Inst. for demografy and social studies . – Kyiv, 2009 . – 172 p.
344. Dzahaman Vasyl. Territorial structure of the West – Ukrainian region settling system // *Slupskie Prace Geograficzne*. – Nr/8/ – Slupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Slupsku, 2011. – S. 27-36.
345. Gavin W. Jones, Terence H. Hull, Dennis Ahlburg. The Social and Demographic Impact of the Southeast Asian Crisis of 1997-99. // *Journal of Population Research*. –2000. -Vol.17, Number 1. –P.39-62.
346. Gordon Brown. The Conditions for High and Stable Growth and Employment // *The Economic Journal*. –2002. –Vol. 112: Issue 482.
347. Hoda Rashad. Demographic Transition in Arab Countries: A New Perspective // *Journal of Population Research*. –2000. -Vol.17, Number 1. –P.83-101.

348. John C. Caldwell. Policy Responses to Low Fertility and Its Consequences: A Global Survey / Caldwell C. John, Caldwell Pat and McDonalds Peter // Journal of Population Research. – 2002. – Vol.19, Number 1. – P.1-24.
349. John Quiggin. Demography and the New Economy. // Journal of Population Research. –2001. -Vol.18, Number 2. –P.177-193.
350. Meadows, D. H. Przekraczanie granic. Globalne zalamanie czy bezpieczna przyszłość? / D. H. Meadows, D. L. Meadows, J. Randers; tłumacz.: Z. Dobrska. – Warszawa : Uniw. Warszawski, 1995. – 270 s. : il. – (B-ka dialogu).
351. Moshe Hazan, Binyamin Berdugo. Child Labour, Fertility, and Economic Growth // The Economic Journal. – 2002. – Vol. 112: Issue 482.
352. Notestein F.W. The population of the Wjrlđ in the year 2000 // Journal of the American Statistical Association. – 1950. – Vol. 45. – № 251.
353. Panina N. V. Tendencies in the development of ukrainian society (1994-2001) : Sociological indicators / N. V. Panina, E. I. Golovakha. – Kyiv : National Academy of sciences of Ukraine, 2001. – 134 с.
354. Paul Demeny. Prospects for International Migration: Globalization and Its Discontents. // Journal of Population Research. –2002. – Vol.19, Number 1. – P.65-74.
355. Robyn Iredal. The Migration of Professionals: Theories and Typologies // International Migration. – 2001. – Vol. 39: Issue 5, Special Issue 2.
356. Sami Mahroum. Europe and the Immigration of Highly Skilled Labour // International Migration. – 2001. – Vol. 39: Issue 5, Special Issue 2.
357. Yavorska V. The question of historical-geographical (genetic) approach to social and geographical research (brief review) / V. Yavorska // Часопис соціально-економічної географії: зб. наук. праць. – Харків, ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – Вип. 11 (2). – С. 23-30.
358. Yavorskaya Victoriya, Todorov Vyacheslav. Geo-demographic Features of the Formation Process in the Danube Region of Ukraine. Vol 3, No 1 (2013) Table of Contents European Construction and Political Sciences.

Додатки

Додаток А Структурні деформації регіонів України

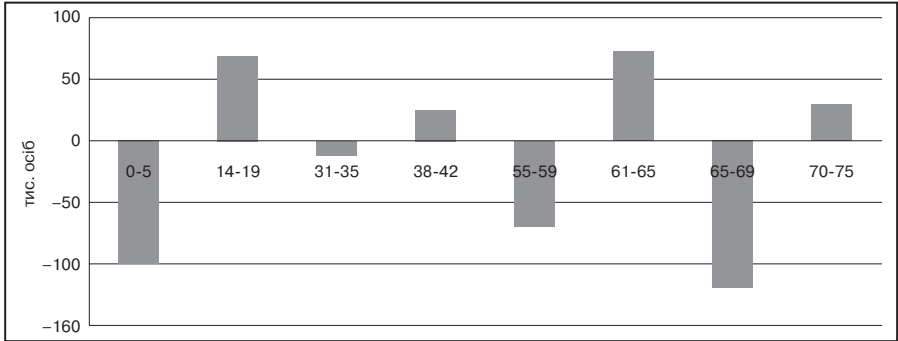

Рис. А.1. Структурні деформації населення Дніпропетровської області

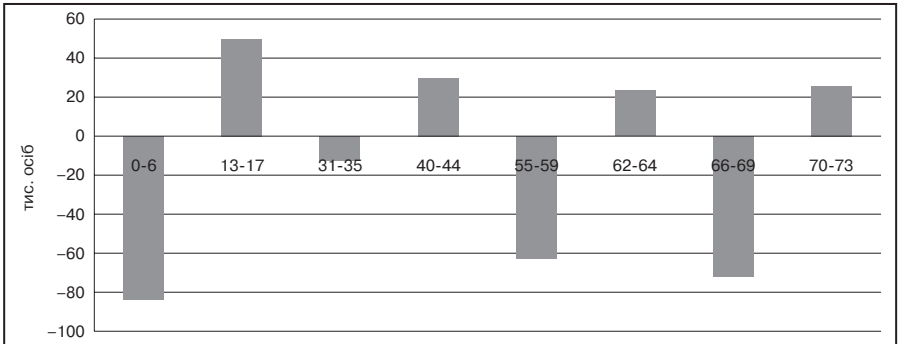

Рис. А.2. Структурні деформації населення Луганської області

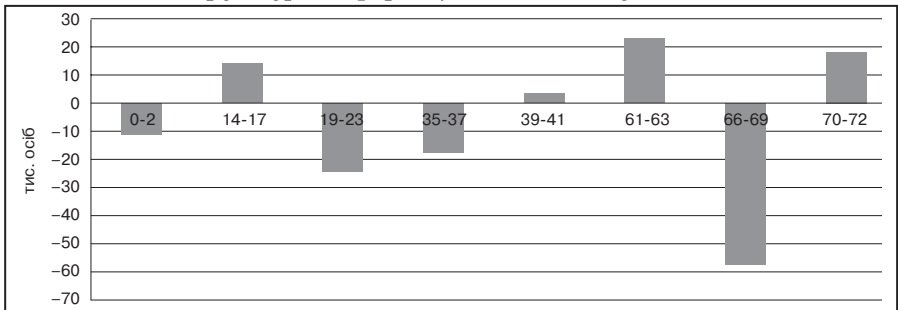
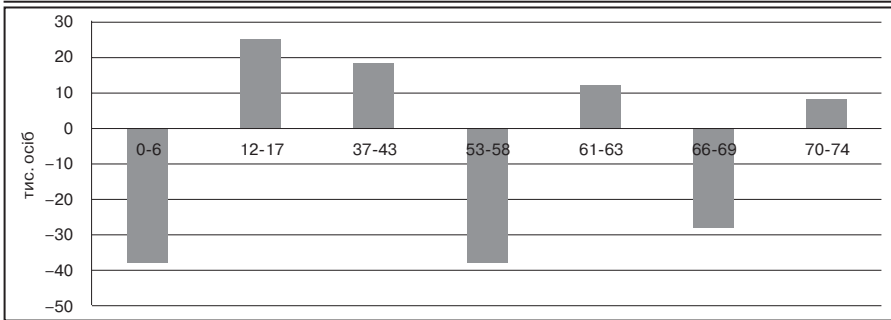
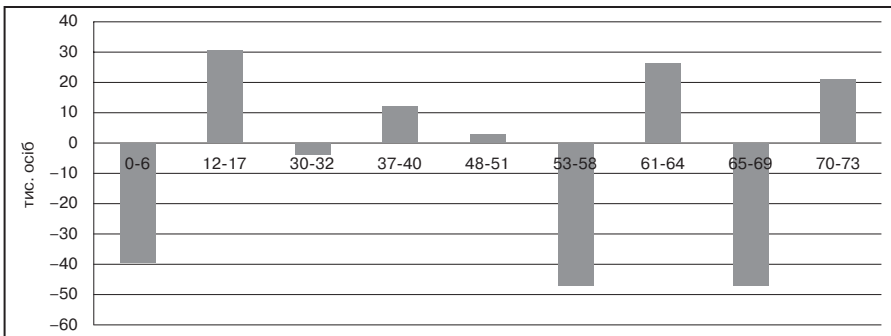

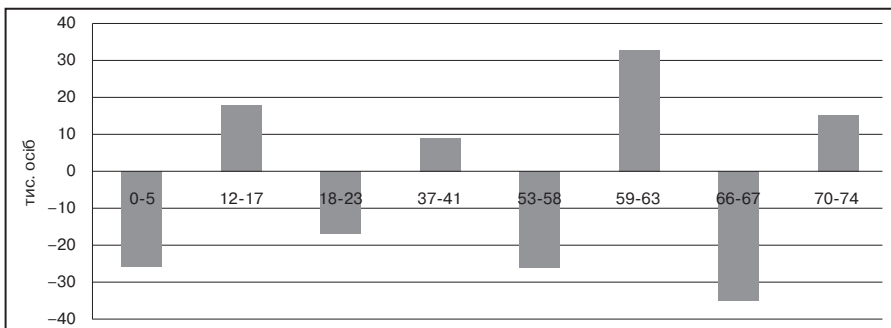
Рис. А.3. Структурні деформації населення Київської області

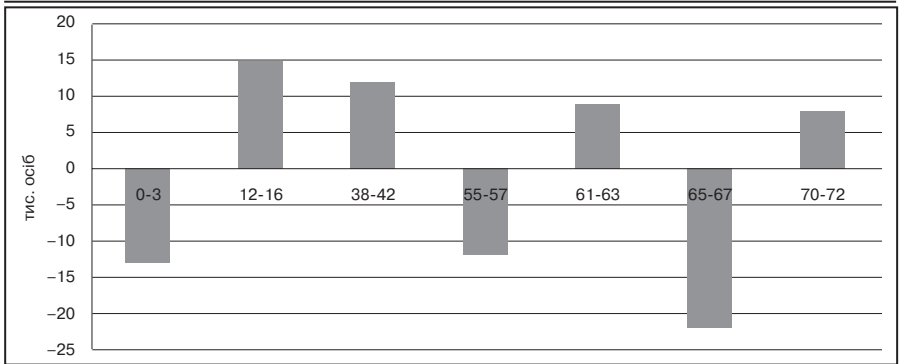
Рис.А.4. Структурні деформації населення Херсонської області

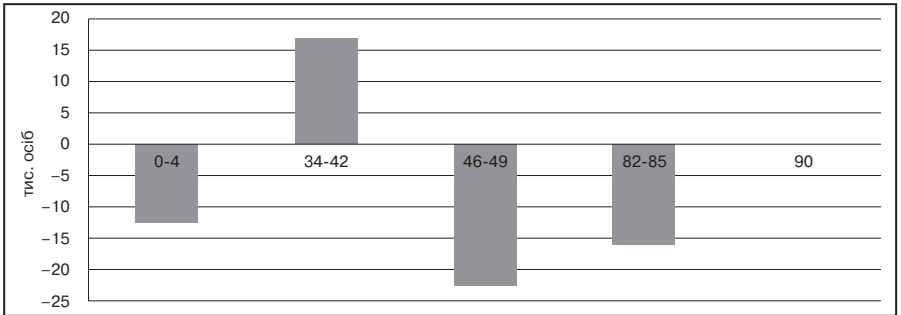
Рис.А.5. Структурні деформації населення Сумської області

Рис.А.6. Структурні деформації населення Кіровоградської області

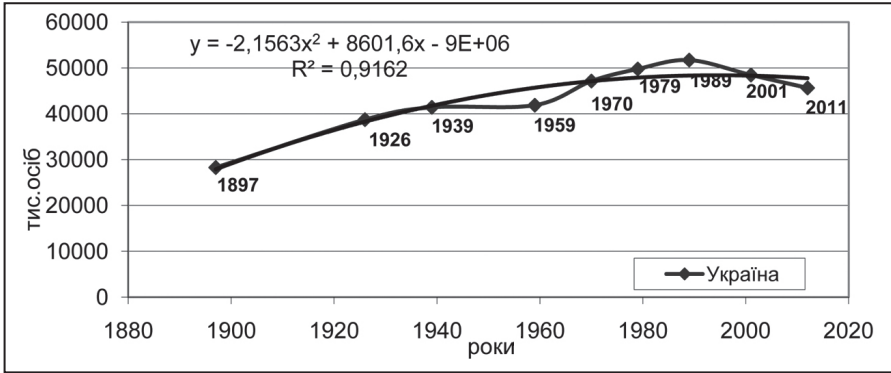
Рис.А.7. Структурні деформації населення Хмельницької області

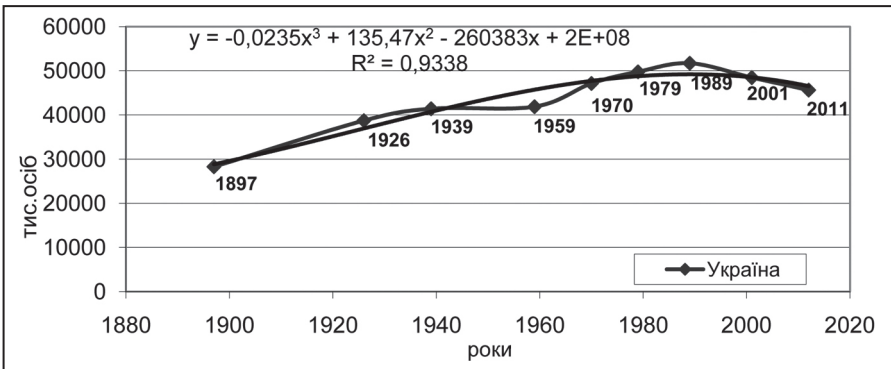
Рис.А.8. Структурні деформації населення Івано-Франківської області

Додаток Б

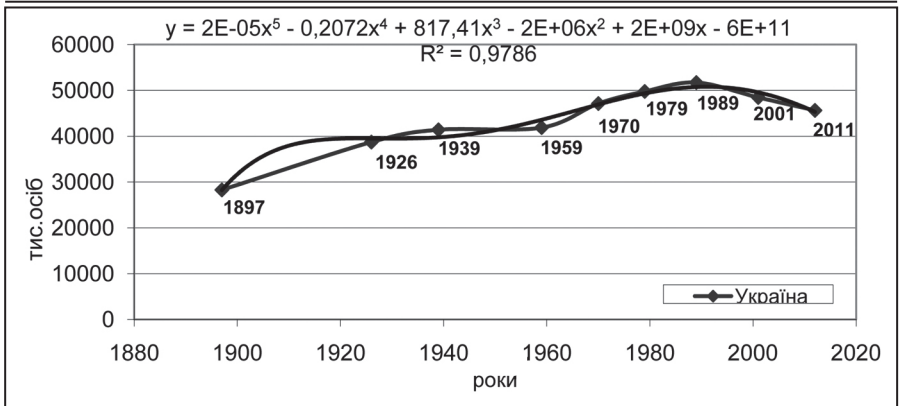
Аналіз статистичних розподілів динаміки населення

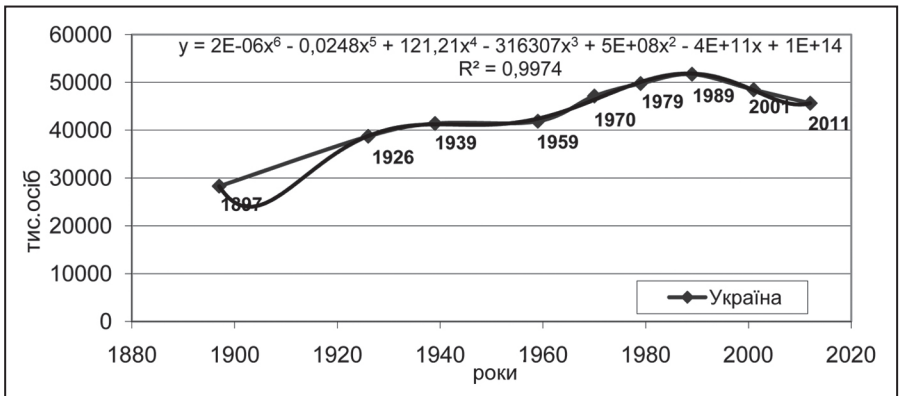
Рис. Б.1. Апроксимація динаміки чисельності населення України поліномом 2-го ступеня

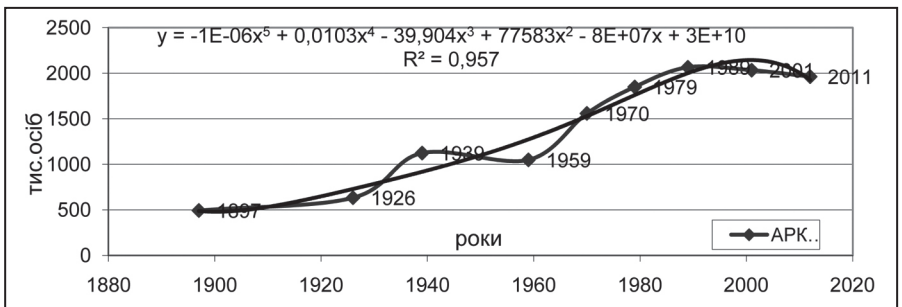
Рис. Б.2. Апроксимація динаміки чисельності населення України поліномом 3-го ступеня

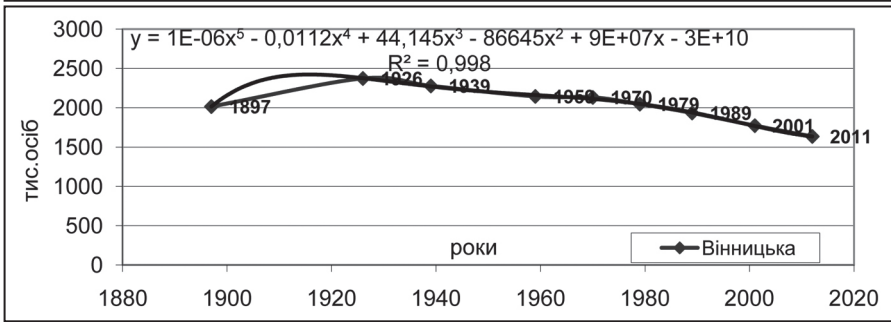
Рис. Б.3. Апроксимація динаміки чисельності населення України поліномом 5-го ступеня

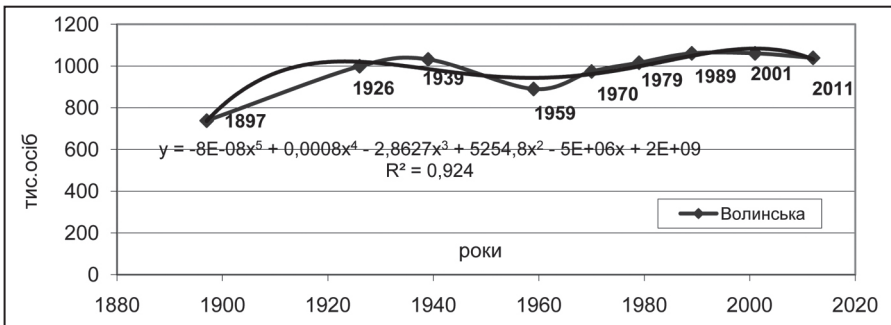
Рис. Б.4. Апроксимація динаміки чисельності населення України поліномом 6-го ступеня

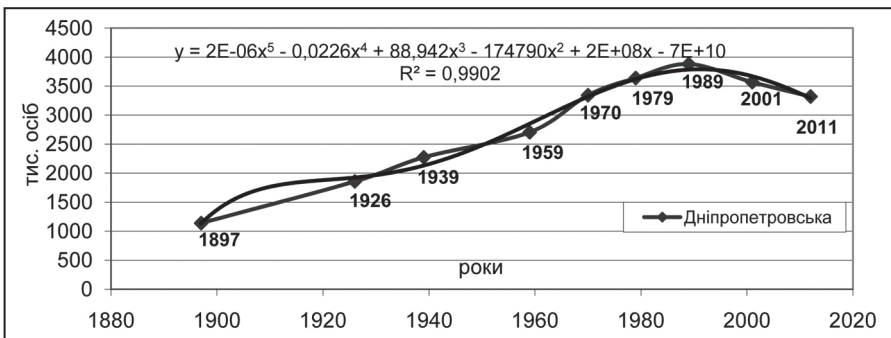
Рис. Б.5. Апроксимація динаміки чисельності населення АРК поліномом 5-го ступеня

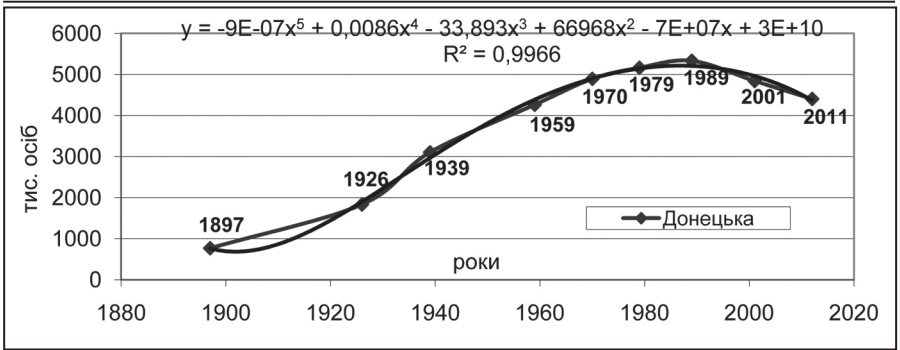
Рис. Б.6. Апроксимація динаміки чисельності населення Вінницької області поліномом 5-го ступеня

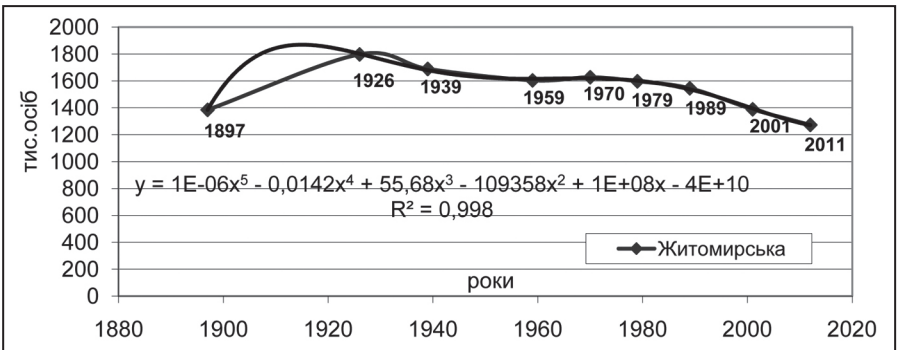
Рис. Б.7. Апроксимація динаміки чисельності населення Волинської області поліномом 5-го ступеня

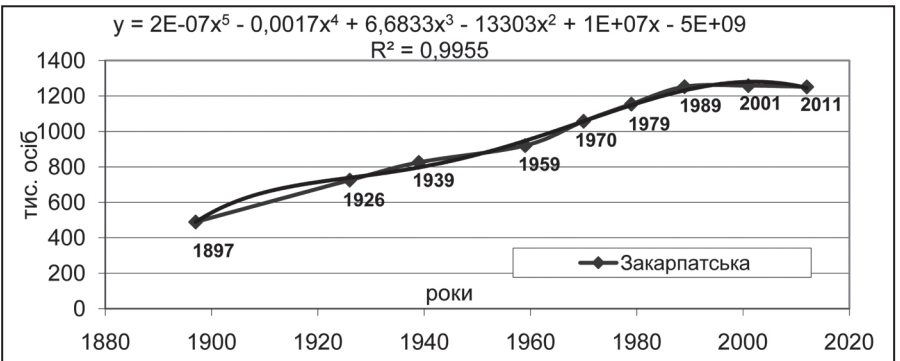
Рис. Б.8. Апроксимація динаміки чисельності населення Дніпропетровської області поліномом 5-го ступеня

Рис. Б.9. Апроксимація динаміки чисельності населення Донецької області поліномом 5-го ступеня

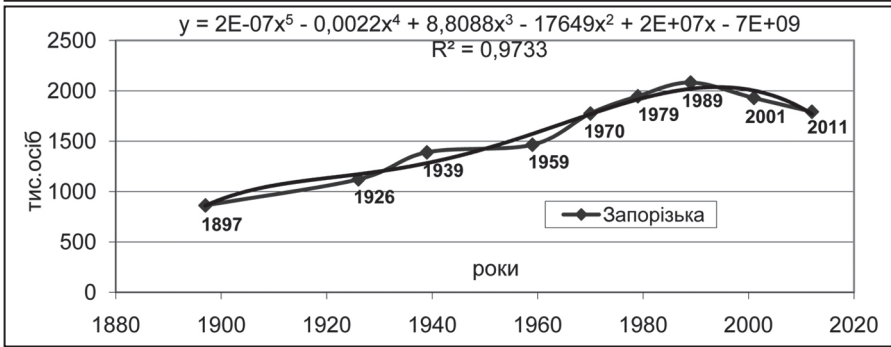

Рис. Б.10. Апроксимація динаміки чисельності населення Житомирської області поліномом 5-го ступеня

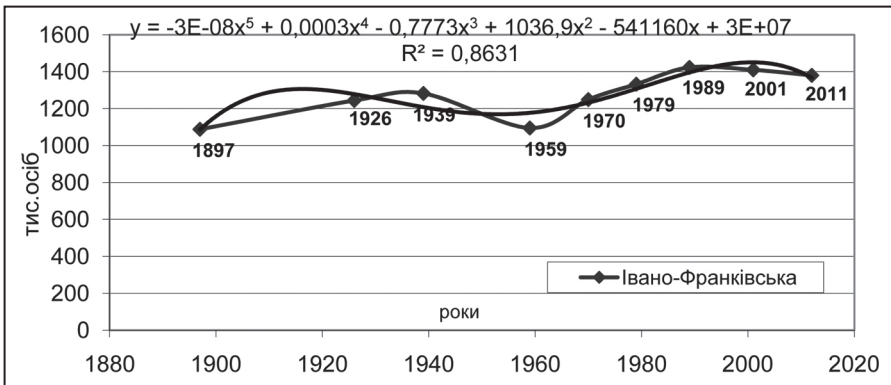

Рис. Б.11. Апроксимація динаміки чисельності населення Закарпатської області поліномом 5-го ступеня

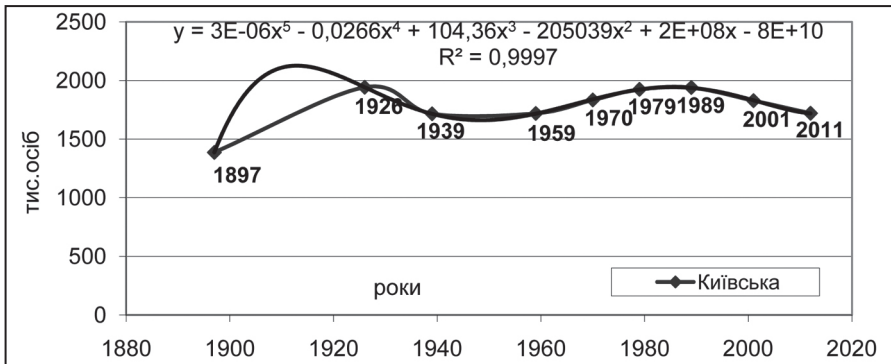

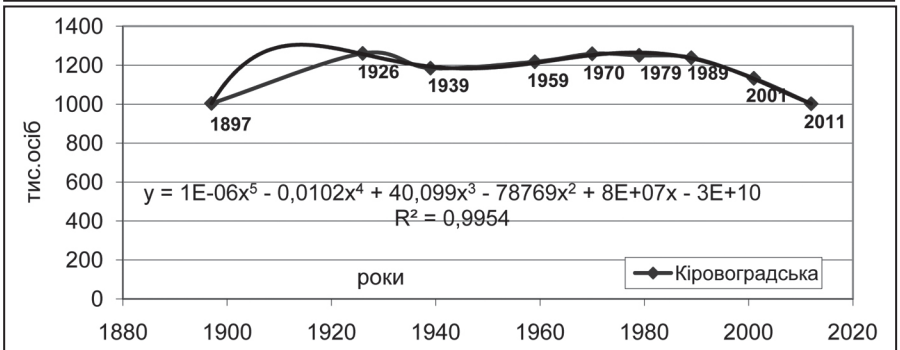
Рис. Б.12. Апроксимація динаміки чисельності населення Запорізької області поліномом 5-го ступеня

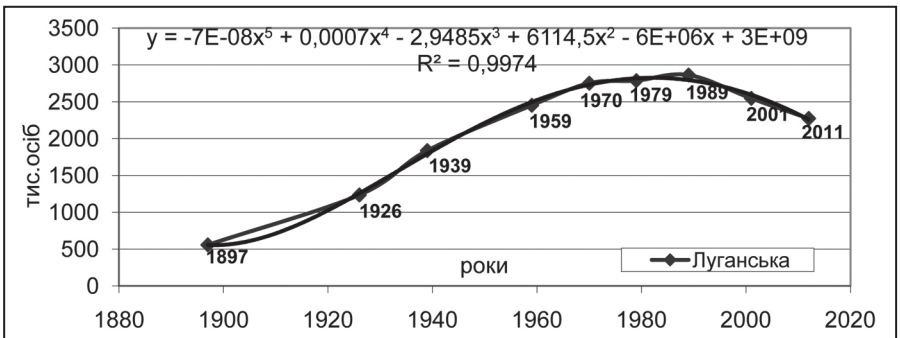
Рис. Б.13. Апроксимація динаміки чисельності населення Івано-Франківської області поліномом 5-го ступеня

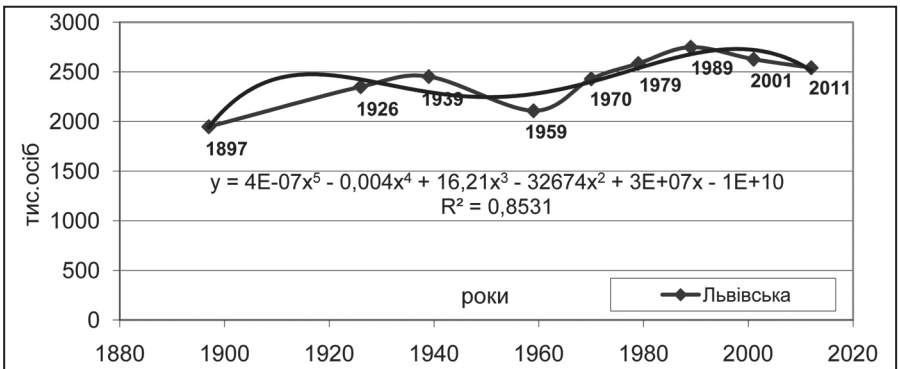
Рис. Б.14. Апроксимація динаміки чисельності населення Київської області поліномом 5-го ступеня

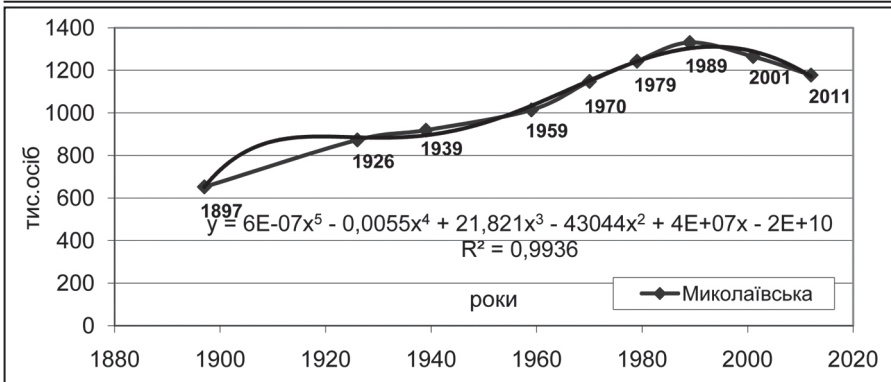
Рис. Б.15. Апроксимація динаміки чисельності населення Кіровоградської області поліномом 5-го ступеня

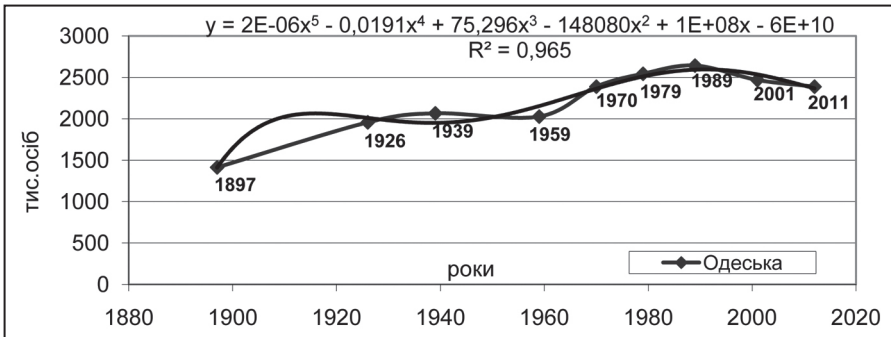
Рис. Б.16. Апроксимація динаміки чисельності населення Луганської області поліномом 5-го ступеня

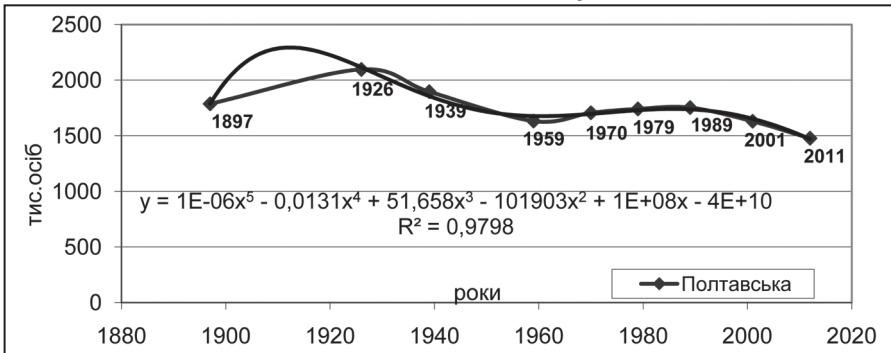
Рис. Б.17. Апроксимація динаміки чисельності населення Львівської області поліномом 5-го ступеня

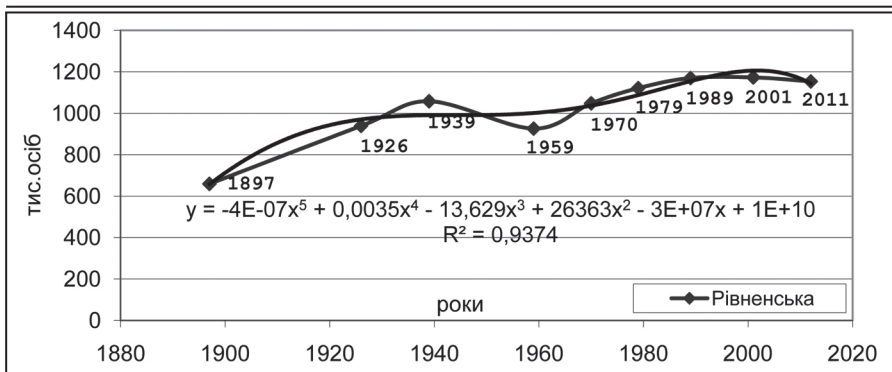
Рис. Б.18. Апроксимація динаміки чисельності населення Миколаївської області поліномом 5-го ступеня

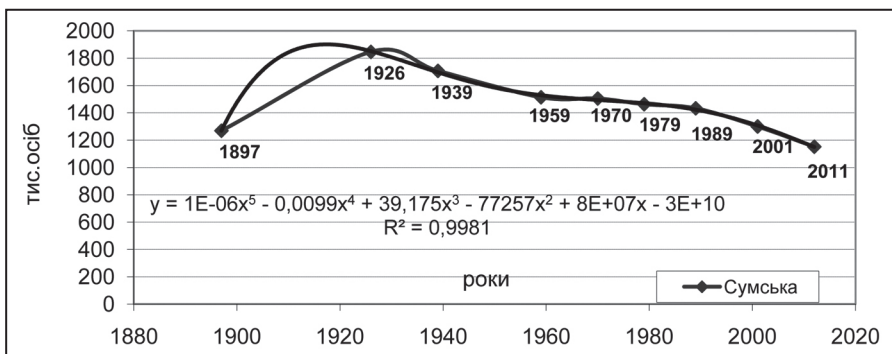
Рис. Б.19. Апроксимація динаміки чисельності населення Одеської області поліномом 5-го ступеня

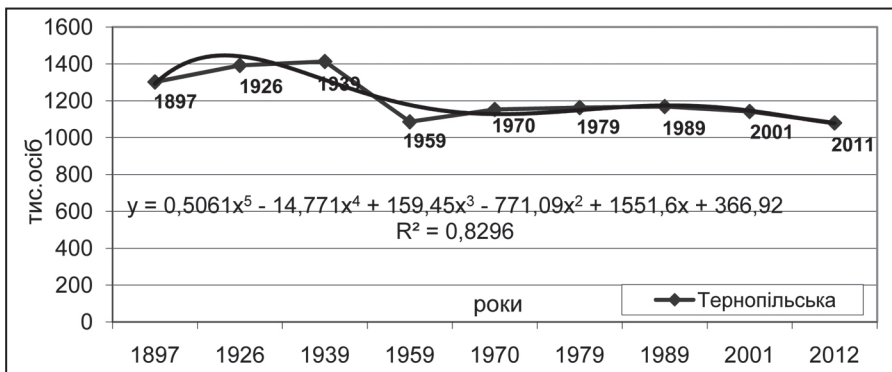
Рис. Б.20. Апроксимація динаміки чисельності населення Полтавської області поліномом 5-го ступеня

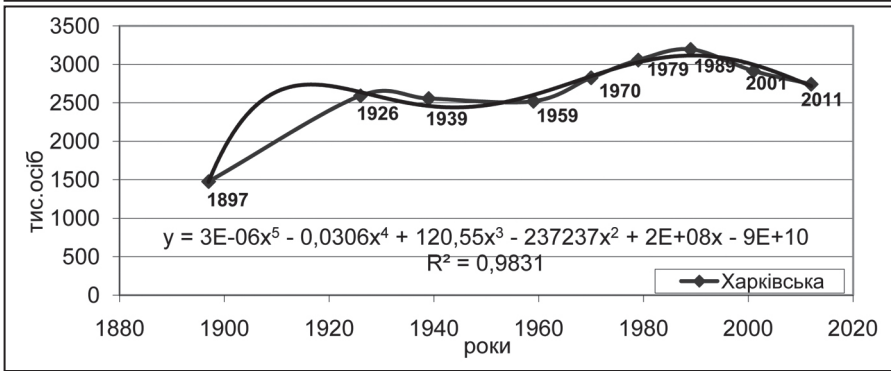
Рис. Б.21. Апроксимація динаміки чисельності населення Рівненської області поліномом 5-го ступеня

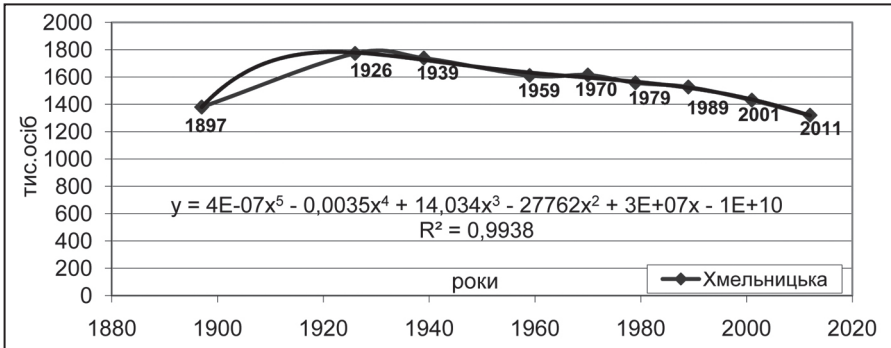
Рис. Б. 22. Апроксимація динаміки чисельності населення Сумської області поліномом 5-го ступеня

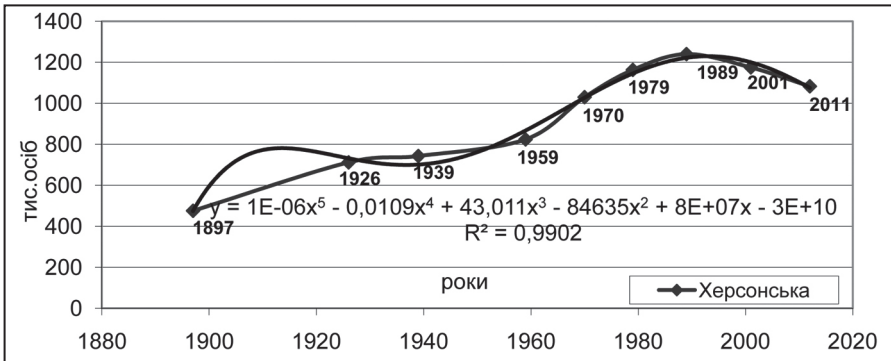
Рис. Б.23. Апроксимація динаміки чисельності населення Тернопільської області поліномом 5-го ступеня

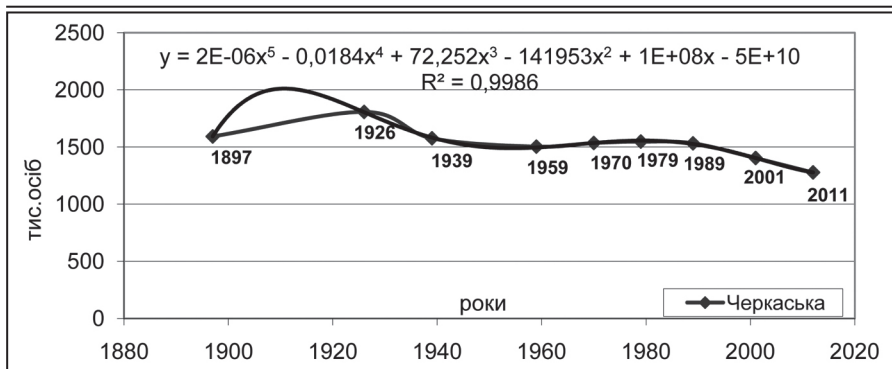
Рис. Б.24. Апроксимація динаміки чисельності населення Харківської області поліномом 5-го ступеня

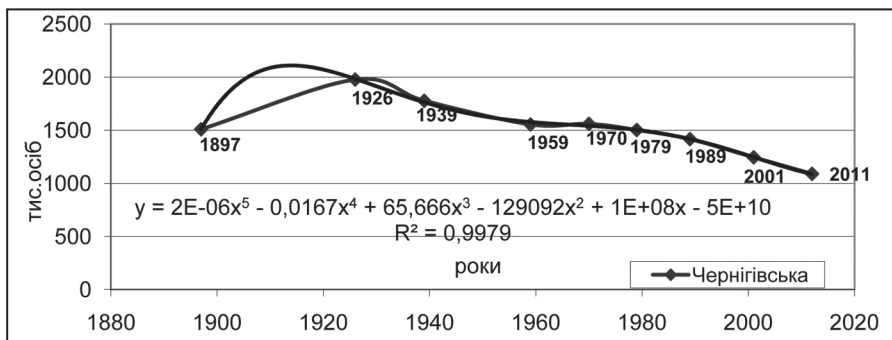
Рис. Б.25. Апроксимація динаміки чисельності населення Хмельницької області поліномом 5-го ступеня

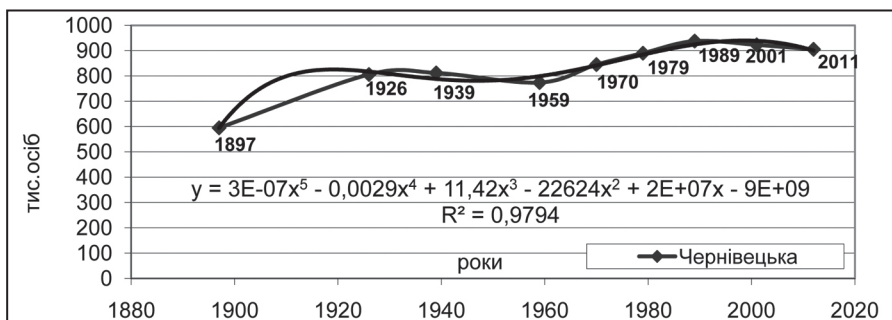
Рис. Б.26. Апроксимація динаміки чисельності населення Херсонської області поліномом 5-го ступеня

Рис. Б.27. Апроксимація динаміки чисельності населення Черкаської області поліномом 5-го ступеня

Рис. Б.28. Апроксимація динаміки чисельності населення Чернігівської області поліномом 5-го ступеня

Рис. Б.29. Апроксимація динаміки зміни чисельності населення Чернівецької області поліномом 5-го ступеня

* Побудовано автором та за даними Державної служби статистики України [195].

Додаток В*Таблиця В.1*

**Динаміка чисельності населення України в існуючих межах
(1897-2012 роках) (тис.осіб)**

Області	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2001	2012
АР Крим	493	633	1124	1049	1559	1850	2066	2034	1963
Вінницька	2015	2373	2278	2144	2132	2046	1933	1772	1634
Волинська	738	999	1032	890	974	1016	1061	1061	1039
Дніпропетровська	1139	1857	2273	2705	3343	3639	3881	3568	3320
Донецька	768	1833	3103	4262	4892	5161	5332	4841	4403
Житомирська	1385	1797	1689	1604	1627	1597	1545	1389	1273
Закарпатська	489	725	825	920	1057	1154	1252	1258	1251
Запорізька	862	1121	1389	1464	1775	1946	2082	1929	1792
Івано-Франківська	1088	1244	1282	1095	1249	1332	1423	1410	1380
Київська	1386	1942	1716	1719	1834	1924	1940	1828	1720
Кіровоградська	1004	1261	1185	1218	1259	1251	1239	1133	1002
Луганська	557	1235	1837	2452	2751	2787	2863	2546	2273
Львівська	1947	2350	2452	2108	2429	2584	2748	2627	2541
Миколаївська	652	873	919	1014	1148	1243	1331	1265	1175
Одеська	1413	1957	2066	2027	2389	2544	2643	2469	2388
Полтавська	1787	2096	1896	1632	1706	1741	1753	1630	1477
Рівненська	659	939	1058	926	1048	1121	1170	1173	1154
Сумська	1269	1846	1707	1514	1505	1463	1433	1300	1152
Тернопільська	1302	1392	1413	1086	1153	1163	1169	1142	1080
Харківська	1476	2592	2556	2520	2826	3056	3195	2914	2742
Хмельницька	1380	1773	1739	1611	1615	1558	1527	1431	1320
Херсонська	476	712	743	824	1030	1163	1240	1175	1083
Черкаська	1592	1807	1576	1503	1535	1547	1532	1403	1277
Чернігівська	1509	1977	1777	1554	1560	1502	1416	1245	1089
Чернівецька	595	806	812	774	845	890	938	923	905,3
м.Київ	248	512	847	1104	1632	2144	2603	2611	2814
м. Севастополь	54	73	109	152	255	333	393	379	381,2
Україна	28283	38725	41403	41869	47127	49755	51707	48457	45634

Джерело: [195]

Динаміка чисельності міського і сільського населення України по регіонах (1989, 2011 рр.)

Регіони	1989			2011		
	все на-селення тис.осіб	міське тис.осіб	сільське тис.осіб	все на-селення тис.осіб	міське тис.осіб	сільське тис.осіб
Україна	51 706, 7	34 587, 6	17 119, 1	45 778, 5	31 441, 6	14 336, 8
АРК	2 063, 6	1 339, 6	724, 0	1 963, 5	1 233, 9	729, 5
Вінницька	1 932, 6	857, 2	1 075, 4	1 641, 2	814, 0	827, 1
Волинська	1 061, 2	518, 2	543, 0	1 037, 1	537, 0	500, 1
Дніпропетровська	3 881, 2	3 231, 3	649, 9	3 336, 5	2 785, 3	551, 1
Донецька	5 332, 4	4 815, 1	517, 3	4 433, 0	4 013, 1	419, 9
Житомирська	1 545, 4	818, 9	726, 5	1 279, 0	741, 2	537, 7
Закарпатська	1 252, 3	515, 0	737, 3	1 247, 3	463, 7	783, 5
Запорізька	2 081, 8	1 576, 1	505, 7	1 801, 3	1 385, 2	416, 0
Івано-Франківська	1 423, 5	597, 2	826, 3	1 379, 7	597, 2	782, 5
Київська	1 936, 7	1 039, 0	897, 7	1 717, 6	1 053, 5	664, 1
Кіровоградська	1 239, 4	742, 4	497, 0	1 009, 9	625, 4	384, 5
Луганська	2 862, 7	2 472, 9	389, 8	2 291, 2	1 986, 4	304, 8
Львівська	2 747, 7	1 630, 5	1 117, 2	2 544, 7	1 546, 4	998, 2
Миколаївська	1 330, 6	874, 3	456, 3	1 183, 2	800, 7	382, 4
Одеська	2 642, 6	1 745, 4	897, 2	2 388, 6	1 594, 8	793, 8
Полтавська	1 754, 2	990, 8	763, 4	1 487, 7	908, 3	579, 4
Рівненська	1 169, 7	530, 0	639, 7	1 152, 5	551, 1	601, 3
Сумська	1 432, 7	885, 2	547, 5	1 161, 5	782, 9	378, 5
Тернопільська	1 168, 9	476, 6	692, 3	1 084, 1	474, 6	609, 4
Харківська	3 197, 2	2 513, 0	684, 2	2 755, 1	2 205, 1	549, 9
Херсонська	1 240, 0	758, 8	481, 2	1 088, 2	665, 4	422, 7
Хмельницька	1 527, 1	723, 0	804, 1	1 326, 9	727, 6	599, 2
Черкаська	1 531, 5	809, 0	722, 5	1 285, 3	720, 8	564, 5
Чернівецька	938, 0	395, 0	543, 0	904, 2	381, 1	523, 1
Чернігівська	1 415, 9	756, 0	659, 9	1 098, 2	689, 3	408, 8

*Джерело [254, 255]

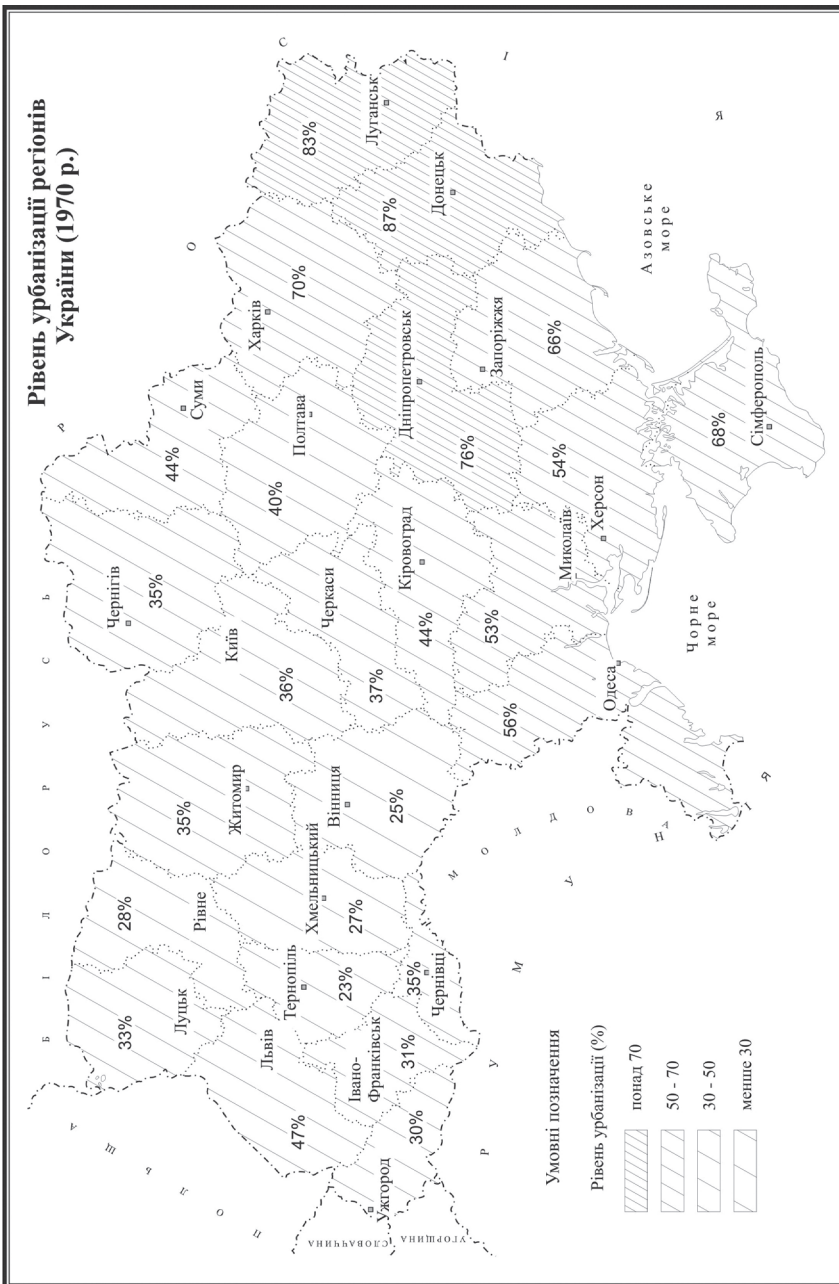

Рис. Г.3. Рівень урбанізації регіонів України (1970 рік)

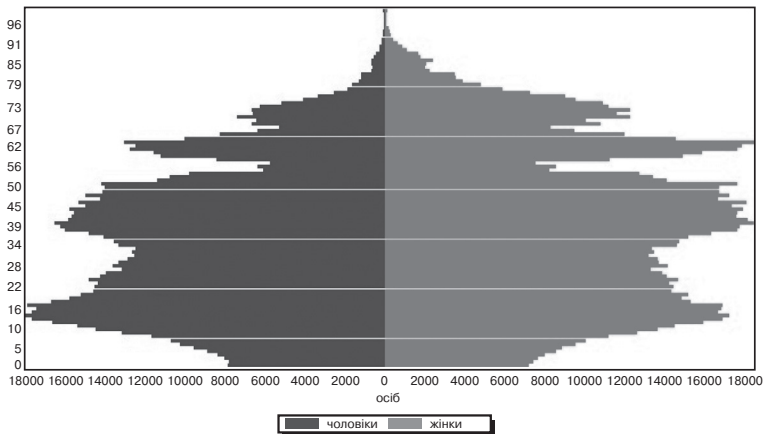

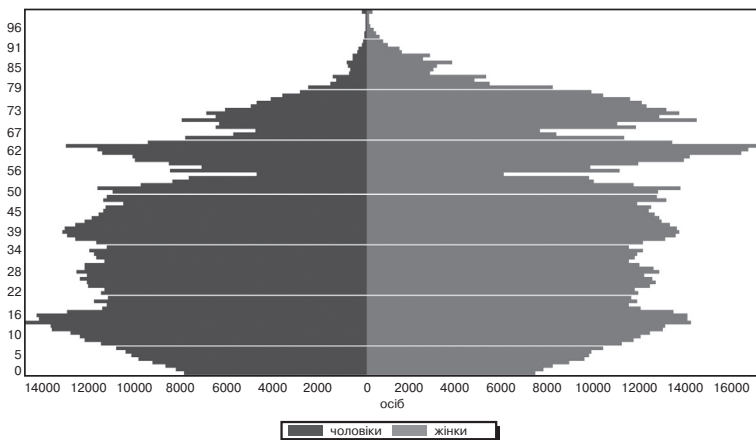

Додаток Д

Статеві-вікові піраміди населення регіонів України 2001 рік

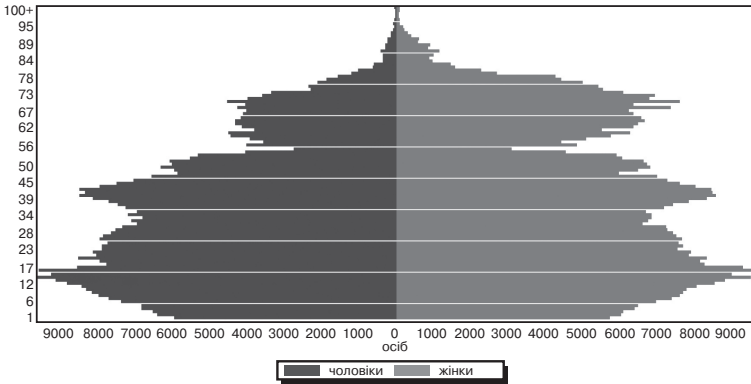

Рис. Д.1. Статеві-вікова піраміда населення АР Крим

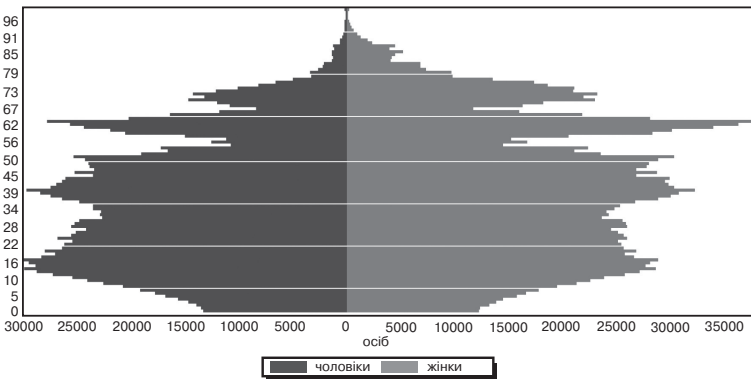

Рис. Д.2. Статеві-вікова піраміда населення Вінницької області

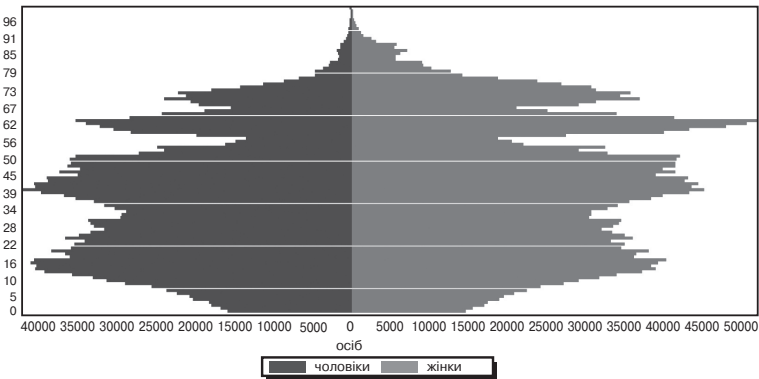

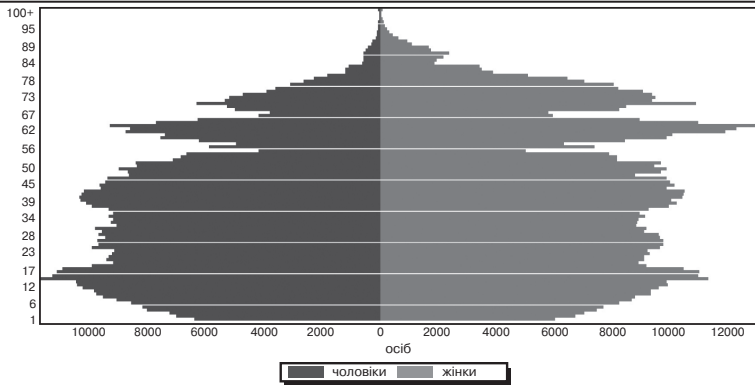
Рис. Д.3. Статеві-вікова піраміда населення Волинської області

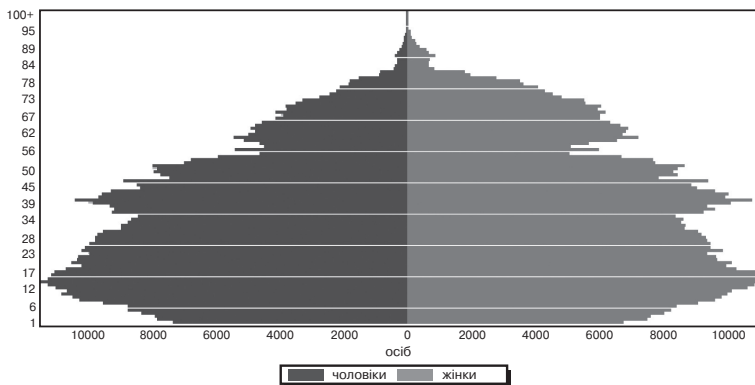
Рис. Д.4. Статеві-вікова піраміда населення Дніпропетровської області

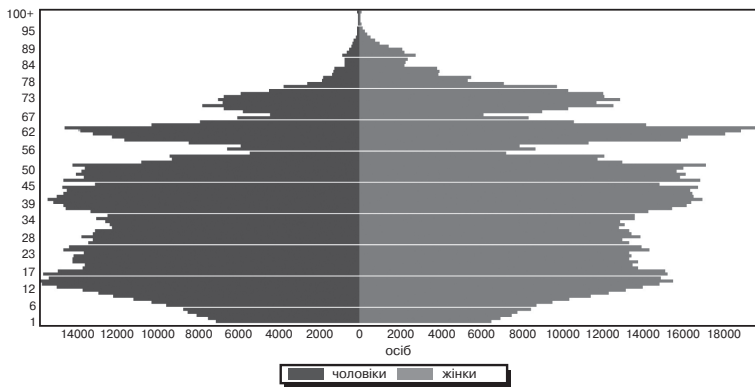
Рис. Д.5. Статеві-вікова піраміда населення Донецької області

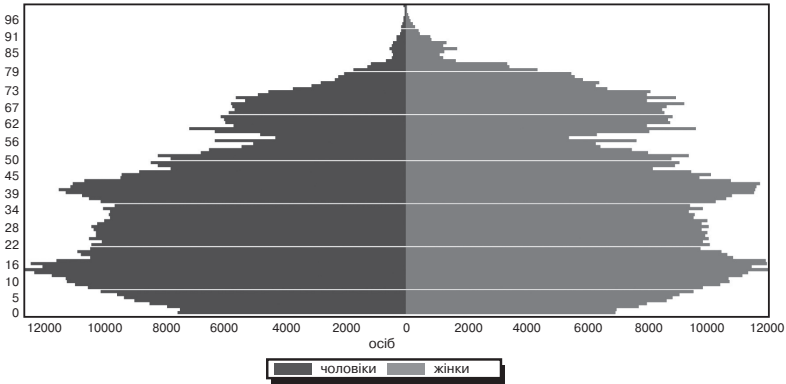
Рис. Д.6. Статеві-вікова піраміда населення Житомирської області

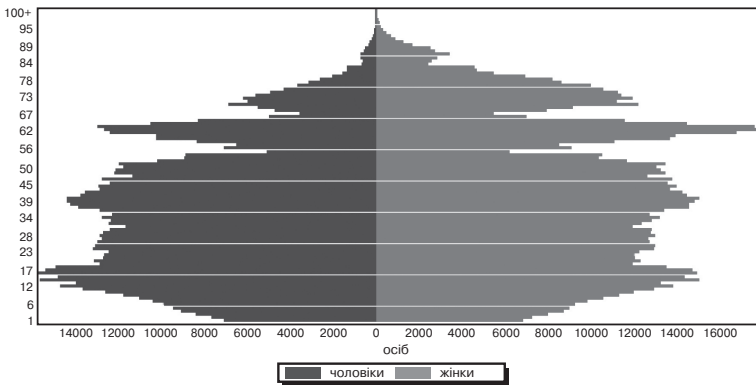
Рис. Д.7. Статеві-вікова піраміда населення Закарпатської області

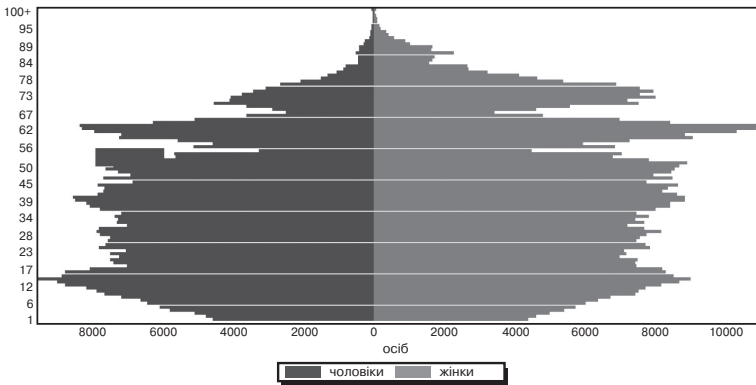
Рис. Д.8. Статеві-вікова піраміда населення Запорізької області

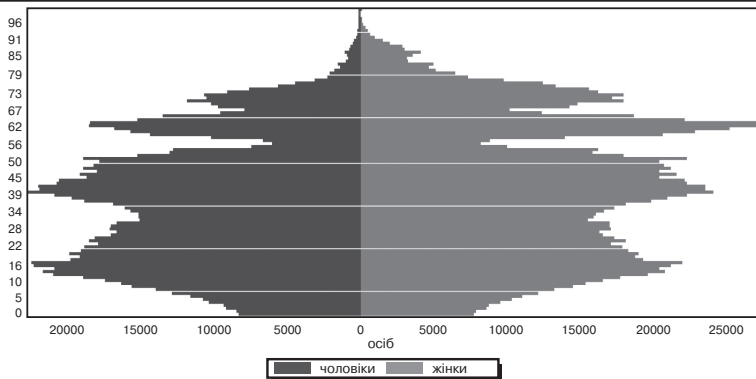
Рис. Д.9. Статеві-вікова піраміда населення Івано-Франківської області

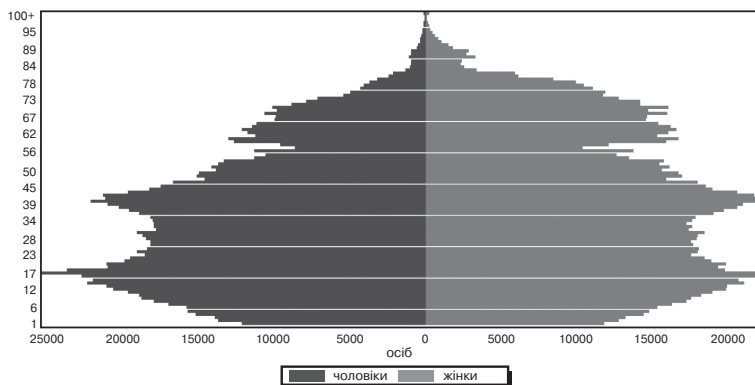
Рис. Д.10. Статеві-вікова піраміда населення Київської області

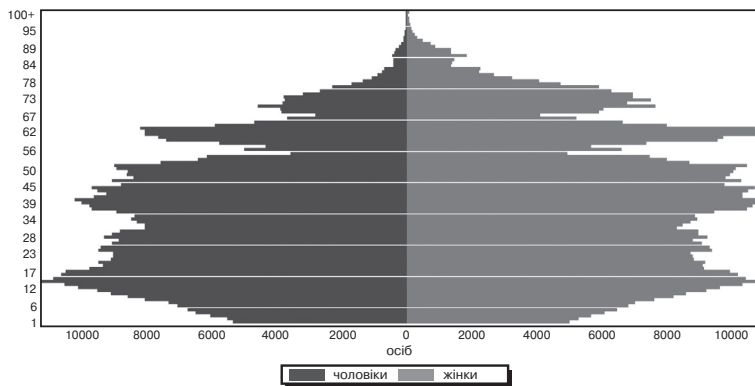
Рис. Д.11. Статеві-вікова піраміда населення Кіровоградської області

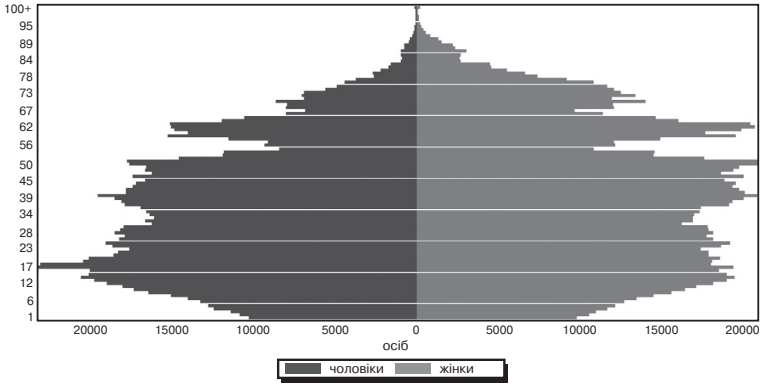
Рис. Д.12. Статеві-вікова піраміда населення Луганської області

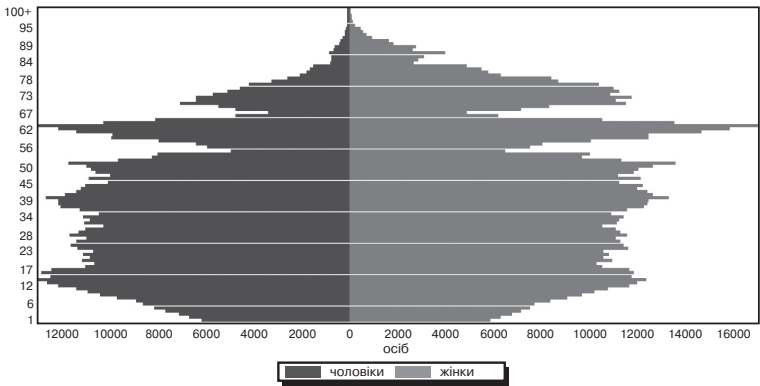
Рис. Д.13. Статеві-вікова піраміда населення Львівської області

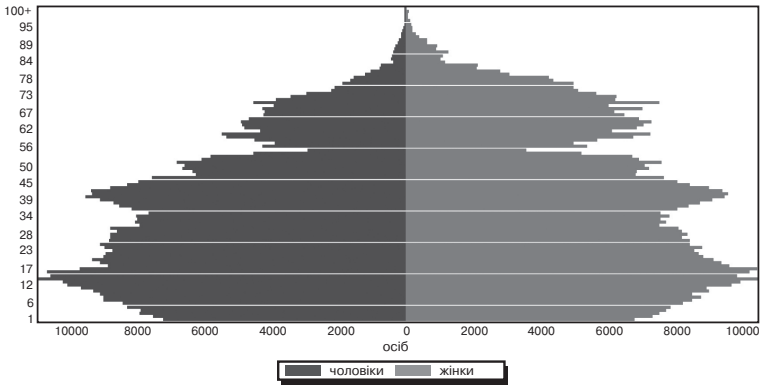
Рис. Д.14. Статеві-вікова піраміда населення Миколаївської області

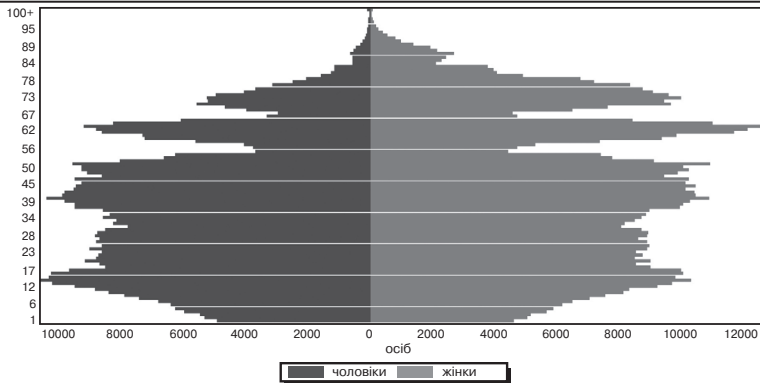
Рис. Д.15. Статевो-вікова піраміда населення Одеської області

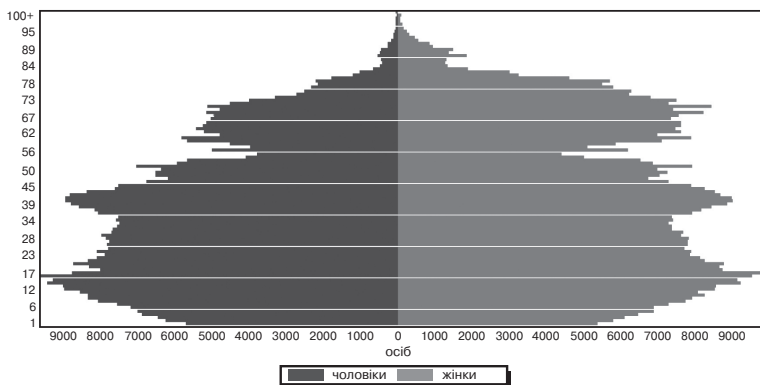
Рис. Д.16. Статевो-вікова піраміда населення Полтавської області

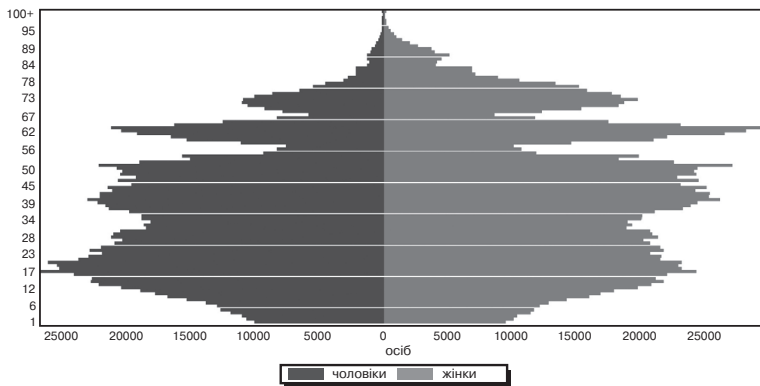
Рис. Д.17. Статевो-вікова піраміда населення Рівненської області

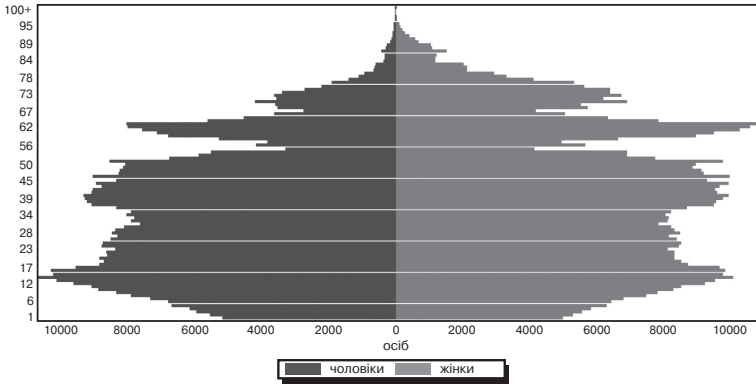
Рис. Д.18. Статеві-вікова піраміда населення Сумської області

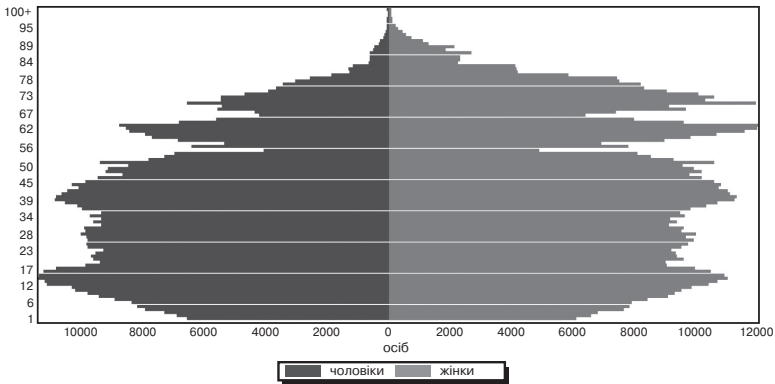
Рис. Д.19. Статеві-вікова піраміда населення Тернопільської області

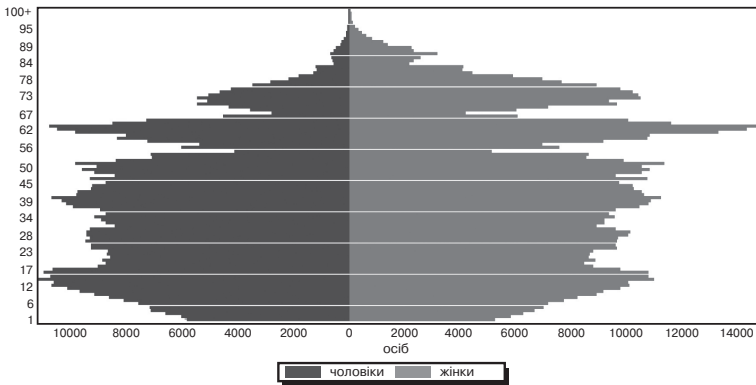
Рис. Д.20. Статеві-вікова піраміда населення Харківської області

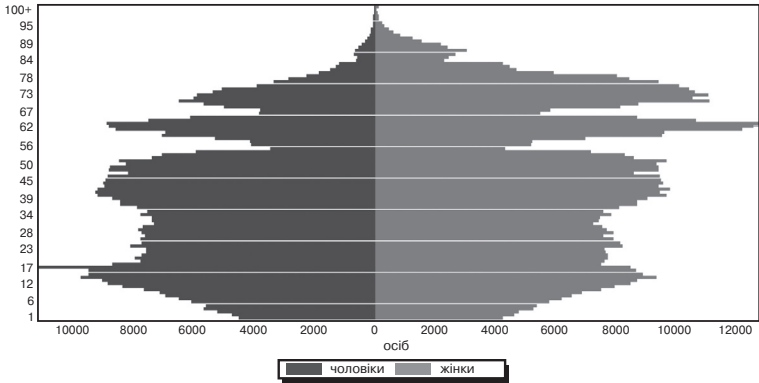
Рис. Д.21. Статеві-вікова піраміда населення Херсонської області

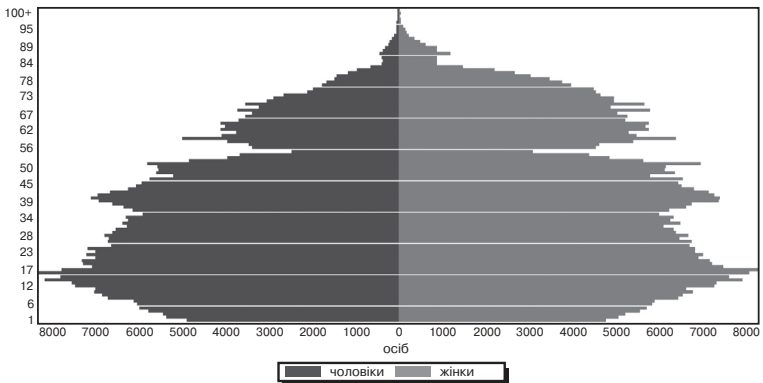
Рис. Д.22. Статеві-вікова піраміда населення Хмельницької області

Рис. Д.23. Статеві-вікова піраміда населення Черкаської області

Рис. Д.24. Статеві-вікова піраміда населення Чернігівської області

Рис. Д.25. Статеві-вікова піраміда населення Чернівецької області

* Побудовано за даними Державної служби статистики України

Зміст

Вступ	3
Розділ І. Геодемографія – новий напрям географії населення	6
1.1. Формування геодемографії як наукового напрямку: демографія – географія населення-геодемографія	6
1.2. Зародження і розвиток демографії	12
1.3. Формування концептуально-понятійної системи у демографії	20
1.4. Демографічні процеси. Закони народонаселення та концепції демографічного розвитку	28
1.5. Становлення географії населення як науки	33
1.6. Концептуально-понятійний апарат геодемографії і проблеми його сучасного розвитку	41
1.7. Методи, що застосовуються у геодемографічних дослідженнях	53
Розділ 2. Геодемографічні процеси	57
2.1. Предметна і методологічна визначеність досліджень геодемографічних процесів	57
2.1.1. Предметна своєрідність ГДП	57
2.1.2. Методологічні принципи дослідження геодемографічних процесів	61
2.1.3. Загальна методологічна схема досліджень регіональних ГДП	66
2.2. Кількісні параметри і моделі руху населення в ГДП	67
2.2.1. Природний та механічний рух населення України та її регіонів	67
2.2.2. Загальна динаміка регіональних ГДП	78
2.3. Якісні параметри руху населення. Динаміка статевовікової структури населення як складова ГДП	81
2.3.1. Методи формалізації та параметризації геодемографічних процесів	81
2.3.2. Структурно-вікові деформації у ГДП.	91

2.4. Формалізований аналіз загальних графіків ГДП.	
Статистичні розподіли у динаміці населення.	104
2.4.1. Формалізовані параметри графіків ГДП.	104
2.4.2. Групування регіонів за формалізованими ознаками ГДП.	107
2.4.3. Аналіз статистичних розподілів динаміки населення	111
2.5. Аналіз новітніх тенденцій у регіональних ГДП.	118
Розділ 3. Геодемографічна ситуація. Урбанізаційні процеси	131
3.1. Геодемографічна ситуація в Україні та її регіонах.	131
3.1.1. Головні показники і характеристики регіональної геодемографічної ситуації	131
3.1.1.1. <i>Показники народжуваності</i>	131
3.1.1.2. <i>Показники смертності</i>	141
3.1.1.3. <i>Природний і механічний рух населення.</i>	148
3.1.1.4. <i>Тривалість життя та середній вік.</i>	151
3.1.1.5. <i>Вікова структура населення.</i> <i>Демографічне навантаження</i>	153
3.1.1.6. <i>Шлюби та розлучення</i>	159
3.1.2. Аналіз регіональних відмінностей геодемографічної ситуації методами багатомірного статистичного аналізу	165
3.2. Урбанізаційні процеси у регіонах України.	178
3.2.1. Динаміка урбанізаційних процесів	178
3.2.2. Вплив урбанізації на природний рух населення.	185
3.2.3. Динаміка міського і сільського населення України та її регіонів	188
Розділ 4. Територіальна організація населення – складова регіональних геодемографічних процесів	196
4.1. Вплив розселення на формування геодемографічних процесів	196
4.2. Методологічні та концептуально-понятійні відмінності систематики розселення на адміністративно- територіальних та генетичних засадах	199

4.3. Генетична типологія малих міст регіону Українського Причорномор'я	206
4.3.1. Методологічні проблеми типології малих міст	206
4.3.2. Історико-географічні передумови господарського освоєння і заселення території	211
4.3.3. Генетична систематика малих міст Українського Причорномор'я	215
4.4. Генетична типологія селищ міського типу Одеського обласного регіону	224
4.4.1. Методичні зауваження	224
4.4.2. Історико-географічні особливості виникнення та розвитку селищ міського типу Одещини	228
4.4.3. Генетична систематика селищ міського типу Одеського обласного регіону	231
4.5. Сучасні тенденції у розселенні населення	238
4.5.1. Проблеми формування приміських зон	238
4.5.2. Розвиток міських агломерацій і субагломерацій	241
Розділ 5. Типологія регіональних геодемографічних процесів в Україні	243
5.1. Методична схема типології ГДП	243
5.2. Регіональні відмінності, що визначають типи геодемографічних процесів	246
5.2.1. Регіональні відмінності за рівнем економічного та соціально-економічного розвитку	246
5.2.2. Відмінності за рівнем соціального розвитку та якістю життя населення	256
5.2.3. Регіональні відмінності за геодемографічною ситуацією	258
5.2.4. Регіональні системи розселення	262
5.2.5. Графіки регіональних ГДП	264
5.3. Регіональні типи геодемографічних процесів	265
5.3.1. ГДП-I столичний, агломераційний, моноцентрично-урбанізований тип	265
5.3.2. ГДП-II: харківський моноцентрично-урбанізований, агломераційний, урбаністично-руральний, лісостеповий	268

5.3.3. ГДП-III: індустріальний, урбанізований, агломераційно-поліцентричний, лісостеповий і степовий тип геодемографічних процесів	271
5.3.4. ГДП-IV: рекреаційний, поліцентрично-урбанізований, гірсько-степовий тип	276
5.3.5. ГДП-V: приморський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний, степовий	281
5.3.6. ГДП-VI: прикарпатський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний, гірсько-лісостеповий геодемографічний тип	287
5.3.7. ГДП VII: поліський, моноцентрично-урбанізований, урбаністично-руральний геодемографічний тип	293
5.3.8. ГДП-VIII: рурально-урбаністичний, моноцентрично-урбанізований з переважанням сільських зон розселення, полісько-лісостеповий тип геодемографічного розвитку	296
5.4. Засади регіональної геодемографічної політики	308
Висновки	317
Література	323
Додатки	350

Наукове видання

Яворська Вікторія Володимирівна

Регіональні геодемографічні процеси в Україні

Монографія

Редактор
Комп'ютерна верстка

Н.Г.Пянковська
В.О.Фаріон

Підписано до друку 29.12.2013 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 22,32. Обл. вид. арк. 21,36.
Тираж 300 пр. Зам. № 537.

Видавництво "Аксиома" (свідоцтво ДК №1808 від 26.05.2004 р.)
м. Кам'янець-Подільський, а/с 8, 32300
Тел./факс: (03849) 3-90-06

Надруковано в друкарні ПП "Аксиома"
пров. Північний, 5, м. Кам'янець-Подільський, 32300